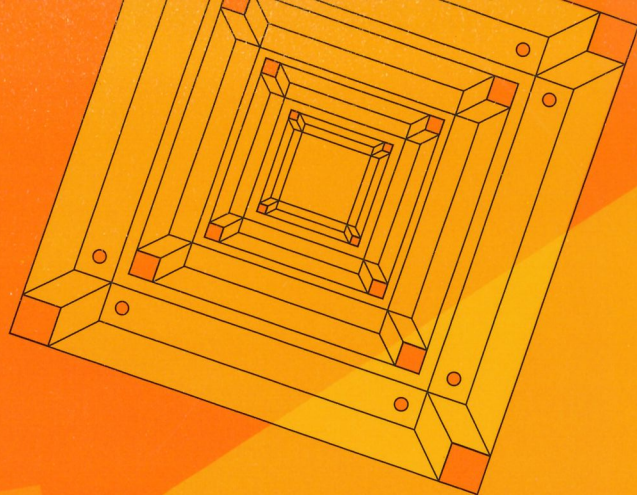
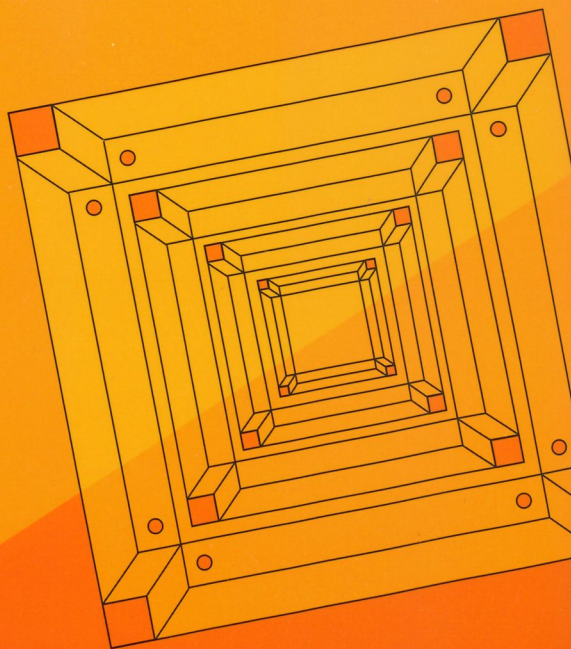




POMISLI NA JUTRI O ZGODOVINI (SAMO)ODGOVORNOSTI



VPOGLEDI
6

POMISLI NA JUTRI

O ZGODOVINI

(SAMO)ODGOVORNOSTI

UREDIL

ANDREJ STUDEN

ZBIRKA

VPOGLEDI 6

Pomisli na jutri

O zgodovini (samo)odgovornosti

© Inštitut za novejšo zgodovino, 2012

Urednik: dr. Andrej Studen

Recenzenta: dr. Janez Cvirn

dr. Zdenko Čepič

Založnik: Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana

Zanj: dr. Damijan Guštin

Postavitev in prelom: Barbara Bogataj Kokalj

Jezikovni pregled: Bojana Samarin, prof.

Tisk: Medium d. o. o.

Naklada: 300 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)«17/19»(082)

338(497.4)«17/19»(082)

308(497.4)«17/19»(082)

POMISLI na jutri : o zgodovini (samo)odgovornosti / uredil Andrej Studen. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2012. - (Zbirka Vpogledi ; 6)

ISBN 978-961-6386-40-1

1. Studen, Andrej, 1963-

264729344

© 2012, Inštitut za novejšo zgodovino.

Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the permission of the Publisher.

VSEBINA

Žarko Lazarević, <i>Predgovor</i>	5
Andrej Studen, <i>Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja</i>	9
Dragica Čeč, <i>»Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udejanjanje zapovedi ljubezni do bližnjega.« Začetki systemske oskrbe revnih in pomen kulture osebne dobrodelnosti</i>	37
Meta Remec, <i>»Pitje in kajenje krajša ti življenje.« Tobak ter drugi užitki in razvade v dobi meščanstva</i>	71
Žarko Lazarević, <i>Ekonomska samozaščita in odgovornost. Zadružništvo kot orodje obvladovanja osebnih tveganj</i>	99
Dragana Gnjatović, <i>Samoodgovornost in institucije solidarne odgovornosti. Primer kmečkih kreditnih zadrug v Srbiji</i>	123
Andrej Pančur, <i>Problem samoodgovornosti beračev, potepuhov in brezposelnih na Slovenskem pred drugo svetovno vojno</i>	135
Mitja Sunčič, <i>Problem samoodgovornosti v odnosu med človekom in strojem</i>	169
Jože Prinčič, <i>Od kolektivno-razredne do omejene individualne (samo)odgovornosti in solidarnosti (1945–1954)</i>	187
Marta Rendla, <i>Stanovanjska politika v socialističnem obdobju – vloga države in samoodgovornost</i>	209
Nina Vodopivec, <i>Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: izziv ali grožnja</i>	223
Aleksander Lorenčič, <i>(Samo)odgovornost in solidarnost na primeru slovenskega pokojninskega sistema (1990–2004)</i>	247
Avtorji	269
Kazalo osebnih imen	275

Predgovor

Na Inštitutu za novejšo zgodovino izvajamo dolgoročni raziskovalni program Podobe gospodarske in socialne modernizacije Slovenije. Raziskovalni program sloni na štirih konceptualnih načelih: dolgoročnosti, primerjalnosti, pojavnosti strukturiranosti in vzajemni celovitosti historičnih procesov. Osnovni namen raziskovalnega programa je raziskati in interpretirati dolgoročne strukturne ekonomske in socialne transformacije na Slovenskem na primeru kompleksne problematike izvora, dinamike in pojavnih oblik industrijske družbe znotraj evropskega referenčnega okvira.

V okviru raziskovalnega dela soočamo makro in mikro ravni, ko s študijo primerov v središče postavljamo ljudi, njihove percepcije in odzive ter aktivno vlogo pri procesih (pre)oblikovanja družbenega in gospodarskega okolja znotraj dinamike industrializacije oziroma različnih stopenj industrijske družbe. Ena od osrednjih tez je, da ljudje ne sprejemajo direktno institucionalnih sprememb, temveč jih preoblikujejo tudi v kontekstu preteklih izkušenj in vsakdanjih doživljanj. Niso pasivni prejemniki institucionalnih sprememb, temveč aktivni socialni akterji v procesu interakcijskih industrializacijskih dogajanj.

V okviru industrijske družbe se poleg tradicionalnih moralnih in delovnih vrednot vzpostavijo tudi novi vrednostni sistemi. V dolgoročni historični perspektivi tako kot raziskovalni interes izpostavljam korelacijo med strukturnimi družbenimi in ekonomskimi spremembami ter vztrajnostjo, prehajanjem, transformacijo in nastajanjem novih vrednostnih sistemov v različnih družbenopolitičnih in ekonomskih okoliščinah. Industrializacija izhaja iz principa maksimiranja in konstantnega večanja dobička s strani lastniško-podjetniških oziroma rentnih in mezdnih izhodišč, ki pa se v različnih obdobjih kažejo v različnih oblikah in interpretacijah. Temu se seveda nujno pridružuje avtonomija za

dosego teh ciljev, čemur so podrejene organizacija dela in družbena ter delovna stratifikacija. Cilju maksimiranja dobička in nenehnega večanja družbenega in osebnega »bogastva« so podrejene tudi strategije tako na kolektivni ravni interesne skupine (sloj, razred, narod, država) kot tudi posameznikov v podobi podjetnika, uradnika, upokojenca, delavca, kmeta, brezposelnega.

Znotraj tako zasnovanega programa in poudarkov smo v zadnjem raziskovalnem obdobju namenili veliko raziskovalne pozornosti tudi historičnim manifestacijam družbenega in osebnega koncepta odgovornosti oziroma samoodgovornosti. Gre za zanimivo in znotraj slovenskega zgodovinskega ne-reflektirano raziskovalno vprašanje tako s stališča socialno-ekonomske pogojenosti kot s stališča oblik in vsebin pojavnosti koncepta, in s stališča ideološko konstruiranega družbenega fenomena. Sam koncept (samo)odgovornosti smo naslonili na podmeni sodobnih modelov rizične družbe (Ulrich Beck) in institucionalne teorije znotraj okvirov modernizacijskih parametrov slovenskega prostora. S predpostavkami o kompleksnosti modernih družb, o kompleksnosti in prepletanju različnih socialnih institucij, znotraj katerih poteka zasebno in javno življenje, smo v ospredje kritičnega preizkusa postavili načelo o sprejemanju odločitev na ravni posameznika ali družbe kot celote s stališča učinkovitosti, predvidljivosti in koristnosti. V raziskovalne predpostavke smo vključili tudi kontekst množice akterjev (posameznikov in institucij) in interference njihovih ravnanj oziroma interesov. Zato so moderne družbe hkrati tudi družbe konfliktnosti in tveganja. Druga pomembna značilnost modernih družb s stališča naših raziskav je individualizacija kot avtonomnost posameznika v osebnotnih razmerjih in družbenih odnosih znotraj kompleksa družbenih norm in standardov, ki določajo obnašanje v konkretnih družbenih situacijah. In zaradi tega se je vzpostavljalo vprašanje (samo)odgovornosti, primerne obnašanja in ravnanja, ki naj posameznika ali družbo kot celoto »obvaruje« pred različnimi socialnimi in ekonomskimi tveganji. Odstopanje od prevladujočih norm je hkrati pomenilo tudi družbeno stigmatizacijo.

Z izhodiščnim poudarkom na historičnih formah koncepta družbene in osebne odgovornosti smo v problematizacijo raziskovalnega vprašanja vgradili tudi dolgoročnost in diferenciacijo historičnega časa in prostora. Predmet naše analize je bila prevladujoča družbena (medijska) retorika oziroma družbeni diskurz, ki je vzpostavljala ideološke in kulturne vzorce odgovornega obnašanja, se pravi obnašanja in ravnanja družbe, posameznih družbenih skupin in posameznika, ki v moderni dobi temelji na veri v napredek na ravni družbe ali ekonomije, a tudi posameznika. Torej smo na tej podlagi raziskovalno tematizirali vzpostavljane in spreminjanje prevladujočih diskurzivnih vzorcev in deloma tudi praks, ki so v historično perspektivo vsakdanjega življenja prebivalstva vnašali

racionalistična načela volje in odločitve. Kot načelo odgovornega obnašanja in ravnanja se v historičnem loku uveljavi načelo družbenega in osebnega (samo) nadzora in (samo)omejevanja.

Znotraj tako koncipiranega raziskovalnega področja smo analitično izluščili in kontekstualizirali (samo)odgovornost na ravni posameznika in skupnosti. Izpostavili smo problematiko dela s stališča delovne etike, nedela oziroma užitka ter historičnega koncepta nezaposlenosti. Kontekstualizirali smo tudi javni in zasebni diskurz o (samo)odgovornosti ter javno in zasebno prakso na področju zdravstva, ekonomije, tehnologije, pokojninskih sistemov ter ideološko-političnih kriterijev na primeru komunistične ter tranzicijske ideologije in prakse.

Žarko Lazarević

Andrej Studen

ČLOVEK MORA DELATI ZA SVOJO SREČO!

Pretekla razpravljanja o delu
s poudarkom na drugi polovici
18. in prvi polovici 19. stoletja

Historični diskurz o delu je večplasten in zapleten, obravnavati in motriti ga je treba v luči spreminjanja družbenih tradicij. »Zato se moramo v isti meri ozirati na učinkovanje tradicionalnih struktur, razmer in mentalitet kot tudi na razlage, ki so se že predčasno utirile v današnji ,moderni' čas.« Diskurz o namenu in vrednotenju dela »potemtakem tudi ni linearen, napredujoč proces, temveč je sklop medsebojno prepletenih in tudi nasprotujočih si najrazličnejših nazorov in interesov.«¹ Pri tem moramo upoštevati, da je bilo razpravljanje o delu v domeni mojstrov besede, torej duhovnikov, literatov, filozofov, umetnikov in intelektualcev. V razpravljanje se torej niso

1 Ehmer / Gutschner, *Befreiung und Verkrümmung*, str. 283.

aktivno vključevali tisti, ki so dejansko morali opravljati dela »v potu svojega obraza«, zato se sploh zastavlja vprašanje, v kolikšni meri lahko ta večplastni diskurz obravnavamo kot ustreznik realnosti. »Dodeljena dela in norme, predpisi in predlogi so se spreminjali z raznolikimi akterji, omilili z večplastnimi interesi in filtrirali z oblastnimi in političnimi razmerami. Diskurz je pogosto zašel v utopijo, ki se nikoli ne bo uresničila.«²

V okviru zastavljene raziskovalne problematike o samoodgovornosti v dobi meščanstva bomo raziskali in predstavili predvsem nekatere poglede na delo in marljivost v stoletju razsvetljenstva, v dobi »vzgoje in prosvete«, v »pedagoškem 18. stoletju«, ki se navezujejo na omenjeno vrednoto posameznika. Razprava bo skušala opozoriti na recepcijo in popularizacijo nazorov o delu na Slovenskem, zlasti na nekatere prevode teh tekstov v slovenski jezik, ki so nastali z namenom, da bi nauke približali večini prebivalstva, ter tudi na delovanje nekaterih naših mojstrov besede, ki so s svojimi teksti osveščali prebivalstvo »za srečno tuzemsko življenje«. Osredinili se bomo zlasti na civilizacijski proces popularizacije razsvetljenskih nazorov o delu med širokimi plastmi ljudstva, ki ni bil značilen samo za drugo polovico 18. stoletja, temveč je trajal še desetletja v »meščanskem 19. stoletju«. Seznanjanje širših slojev prebivalstva naših krajev z omenjenimi »pedagoškimi teksti« v domačem jeziku (torej v prevodu) je v večini primerov imelo precejšnjo zamudo. Težko je tudi izmeriti, koliko so se ti nazori in nasveti »prijeli« v realnem vsakdanjem življenju, poleg tega pa so jih neprestano spremljali tudi drugi, tradicionalni pogledi, ki so izvirali še iz predrazsvetljenske dobe. Pogledi na delo v Evropi so namreč od zatona antike pa vse do 19. stoletja temeljili predvsem na zapisih v Svetem pismu. Judovsko-krščansko izročilo je sploh imelo največjo avtoriteto. Biblijo so napisali razni pisci v različnih obdobjih in »tudi o delu so izražali različne poglede in pojmovanja. Vsako evropsko obdobje in okolje pa je v biblijskih spisih izbiralo tiste zapise, ki so potrjevali njihova pojmovanja.«³

POGLEDI NA DELO OD SREDNJEGA VEKA DO RAZSVETLJENSTVA

Da bi bolje razumeli omenjene poglede razsvetljencev in hotenja vzpenjajočega se modernega meščanstva po premoženju in izobrazbi, moramo seveda povsem na kratko nanizati nekaj predhodnih nazorov o pojmu dela. Če se najprej ustavimo pri antičnem in krščanskem pojmovanju dela, potem lahko izpostavimo, da je bilo delo, izhajajoč iz antičnega razumevanja, pojmovano kot

2 Prav tam.

3 Makarovič, O vsebinah stigme »žensko delo«, str. 72.

ročno delo in dodeljeno spodnjim slojem. Pojem dela je imel od antike pa do začetka novega veka negativen in težak prizvok. Napor, muko oziroma pokoro vsakdanjega dela naj bi človeku naložila izvirni greh in izgon iz raja. Poleg tega je imelo delo nalogo varovanja pred grehom in lenobo: »Kdor ne dela, naj ne je.« »Sholastika je pojmovala delo kot dolžnost za vse tiste ljudi, ki so bili brez sredstev za preživljanje. O splošni dolžnosti dela še ni bilo govora.⁴ Že od poznega srednjega veka naprej pa so začeli v vedno večji meri ceniti delovno storilnost in pridnost – denimo v mestnem rokodelstvu. Res da je koristnost dela določala njegovo vrednost, a vendar je duhovno-kontemplativno življenje tako kot prej še vedno bilo na najvišjem mestu.«⁵

»S težavami in bolečinami povezan značaj dela je ostal skorajda do konca novega veka prevladujoč teološki nauk.«⁶ Cerkev je zastopala mnenje, da človek s svojimi lastnimi močmi komaj kaj zmore, nasprotno je pojmovala, da naj bi bilo vselej vse odvisno od božjega blagoslova. Božja previdnost naj bi vsakega postavila v svoj poklic, ki naj bi ga bil vsak tudi dolžan opravljati.⁷ Na simbolni ravni se je torej Bog pojavljal kot »donator dela«, delo je bilo od Boga zapovedano, boj proti brezdelju pa se je od 16. stoletja naprej bistveno zaostрил. Grehe, prestopke in slabe razvade so odslej pripisovali neposredno hudiču. Dihotomija takratne logike je satanu pripisovala vlogo tvorca lenobe in brezdelja. Bog se je torej pojavljal kot član »ceha delavcev«, hudič pa nasprotno kot zastopnik »ceha brezdelnežev«. »Kdor se je predal brezdelju, s tem ni bil zgolj preprost lenuh in brezdelnež; kot služabnik satanove vojske je moral biti že kar nevaren ,hudičev mučenec'.«⁸

4 V poznem srednjem veku je bilo delo integrirano v vzorec tolmačenja treh družbenih redov ali stanov – duhovništva, plemstva in tretjega stanu. Medtem ko se prvi posvečajo službi božji, drugi z orožjem branijo državo, tretji pa jo oskrbujejo in vzdržujejo z dejavnostjo v miru. – Duby, *Trije redi ali imaginarij*, str. 7. Delo je bilo v fevdalni trostanovski družbi prvič pojmovano kot družbeno potrebno, čeprav niso delali vsi člani družbe. Stan delavcev (lat. *laboratores*) je bil pri tem sprva v 11. stoletju definiran samo z delom kmetov, ki pa so se jim kmalu priključili tudi trgovci in mestni rokodelci in končno tudi profesorji in intelektualci z univerz.

5 Ehmer / Gutschner, *Befreiung und Verkrümmung*, str. 284. Delo kmeta že na pragu srednjega veka ne podpira več gospodarskega, družbenega in mentalnega ozadja. Ideologija zgodnjega srednjega veka namreč ni naklonjena delu, zlasti pa ne ponižnemu delu, ki zagotavlja golo preživetje, na kar se takrat omejuje glavnina človeškega dela. Na takšno mišljenje je vplivala trojna neugodna dediščina: grško-rimska, ki jo je oblikoval razred, ki je živel od suženjskega dela; barbarska dediščina bojevniških skupin s privilegiranim vojaškim načinom življenja, ki so bile vajene pridobivati precejšen del svojih sredstev s plenjenjem; »v tej pokristjanjeni družbi pa je bilo še huje to, da je judovsko-krščanska dediščina poudarjala primarnost kontemplativnega življenja, ki je imelo /delo/ za greh, za znamenje človekovega nezaupanja v Boga /.../« – Le Goff, *Za drugačen srednji vek*, str. 147.

6 Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, 306.

7 Janez Svetokriški je npr. konec 17. stoletja pridigal antverharjem (rokodelcem), delavcem in obrtnikom: »Zatoraj ne bodi vam težku delat za vaše živjeje ter nikar se ne tožite čez vaš stan, v kateriga vas je Gospud Bog postavil, temuč spumnite na besede s. Duha, kir pravi: *Labores manuum tuarum, quia manducabis, beatus es, et bene tibi erit.* (Zakaj delo tvojih rok boš užival in dobro se ti bo godilo.) – Svetokriški, *Pridige*, str. 36.

8 Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 308.

Pod vplivom optimistične antropologije italijanskih humanistov, ki je temeljila na avtonomni storilnosti oziroma zmogljivosti človeka, so se od 16. stoletja naprej množili nazori, »da lahko človek vsako nalogo reši z lastno močjo in brez pomoči transcendentnih sil.« Vergilove besede, da »vztrajno delo vse premaga«, so v 16. in 17. stoletju »postale najobičajnejše pravilo za označevanje obvladovanja narave s strani človeka. Čeprav so bile v izrazitem nasprotju s konfesionalnim pojmovanjem dela in poklica, so v učeni literaturi naletele na široko popularizacijo«. ⁹ Delavnost je zagotavljala dobro ime in prinašala čast in slavo. V kontekst humanistične antropologije se je zasedrlo geslo, da je vsak svoje sreče kovač oziroma kakršno delo, takšno tudi plačilo. »Pozitivno vrednotenje in humanistično visoko spoštovanje človeške delovne storilnosti in dela sta bila v izrazitem nasprotju s pesimistično antropologijo veroizpovedi, in sta obvladovala področje, čeprav so posamezni teologi že od konca srednjega veka začeli odkrito slaviti vrednoto posvetnega poklicnega dela.« ¹⁰

Kot cerkvenim predstavam nasprotne na kratko omenimo še utopične zamisli novega veka, denimo *Utopijo* Thomasa Mora (1516) kot podobo idealne družbe, v kateri ne obstaja zajedavski zgornji sloj in je delo enakovredno razdeljeno med vse člane družbe (seveda z izjemo učenjakov). Temelj utopije je torej stroga uvedba nadvse naporne delovne dolžnosti za vse. Podobne predstave najdemo kasneje v *Sončni državi* Tommasa Campanella iz leta 1623, ki je pravzaprav mobiliziral vse zmožne za delo, in v drugih delih, kot npr. Johanna Valentina Andreaea (*Christianopolis*, 1619), ali v letih 1731–1743 izhajajočega romana *Insel Felsenburg* Johanna Gottfrieda Schnabla. Že od antike naprej pa so znane tudi predstave o Indiji Koromandiji, predstave o skrajno nasprotnem svetu, kjer delo sploh ni bilo potrebno in so pečene piške kar same letele v usta. V teh fantastičnih svetovih, ki niso izginili z zemljevida stisk in kriz naslednjih stoletij, so se uresničevale v grobi in neprijazni realnosti neuresničljive želje o večnem udobnem življenju, uživanju in izobilju. ¹¹

Pomen dela kot bremena in muke pa se je, navkljub njegovemu pozitivnemu vrednotenju s strani omenjene humanistične antropologije, v novoveških predstavah ohranil. »In to še toliko bolj, ker je cerkev dotlej visoko spoštovano beraštvo – in s tem povezano milosrčnost – začela zavračati. Berači so se odslej prikazovali kot nemoralen pojav, ki ga je treba odpraviti. Kot preizkušeno sredstvo za to so videli delo, ki je bilo lahko tako kazen za prestopke kot tudi disciplinski

⁹ Prav tam, str. 315–316.

¹⁰ Prav tam, str. 318.

¹¹ Prim.: Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 330–336; Ehmer / Gutschner, *Befreiung und Verkrümmung*, str. 286–287; Brglez, *Utopizem in utopični misleci*, str. 14–22. Koncizno razpravo Dežela izobilja: Indija, ki obravnava izročilo o Indiji Koromandiji v slovenskem ljudskem slovstvu in njegove antične, starokrščanske in srednjeveške sestavine, je napisal Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev*, str. 241–262.

oziroma vzgojni ukrep. Na podlagi te miselnosti so temeljile delovne in prisilne delavnice, ki so jih od 16. stoletja naprej – izhajajoč iz kalvinističnih dežel – začeli graditi v evropskem prostoru.«¹² »Koncentracija beračev in zapiranje siromakov sta bila tesno povezana s tem, da se je v deželah zgodnjega kapitalizma vztrajno uveljavljal etos dela. Povezani pa sta bili tudi z razvojem modernih doktrin o izvrševanju kazenskih sankcij. Odvzem svobode in prisilno delo, ki sta se prepletala v resocializacijski politiki, sta se usmerila tako proti prestopnikom kot proti brezposelnim siromakom.«¹³ Kot ugotavlja Bronisław Geremek, se je pri »poboljševalnicah« in »hišah dela« kmalu pokazalo, »da je njihova prednost razpoložljivost cenene delovne sile, socialni in vzgojni nagibi, ki so pripeljali k njihovem nastanku, pa so počasi utonili v pozabo.«¹⁴ Ena najpomembnejših nalog prisilnih delavnic je bil torej boj proti brezdelju in postopaštvu. In ta boj je poznal prav drastične oblike. »V Amsterdamu, recimo, so odpor do dela zdravili tako, da so nesrečneža, ki se je izogibal delu, zaprli v jamo. Nato so vanjo začeli zlivati vodo. Da se zaprti ne bi utopil, je moral nenehno in na vso moč gnati črpalko. To je bila, kakor so sodili, zelo učinkovita metoda za izbijanje lenobe in navajanje na delo.«¹⁵

Primat dela je bil seveda značilen tudi za prisilne delavnice v habsburških dednih deželah, prvotni načrti so bili zasidrani v okvir merkantilističnih pogledov na gospodarstvo,¹⁶ zaposlitev doslej neproduktivnih marginalnih skupin kot cenene delovne sile pa naj bi obetala še največ uspeha na področju tekstilne proizvodnje. Ena značilnih parol dobe prisilnih delavnic se je glasila: »Ker je navajanje na delo eno najbolj učinkovitih sredstev poboljšanja, moramo uporabiti vsa sredstva, ki vzpodbujajo delavnost, in se izogibati vsemu, kar lahko to voljo do dela zatre ali zmanjša.«¹⁷ Zaradi vsepovsod opaznega državnega interesa za rešitev perečih problemov revščine in dela, ki se je artikuliral v policijskih redih in ustanavljanju prisilnih delavnic, je tako od katoliških kot protestantskih veroizpovedi oznanjan karakter človeškega dela kot pokore neopazno dobil nove posvetne pomene. »Od druge polovice 16. stoletja naprej so se pojavile utemeljitve človeškega dela, ki so opuščale specifično konfesionalni kontekst, celo če so bile formulirane od teologov.«¹⁸ V drugi polovici 17. stoletja so vedno bolj silili v ospredje poučni izreki, ki so oznanjali koristnost človeškega dela brez transcendentnih povezav in hvalili njegove posvetne prednosti. »Redno delo je postajalo v vedno večji meri izkaz vsake poštene eksistence. Za polnovrednega

¹² Ehmer / Gutschner, *Befreiung und Verkrümmung*, str. 286.

¹³ Geremek, *Usmiljenje in vislice*, str. 242.

¹⁴ Prav tam, str. 245.

¹⁵ Prav tam, str. 246.

¹⁶ V spisih merkantilistov in kameralistov se delo pojavlja kot dolžnost do države (ali tudi že nacije).

¹⁷ Stekl, *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser*, str. 221.

¹⁸ Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 326.

člana človeške družbe je končno veljal samo še tisti, ki se je sam preživil in s svojim delom večal skupno korist.« To tipično mišljenje razsvetlencev so končno delili tudi teologi. »Novi pojem dela, ki je v končni konsekvenci predpostavljal, da je čast vsakega človeka odvisna od primerne in samoodgovornega delovanja, je sprožila rušilno moč, ki je spodkopala temelje stanovske družbe in jo končno tudi zrušila.«¹⁹

Šele v 17. in 18. stoletju se je izoblikovala moderna, k večji storilnosti usmerjena družba, ki je bila glede na seznam njenih vrednot popolno nasprotje tradicionalnega dojemanja in pojmovanja. »Delo je bilo odslej nasploh ocenjeno kot pozitivno, bilo naj bi bolj zadovoljstvo kot breme. Delavnost se je končno štela za nujno potrebno predpostavko človeške sreče /in blaginje/.«²⁰

Medtem ko se je organizacija dela in delovnega časa v delovanju kmetov in rokodelcev le malo spremenila, je nova delitev dela v mezdnem delu, založništvu in manufakturi od zaposlenih zahtevala nov vedenjski vzorec. »Razvoj je dosegel vrhunec v idealnem liku ,industrijskega⁴ podložnika in državljana, na katerega izoblikovanju so z velikim soglasjem delali absolutistično prepričani merkantilisti, svobodomiselni razsvetlenci, idealistični pedagogi in pridigarji vseh veroizpovedi. Ura njihove praktične preizkušnje pa je seveda začela biti šele v dobi industrializacije.«²¹

DELO IN RAZSVETLJENSKA PEDAGOGIKA

V dobi razsvetljenstva je začelo stopati na prvo mesto moralno-pedagoško poudarjanje pojma dela, religiozne predstave pa so izgubljale svoj naboj. Pojem dela se je iztrgal iz svoje »tradicionalne omejitve z revščino kot tudi iz tiste z muko, nadlogo in bremenom. Odslej sta delo in bogastvo sodila skupaj, ne več delo in revščina. Revščina pa je spet lahko in tudi je bila definirana kot zavestno nedelo in označena kot greh po lastni krivdi. Iz tega je izhajalo prekletstvo, kaznovanje in preganjanje vseh tistih, ki so bili osumljeni lenobe.«²²

Najkasneje v 18. stoletju se je uveljavil aktivni pomen dela v smislu ciljno naravnane dejavnosti, delo pa se je odslej lahko nanašalo splošno na vse ljudi. »V dobi razsvetljenstva je vrednotenje dela daleč preseгло ekonomski pomen in dobilo moralno-pedagoški poudarek, ki naj bi bil osrednjega pomena za izoblikovanje normativnih miselnih vzorcev in pripisovanj. Immanuel Kant je pod delom razumel ,obdelavo duha⁴ in ga je prišteval k temeljnemu antropološkemu namenu

19 Prav tam, str. 327 in 328.

20 Prav tam, str. 304.

21 Prav tam, str. 305.

22 Ehmer / Gutschner, Befreiung und Verkrümmung, str. 289.

razsvetljene človečnosti, kajti človek je ‚edino bitje, ki ga je treba vzgajati‘, in edina ‚žival, ki mora delati.‘²³ Razsvetljenstvo je častilo delo kot kreacijo znanosti in umetnosti. Za Kanta je bila potreba po delu »največji čutni užitek, ki nima prav nobenega prizvoka gnusobe«,²⁴ lenobo pa je označil za »nagnjenje k počitku brez poprejšnjega dela«. ²⁵

»Delo so pojmovali kot dejavnost, ki je človeku odprla pot k njegovi kot tudi sočlovekovi sreči. Poleg tega je delo postopoma izgubilo značaj bremena, ki so mu ga tako dolgo pripisovali, in dobilo pozitiven pomen. V tem smislu je bila vedno znova tematizirana tudi soodvisnost delavnosti, dela, dejavnosti in sreče.«²⁶ Razsvetljenska pedagogika je v delu videla sredstvo izoblikovanja osebnosti. Delo je bilo pomembno za razvoj individualnosti. Šele razsvetljenstvo je dalo npr. emancipirano notranjo vrednost znanemu pregovoru »Pomagaj si sam«, ki izhaja iz človekove samoodgovornosti. Nemški zdravnik Christian August Struve v svojem delu *Erklärung deutscher Sprichwörter in Rücksicht auf Erziehung und Behandlung der Kinder* (1797/98) o tem zapiše: »Veliko bolje je, da delujemo sami po lastni odločitvi in volji, kot pa da se drugim pustimo voditi in držati na povodcu.«²⁷

»Kameralistično utilitaristično mišljenje o učinkovitosti oz. uspešnosti in razsvetljenske naravnopravne ideje o enakosti so kmalu vendarle zavezale tudi plemstvo k eni od javnih koristi, »utilitas publica«, k pridobitni dejavnosti.« Že v 17. stoletju je bilo slišati ideje, da naj se plemstvo raje posveti trgovini, kot pa da nedelavno in nekoristno živi v revščini. Kameralist Johann Heinrich Gottlob von Justi pa se je v drugi polovici 18. stoletja poslovil od »stare, na izvoru utemeljene plemiške samozavesti z namigom, da naj bi bila vsaka prednost, ki ne temelji na enaki spretnosti in enakih zaslugah, nepravilna in bi škodovala državni blaginji.«²⁸

V kameralističnih spisih 17. in 18. stoletja je delo veljalo za bistvenega nosilca pravega reda, nedelo pa je bilo nasprotno izvor nereda. Za Justija naj bi bilo ljudstvo brez dela in zaposlitve zapisano strašnemu neredu in razuzdanosti. Red je bil temeljni pojem njegovega kreda: »Samo država, v kateri vlada red, je stroj, ki brni na vso moč ...«²⁹ Državne ideje o blaginji in socialne predstave o redu, ki jih zasledimo v »policijskih in državnih znanostih« (*Policey – und*

23 Pfeisinger, *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung*, str. 15.

24 »Der größte Sinnesgenuß, der gar keine Beimischung von Ekel bei sich führt, ist, im gesunden Zustande, Ruhe nach der Arbeit.« - http://zitate.net/zitat_3560.html – 27. 12. 2010.

25 »Faulheit ist der Hang zur Ruhe ohne vorhergehende Arbeit.« - http://www.gutzitert.de/zitat_autor_immanuel_kant_thema_faulheit_699.html – 27. 12. 2010.

26 Ehmer / Gutschner, *Befreiung und Verkrümmung*, str. 289.

27 Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 328.

28 Prav tam, str. 329.

29 Cit.: Pfeisinger, *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung*, str. 91.

Staatswissenschaften)³⁰, so našle v vodilnem pojmu »blagor /in sreča/« (*Glückseligkeit*) svoj splošno veljaven izraz. »V njem je bilo shranjeno obširno, kar se tiče socialnega reda neke družbe vseobsegajoče mišljenje epohe in vsa vsemogočnost državne blaginje«, ali kot je zapisal Justi: »Volja vsakega človeka je, da hoče povečati svojo blaginjo. Če torej mnogo ljudi združi svojo voljo ... se s tem namenom zgodi, da vsak posameznik svojo posebno blaginjo hoče združiti z blaginjo celotne družbe. Skupna blaginja je tedaj končni cilj državljske ureditve.«³¹ Bogastvo države naj bi temeljilo na pridnosti in spretnosti njenih prebivalcev, zato jih je treba vzpodbujati k pridnosti z vcepljanjem prednosti, ki jih bodo deležni z marljivim delom, te pa so »čast, bogastvo in zadovoljstvo.«³²

Vrednotenje dela, ki je individualni blagor in srečo prepletalo z državnim, je vedno bolj pridobivalo na pomenu. »Človeško, družbeno določeno in posredovano delo, pa naj se je njegov rezultat zdel še tako skromen, je tvorilo bistveni steber zemeljske sreče. Individualna prizadevanja, torej tudi delo in dobiček, so bili v tej miselni figuri ekonomske rasti podrejeni objektivnemu, etičnemu državnemu cilju in s tem tudi državnim regulacijskim mehanizmom. V policijski znanosti je bilo prepuščeno samo Justiju, da naredi osnutek koncepta ekonomsko ,produktivno-smiselnega' dela kot vira državnega bogastva in s tem dela za zaslužek, ki je lahko ,razumnim državljanom' odprlo možnosti porabe dobrin. Ta koncept je sodil k osrednjemu repertoarju oblastvenega miselnega vzorca, da se vztrajno veruje v moralno vrednost dela brez neposredne ekonomske koristi.«³³

30 »Habsburška monarhija je v času terezijanskih in jožefinskih reform, krepitve centralne oblasti in prodora pravnega absolutizma intenzivno vzpostavljala tudi centralizirani policijski sistem in njegove organizacijske strukture. Svetovalci absolutističnih vladarjev so prispevali vodilne teoretične razprave o policiji in tako sodelovali pri razvijanju konceptov, načel in vloge policije kot specifičnega pravnega oziroma upravnno-političnega področja. S Heinrichom Gottlobom von Justijem in za njim Josephom von Sonnenfelsom se je v Avstriji področje policije povzpelo na raven vede in »policijska znanost« (*Polizeiwissenschaft*) je postala s prihodom Justija učna smer na dunajski univerzi.« – Čeč / Kalc, Vzpostavitev modernega policijskega, str. 517–518. K temu dodajmo, da zagonetna beseda policija, ki je polnila besedila zakonov in spisov, pomensko ni bila povsem jasna že učenim sodobnikom 18. stoletja. Pod izrazom »dobra policija« (*Gute Polizey*) razumemo v zakonih in odredbah od 15. do zgodnjega 18. stoletja stanje dobrega reda skupnosti. To stanje sega na vsa področja, na vse povezave med ljudmi in stvarmi, na število prebivalstva, njegovo zdravje, posestne razmere, produktivnost in njegovo moralno stanje ter zajema vsa področja delovanja vlade, torej tudi vojsko, finance in pravo. Še sredi 18. stoletja so v središču državnega diskurza o policiji stala prizadevanja za čilost, pridnost in produktivni red, pojem je bil še vedno »prikazovan v luči produktivnosti in blaginje«, preden se je na začetku 19. stoletja umaknil modernejšemu pomenu državne varnosti. Potem ko so se sredi 18. stoletja pravo, finance in vojska izločili iz predmetnega območja policije, se je policijska znanost ukvarjala s ciljem reda, z doseganjem državnega namena in metodami za doseganje stanja reda. Za Justija naj bi bil namen policije »povečati notranjo moč države«. Policija naj bi skrbela za »ekonomsko in moralno kakovost življenja, za preživetje in za k skupni koristi usmerjeno skupno življenje ...« – Podrobneje: Gerhard Pfeisinger, *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung*, str. 123–124.

31 Prav tam, str. 121.

32 Prav tam, str. 14.

33 Prav tam, str. 126.

S prepričanjem, da mora človek delati,³⁴ se je spreminjala predstava v tostranstvu dosegljive sreče v smeri razumevanja, »da delo, pridnost in aktivno delovanje dojemamo kot smiselno in potrebno vsebino človeške eksistence«. Začel se je proces spreminjanja k vrednoti, »da se lahko preživljaš z lastnim delom« kot »normalnim standardom« življenja. »V s protireformacijo zaznamovanem habsburškem cesarstvu je šele konec 18. stoletja uspela obširnejša uveljavitev družbene delitve dela, meščanske delovne etike in ekonomskega mišljenja o koristnosti (v zvezi z racionalno utemeljenim in sistemskim zasidranjem delovne družbe) v ,dobro policijsko upravljani« državi blaginje (im ,gut policierten« Wohlfahrtsstaat). Delu ali mnogo bolj zagotavljanju eksistence z delom so pripisovali moralno vrednost, ki je bila tudi merilo za socialno varnost in ekonomsko stabilnost. To vrednotenje je vključevalo družbeno izobčenje nedela. V sistemu ,dobre policije« je bil ta etos dela moralno zaukazan, socialno nadziran, pedagoško discipliniran in ekonomsko racionaliziran. Na podlagi ekonomske upravičenega moraliziranja dela in s sredstvi delovno-družbenega discipliniranja je bila postulirana država blaginje, ki brezposelnost ni več sprejemala kot od Boga dano individualno usodo, temveč je v njej videla motnjo celotnega socialnega sistema in škodo za gospodarski razvoj, ki jo je treba odpraviti z vsemi razpoložljivimi državnimi sredstvi.«³⁵

S pojmovanjem dela kot vrednote pa je v okviru stanovsko urejene družbe še posebej pomemben proces postopnega vzpona meščanstva, ki je začelo vse glasneje nastopati proti aristokratskemu zaničevanju dela in aroganci ter izoblikovalo nove meščanske predstave o sebi.

V okviru distanciranja od pomehkuženega, izumetničenega in moralno spornega plemstva je nastal specifičen meščanski ponos, ki se je napajal iz poštenega dela. John Locke je že konec 17. stoletja lansiral tako ekonomsko kot politično brizantno mnenje, »da lastnina ne nastaja po dogovoru med osebami ali s pravnimi določili, temveč samo z delom. To je vključevalo prioriteto meščanov pred plemstvom in tvorilo teoretično podlago tako za razvrednotenje neproduktivnosti na podlagi podedovanega zemljiškega posestva kot tudi za zavračanje domnevno delomrznih revežev.«³⁶

34 Znani nemški filantropinist Joachim Heinrich Campe je zapisal: »In ne mislite, da naj bi bilo delo nekaj naporenega«. Ko se namreč na delo privadimo, imamo z njim »mnogo veselja« in »brez dela enostavno nočemo več živeti«. – Cit: Ehmer / Gutschner, *Befreiung und Verkrümmung*, str. 289. Johann Gottlieb Fichte pa je leta 1800 zapisal, da »človek mora delati; a ne kot tovarno živinče, ki se pod svojim bremenom pogrezne v spanec in je po zasilnem počitku izčrpanih moči ponovno zbujeno za nošnjo istega bremena. Človek mora delati brez strahu, z veseljem.« – Cit.: Pfeisinger, *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung*, str. 157.

35 Prav tam, str. 158–159.

36 Prav tam, str. 14. John Locke je imel velik vpliv na francoske razsvetljence, vplival pa je tudi na utemeljevanje pravice do svobodnega dela in svobodne lastnine v socialni filozofiji Johanna

Delo je postalo meščanska krepost, pridnost je postala meščanska moralna vrednota. Skratka, delo naj bi kovalo srečo človeštva, pravo bogastvo naj bi bila volja do dela. »Meščanski program ustvarjanja in upravičevanja se je povezal z interesi države. Najvišja dolžnost človeka naj bi bila, da je s svojim delom in pridnostjo koristen za državo. Kameralisti so tako merili človeško delovanje po koristi in uspehu. Vsaka delovna sila naj bi bila kar se da smotrno izrabljena. /.../ Razlikovanje in klasifikacija koristnih in nekoristnih ljudi sta se obrnila proti tradicionalnemu stanovskemu konceptu družbe, ne da bi izoblikovala novi pojem dela. Nacionalna ekonomija pa je nasprotno postavila delo v središče njenega sistema. Delo je postalo produktivni faktor, bilo je tako sredstvo za zagotavljanje obstoja kot tudi za kopičenje kapitala. Čisto ekonomsko zaznamovanemu razumevanju dela je zdaj povsem umanjala nekoč tako močna negativna konotacija napora, muke in zaničevanja. Ekonomska koncepcija je stanovski red dokončno postavila pod vprašaj. Dolžnost do dela se je sicer ohranjala še naprej, a na njeno stran je stopilo naravno pravo do dela, ki je v enaki meri vključevalo svobodno izbiro vrste dela kot tudi delovnega mesta.«³⁷

Vse glasnejša meščanska kritika aristokratskega zaničevanja dela sprva seveda ni prinesla praktičnih uspehov. Plemstvo se je tokovom modernizacije priključilo šele v 19. stoletju, ko se je v vedno večji meri vključevalo tudi v gospodarsko elito. Samo to mu je namreč še vedno zagotavljalo njegovo tradicionalno socialno, vojaško in politično vodilno vlogo.³⁸

V zvezi s fenomenom dela naj povsem na kratko omenimo še tako imenovano protoindustrializacijo, ki je bila pomembna predstopnja za razvoj moderne družbe in njene podlage – industrializacije. Bistveno novost so predstavljale »manufakture, v katerih so zbrali delavke in delavce in v procesu delitve dela izdelovali blago. Vsaka delavka ali delavec sta naredila samo eno fazo produkcije, identifikacija s končnim izdelkom, ki je motivirala rokodelce, pa je v tem odtujenem delu odpadla. V nasprotju s kasnejšimi tovarnami delavstvu kajpada še niso bili na voljo stroji. Bistvena posledica njihovega načina življenja je bila ločitev bivališča in delovnega mesta ... Manufaktura s svojo časovno disciplino, procesom delitve dela in tudi z mehanizmi izkoriščanja je bila s tem perfektna predhodnica tovarn dejanske industrializacije.«³⁹

Gottfrieda Fichteja (1762–1814). Fichtejevo teorijo lahko po mnenju Zwi Batscha imamo za teorijo razvijajočega se meščanstva. Fichte se je zavzemal za razkroj starih vezi, v svojih delih je zagovarjal nove vezi glede človeškega dela. »Te vezi pa so utemeljene v človeški svobodi in izvirajo iz zahteve po vzajemni odgovornosti svobodnih ljudi v po njihovi svobodni volji organizirani družbi.« – Batscha, *Die Arbeit*, str. 3 in 7.

37 Ehmer / Gutschner, *Befreiung und Verkrümmung*, str. 290–291.

38 Prim.: Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 330.

39 Vögelke, *Geschichte der Neuzeit*, str. 85.

Tudi protoindustrializacija v habsburški monarhiji, ki je posamezne dedne dežele, regije in mesta seveda dosegla v različnih časovnih intervalih, ponekod torej že zelo zgodaj, drugje pa z manjšo ali večjo zamudo, je s sabo prinesla proces discipliniranja dela in tudi tu so bile manufakture predhodnice tovarniškega načina proizvodnje, ki je zaznamoval industrijsko dobo. »Ob postopnem uveljavljanju industrije in kapitalistične proizvodne miselnosti pa se je pojavljala tudi težnja po podaljševanju delovnega časa /.../ V industrijskih obratih je moralo biti delo natanko organizirano in časovno razporejeno, kar so dosegali s splošno uveljavljeno urno orientacijo in brezobzirnim discipliniranjem delavcev.«⁴⁰

DELO KOT ANTROPOLOŠKA KATEGORIJA

Tako za časa razsvetljenstva kot tudi ob prehajanju v industrijsko družbo je bil delu končno pripisan antropološki pomen. Delo se zdaj prikazuje kot aktivno delovanje človeka na naravo, z namenom, da bi človeški vrsti zagotovilo sredstva za preživljanje, hkrati pa tudi kot družbeni proces, ki temelji na skupnem delovanju ljudi. Delo je torej postalo antropološka kategorija. Človek se odslej pojmuje kot gospodar narave, delitev dela in sodelovanje pa veljata za temelja človeškega podružbljanja. Vse večje obvladovanje narave in razvoj delitve dela se prikazujeta kot utelešenje družbenega napredka. Za podlago človeškega obvladovanja narave so imeli orodje. Človek se prikazuje, če si izposodimo besede Benjamina Franklina, kot *tool-making animal*.⁴¹

Razsvetljenska pedagogika je, kot smo že poudarili, v delu videla sredstvo izoblikovanja osebnosti in sredstvo za razvoj individualnosti. Svoje ideje so razumniki 18. stoletja zato želeli razširiti med kar najširši krog ljudi. Razsvetljenske vzgoje in izobraževanja seveda ne smemo opazovati samo kot »izobraževalno-optimistično humano službo, temveč jo moramo kritično interpretirati tudi kot sredstvo discipliniranja«. ⁴² Discipliniranje z delom je bilo namreč vključeno v »gigantski projekt univerzalne vzgoje ljudstva« in v »državnih znanostih 18. stoletja je vzgoja osrednji del perfekcioniranja dela in določenega načina življenja.« Ali kot piše Johann Heinrich Gottlob von Justi: »Kje drugje kot v viru vseh državnih veščin, mislim, v vzgoji, naj bi iskali prvo in najlepšo policijskih naprav (*die erste und schönste Polizeyanstalten*). /.../ Vzgoja je najbolj suvereno sredstvo, da vsem ljudem vbiješ v glavo mišljenje, pojme, kreposti, da jim spremeniš navade v tiste, ki so jim potrebne in za državo koristne.«⁴³

40 Makarovič, *Slovenci in čas*, str. 84–85.

41 Prim.: *Enzyklopädie der Neuzeit*, str. 513.

42 Golob, *Katechismen, sokratische Erzählungen, Merksätze*, str. 43.

43 Cit.: Pfeisinger, *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung*, str. 18.

»V vizirju razsvetljenskega impetusa se je znašel /.../ bodoči porok utrditve celotno družbenega vzgojnega procesa: otrok.« A ne samo otrok, »tudi večinoma z enakim izrazom mišljeno ljudstvo se je znašlo v vizirju razsvetljencev.«⁴⁴

V okviru široke kampanje navajanja prebivalstva na delo in pridnost se je torej vedno večja pozornost posvečala vzgoji otrok. Kar se da zgodnje navajanje deklic in dečkov na pridnost in delavnost je veljalo za najučinkovitejše sredstvo, da bi nezaželenemu vdajanju brezdelju prišli do živega že pri koreninah. Zato so v številnih spisih in traktatih filantropičnega gibanja sistematično pridobivali ciljno skupino otrok in mladostnikov za meščansko krepostno vedenje, v vse bolj opazni želji, da bi jim privzgojili storilnost in izpolnjevanje dolžnosti. Izredno velik odmev, tudi pri nas, je dosegel nemški filantropinist Joachim Heinrich Campe, katerega *Robinzon mlajši* (*Robinson der Jüngere*, 1779), spretna predelava Defoejevega romana za otroke, »je predočil njegovim malim bralkam in bralcem dragoceno vrednoto človekovega izumiteljskega duha in človekove samodejnosti.«⁴⁵

Na Campeja je gotovo vplival Jean Jacques Rousseau,⁴⁶ katerega Emil naj bi bral samo eno knjigo:

»Če morate na vsak način imeti knjige, dobite lahko eno, ki vsebuje po mojem mnenju vzorno razpravo o naravni vzgoji. Ta knjiga bo prva, ki jo bo bral moj Emil; dolgo časa bo sestavljala vso njegovo knjižnico in bo imela v njej vedno prav posebno mesto. Ona bo besedilo, ki mu bodo vsi najini pogovori o naravoslovju le komentar. Bo v najinem napredovanju merilo o zmožnosti najinega presojanja in, dokler se ne bo pokvaril najin okus, nama bo njeno berilo v prijetno zabavo. Katera pa je ta čudovita knjiga? Ali je to Aristotel? Ali Plinij? Ali Buffon? Ne, to je Robinson Crusoe.«⁴⁷

»V nasprotju s predlogo pusti Campe svojega junaka nasesti na nekem samotnem otoku brez kateregakoli pripomočka. Robinzon, paradigma naravnega človeka, mora, da bi preživel, povsem na novo izumiti in izdelati vsa za njegov obstoj potrebna delovna sredstva, pripomočke in orodja. Posamezni koraki razvoja, postopna izgradnja za življenje vrednega okolja, o katerih se razlaga in razpravlja v pedagoškem okvirnem pogovoru med očetom in otroki, nazorno kažejo, da je vsak posameznik zmožen z uporabo svojih intelektualnih, psihičnih in fizičnih sposobnosti spremeniti svet iz primitivnega prastanja v razvitejšo stanje življenja vredne civilizacije.«⁴⁸

Campejevo delo je bilo znano tudi pri nas, a na prevod v slovenski jezik je moralo počakati vse do leta 1849, ko ga je iz češčine prevedel Oroslov Caf.⁴⁹ V

44 Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, str. 55 in 58.

45 Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 340.

46 Glej: Hartmann, *Jean Jacques Rousseaus Einfluss*.

47 Rousseau, *Emil ali o vzgoji*, str. 24.

48 Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 340-341.

49 Caf, *Robinson Mlajši*.

predgovoru je Caf opozoril na popularnost Campejevega dela: »Tota jako koristna knjiga, kolikar nam je znano, se je v izvirnem nemškem jeziku vže pred dvajstimi leti osem ino dvajsetega izdanja ućakala, kar je ne mali dokaz njeje verlosti, ino to tem razvidneje, ker se je, kakor je sam spisavec Kampe uže pri sedmem izdanji opomenol, v vse europejske jezike prelořila. Menimo zato, da bode prelořenje (ali vsej prepisanje) iz češkega »*Robinson Mladši. Kniřka uřlehtile mladeři česke k poućenj a zabavč, jiřto v jazyku nemeckem sepsal J. G. Kampe. V Praze 1838*, na slovensko našim milim rojakom ugodno, kaj ti da je eti spis ne le za mladino odviše prileřen, temoć tude staršem in rednikom pri reji – odgojenji otrok zlo koristen – užitećen.«⁵⁰ Caf poudari, da bo dobro uporabljena knjiga mladini izostrila razum, oplemenitila srce in ji pokazala, »da človek mnogo more, če mnogo hoće«,⁵¹ starše pa je pozval, da naj otroke od vsega zaćetka vzgajajo »k pobořnemu, zmernemu in delavnemu řivljenju«.⁵²

Med »podućevalci«⁵³ ljudstva kot druge, řirše ciljne skupine razsvetljenske pedagogike je prav gotovo eno vodilnih vlog odigral Rudolph Zacharias Becker, ki je leta 1788 izdal vplivno knjigo *Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute*.⁵⁴ Źe naslednje leto jo je »kmetam za potrebo inu pomoć«⁵⁵ poslovenil Marko Pohlín. Tiskane publikacije so bile v okviru omenjenega praktičnega in vzgojnega procesa, ki se je začel konsolidirati približno sredi 18. stoletja in katerega vpliv je segal še daleć v prvo polovico 19. stoletja, nadvse pomemben posrednik za razřirjanje razsvetljenske miselnosti. Ciljna skupina izobrařencev pa so bili poslej pripadniki podeřelskega in mestnega spodnjega sloja. V zvezi z vprařanjem samoodgovornosti posameznika, kako si bo zaćrtal svojo řivljenjsko pot in usodo, seveda ne gre prezreti Beckerjevih pozivov hiřnim gospodarjem, da naj si prizadevajo za izboljšanje gospodarjenja in poljedelstva. Poleg delavnosti sta pomembni pridnost in varćnost, pa tudi moralnost in poštenost.⁵⁶ Glavni nauk knjige pa je, da lahko človek, če to hoće, »z razumom, spretnostjo in pridnostjo vse na svetu izboljša«.⁵⁶

Med vladavino obeh razsvetljenih absolutistov, cesarice Marije Terezije (1740-1780) in cesarja Jořefa II. (1780-1790), so izdali množico predpisov, ki naj bi olajřali řivljenje in gospodarjenje kmetov. K reformam podlořniškega polořaja

50 Prav tam, str. III. Dodajmo še, da je bil Campejev Robinson vse do konca 19. stoletja prototip poućne pustolovske knjige. Izřla je kar v 119 izdajah, avtor pa je z njo postal najuspeřnejši pisatelj svojega ćasa.

51 Prav tam, str. 210.

52 Prav tam, str. 345.

53 Prva izdaja je izřla v Leipzigu 1788, tu pa se opiramo na dunajsko izdajo iz leta 1789 – Becker, *Noth- und Hilfsbüchlein*.

54 Becker, *Kmetam sa potrebo inu pomozh*. Po mnenju Josipa Westra naj bi knjiřice Marka Pohlína »odpirale oći dotlej neukemu ljudstvu«. – Wester, *Misli ob Literarni pratiki*, str. 88.

55 Becker, *Noth- und Hilfsbüchlein*, str. 53-56.

56 Prav tam, str. 314.

so veliko pripomogla nova pojmovanja o naravnem pravu, duh razsvetljenstva in fiziokratski gospodarski nauk. V tem kontekstu so nadvse zanimivi praktični predlogi *Schwizenove inštrukcije za upravnike državnih posestev* iz leta 1788, katere glavna značilnost je neprestano prepletanje skrbi za blaginjo države in skrbi za fizično in moralno blaginjo podložnikov na državnih posestvih s skrbjo, da bi posestva v državni upravi gospodarila donosno, vendar ne na škodo svojih podložnikov. Baron Schwizen, odličen gospodarstvenik jožefinske dobe, v poglavju o revežih, policiji in deželni varnosti v zvezi z delom vidi glavno skrb v preprečevanju beračenja, ena bistvenih možnosti za to pa naj bi bila vzgoja mladine, ki da jo je treba že od otroštva navajati na delo, ne pa prepuščati lenobi, k čemur Schwizen šteje tudi pašo živine. »Mladina bi lahko bila bolj zaposlena, če bi živino več redili v hlevih, če bi bili skupni in zasebni pašniki bolje pripravljeni, če bi več gojili krmne rastline, kot npr. deteljo, grašico, ljuljko, krompir, katerih pridelek tisočkrat nadomesti pašniške donose, če bi mladino poučevali predenje s preslico, delo, ki ga povsod lahko vzamejo s seboj in ga lahko opravljajo tudi med potjo. Zato bi morale biti gosposčine vedno oskrbljene z zalogami surovin za predenje, ki naj jih dobijo od manufaktur. Otrokom je treba plačati njihovo delo takoj, tudi v najmanjšem obsegu, da si za nekaj denaričev lahko kupijo sadje ali jestvine. Tako bi se že od otroštva navadili biti delavni in se nikoli ne bi izpridili v delomrzneže. Ta prizadevanja gosposčino ne stanejo nič, pač pa vzgojijo državi koristne državljane, gosposčini premožne podložnike ...«⁵⁷

Schwizen je bil prepričan, da »če bodo naduradniki podložnike temeljito poučili o različnih prednostih, ki si jih lahko pridobijo iz zemlje, če bodo ves ugled svoje službe uporabili za preprečevanje teh zlorab, bodo možnosti zaslužka in s tem tudi blagostanje podložnikov kmalu dobile cvetočo podobo in province bodo rešene težavnega bremena tako številnih beračev. Izginilo bo sramotno veliko število klatežev ...«⁵⁸

V obdobju agrarnega prevrata v drugi polovici 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja se je temeljito spremenilo razmerje do dela. »Uvajanje neprekinjenega poljedelskega kolobarjenja, novih krmnih in drugih poljščin in hlevske živinoreje je terjalo še enkrat toliko dela kot prej. Delovni pripomočki so večinoma ostali enaki in število delovnih moči se na kmetijah ni bistveno povečalo. V dotedanjem lagodnem delovnem ritmu ni bilo več mogoče opraviti potrebnega dela: v kmečkem okolju je začelo primanjkovati časa. Novim delovnim zahtevam so zadostili s podaljševanjem dela zjutraj in zvečer, z delovnim ritmom, v katerem ni bilo večjih prekinitev, z večjo naglico in s stopnjevanim vključevanjem otrok v delovni proces. Hkrati se je na lestvici kmečkih vrednot delavnost dvignila na

57 Maček, *Schwizenova inštrukcija*, str. 81–82.

58 Prav tam, str. 83.

zelo visoko mesto. Nastal je nov model kmečke delovne morale, ki se je – z vzgojo otrok, vključeno v kmečko življenje in delo – trdno zasidral v zavest in navade /.../ Značilna ilustracija novega visokega cenjenja delavnosti je npr. spremenjen pomen pridevnika ‚priden‘. V obdobju pred agrarno tehnično revolucijo je ta beseda pomenila ‚koristen, dober‘, npr. v zvezah ‚pridno sveto pismo, pridni jarem‘, pozneje pa je postal pojem koristnega in dobrega že tako povezan z delavnostjo, da od tedaj označuje beseda ‚priden‘ predvsem tistega, ki rad in dosti dela, ali pa – kar kaže na mračno uporabo otrok kot delovne sile – delavnega in ubogljivega otroka.«⁵⁹

S svojim delavnim načinom življenja se je v galerijo »najbolj pridnih«, denimo, uvrstil tudi cesar Jožef II. Vstajal je zjutraj ob 5. uri in delal še pozno v noč.⁶⁰ »Odprava nevoljništva je Jožefu II. med sodobniki in kasnejšimi biografi prinesla velike simpatije, nanj spominjajo mnogi spomeniki 19. stoletja, bodisi na ‚Jožefa tolerantnega‘ ali pa na ‚Jožefa – kmečkega osvoboditelja‘«⁶¹ Ko je Janez Pavel Ješenak v svojih bukvah za pomoč kmetom tolažil »lube kmete«, da so njihova dela, »če so lih blatne, inu včasi smerdlive, /v/saj pred Bogam, inu vsim pametnim ludim svete, poštene, inu potrebne«, je k temu pristavil še »eno pergodbo /.../, kako ti pametni vaš stan častijo«:

»Ta velik cesar Jožef ta II. se niso sramvali po plugu seči, inu orati. V‘ Marski deželi, katiro so obhodili, so vidli, de en kmet orje. Že so iz kočije skočili, ino so s‘ svojimi cesarskimi rokami celo brazdo, kakor je njiva dolga bila, izorali. Za veden spomin te ponižnosti Velikiga cesarja so očeti tajsti dežele poleg njive, na katiri se je to pergodilo, en visoki kamniti steber dali postaviti, na katirim Jožef iz kamna sekan za plugam kakor orač stoji, plug, s‘ katirim so orali, so kmeti tajstiga kraja dobro plačali, inu so ga kakor zlato hranili v‘ tajsti hiši, v‘ katiro se vižarji za prid dežele zbirajo.«⁶²

⁵⁹ Makarovič, *Slovenci in čas*, str. 227.

⁶⁰ Vzornikov neutrudne pridnosti ne najdemo samo v neoporečnem načinu življenja svetnikov in svetnic, ki so jih častili kot poklicne zavetnike oz. zavetnice. Že od 17. stoletja cvetoča literarna zvrst biografije in avtobiografije je namreč poleg odlik zmernosti, reda, varčnosti in čistosti v vedno večji meri prištevala k notranjemu jedru meščanske mentalitete pridnost. Ni življenjepisa, ki naj ne bi meril vrednosti človeškega življenja tudi s prehajanjem na ideal skorajda neizčrpane pridnosti. – Prim.: Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, str. 338–339.

⁶¹ Vöcelka, *Geschichte der Neuzeit*, str. 483. Rudolph Zacharias Becker je o Jožefu II. npr. pisal, da je »najmodrejši regent in največji prijatelj kmetov«. – Becker, *Noth= und Hilfsbüchlein*, str. 319.

⁶² Ješenak, *Bukve za pomožh*, str. 148–149.

FRANKLINOVA POT K BOGASTVU

Med meščanskimi »junaki pridnosti« je eno častnih mest prav gotovo zasedal Benjamin Franklin (1706–1790), ki je v širših krogih znan kot izumitelj strelovoda in državnik, le redki pa pomislijo na njegovo vzgojiteljsko delovanje. Njegovo vplivno vzgojno-literarno delo je seglo tudi v naše kraje. Franklin je v letih 1732–1757 izdal Almanah (Koledar) ubogega Riharda (Poor Richard's Almanack) v nakladah po 10 000 izvodov letno, ki mu je prinesel tako ekonomski uspeh kot popularnost. Franklin je sam opazil, da se njegov almanah »vsesplošno bere in da se v soseščini komajda najde kraj brez tega koledarja, zato ga imam za primerno sredstvo za razširjanje poduka in izobrazbe med ljudstvom, ki komajda kupuje druge knjige. Zato sem prostor, ki je ostal nezaseden med posebnimi koledarskimi dnevi, zapolnil s poučnimi izreki in pregovori, še posebej, da bi ljudstvu vcepil pridnost in varčnost, ki naj bi poleg drugega ustvarjali blaginjo in zagotavljali uresničevanje kreposti.«⁶³ Ubogi Rihard oz. Richard Saunders je bil sicer šaljiv in poln humorja, a njegov glavni moralni nauk je bil: »Bog pomaga le tistim, ki si sami pomagajo.«⁶⁴ Razne pregovore iz vseh 25 letnikov almanaha je Franklin »zbral v enoto ter jo kot ogovor modrega moža Abrahama priobčil v uvodu koledarja iz leta 1757 (*Pot k bogastvu*).⁶⁵ Franklinova knjižica *The Way to Wealth* je nato izšla v mnogih ponatisih, prevedli so jo v številne jezike. Za nas je pomemben nemški prevod knjižice z naslovom *Der Weg zum Wohlstande oder ein Wort zur rechten Zeit. Etwas für Jedermann* iz leta 1811. Ta spis je namreč v slovenščino prevedel Janez Nepomuk Primic, učitelj slovenščine na graški univerzi.⁶⁶

Kratka vsebina Primicovega prevoda knjižice *Prava pot k' dobrimu Stanu* je naslednja: Ljudje so na sejmu tožili, da so slabi časi in da morajo plačevati visoke davke. Stari »oča Abraham« jim je sicer pritrdil, a dodal, da si pravzaprav sami nalagamo še hujše davke, kot nam jih nalaga višja oblast, in pravi: »Mi moremo še enkrat toliko dacije plačat od naše lenobe, trikrat toliko od našiga napuha, ino štirikrat toliko od naše norosti ali nespameti ...«⁶⁷ Zato pa si lahko pomagamo sami, ali kakor pravi ubogi Rihard v svojem almanahu iz leta 1733: »Bog pomaga tem, kateri sami sebi pomagajo.«⁶⁸ Kaj torej pomaga želeti si in upati na boljše čase? »Pričejoči čas si perzadevajmo bolši sturiti! Kdôr hoče priden ino delaven biti, mu nej treba prazne žele imeti, ino kdor v' upanji živi, v' jetiki (sušici) umrje.

63 Ilešič, Benjamin Franklin, str. 470.

64 Prav tam.

65 Prav tam, str. 471.

66 Franklin, *Prava pot k' dobrimu Stanu*.

67 Prav tam, str. 10.

68 Prav tam.

Če hočeš kaj si perdobiti, // se môreš trudit in potiti; // «Če tedaj nejmaš gruntne zemlě, // Tak ročno vzemi delo v» rokě!»⁶⁹

Franklin poziva ljudi, naj bodo drugačni in časi se bodo spremenili na bolje. Človek mora znati pridelati, zaslužiti in prihraniti, saj »priden ino delaven človek nikdar od vsiga hudiga konec ne vzame«.⁷⁰ Franklin graja potratnost in zapravljivost, saj, kakor pravi ubogi Rihard:

»Góste pojedine // Streho prederó, // Suknjo raztergajo, // Po světi poženó.«⁷¹

Ubogi Rihard svari tudi pred kupovanjem nepotrebnih stvari ter poziva k poštenju in varčnosti:

»Pošteno perdobivaj, ino šparaj kar si perdobiš, // «Skoz to si vse blago v» zlato in srebro premeniš.«⁷²

Po mnenju Frana Ilešiča je vpliv Franklinovega delovanja zaznati pri Valentinu Vodniku in njegovi Veliki pratiki, ki je izhajala v letih 1795–1797. Že za Marije Terezije so bila opazna prizadevanja za izdajanje »reči za koristen pouk ljudstva«.⁷³ Koledarstvo in pratikarstvo na Slovenskem pred Vodnikom je bilo sicer skromno, a vendarle pomembno za izobraževanje ljudstva. Vodnik pa je z izdajo Velike pratike leta 1795 »spravil koledarstvo v nov, rekli bi ,moderni‘ tir«.⁷⁴

Za izdajanje pratike ali ljudskega koledarja za par krajcarjev je Vodnika navdušil baron Žiga Zois, ki je v pismu dušnemu pastirju v bohinjskem Koprivniku z dne 20. marca 1794 med drugim zapisal: »Sedaj je najlepša prilika, da to uspešno sredstvo za ljudski pouk ponudimo in prepustimo Vašemu slovstvenemu in značajskemu navdušenju,«⁷⁵ poslal pa mu je tudi »svoje stare žepne eksemplarje koledarjev«. Vodnik je imel torej pri svojem delu pred seboj »razne tuje vzorce«. Z njegovo pratiko naj bi se v naših krajih »uvedlo učilo, ki ga je prvi z uspehom rabil vzgojitelj Amerike Benjamin Franklin«.⁷⁶ Baronu Zoisu sta se zlata vredni zdeli predvsem vrstici iz Vodnikove vzgojno-socialne pesmi *Dramilo*, ki je prvič izšla prav v Veliki pratiki leta 1795:

Lenega čaka strgan rokal, // Palca beraška, prazen bokal.

Ilešič pa je opozoril na še en odsev Franklinovega Ubogega Riharda v slovenski književnosti. Franc Malavašič je v drugi številki Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novic leta 1843 objavil pesem *Kako se pride iz vajšnic⁷⁷ na slamo*,⁷⁸

69 Prav tam, str. 11.

70 Prav tam, str. 12.

71 Prav tam, str. 18.

72 Prav tam, str. 29.

73 Ilešič, Benjamin Franklin, str. 470.

74 Benkovič, Slovenski koledarji in koledarniki, str. 61.

75 Prav tam, str. 86.

76 Ilešič, Benjamin Franklin, str. 470.

77 Vajšnica (vajkušna oz. vajkušnica) je po slovarju Maksa Pleteršnika blazina (das Kissen).

78 Ilešič, Benjamin Franklin, str. 472.

Vsebina pesmi je naslednja: Vsi se pritožujejo, da manjka denarja, a za svoje nadloge so sami krivi. Vsi godrnjajo čez davke in zakone, a:

Marsikter' davek pa večji, ko ti, je, // Ki ga vam gerda lenoba požre; // Marsikter' dan se vam prazen razbije, // ki vam za delo in pridnost dan je, // Nič ne zaslužite, greste tako // ,Z vajšnic lenuhi na slamo terdo.

Pa še drug davek iz mošnje vam teče, // Nihče od vas pa ne ve za koga; // To je lotrija, ki vernit' nič neče, // Groš ji posleden svoj marsikdo da, // Oj vi neumneži, glejte tako // Greste iz vajšnic na slamo terdo.

Tretji pa davek če ,met' baharija, // K' za nepotrebne ga daste reči, // Kupite, uživajte, in sleparija // Mošnje goljivo vam polne suši, // Kmalo so prazne in glejte – tako // Pridete ,z vajšnic na slamo terdo...⁷⁹

Malavašič v Franklinovi maniri graja zapravljenost in nečimrnost. Kmetje, ki so nekdanj nosili »trdno in dobro« domače platno in sukno, nosijo le še »pajčevino«. Nositi želijo tisto, »kar je sicer bilo znano le v mest'«. Vsak se hoče vzdigniti čez stan. Kmetom namesto močnika ali žgancev diši le še kava itd. Graja tudi fantiče, ki takoj ko si oblečejo hlače, že kadijo tobak in si bahavo s srebrom okujejo svoje pipice, in zaključuje:

Delaj mladeneč za kruh in rad moli, // Dober bod' človek in dober kristjan, // Hran' kar zaslužiš in sile nikoli // Se t' ne bo bati v nikakoršnim stan' // Norcam in grehu se vgibaj – tako // 'Z vajšnic hoditi ti treba ne bo!⁸⁰

PRIDNOST JE ČASTNA, LENOBA SRAMOTNA

V ponapoleonski dobi, v dobi Metternichovega absolutizma se je uveljavljala katoliška prenova, rahljale so se jožefinske sponse, ki so oklepale cerkev, vse bolj so se krepili tudi zagovorniki vedrega, na čustvih utemeljenega, življenjsko optimističnega katoličanstva. Nova vrsta emocionalne pobožnosti se je usmerila proti racionalističnim tendencam razsvetljenstva in janzenizma. Ultramontanske sile, ki so želele obnoviti božje kraljestvo na zemlji, so skoraj povsod prevladale. »Srečo ljudi« naj bi zagotavljala vrnitev v stari, stanovski družbeni model, ki ni bil naklonjen racionalističnim in liberalnim idejam. Tako država kot družba naj bi temeljili na krščanskih vrednotah in delovali po načelih stroge katoliške morale. Rešitev za vse naj bi bila v utrditvi krščanskega življenja.

V takih razmerah je povsem razumljivo, da se je tudi diskurz o delu vse bolj premikal nazaj pod božje okrilje kot zmeraj iste in večne danosti. Na pragu revolucionarnega leta 1848 se je nasvet dušnega pastirja ovčicam na zemlji, denimo, glasil:

⁷⁹ Kmetijske in rokodelske novice, 12. 7. 1843.

⁸⁰ Prav tam.

Veselje srčno do molitve in dela, // Ljubezen do Stvarnika trdna, vesela, // Dobrotljivost mila do božjih stvari // Naj tukaj na zemlji nam v srcih živi!⁸¹

Seveda to še zdaleč ne pomeni, da so se antropološko obarvani nazori razsvetljenstva postopoma razblinili in se umikali teološkim razlagam. Prej lahko govorimo o nekakšni ambivalenci pojmovanja dela. Poleg povečevanja dela kot sredstva za doseg sreče pa sta v številnih »glasovih« predmarčne dobe (in tudi kasneje) vse pogostejši tudi dve z njim povezani, a nasprotujoči si lastnosti: pridnost in lenoba.

V Ciglerjevi povesti *Sreča v nesreči* (1836) – gre za »razmeroma pozen izdelek prosvetljensko-janzenističnih prizadevanj« s podrejanjem »pripovednega pridizno vzgojnemu in moralizatorskemu in tudi sicer poučnemu«⁸² –, je npr. prisotna ideja, da človeku prinese srečo le bogaboječnost in spoštovanje od Boga postavljenih avtoritet. Pobožni junak Franc Svetin »pri vseh svojih delih /.../ nikoli ni molitve opustil, ampak pred vsakim delom in po vsakem delu je pokleknil in ponižno molil, zato mu je Bog tudi srečo dal.«⁸³ Cigler v svoji povesti oznanja pobožno moralno držo, da človeku lahko pomaga samo Bog. Človek naj bi se torej podrejal božji volji, saj je prav vse božja volja, Bog bdi nad vsem in vse vidi. Zato nas ne preseneča npr. Ciglerjeva moralistična in z razsvetljensko meščanskim duhom povsem neskladna opazka o premožnem gospodu, ki je bil »le v posvetne skrbi, v barantije in kupčije zamaknjen. Na Boga je malokdaj ali pa nikoli ne mislil.«⁸⁴ Gospoda naj bi seveda zbistrilo in mu dalo veselje do življenja šele zaupanje v vsemogočnega Boga.⁸⁵

Znano je, da so pri pouku kmečkega prebivalstva v prvi polovici 19. stoletja odigrale posebej pomembno vlogo kmetijske družbe, ki so si tudi preko organizirane in sistematične izdajateljske dejavnosti prizadevale, da bi z raznimi novostmi učinkovito seznanile kmečko prebivalstvo. Vedno širši odmev so si z začetkom izhajanja leta 1843 pridobile Bleiweisove *Kmetijske in rokodelske novice*. Po več kot štirih desetletjih so nasledile prvi slovenski časopis *Lublanske novice*, ki so se razvile iz pratikarske tradicije. Med naročniki Novic je bil zelo opazen zlasti delež duhovnikov, takoj na drugem mestu pa so bili kmetje, posestniki in obrtniki, ki jim je bil list v glavnem namenjen.⁸⁶ Leta 1845 se je *Novicam* kot

81 Benkovič, Slovenski koledarji in koledarniki, str. 283.

82 Kmecl, *Od pridige do kriminalke*, str. 34.

83 Cigler, *Sreča v nesreči*, str. 9.

84 Prav tam, str. 94.

85 Natančna meja med srečo in nesrečo v takratnem pojmovanju »je pravzaprav zarisana šele v onstranstvu, v večnosti. Tam šele Bog, ki vse vidi in vse ve, dobre in zveste nagradi z večno naklonjenostjo = srečo (nebesa) ter grešnike z večnim, to je popolnim in neovrgljivim pogubljenjem = nesrečo (peklom).« – Kmecl, *Od pridige do kriminalke*, str. 31.

86 Prim.: Rozman, Socialna struktura naročnikov »Novic«, str. 81–89. Seveda ne gre pozabiti, da je bil razlog za počasno širjenje bralne kulture v domačem jeziku med množice tudi nizka stopnja pismenosti, ki je bila posledica nerazvitega šolskega sistema. Vloga duhovnikov kot posrednikov med tiskano besedo in ljudstvom je bila torej še vedno izredno pomembna.

»sestrica« pridružila še Bleiweisova *Nova pratika*. Tudi njena naloga je bilo občeraumljivo poučevanje ljudstva.⁸⁷ Tako *Novice* kot *Nova pratika* sta častili delo in pridnost ter bičali lenobo. *Pratika* kot književna posebnost je tako že 1845 zaklicala Slovincem:

Priden se dobro živi, // Lenec pa lakot trpi; // Delo da moč nam junaško, // Lenoba pa paljco beraško.

Delo da zdravo nam kri, // Stori, da jed nam diši, // Delo život nam redi, // Lenoba ga pa umori.

Kaj časa t' lenoba požrè, // Po petah uboštvo ji grè, // Prikrajša življenje nam drago, // Za nami pusti vse nago.

*Pridnost nam čast pridobi, // Nam še bogastvo deli; // Lenoba pa krajev sledi, // Kjerkol' peklenski leži.*⁸⁸

V voščilu za novo leto 1856 pa beremo:

*Pridni srečo naj ima, // Lenim sreča nič ne zda.*⁸⁹

Izrazito grajanje lenobe in brezdelja je bilo opazno tudi sredi štiridesetih let 19. stoletja, ko so *Novice* večkrat navdušeno pozdravile zidavo prisilne delavnice v Ljubljani, ki so jo odprli 15. oktobra leta 1847. »Vzgjajališče poštenosti in delavnosti« je nato delovalo do 1. junija 1920. Glavni namen zavoda naj bi bil boj zoper delomrznost in potepuštvo, v »policajski hiši poboljševanja« naj bi torej postlali kranjskim lenuhom in potepuhom.⁹⁰

Strani časopisa je polnila tudi kopica izrekov o delu, pridnosti, gospodarnosti in varčnosti, kot denimo:

- »Delaj z veseljem in gospodari po pameti z malim kakor z velikim. Več vinarjev krajcar znese in več krajcarjev goldinar.«
- »Misli v mladih letih na prihodnjo starost in v dobrih dneh na čas potrebe.«
- »Pridnost je vsakimu človeku potrebna in je tudi dolžnost.«
- »Lena roka revščino prinese, delavna pa bogastvo pridobi.«
- »Per vsih svojih delih bodi uren in nobena bolezen ne bo čez te prišla.«
- »O lenuh, pojdi se učiti pridnosti od mravlje in pomisli njene pota, uči se modrosti ...«
- »Pridno delo ohrani človeka pri zdravji, lenoba ga stori bolnega.«
- »Kdor neče delati, naj tudi ne je.«
- »Kdor pridno dela, sladko spi, jesti mu diši in veselo živi.« itd.⁹¹

Vsi izbrani izreki so se napajali v tradicionalnem svetopisemskem izročilu, prisotna pa je tudi recepcija modrosti razsvetljencev. V predmarčni dobi se je

87 Benkovič, Slovenski koledarji in koledarniki, str. 250.

88 Prav tam, str. 282-283.

89 Prav tam, str. 284.

90 Prim.: Studen, Prisilna delavnica v Ljubljani, str. 296-297.

91 Kmetijske in rokodelske novice, 30. 9. 1846.

seveda še vedno prisegalo na stanovsko jasno razslojeno družbo, saj naj bi to, kot omenjeno, zapovedal sam Bog. Vsakdo naj bi bil dolžan zvesto in pridno opravljati dela svojega stanu. »Posebno potrebna pa je pridnost vsim kmetivavcam, kateri hočejo pošteno in brez skrbi živeti. Če bo kmet pohajal in lenobo pasel takrat, kader je čas kmetiške dela opravljati; če bo v oštariji posedal in popijal takrat, kader je treba orati, kopati in kositi, bo kmalo čutil nasledke svoje nemarnosti in zanikernosti. Revščina se bo v njegovo hišo vlezla in ne bo je zlepa odpravil.« Priden in moder kmečki gospodar naj »vživa pridelke svojih rok, oblači naj se po svojim stanu, brez potrebe naj nikamor ne hodi, po nepridnim naj nikoli nobeniga groša ne zapravi, gotovo bo shajal«. ⁹²

Tudi Anton Martin Slomšek, ki je »vselej in povsod deloval v prid materinščine«, ⁹³ si je prizadeval za izdajanje cenejših ljudskih knjig, podobno kakor *Novice* za vse Slovence pa so bile za Štajerce pomembne njegove poučne in kratkočasne *Drobtinice* (izdajati jih je začel leta 1846), se v svojih spisih ni izognil vrednoti dela in pridnosti. V svoji popularni knjigi *Blaže in Nežica v nedeljskejšoli* je, denimo, v zadnjem poglavju z naslovom Človek si sam srečo seje, zapisal: »Pridno delo lastnih rok, rad požegna dober Bog. /.../ Priden bodi, in ne plaši se, ako ti hitro po sreči ne pojde ...« ⁹⁴

Nadvse zanimiv pa je bil Slomškov pogled na berače, ki jim je spisal poseben poduk. Posebni dolžnosti beračev naj bi bili pobožnost in potrpežljivost. Berači naj bi bili zadovoljni s svojim revnim stanom, saj jim je beraško palico podal Bog. Zadovoljni naj bi bili tudi z darovi, ki jim jih dajo dobrotniki vbogajme. Za dobrotnike naj bi pridno molili, potrpežljivo trpeli svoje uboštvo in skrbeli »za svatovsko oblačilo«, da bi bili pripravljeni, kadar jih nebeški kralj pokliče. A Slomšek nadaljuje, da se hudič najraje poveže z berači, da med ljudi trosijo praznoverje, lažejo o čudežih, širijo babje marnje in »zoper duhovsko in deželsko gosposko ljudi šuntajo, ljudi obirajo in imajo grehov da je strah«. Slomšek je pripisal brezdelnim beračem naslednje naglavne grehe: lakomnost, nevoščljivost, požrešnost, nehvaležno izbirčnost, grdo lažnivost in goljufijo, tatvino, telesno lenobo in nazadnje še duhovno zanikrnost v službi božji, saj molitev beračev naj ne bi bila za Boga, ampak le za miloščino. Lenoba naj bi bila najgrša bolezen beračev, saj naj bi tudi tisti, ki bi si lahko služili kruh z delom, raje preizkušali, katera senčka je boljša, orehova ali hrastova. ⁹⁵

Katoliška cerkev je ljudi pozivala, da naj živijo pobožno, da naj spoštujejo Gospodov dan, če si želijo blagor in srečo. Pridigala je, da človek sam ne more nič storiti in da potrebuje pomoč iz nebes. To pa bo dobil samo s pobožno molitvijo,

⁹² Prav tam, 7. 10. 1846.

⁹³ Stergar, Dolžnost svoj jezik spoštovati, str. 229.

⁹⁴ Slomšek, *Blaže in Nežica*, str. 300 in 301–302.

⁹⁵ Slomšek, Poduk za berače, str. 47–55.

z obiskovanjem sv. maše in prejetjem sv. zakramentov. Zemlja, na kateri ljudje delajo, naj bi ne bila njihovo stalno prebivališče, ampak le kraj, kjer naj bi se pripravili za drugo, boljše stanovanje, ali kot beremo leta 1861 v Einspielerjevem šolskem glasilu: »Kako modro je toraj, da je Bog posvetno veselje s pelinom in žolčem težav namešal, da nimamo medu tega sveta za nar večjo sladkost, in da nas križi bude, po drugem in čistejšem, po angelskem veselji hrepeneti. Toraj pravi sv. Avgustin: ‚Zato je sedanje življenje s terpljenjem in z britkostmi namešano, da iščemo drugega življenja, kjer britkosti nobene ne bo; zakaj, če se že tako radi v svet zamislimo, dasiravno je poln križev in težav, kaj bi še neki bilo, ko bi nam Bog posvetnega veselja z britkostmi ogrenil ne bil!›«⁹⁶

»Veči del našega prizadevanja, dela in truda, če hočemo odkritoserčno govoriti, spet le za ta svet obračamo. Kakor mravlje rijemo in berskamo po zemlji, in bogastvo si nabirati, se nobenega, še tako truda polnega početja ne ustrašimo. To da večna resnica nam pred in potlej kliče: ›Ne spravljajte si zakladov na zemlji, kjer jih rija in molj konča, in kjer jih tatje izkopljejo in ukradejo. Temuč zbirajte si zakladov v nebesih, kjer jih ne konča ne rija, ne molj, in kjer jih tatje ne izkopljejo in ne ukradejo› (Mat. 6, 19, 20), in: ›Delajte ne za jed, ktera mine, ampak za jed, ktera v večno življenje ostane›. (Jan. 6, 27.) Tako terja Bog od nas, da bi delali za Boga, svet pa hoče, da bi delali za svet. Kaj je torej storiti? Želeti bi bilo, da bi se nerazdeljeni le Bogu samemu vdali. Ker pa to ni mogoče vsem, naj bo delo razdeljeno, ena polovica naj bo za svet, da ohranimo telo, druga polovica naj pa bo Bogu, da ohranimo dušo. Noben dan naj ne mine, da bi ne bil s kakim žlahtnim djanjem zaznamovan, da bi kakega resnično dobrega dela ne storili.«⁹⁷

NAMESTO EPILOGA

Že v dobi novega veka se je lepo pokazala večplastnost dojemanja in razlaganja dela. Različni koncepti so dokumentirani v pogledih teologov, ki delo primerjajo s kaznijo in pokoro; humanistov, ki vidijo v delu sredstvo osvajanja sveta in narave; državnih redov, za katere je bilo delo pomemben instrument za formiranje večjega števila podložnikov, ki bodo delali za skupno korist, kot tudi družbeno sredstvo discipliniranja; ne nazadnje pa so tu še sanjave utopične predstave novega veka, ki so zopet prinašale svoje poglede na delo. In slednji so se končno razlikovali od tistih, ki jih srečamo v Indiji Koromandiji, kjer je družbeni red sploh postavljen na glavo.

Večplastnost pogledov na delo je zaznamovala tudi dobo meščanstva. Starim pojmovanjem so se pridružila nekatera nova. Že v zgodnjem 19. stoletju

96 Pridiga za nedeljo, Slovenski prijatelj, 15. 11. 1861, str. 654.

97 Pridiga za god, Slovenski prijatelj, 15. 11. 1861, str. 673.

so se pojavili nazori, ki so paradoksalno zaostrovali ambivalence pojma dela meščanske družbe. Na eni strani so namreč tako kot še nikoli slavili delo kot vir vseprisotnega reda, a kljub temu so ljudi, ki so živeli od dela lastnih rok, imeli za moralno in fizično degradirane. Zanimivi so bili tudi pogledi zgodnjih socialistov, ki so se zavzemali za organizacijo dela, ki daje delavcem možnost samoodločanja. Charles Fourier je tako kritiziral slabo organizacijo, ki je pretirano, vse do izčrpanja obremenjevala delavce, ne da bi jim pri tem dajala pripadajoči delež pri ustvarjenem bogastvu. Fourier si je zamišljal skupnosti ali zveze delavcev, t. i. falanstere (phalanstères), v katerih bi skupaj živeli in delali moški in z njimi enakopravne ženske. Večja produktivnost pa naj bi izvirala iz volje in ljubezni do dela.⁹⁸ V falansterah naj bi vsak delal »po svojem okusu, ali bolje, po svojih strasteh – delo tako postane privlačno«.⁹⁹

Med nova pojmovanja vsekakor sodi tudi Marxova »bogokletno mišljena formulacija«,¹⁰⁰ da je delo (in ne Bog) ustvarilo človeka. Določene oblike dela, namreč mezdno delo in delitev dela, pa drug na drugega učinkujeta negativno. Delitev dela sicer zvišuje produktivno silo dela in bogastvo, obuboža pa delavce. Karl Marx je razvil koncept odtujenega dela, ki vodi do odtujitve človeka od človeka. Če je bilo zanj delo v kapitalizmu odtujeno, pa je »njegova komunistična utopija nihala med upanjem na samouveljavitev z delom in osvoboditvijo od dela«.¹⁰¹

Na krščanskih moralnih smernicah in načelih pa je temeljil krščanski socialni nauk, ki je bil v nasprotju z marksističnimi idejami. Na katoliški osnovi je nasprotoval razrednemu boju in svoje upe polagal na državo, ki naj deluje kot razsodnik in pomaga socialno šibkemu, revnemu delavstvu s potrebnimi reformami. Na Slovenskem je bil poleg Janeza Evangelista Kreka pomemben zagovornik krščansko socialnih nauk tudi duhovnik krške škofije Jurij Trunk, ki je na pragu 20. stoletja, natančneje leta 1904, izdal popularno knjigo nauk za vsakdanje življenje s pomenljivim naslovom *Bodi svoje sreče kovač!* V njej je posebej poudaril, da mora posameznik »delati za svojo srečo« Trunkovi pogledi na delo so zvesti pogledom sv. Cerkve. Odločno je zavračal poglede osovražnega brezverskega liberalizma, ki mu je »nevera luč« in je »najbolj značilna beda sedanjega časa in najhujša kazen.«¹⁰²

98 Prim.: *Enzyklopädie der Neuzeit*, str. 514–515.

99 Brglez, *Utopizem in utopični misleci*, str. 43.

100 Pfeisinger, *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung*, str. 15.

101 Prim.: *Enzyklopädie der Neuzeit*, str. 514.

102 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač*, str. 21. Trunkova knjižica sodi v čas, ko naj bi po mnenju Evgena Lampeta končno kot zmagovalka vstala »velika ideja krščanske omike«. Navkljub temu, da je Lampe tožil, »da pravost pada, vera se zasmehuje, poganstvo se proslavlja, mladi rod se odtuja krščanstvu ...«, je na začetku 20. stoletja optimistično ugotavljal, da naj bi bilo stanje katoliške cerkve »veliko ugodnejše, nego je bilo pred sto leti«. Med drugim je ugotavljal, da se modroslovje ponovno vrača k

V očeh Trunka je delo človeku breme in od Boga naložena »težavna dolžnost«. Delo je grozna kazen za greh. Medtem ko naj bi bilo delo Bogu in tudi angelom »največja blaženost«, naj bi bilo tako tudi v raju pred grehom, delo naj bi bilo Adamu »v kratek čas, vir sreče«. Nepokoren človek naj bi bil torej sam kriv, ker je grešil in »greh je vzel delu sladkost«. Jarmu težkega dela pa naj ne bi bil podvržen samo kmet ali delavec, temveč tudi sam papež, kralj ali cesar, »če hoče najti milostno sodbo«. Trunk se sicer zaveda družbene neenakosti kot tudi takratnega izkoriščevalskega izžemanja in stiskanja »brezsrdnega kapitala«, a konservativno svari pred prevratnimi pozivi hujskačev,¹⁰³ saj naj bi bilo maščevanje le v rokah vsemogočnega Boga. Graja tudi lenobo, nemarljivost in uživaštvo, lastnosti, ki naj bi utelešale »punt zoper voljo Najvišjega«. Namesto lenobe in brezdelja časti »resno delo«, ki je vsem dolžnost; »kdor si ne služi svojega kruha tako, živi na stroške drugih«.¹⁰⁴

»Breme dela /naj bi nas/ kaznovalo, ponižalo in nam tako bilo v prid. Muka vsakdanjega dela nam kliče, da smo grešniki, da je naše življenje na svetu čas pokore, potu in solz. Od narave je človek nagnjen k prevzetnosti in ravno ta resnica mu ne ugaja; zato tudi splošen upor proti delu na vseh krajih in koncih. A resnica ostane resnica in kdor se zoper njo vzdiguje, tega bo zdrobila. Delo in vse neprilike, katere so združene z njim, morajo potlačiti naš napuh in kazati našo ničevost. Mnogo ljudi /po/zabi na Boga in menijo, da je vse, kar si pridelajo, le delo njih rok in njih prebrisanosti. S tem raste njih prevzetnost.«¹⁰⁵

Vse delo brez Boga je za Trunka zastoj. Pri vsem svojem prizadevanju, spretnosti in prebrisanosti ostajaš le ubog človek, ki sam od sebe ničesar ne zmore in je »v vsem odvisen od dobrotljivega Boga!« Delo naj bi bilo torej »zdravilo zoper napuh«, težave dela pa naj bi nam krotile naše prirojene strasti. Trunk zaključuje: »Breme dela je dar božje dobrotljivosti in vir vsakega časnega blagostanja. /.../ Človek mora delo ljubiti, ker brez dela zajde na pota pogubnih strasti! /.../ To je verska, resnična podlaga delu. Brez te je ves naš trud uganka in neznosno breme. Mnogim ta resnica ne ugaja, odtod znamenja prevrata, katera se kažejo dandanes povsod. Kdor si torej z delom hoče odpreti pot do dosegljive časne sreče, mora biti pred vsem prepričan o tej resnični podlagi; na tej bo zidal

sholastiki, k Tomažu Akvinskemu: »Pred sto leti se je Kant ironično smehljajal metafiziki in šolastiki – in zaničljivo so jo pahnili raz stolico. Čez sto let – zmagoslavno stopa na prestol znanosti in prosvete!« – Prim.: Lampe, V zarji novega stoletja, str. 1–8.

103 Trunk vidi rešitev socialnega vprašanja v stari, krščanski podlagi družbenega reda, pravi vzrok družbene bede naj bi bil odpad od krščanstva, odpad od vere in verska brezbriznost, zato lahko pridemo do miru, reda in sreče samo s ponovno uveljavitvijo starega krščanskega delavskega gesla: »Moli in delaj!« – str. 20.

104 Prav tam, str. 5–9.

105 Prav tam, str. 11.

in si koval z zadovoljnim, vztrajnim delom svojo srečo.« Torej: »Bodi sam svoje sreče kovač, s tem da veš in poznaš, kakšno delo te dovede do dosegljive sreče.«¹⁰⁶

Trunk je menil, da je s svojimi nazori zastopnik edine zveličavne resnice in da »le vera more delo oblažiti in nas zanj navdušiti«, brezverski duh pa da »stori, da se udajajo oni, katerim to pripuščajo njih ugodne okoliščine, lenobi. Delo jim je, kakor starim poganom, nekako sramotilen opravek, njih delo je le uživanje in kratek čas«. Novi duh, za katerega so nebesa zgolj basen, naj bi prizadel predvsem delavske sloje. »Vse, kar bi moglo delavca pri delu tolažiti, blažiti, vse so mu vzeli, ker so mu vzeli vero. Prej je delavca pri delu tolažila misel, da čuje nad njim ljubeče oko nebeškega Očeta, kateri mu bo ob svojem času odvzel breme dela.« In nadaljuje, da je brezverski duh končno uničil tudi ljubezen, ki je prej vezala delavca z Gospodom, posledica takih razmer pa naj bi bilo izkoriščanje delavcev. Delavec naj bi zato postal blago, o njegovi usodi naj bi odločal svetovni trg.

V duhu papeža Leona XIII., za katerega se tam, »kjer običaji in naprave niso več krščanske, maje podlaga vsakega človeškega reda«, pa je Trunk končno pozval Slovence, ki naj bi kot delavski narod najbolj občutili »grozovitost brezsrčnega kapitala«, da naj se »po možnosti rešimo iz njegovih spon in se postavimo v zadrugah na lastne noge. A pri tem delu mora nas vezati prava krščanska ljubezen, ki izhaja iz trdne, žive vere«. Pri rešitvi perečih socialnih razmer naj bi sodelovali prav vsi. Delovni Slovenci naj bi se na poti v boljšo prihodnost povrnili načelom krščanstva, »krščanske državljane« pa naj bi ob delu vedno spremljala večkrat ponovljena misel, ki še kako opredeljuje samoodgovornost, torej, da je vsak svoje sreče kovač.¹⁰⁷

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri:

Kmetijske in rokodelske novice.

Internetni viri:

http://zitate.net/zitat_3560.html – zadnji obisk, 27. 12. 2010.

http://www.gutzitiert.de/zitat_autor_immanuel_kant_thema_faulheit_699.html – zadnji obisk, 27. 12. 2010.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 11–12 in 19.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 22–23.

Literatura:

Batscha, Zwi. Die Arbeit in der Sozialphilosophie Johann Gottlieb Fichtes, *Archiv für Sozialgeschichte*, Bd. 12, 1972, str. 1–54.

Becker, Rudolph Zacharias. *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhaym : sa mlade, inu stare ludy*, Dunaj : utisneno per Christianu Grotzerju, 1789.

Becker, Zacharias. *Noth= und Hilfsbüchlein für Bauersleute oder lehrreiche Freuden= und Trauergeschichte des Dorfs Mildheim : für Junge und Alte beschrieben*, Wien : gedruckt bey Christian Grotzer, 1789.

Benkovič, Josip. Slovenski koledarji in koledarniki. *Dom in svet*, 8, 1895, str. 25–27; 55–61; 86–90; 186–189; 215–217; 247–251; 282–284; 343–348; 375–380; 500–503; 636–638; 667–670; 698–704; 730–734 in 758–762.

Borgstedt, Angela. *Das Zeitalter der Aufklärung*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004.

Brglez, Neda. Utopizem in utopični misleci. Uvodna študija. V: *Utopični socialisti*. Izbor besedil, ur. Neda Brglez, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.

Caf, Oroslov. *Robinson Mlajši. Knižica predragi slovenski mladosti za uk ino kratek čas*, Celje : Franz Dirnböck, 1849.

Cigler, Janez. *Sreča v nesreči ali popisovanje čudne zgodbe dveh dvojčkov. Podučenje starim in mladim, revnim in bogatim*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.

Čeč, Dragica / Kalc, Aleksej. Vzpostavitev modernega policijskega sistema v prostopristaniškem Trstu sredi 18. stoletja, *Acta Histriae*, 18, 2010, št. 3, str. 515–538.

Duby, Georges. *Trije redi ali imaginarij fevdalizma*, Ljubljana: Studia Humanitatis, 1985.

Ehmer, Josef / Gutschner, Peter. Befreiung und Verkrümmung durch Arbeit. V: *Erfindung des Menschen. Schöpfungsträume und Körperbilder 1500–2000*, Hrsg. von Richard van Dülmen, Wien / Köln / Weimar : Böhlau, 1998, str. 283–303.

Enzyklopädie der Neuzeit. Bd. 1, Abendland – Beleuchtung, geslo Arbeit, Hrsg. von Friedrich Jaeger, Stuttgart / Weimar : J. B. Metzler, 2005, str. 507–533.

Franklin, Benjamin. *Prava pōt k' dobrimu Stanu, ali ena besēda ob pravim časi*. Někaj za vsakiga človeka. Na pervo iz Angleškiga v Némški, zdaj pak s' pervolenjam Vikši Gosposke v' Slovenski jezik prestavlena. V' Gradcu: Alojzij Tush, 1812.

Geremek, Bronisław. *Usmiljenje in vislice. Zgodovina revščine in milosrčnosti*, Ljubljana : Studia Humanitatis, 1996.

Golob, Andreas. Katechismen, sokratische Erzählungen, Merksätze. Medien der

Gesundheitserziehung um 1800. *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin*, Wien 2009, št. 8, str. 43–49.

Hartmann, Ernst. *Jean Jacques Rousseaus Einfluss auf Joachim Heinrich Campe*, Neuenburg: F. Nelson, 1904.

Ilešič, Fran. Benjamin Franklin v naši književnosti. *Ljubljanski zvon*, 1915, str. 469–475.

Ješenak, Janez Pavel. *Bukve za pomožh, inu prid kmetam potrebne ukupsloshene sa Slovenze* od Joannesa Paula Jeschenagg perviga Fajmeshtre preden zesarske kraleve Fare Ullimie, ino vuda zes. Kra. Tovarshje deshelskiga Kmetovanja u Grazi. Pervi deil od oskerblenja tih njiv, Celje : Joseph Bach, 1821.

Kmecl, Matjaž. *Od pridige do kriminalke. Ali o meščanskih začetkih slovenske pripovedne proze*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975.

Lampe, Evgen. V zarji novega stoletja. *Dom in svet*, XIV, Ljubljana 1901, str. 1–8.

Le Goff, Jacques. *Za drugačen srednji vek*, Ljubljana: Studia Humanitatis, 1985.

Maček, Jože. *Schwizenova inštrukcija za upravnike državnih posestev iz leta 1788*. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, Suplement 17 – Kmetijstvo, Ljubljana: Agronomski oddelek Biotehniške fakultete Univerze Ljubljana (Planprint), 1992.

Makarovič, Gorazd. O vsebinah stigme »žensko delo«, *Etnolog. Glasnik Slovenskega etnografskega muzeja*, 12 (63), leto 2002, str. 63–80.

Makarovič, Gorazd. *Slovenci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*, Ljubljana: Krtina, 1995.

Münch, Paul. *Lebensformen in der frühen Neuzeit 1500–1800*, Frankfurt a. M./Berlin: Ullstein, 1996.

Pfeisinger, Gerhard. *Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung 1750–1820*, Wien / Köln / Weimar: Böhlau, 2006.

Pridiga za god sv. treh kraljev. *Slovenski prijatelj*, X, št. 11, 15. 11. 1861, str. 670–676.

Pridiga za nedeljo pred novim letom. *Slovenski prijatelj*, X, št. 11, 15. 11. 1861, str. 652–658.

Rousseau, Jean Jacques. *Emil ali o vzgoji*, Tretja knjiga, Emil od 12. do 15. leta starosti, Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1959.

Rozman, Franc. Socialna struktura naročnikov »Novic« v letu 1845, *Zgodovinski časopis*, XXIV, št. 1-2, 1970, str. 81–89.

Slomšek, Anton. *Blaže in Nežica v nedelskejšoli*, tretji natis, Celovec: J. Leon, 1857.

Slomšek, Anton. Poduk za berače. *Drobtinice*, 1862, str. 47–55.

Stekl, Hannes. Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671–1920, Wien : R. Oldenburg, 1978.

Stergar, Rok. Dolžnost svoj jezik spoštovati. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860*, ur. Janez Cvirn et. al., Ljubljana : Nova revija, 2001, str. 229–230.

Studen, Andrej. Prisilna delavnica v Ljubljani. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860*, ur. Janez Cvirn et. al., Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 296–297.

Svetokriški, Janez. *Pridige*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.

Šmitek, Zmago. *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*, Ljubljana: Študentska založba, 2004.

Trunk, Jurij. *Bodi svoje sreče kovač! Nauki za vsakdanje življenje*, Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.

Vocelka, Karl. *Geschichte der Neuzeit 1500–1918*, Wien / Köln / Weimar : UTB, 2010.

Wester, Josip. Misli ob Literarni pratiki. *Ljubljanski zvon*, 34, št. 2, 1914, str. 87–99.

Dragica Čeč

»SRCE VSAKEGA JE TREBA PRIPRAVITI ZA DEJAVNO UDEJANJANJE ZAPOVEDI LJUBEZNI DO BLIŽNJEGA«

Začetki systemske oskrbe
revnih in pomen kulture osebne
dobrodelnosti

Prispevek se bo posvečal spremembam, ki jih je razsvetljenje poskušalo udejanjiti na ravni odnosa do revščine in kulture darovanja. Zato bo glavno os analize predstavljala umestitev novega sistema javne oskrbe revnih v kulturo darovanja, kar predstavlja temeljno razliko od drugih prispevkov, ki so se ukvarjali s spremembami v oskrbi revnih.¹ Zgodnjenovoveška

¹ Gl. Buquoy, Die Armen, str. 37–78. Kühberger, Sedmak, *Aktuelle Tendenzen*. Hahn, Lobner, Sedmak, Armut in Europa, Stekl, *Zucht- und Arbeitshäuser*, Grell, Cunningham, Roeck, *Health care and poor relief*.

družba je bila družba revežev. Čeprav je bila kot skupina prebivalstva neizmerljiva, je v ekstremnih krizah število ljudi, ki si niso mogli zagotoviti osnovnega preživetja, doseglo do 70 % celotne populacije. Že »izmerljiv« obseg revščine, ki je bila v določenem trenutku regulirana prek sistema odgonov, omogoča oceno, da je na robu eksistence živelo 10 % celotnega prebivalstva.²

Kljub številčno velikim zahtevam po oskrbi pa je bila organizacija zgodnjenovoveške socialne oskrbe v veliki meri prepuščena voluntarizmu. Osrednja pozornost omenjenega članka torej ne bo namenjena organizacijskim in praktičnim vidikom delovanja ubožnih inštitutov kot glavnega predmet za proučevanje kulture darovanja, niti ne njihovi nekoliko specifični strukturi in načinu organizacije. V tem novem odnosu med donatorjem in obdarovancem se je z novimi idejnimi tokovi deloma predrugačila tudi vloga posameznika in njegove dobrodelnosti, kar je zlasti veljalo za premožnejše socialne skupine oziroma sloje (zlasti meščanstvo in plemstvo). Zato bo v ospredju proučevanje sredstev komunikacije in komunikacijskih načinov, s katerimi so centralne oblasti motivirale lokalne, predvsem mestne elite, da so sprejele in aktivno sodelovale v novem načinu oskrbe revnih, in nato, kako so te motivirale posameznike, da so poskrbeli za primerne darove. In zlasti, kako so se te prakse navezoval na stare prakse kulture darovanja in na kakšen način so jih poskušale zavestno ali nezavestno spreminjati. Istočasno bo predstavljeno tudi, na kakšne načine si je reformistični vladar prizadeval prepričati »podložnike države« v koristnost svojih reform v »njihovo dobrobit«, saj je pri udejanjanju svojih idej v vsakdanu pogosto naletel na odkrit odpor (zlasti do tistih reform, ki so posegale na področja cerkvenih zadev in osebne lastnine).³ Kot pomembne funkcije socialnih ustanov v mestih se izpostavljajo: pod vplivom ekonomskih zgodovinarjev zlasti funkcije vzdrževanja sezonskih delavcev. S stališča državne politike je politika oskrbe revežev pomenila pomembno funkcijo socialne kontrole in institucijo, ki je zagotavljala sredstva za izvajanje preventivnih ukrepov na področju javnega zdravja prebivalstva, hkrati pa so z ubožnimi prispevki deloma financirali tudi ustanove, namenjene oskrbi revežev, a tudi njihovi prisilni resocializaciji. S pomočjo donacij so vzpostavili finančno podlago za izvajanje določenih ukrepov, povezanih z obvladovanjem in preprečevanjem epidemij.⁴

Prispevek se bo osredotočil na pogoje in načine, s katerimi je bila uvedena največja reforma socialnih ustanov v 18. stoletju – vpeljava ubožnih inštitutov.

2 Jütte, Bettelschube in der Frühen Neuzeit, str. 61. Glavni metodološki zadržek pri tej oceni je, da temelji na seznamih odgnanih ljudi, torej samo tujcev, ki v določenih skupnostih niso imeli pravice do ubožne oskrbe. V javnih ustanovah pa je bilo praviloma vključenih še manj kot 10 % stalno naseljenega prebivalstva.

3 Prim.: Golec, Le tega je uržoh, str. 19–46; Vöelkel, *Glanz und Untergang*, str. 388–389; glej še Dülmen, *Kultur und Alltag*.

4 Prim.: Slack, *Poverty and Policy*. De Munck, Winter, *Gated communities?*

Obravnaval bo vplive te reforme v najbolj južnih habsburških dednih deželah, kjer so se tudi skozi župnijske ubožne inštitute videli učinki idej, ki jih je pustil eden vidnejših čeških razsvetljencev Johann de Longueval grof Buquoy (1741–1803). Četudi njegove ideje niso popolnoma spreminjale sistema ubožne oskrbe in so pred tem o reformah oskrbe revnih razmišljali že mnogi predstavniki merkantilizma in kameralizma, je njegov model vendarle predstavljal prvo javno, birokratizirano in centralizirano oskrbo revnih. Župnijski ubožni inštituti niso bili institucija, ampak zgolj sistem reguliranega, centraliziranega in birokratiziranega zbiranja in razdeljevanja ubožnih prispevkov. Za razliko od predhodnih institucij za oskrbo revnih je v tem sistemu prvič nastal tudi poskus, da bi se s strani države nadzorovano oskrbo revnih razširilo tudi na podeželje. Buquoy je svoje ideje najprej preizkusil na svojih gospodstvih Nove hrady (Gratzen) in Poznja (Rosenberg), model pa se je poskusno uvajal v krajih budweisškega okrožja v mestih Krumau in Budweis (Budějovice). Ko je zasedel mesto dvorne komisije za ubožne zadeve, je za preizkus modela izbral Spodnjo Avstrijo in Dunaj, kmalu pa je cesar s posebnim dekretom 2. junija 1783 zahteval uveljavitev nekoliko dodelanega modela ubožne oskrbe v celotni monarhiji. Čeprav je notranjeavstrijski gubernij zahtevo po ustanovitvi ubožnega inštituta na Kranjskem izdal že septembra 1783,⁵ je začel delovati šele 17. 9. 1786.⁶

Četudi je bila ideja in organizacija ubožnih inštitutov podobna delovanju religioznih ustanov, t. i. laičnih bratovščin, je bilo delovanje tovrstnih ustanov popolnoma v duhu jožefinizma in povezovanja verske in javno-upravne sfere, v kateri so bile cerkvi dodeljene naloge na področju javne varnosti in vzgoje. Tovrstni sistem oskrbe revnih, ki je bil pozneje preimenovan v (župnijske)

5 Tako trdijo starejši slovenski historiografi, ki žal ne navajajo svojih virov. Radics (Radics, *Die Wohltätigkeit*, str. 28 in 30) tudi trdi, da je bila prva okrožnica notranjeavstrijskega gubernija, ki je zahtevala vzpostavitev ubožnih inštitutov, poslana v posamezne dežele že septembra 1783. Po križnem preverjanju podatkov (primer Idrije) pa je najverjetneje ubožni inštitut v Ljubljani začel delovati septembra leta 1786 skladno z noticami v Laibacher Zeitungu, ki so precej ažurne. Ta časopis poroča, da je začel župnijski ubožni inštitut v Ljubljani delovati septembra 1786.

6 Zahtevo po ustanovitvi ubožnega inštituta je v začetku leta 1785 (21. 2.) izdalo ljubljansko okrožje (ZAL, LJU-489, fasc. 46, p. 9–10), verjetno pa skladno z upravno hierarhijo tudi vsa druga okrožja skupnega notranjeavstrijskega gubernija. Prvi župnijski inštitut je bil verjetno tisti v Ljubljani, ki je začel delovati v septembru 1786 s prvo pobirko denarja, uradno obvestilo o začetku delovanja ubožnega inštituta pa je bilo objavljeno tudi v lokalnem časopisu (ZAL, LJU-489, fasc. 46, 26. 9. 1786, 77–87). Ljubljanski meščani so v začetku leta 1785 v lokalnem časopisu izvedeli, da se po monarhiji ustanavljajo bratovščine dejavne ljubezni do bližnjega (Laibacher Zeitung, 10. 2. 1785), jeseni so jim opisali dobrodelnost vojvodinje Marianne, ki je v Celovcu pogostila šestdeset revežev (Laibacher Zeitung, 16. 9. 1785), in tako domačo javnost pripravili na ustanovitev nove institucije, ki je bila odvisna prav od njihove dobrodelnosti (Laibacher Zeitung, 28. 9. 1786). Ustanova je bila ustanovljena 16. 9. 1786 (ZAL, LJU-489, Reg I., fasc. 64, p. 20). Podobne propagande akcije so bile značilne tudi drugod po monarhiji, na Dunaju je leta 1783 ustanovitev fonda spremljal cikel pridig (Buquoy, *Das Buquoyische Armeninstitut*, str. 265). O poznejši ureditvi ubožnih inštitutov brez ozira v 18. stoletje naprej piše Radics, *Die Wohltätigkeit in Gruden, Das soziale Wirken*. V zadnjem času zlasti: Anžič, *Ubožni inštitut*, str. 6–11. Nekaj malega o njih tudi v: Anžič, *Skrb za uboge*, str. 26–34.

ubožne inštitute, je predstavljal začetke veliko bolj centralizirane in birokratsko precej nadzorovane oskrbe revnih, ki so bili klasificirani in nadzorovani. Članek bo posebej izpostavil, kako pomembna je bila propaganda, ki je spremljala ustanovitev tovrstnega sistema nadzorovanega zbiranja in razdeljevanja pomoči. Poleg tega bodo umeščene ideje češkega razsvetljenca v sistem razsvetljske misli in prizadevanj absolutistične monarhije ter predstavitev njihove recepcije v najbolj južnem delu habsburških dednih dežel. Tam je bil namreč največji problem, da so zemljiški gospodje poskrbeli samo za svoje revne uslužbence in ne za vse reveže, ki so jih imeli v svoji soseski.

Četudi avtorji temu vidiku ne posvečajo nobene pozornosti, so bili načini komunikacije, ki je deloma preraščala že v načrtno propagando, ključnega pomena za uveljavitev sistema, saj je bil sistem oskrbe revnih po Buquoyevem modelu popolnoma odvisen od sodelovanja posameznikov in določenih skupnosti, kar dokazuje analiza finančnih dohodkov posameznih socialnih ustanov.

Pri utemeljevanju sistema župnijskih ubožnih inštitutov je bila ključnega pomena propaganda prek različnih tiskanih knjig, brošur in letakov, ki so jih nadzorovali prek cenurnih uradov. Zelo pomembna je bila propaganda, ki so jo širili tudi skozi gledališke igre. Gledališče je v Habsburški monarhiji 18. stoletja, zlasti pod vplivom J. von Sonnenfelsa, veljalo za pomemben element privzganja morale in zato od te tudi zelo nadzorovano. Skozi analizo normativnih in propagandnih tekstov lahko razčlenimo tudi različne geste in prakse dobrodelnosti posameznika in pomenov, ki so jih imeli akti darovanja. Vprašanje, ki se pri tem zastavlja, je tudi, ali so nove organizacijske oblike dolgoročno spreminjale karitativne prakse pobivalstva.

SISTEM REŠEVANJA SOCIALNIH VPRAŠANJ V 18. STOLETJU

Umeščanje idej češkega razsvetljenca Johanna de Longuevala grofa Buquoya v socialno politiko Habsburške monarhije zahteva tudi kratko predstavitev razvoja odnosa do revežev in socialnih ukrepov monarhije. Uveljavljenim mejnikom odnosa do revščine, ki jih je utemeljil izvrsten poznavalec zgodovine revščine Hunecke,⁷ je treba dodati oznako mejnikov politike in teorije revščine, ki jo izvajajo oblasti na različnih ravneh. Deloma njegova delitev predstavlja tudi spremembe v odnosu bogatih do revnih.⁸ O reformah oskrbe revnih, o njihovi koristnosti, ekonomiki ustanov in resocializaciji so razmišljali že prvi merkantilisti in kameralisti. Problem revščine je predstavljal enega od osrednjih vprašanj merkantilistične

7 Hunecke, Überlegungen zur Geschichte der Armut, str. 480–512

8 Prim.: Cavallo, The motivations, str. 51.

družbene teorije. Celoten diskurz pa je bil v 18. stoletju vedno zaznamovan tudi s kriminalizacijo dela revežev in z neizprosnim predstavljanjem dela revežev kot družbi najbolj nevarnega segmenta prebivalstva. Diskurz solidarnosti je bil v 18. stoletju še veliko bolj kot v stoletjih pred tem povezan z diskurzom stigmatizacije, kriminalizacije in odmikanja na rob določenih skupin znotraj obsežnega dela revnega prebivalstva.⁹

Vprašanje oskrbe revnih, torej zagotavljanja preživetja za ekonomsko in delovno nezmožni del prebivalstva, se je od začetka zgodnjega novega veka pojavljalo kot sestavni del vprašanj, s katerimi so se ukvarjali filozofi, politični teoretiki in oblasti in glede na okoliščine enkrat bolj intenzivno mestne, drugič pa državne oblasti. Še v 19. stoletju je nezmožni in javne podpore potreben segment prebivalstva predstavljal klasični trojček socialnih in starostnih skupin: otroke, ostarele in ženske.¹⁰ Tudi načini oziroma družbene zahteve solidarnosti do teh družbenih skupin so bile drugačne. Medtem ko je bila solidarnost do starih predstavljena kot del družinske solidarnosti in odgovornosti mladih do starih, oziroma zahvale delodajalcev za delo, je bila solidarnost do otrok veliko bolj povezana s čustvi usmiljenja do nemočnih. Pri obeh načinih solidarnosti pa je bila v ospredju tudi recipročnost podpore.

S problemom beračev in ravnanja z reveži se je že vse od konca 15. stoletja ukvarjal tudi državni zbor rimsko-nemškega cesarstva.¹¹ Problematike oskrbe revnih v zgodnjem novem veku na noben način ni mogoče enačiti s terminom socialna politika, saj je za slednjo značilna popolna angažiranost države. Kljub temu vprašanje revščine in revežev od začetka zgodnjega novega veka postaja sestavni del zakonodajne dejavnosti monarha in mest.¹² 18. stoletje na polju politike do revežev že sodi v čas t. i. tretje faze odnosa do revščine, v čas, ko so revščino posameznika presojali po njegovi spodobnosti in volji do dela. Politiko do revežev je skozi celotno 18. stoletje zaznamovala na eni strani kriminalizacija in na drugi strani resocializacija revnih z delom.¹³ To je tudi čas, ko so gospodarski teoretiki ugotavljali, da predstavljajo revni neizkoriščen potencial delovne sile. V 18. stoletju je oskrba revnih in delovno nezmožnih ljudi postala

9 Za evropski prostor gl. Jütte, *Poverty and Deviance* in na ravneh reprezentacij še katalog k razstavi: Uerlings, Trauth, Clemens, *Armut*. Za slovenski prostor: Čeč, *Revni*.

10 V leksikonu novega veka se sicer brez posebne razlage pojavljajo kot samostojni pojmi – otroška revščina, revščina v starosti in revščina žensk (prim.: *Lexikon der Neuzeit*). Vsekakor pa drugačne okoliščine spreminjajo socialne skupine, ki so najprej deležne solidarnosti.

11 Stolleis, *Geschichte*; tudi: Stolberg, *Homo Patiens*.

12 Prim.: Ammerer, *Heimat Straße*.

13 Podobne tekste najdemo tudi v brošurah, ki spremljajo ustanovitev župnijskih ubožnih inštitutov: »Ein klarer Beweis: daß jeder Mensch, der gesunde und starke Hände hat, immer wenigstens so viel Arbeit finde, als erfordert wird, sich nothdürftig davon zu erhalten, und daß keiner auf die Versorgung täglicher 4 kr. Dringe werde, wenn er sich nur etwas wenigens mehr, selbst zu verdienen in Stande ist« (*Erste*, str. 39).

pomemben element državne politike tudi pri uvajanju novih institucij, ki naj bi zviševale družbeno blaginjo, oziroma so predstavljale podporo novim oblikam organizirane proizvodnje v duhu merkantilizma.¹⁴ Temelje zaostrene politike monarhije do beračev in javnega beračenja je pod vplivom zgodnjega kameralista Hornicka postavil Karel VI. Do javnega beračenja je bila veliko bolj učinkovita, po drugi strani pa so predstavniki kameralizma posebno pozornost namenili starim ustanovam, namenjenim oskrbi revnih. Zelo pomembno podporo zaostreni politiki pa so predstavljale zadnje velike epidemije, na Dunaju leta 1694 in nato še leta 1713. V tem času se namreč s problemi revežev zelo intenzivno ukvarja tudi dvorna sanitetna komisija, ki je nadzorovala berače, saj ti v času epidemij niso samo nevarni javnemu zdravju, ampak tudi javni morali. Že v leto 1713¹⁵ sodijo prvi poskusi širše regulacije vprašanja revnih. Tako je notranjeavstrijska vlada na zahtevo dvorne pisarne in komore prek svojih svetovalcev sestavila več poročil o oskrbi revnih. Začetki reformnih poskusov s pomočjo posebnih upravnih organov sodijo v 20. leta 18. stoletja, ko se je prek komisij za javno varnost in dobrodelne ustanove začelo načrtno nadzorovati, a tudi urejati področje revščine.

Spremembe na polju socialnih ustanov v 18. stoletju je treba začeti predstavljati s kriznimi ukrepi na začetku stoletja, ki sodijo še v okvir zgodnjenovoveškega reševanja epidemij in njihovih posledic, in se nato pod vplivom zgodnjih merkantilistov in kameralistov razvijejo v sistem načrtnega nadzorovanja in izvajanja socialne oskrbe, ki je z razvojem birokratskega aparata vedno bolj tudi pod njegovim nadzorom. Dodatno spremembo v 18. stoletju predstavlja izredna skrb za ekonomiko dobrodelnosti, ki botruje tudi določanju prioriteten načinov oskrbe. Rojstvo birokratske države v 18. stoletju in njena povezanost s politično, pravno in ekonomsko teorijo v okviru koncepta dobre policije predstavljata tisto prelomnico, ki je lahko v 19. stoletju privedla do rojstva socialne države. Vprašanje urejanja revščine je bilo eno od pomembnih vprašanj, s katerimi so se ukvarjali razsvetljenjski misleci in politični teoretiki. V duhu socialnega discipliniranja je bilo namreč med primarnimi cilji absolutistične države ustvarjanje discipliniranega

14 Državni teoretiki se z odpravljanjem revščine ukvarjajo zelo pogosto skupaj z idejami o uveljavitvi novih načinov proizvodnje, ko se ukvarjajo s populacijskimi teorijami, ko utemeljujejo nove ustanove na področju resocializacije in/ali ko iščejo nove načine samooskrbe revnih.

15 Posebne komisije za nadzorovanje beračev so bile ustanovljene na Dunaju že leta 1666 (Bräuer, »und hat seithero gebetlet«). Gl. tudi posebno brošuro, ki je bila izdana kot informacija o tej komisiji in je bila očitno razdeljena vsem deželam. En primerek namreč hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani: Ausführliche Relation, und Ordnung, wie und was gestalten auf Hochw. Kais. M. ergangenen Befehls, durch einem Commission die Bettler beschreiben, enominiert und auf was Weis die Würdige Arar Versorgt und verpflegt werden. Wien: Bey Leopold Voigt, 1695. Med dunajsko vizitacijo leta 1666 so se morali vsi reveži zglasiti v mestnem špitalu na Schweinmarktu. Tam jih je pričakala komisija, ki so jo sestavljali uradnik spodnjeavstrijske vlade, mestni pravnik, dva doktorja medicine, kirurg, brivec, padar in član. Za delo nezmožnim beračem je komisija razdelila potrdila in značke, druge je odgnala (Bräuer, »und hat seithero gebetlet«, str. 67).

podložnika, ki bo stalno naseljen in ki bo pripravljen delati ter se tako sam preživljati.¹⁶ Zato so kot do podpore upravičene reveže pojmovali zgolj tiste, ki zaradi določene starosti (zlasti ostareli in otroci), bolezni ali invalidnosti niso bili sposobni delati in ki hkrati niso imeli premoženja, da bi se preživeli. Take definicije so se pojavljale v vseh pomembnih kameralističnih delih. Heinrich Gottlob von Justi je v svojem traktatu zapisal, da ni »nič tako pomembno in pravično kot da država poskrbi za tiste uboge in nesrečne ljudi, ki zaradi starosti, bolezni ali nekih telesnih hib ne zmorejo več delati.«¹⁷ O dolžnosti do njih pa pove naslednje: »To dolžnost nam je naložilo splošno človekoljubje.«¹⁸ V tem elementu je pri G. Justiju opazen velik vliv naravnega prava. Opozarja, da so sočutje poznali že skozi zgodovino celotnega človeštva, da pa je posameznik, ki živi v meščanski družbi, še toliko bolj dolžan izpolnjevati to zapoved.¹⁹ Svojo zahtevo utemlji na skupni odgovornosti monarha in skupnosti v zagotavljanju temeljne predpostavke Aristotelovega načina vladanja – dobre policije in zagotavljanja skupnega dobrega. Tovrstna dela pa so vplivala tudi na definicije v vseh pomembnih politično-ekonomskih enciklopedijah (npr. Krünitz).²⁰

Tudi pri Buquoju je čutiti vpliv del G. Justija. Tudi on namreč trdi, da je dolžnost deželnih knezov, da poskrbijo za revne, in vladarjem ne oporeka, da na tem področju država še ni storila ničesar, vendarle pa meni, da so ostale mnoge težave. Kot dokaza neučinkovite javne oskrbe revežev navede tipična kameralistično-razsvetljenska argumenta: berače, ki so se potikali po deželi, in »prave« reveže, ki so ostali brez ubožne oskrbe. Že v prvem odstavku se seveda v humanistični maniri in maniri vseh deželnih knezov zgodnjega novega veka še enkrat obregne ravno nad »odpravo« (*Abstellung*) beračenja. Njegova propaganda je šla še dlje. Trdil je, da če bodo načrtno ustanavljali in širili mrežo župnijskih ubožnih inštitutov, prisilne delavnice in delovne hiše ne bodo več potrebne. Vse nevedne je dodatno poučil, da je delovanje slednjih povezano z ogromnimi finančnimi²¹ sredstvi.²²

16 Glej: Sachße/Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge*. Feldbauer, *Kinderelend in Wien*.

17 Justi, *Gesammtliche politische*, str. 396.

18 Prav tam.

19 Prav tam.

20 Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie*, str. 404.

21 Najbolj načrtno se s problemom slabe ekonomike tovrstnih ustanov ukvarja Justi. Trdi, da te ustanove preveč stanejo: če malo izračunamo, trdi, pride do revnih komaj desetina zanje namenjenega denarja. Za oskrbo revežev je potrebnega veliko osebja: postrežnega osebja in nadzornikov. Za upravo premoženja pa je treba zaposliti še upravitelja in vodjo poslov. Dodatni strošek predstavlja vzdrževanje stavb, ne stavb, ampak velikih palač, zapiše Justi, in pohištva. Da pa bi bilo vse še slabše, so po navadi uslužbenci večinoma tatovi in nepravični gospodarji, ki revne na vse mogoče načine omejujejo in hočejo z njimi obogateti. Večina oskrbovancev pa naj bi sodila med »dnevne tatove« in ne med revne stare ljudi in invalide. Navkljub kritikam pa ohranja mnenje, da morajo v velikih mestih obdržati velike ustanove za revne, saj le tako lahko obvladujejo revščino (Justi, *Gesammtliche politische*, 1768, str. 396–400).

22 Erste, str. 39.

Ideja ubožnega inštituta ni bila povsem nova niti ni rigorozno spreminjala obstoječih praks. V osnovi je temeljila na poskusih organiziranega zbiranja denarja, ki jih je v obliki zaprtih skrinjic, tako imenovanih *Cassa Pauperum*, propagiral že eden prvih avstrijskih merkantilističnih piscev Hornick. Na Dunaju so njegove ideje udeležili že leta 1704. Čeprav so te t. i. *armencasse*, posebne skrinjice, ki so bile namenjene zbiranju prispevkov za oskrbo revnih in nad katerimi naj bi imele nadzor mestne oblasti, poskušali urediti že od začetka 18. stoletja dalje,²³ je Krünitz v svojo nemško ekonomsko enciklopedijo uvrstil nekoliko poznejši model omenjene oskrbe, ki se je uveljavil v nemških deželah. Izvorno gre za sistem javne ubožne oskrbe, ki se uveljavi v protestantskih deželah. Res je, da se je ta druga velika nemška razsvetljenska enciklopedija primarno posvečala Prusiji in je zato avtor v geselski članek o revščini kot vzorčni model uvrstil patent za mesto Głogów v Wroclavskem okraju iz leta 1744, mesta, ki je pozneje po sedemletni vojni kot del Šlezije pripadel Prusiji.

Na pojav župnijskih ubožnih inštitutov so zagotovo imela velik vpliv tudi dela italijanskega učenjaka Lodovica Antonia Muratorija.²⁴ Veliko Muratorijevih idej je prevzel tudi Johann Gottlob von Justi.²⁵ Kot učenec Justija je podobne ideje o vlogi policije v družbi in urejanju javnega življenja zastopal tudi predavatelj policijskih tem na novi dunajski univerzi Joseph von Sonnenfels, v katerega delokrog so spadale tudi ubožne ustanove. Za razliko od obstoječih institucij bi del sredstev za nove javne ustanove zagotovila država in zato bi si prilaščala tudi pravico, da postavlja pravila njihovega delovanja. Reformni poskusi so obenem trčili ob utečeni sistem izkazovanja dobrotelčnosti, ki so ga zaznamovali različni skladi, iz katerih so oskrbovali revne. Nekateri so bili last municipalnih oblasti, z drugimi pa so, skladno z določbami oporočnega volila posameznika, ki je v obliki donacije in oporočnega volila namenil denar v dobrodelne namene, praviloma upravljali posebni skrbniki. Po organizacijski strukturi podobni, a s strani ustanovitelja drugačni so bili skladi, ki so jih posamezniki ustanovili že v času svojega življenja. Donator določene glavnice, ki se je oblikovala v sklad (*Stiftung*), je postavljajl pravila njegovega delovanja, absolutistični monarh pa je skladno z doktrino varstva blagostanja skupnosti v okviru svojih pristojnosti zahteval nadzor nad racionalno porabo sredstev in ugotavljal, ali upravitelji sklada sledijo zahtevam ustanovitelja. V času začetka delovanja novega sklada in v času jožefinskih reform so se politični teoretiki že dobrega pol stoletja ukvarjali s problemom, kako spraviti tovrstne privatne fonde pod državni nadzor. Njihovo povezovanje s skrbjo za javno varnost in dobrobit podložnikov (*gute Policey*) pa

23 Weiß, *Geschichte der öffentlichen Anstalten*; Rachholz, *Zur Armenfürsorge*; Schröcker, *Armenpolitik in Österreich*.

24 Lieber, *Lodovico Antonio Muratori*.

25 Gebhardt, *Die Grazer Polizei*, str. 21–24.

kaže na prepletenost obeh polj, na katerih je imela politika poseben interes. V ta namen je bila že leta 1724 ustanovljena posebna dvorna komisija za dobrodelne ustanove in javno varnost, ki je bila leta 1749 preimenovana v komisijo za dobrodelne ustanove (Milde-Stiftungssachen Hof Commission für Krain) in je obstajala do leta 1782, ko je bila reorgaizirana.²⁶

Na področje oskrbe revnih je posegel tudi Jožef II. Kot zagovornik naravnih pravic je menil, da ima vladar različne dolžnosti do svojih podložnikov.²⁷ Izhajajoč iz tega principa, so šla prizadevanja njegovih svetovalcev v smeri, da mora monarh oziroma v njegovem imenu njegovi uradi upravljati z vsemi javnimi ustanovami. Prav zato so se državni teoretiki, pristaši razsvetljenstva, in v prostoru monarhije zlasti kameralisti, ukvarjali z načini, kako kanalizirati posameznikovo dobrodelnost v sistem, nad katerim bi imela centralna oblast popoln nadzor in tudi vpliv, četudi bi bilo upravljanje predano v roke dovolj uglednih prostovoljcev. O funkcionalizaciji posameznih ustanov, ki jo je sicer poskušal izvesti Jožef II., pa vendarle tudi v prestolnicah posameznih dežel težko govorimo. S posameznimi ukrepi so že celotno drugo polovico 18. stoletja poskušali združevati posamezne dobrodelne ustanove z namenom, da bi zmanjšali upravljalne stroške in stroške osebja, zlasti tako, da so začeli odprodajati njihovo premoženje, in da so upravljanje določenih dobrodelnih ustanov dali v zakup določenemu upravitelju, ki je nato skrbel za to, da je ustanova delovala in ekonomično poslovala.

Pri iskanju primerne modela za nadaljevanje reformiranja javne oskrbe revežev v času sovladanja Jožefa II. je pomembno vlogo odigral pravnik in lastnik več gospostev Johann de Longueval grof Buquoy (1741–1803), pristaš kroga čeških študentov, ki so se zbirali okoli katoliškega reformista in pedagoga Karla Heinricha Seibta. Njegov poskus je predstavljal začetek najbolj pomembne reforme oskrbe revnih - ustanovitve ubožnih inštitutov.²⁸ Vendarle pa je treba trditev prve raziskovalke omenjenih inštitutov Buquojeve: » ... da je bila organizacija za javno zbiranje in razdeljevanje pomoči revnim v teh mestih prva tovrstna »ustanova« v srednji Evropi, »²⁹ bistveno omiliti. Ustanovitev ubožnih inštitutov je vsaj sprva ponudila zgolj dovolj učinkovit model javne oskrbe revnih, ki ni bila omejena na neko institucijo in je bila blizu kameralističnim idejam. V primerjavi s prejšnjimi oblikami oskrbe revščine je novi sistem zajel veliko večje število revežev, čeprav so bile podpore zanje relativno majhne.³⁰

26 Valentinitisch, Armenfürsorge im Herzogtum Steiermark, str. 93–114; Weiss, „ ... schlechter als ein Hund verpflogen ...“, str. 175–201; Weiss, Österreichische Hospitäler, str. 217–234.

27 Macartney, *The Habsburg empire*, str. 119.

28 Scheutz, Demand and charitable supply, str. 52–95.

29 Buquoy, Die Armen, str. 257.

30 O obsegu oskrbe revnih glej: Svobodný, Die Spitäler, str. 351–380; Scheutz, Weiss, Die Spitalordnung, str. 299–349.

Ko je leta 1767 po svojem očetu prevzel gospodarjenje na družinskih gospodstvih, je na njih začel preskušati fiziokratske ideje, ki jih je spodbujalo razsvetljenstvo. Njegova rešitev uprave in skrbi za revne se je skrivala v privatni angažiranosti. Temelj njegove oskrbe revnih so predstavljale posebne religiozne bratovščine, ki so jih vodile župnije in katerih člani so se zavezali, da bodo tako prispevali denar za revne kot tudi sodelovali pri precej uradniško zglednem načinu upravljanja z njim. V duhu reformiranja socialne politike, ki je duhovnike predstavljala kot ljudske razsvetljence in zaščitnike revnih, je celoten sistem temeljil na njihovi angažiranosti. Načrt so najprej predstavili petnajstim duhovnikom, ki so službovali na področju gospostva Nove Hrade, ter predstavnikom gospostev na lokalni ravni. Ti naj bi skupaj s prvimi sestavili sezname revežev, ki so imeli v posamezni soseski domicilno pravico. Že leta 1780 se je ta model organizacije ubožne oskrbe razširil v nekaj večjih mest na Češkem. Spremembe so se pričakovano najprej uveljavljale v največjih mestih, po papeževi potrditvi pa se je model začel hitro širiti po monarhiji. Grof Buquoy je nekaj let po uvedbi ubožnih inštitutov na svojih posestvih sprejel sodelovanje pri organizaciji ubožnega inštituta na Dunaju in v Spodnji Avstriji. Imenovan je bil za predsednika *Stiftungoberdirektion* (vrhovne direkcije za dobrodelne ustanove), v katere delokrogu je uvajanje ubožnih inštitutov pomenilo zgolj eno od nalog.³¹ V delokrogu iste komisije je bila namreč tudi skrb za javno zdravstveno oskrbo in preventivo pred epidemijami. Ker se je model izkazal za dovolj uspešnega, in ker je medtem Buquoy že zasedel mesto direktorja dvorne komisije za dobrodelne ustanove, je vladar s posebnim dekretom 2. junija 1783 zahteval uveljavitev modificiranega modela v celotni monarhiji. Kljub začetnemu zagonu je Buquoy domnevno zaradi zdravstvenih težav leta 1787 odstopil z mesta vodje omenjene ustanove.³² Kljub povezavi s polstoletno politiko centralnih oblasti je dvorna komisija z zahtevo po ustanovitvi ubožnih inštitutov bistveno spremenila politiko države do problema revnih.

V delokrog omenjene direkcije so se med bolj pomembne naloge uvrščale: že nekaj desetletij trajajoča prodaja nepremičnin starih dobrodelnih ustanov, nadzor nad ukinjanjem religioznih bratovščin in nad prenosom njihovega premoženja v ubožni in šolski fond. Na neki način lahko trdimo, da je omenjena direkcija zgolj nadaljevala zadolžitve, ki so jih prej opravljale dvorne komisije za dobrodelne ustanove po posameznih dednih deželah, in je sprva delovala precej samostojno, a je dvorna pisarna relativno hitro zahtevala nadzor nad njo. Za Kranjsko velja tudi splošna ugotovitev, ki so jo postavili v najbolj preglednem delu o avstrijski socialni zgodovini, da so ubožni inštituti bolje delovali v premožnejših okoljih kot v revnejših, in da je v slednjih postajalo bolj pogosto tudi javno beraštvo.³³

31 Buquoy, *Die Armen*, str. 266.

32 Walter, *Die Theresianische Staatsreform*, str. 42.

33 Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 328.

Ideja župnijskega ubožnega inštituta ni popolnoma spreminjala sistema ubožne oskrbe,³⁴ ampak je v mnogih aspektih zgolj izkoriščala in nadgrajevala že obstoječi sistem oskrbe revnih. A ta model je vendarle predstavljal prvo sistematično javno oskrbo revnih in tudi institucionalizacijo dobrodelnosti. Prvotna ideja ubožnega inštituta ni bila mišljena kot ustanovitev nove posebne ustanove, ustanovitelji so iskali zgolj učinkovit način za zbiranje in razdeljevanje ubožne podpore, saj je bil ustanovitelj proti nalaganju denarja v posebne sklade. Za razliko od drugih sistemov ubožne oskrbe je šlo hkrati za prvi sistem, ki je bil najprej uveden na podežlju in se je šele nato prenesel v velika urbana središča, kjer se je tudi najbolj razširil. V teh je novi absolutistični birokratski aparat posebej poskrbel, da se je reforme začelo izvajati. Problem pri njegovi implementaciji v večja urbana okolja je bil zlasti v tem, da je bil tak model lahko uspešen v zaprtih gospodstvih, kjer so se prebivalci ukvarjali zlasti z gozdarstvom in obdelovanjem polj, in kjer se niso mogle pojaviti drugačne krize (ekonomske in eksistenčne), kot so jih že bili navajeni. Zlasti pa je bila za uspeh zaslužna neprestana kontrola nad številom revnih in razdeljevanjem miloščine.³⁵

Oskrba s strani novoustanovljene ustanove je bila skladno s kameralistično doktrino o revščini namenjena zlasti dvema vrstama revnih oziroma potrebnih javne pomoči: tistim, ki so bili zaradi starosti ali določenih telesnih defektov popolnoma nesposobni delati, in tistim, ki so zgolj začasno potrebovali pomoč. Med slednje so prištevali bolne in osirotele otroke, pa tudi otroke revežev in ostarelih staršev.³⁶

Zagotovo predstavljajo župnijski ubožni inštituti v jožefinizmu tipično povezavo med cerkvijo in državo. Prav tako jih lahko upravičeno označimo kot nosilce javne oskrbe in kot socialno politiko pred izdajo socialnih zakonov.³⁷

SPREMEMBE OSEBNE DOBRODELNOSTI?

Poleg sprememb v sami organizaciji oskrbe revnih, v kateri se je kazala nova vloga države, je pomembno tudi vprašanje, ki se postavlja pri uvajanju novih načinov oskrbe revnih, in sicer, ali tovrstne ustanove zahtevajo spreminjanje kulture posameznikove dobrodelnosti. Po drugi strani pa se odpira vprašanje posameznikovega odnosa do revščine, kar so omenjena društva poskušala spremeniti. Teza J. Starobinskija, da je razsvetljenska dobrodelnost stremela k samoizpolnitvi preko svojih dejanj, in ni več po srednjeveški karitativni

34 Prim.: Scheutz, Demand and charitable supply, str. 52–95.

35 Stekl, *Zucht- und Arbeitshäuser*, str. 37.

36 Erste, str. 20.

37 Scheutz, Demand and charitable supply, str. 52–95; Veits Falk, Armut, str. 106–107.

miselnosti iskala trenutne rešitve oziroma odkupnine za grehe v družbenem okolju Habsburške monarhije, še ne velja. Propaganda ob ustanavljanju župnijskih ubožnih inštitutov jasno kaže na prepletanje starih vzorcev kulture darovanja, ki je na ravni mentalitet še zelo navezana na staro religiozno pogojeno dobrodelnost, a je opazno tudi uvajanje novih, razsvetljenskih in na naravnem pravu temelječih načinov darovanja, kjer je dobrodelnost družbena odgovornost posameznika. Temeljne zahteve po osnovnih pravicah posameznika pa določi že ameriška ustava.³⁸ Dvojnost dolžnosti do revežev izredno zgovorno pokaže pisec ekonomske enciklopedije Krünitz, ki politično teorijo na polju vprašanja revščine predstavi kot dolžnost dveh: podpora revnih je tako dolžnost najvišjih oblasti kot tudi državnih podložnikov. Omenjeni avtor dodaja, da sta tako pomembna kot oba druga že stara krščanska imperativa: ljubezen do bližnjega in vera.³⁹

Buquoy je koristnost ustanove argumentiral z okoliščinami, ki so predstavljale znane probleme ali znane družbene obveznosti posameznika glede na njegov družbeni položaj. Utemeljeval jih je s hudo lakoto, ki je prizadela češke dežele v letu 1770/71. Nadaljeval je z dvema dolžnostma, ki ju je nalagala država: z dolžnostjo zemljiških gospodov, da skrbijo za odpuščene in invalidne vojake, ter z dolžnostjo odprave javnega prosjačenja.

V uvodu prve novice o ustanovitvi bratovščine dejavne ljubezni do bližnjega⁴⁰ kot predhodnice župnijskih ubožnih inštitutov leta 1778 so ustanovitelji zelo velik poudarek posvetili do določene meje vendarle ritualiziranim sredstvom komunikacije. Zahtevali so, da se inštitut umesti slovesno, in opozorili na tri okoliščine, ki so bile ključne za delovanje omenjene institucije. V navodilih je bilo zapisano, da naj se najprej dobro presodi, ali je inštitut potreben, nadalje je treba o njegovem delovanju in njegovih namenih »podučiti« vse, ki bodo sodelovali pri slovesnosti ob začetku zbiranja darov. Tretje »zlato« pravilo pa je nalagalo, da so vse avtoritete, ki se jih vpelje v vodenje inštituta, enakovredne pri odločitvah o njegovem upravljanju, da ne bi tako prihajalo do nepotrebnih konfliktov.⁴¹ V pregledih delovanja župnijskih ubožnih inštitutov je včasih preveč površno postavljena tudi trditev, da so za ubožne inštitute skrbeli zlasti duhovniki. Pomembne razlike so nastajale med mestnimi in podeželskimi okolji, v slednjih je bila zagotovo vloga duhovnika velika, medtem ko so v mestih pomembno vlogo igrali ubožni očetje, torej prostovoljci iz vrst meščanstva. V mestih so razsvetljenske ideje podpirali tudi uradniki in na novo izšolani učitelji.

38 Riis, Montesquieus Programm für den Wohlfahrtsstaat, str. 688–699; Bräuer, *Kinderbettel und Bettelkinder*.

39 Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie*, str. 404.

40 V prvotni ideji je bratovščina slonela na cerkveni organizaciji, saj so bili najprej na gospostvo poklicani duhovniki, katerih glavna skrb je bila skrb za revne (*Erste*, str. 4–5).

41 *Erste*, str. 4.

Čeprav je absolutistična monarhija poskušala pridobiti nadzor nad ubožnimi ustanovami, je hkrati spodbujala stare individualne prakse darovanja in jih je le v določenih aspektih podrejala nadzoru in potrebam novih sistemov. Novi sistem oskrbe revnih je bil odvisen od stalnega pritoka denarja v ubožne blagajne. Zagovorniki sistema so sledili predvsem ekonomskemu principu, torej, da ravno stalnost dohodkov zagotavlja stabilnost sklada in posledično tudi učinkovitost sistema. Za razliko od prejšnjega sistema prisilnega darovanja so utemeljitelji župnijskih ubožnih inštitutov predvsem spodbujali neprisiljeno dobrodelnost. Zato so bili snovalci ideje proti starim načinom spodbujanja dobrodelnosti s posebnimi patenti.⁴² Njihova sredstva pa so se zlasti osredotočala na iskanje primernih sredstev komunikacije s tistimi, ki so jih v svojem sistemu nujno potrebovali. Zato so bila poročila o delovanju ubožnih inštitutov polna hvale in visokoletečih besed v baročni maniri. Sistem je namreč zahteval sodelovanje posameznika - meščana, katerega prispevki so postajali del njegovega koda obnašanja. V drugem poročilu je celo trdil, da bodo reveži počaščeni, če bodo ugledni posamezniki zbirali denar zanje. V obeh brošurah o delovanju ubožnih inštitutov zastopa avtor stališče, da je ključ do uspeha omenjene organizacije ravno v tem, da se načrtno skrbi za promocijo ubožnega inštituta.⁴³

Tudi zagotavljanje sredstev je v mnogih aspektih ostalo povezano s starim načinom dobrodelnosti: organiziranimi tedenskimi nabirkami denarja⁴⁴ ter z opominjanjem na dobrodelnost s pomočjo posebnih skrinjic, ki so bile nameščene v cerkvah, in posebnim volilom na določene praznike oziroma oporočnim volilom. Da so se ohranjale stare prakse darovanja, dokazuje tudi zadnji del druge brošure. V njej so namreč zapisali imena in višine različnih posebnih volil. Omenjeni zapisi so služili predvsem kot propaganda osebne dobrodelnosti. Imperativ osebne dobrodelnosti predstavlja eno od rdečih niti celotnega teksta in se zagotovo deloma povezuje tudi z zgodnjenovoveškimi odredbami za zbiranje darov. Osebna dobrodelnost se v omenjenih tekstih že predstavlja tudi kot dolžnost skupnosti in oblasti. Pisci posebej izpostavijo potrebo, da pri oskrbi revnih sodeluje tudi lokalna oblast, ki naj vedno javno razglasi, koliko denarja je kdo daroval. Pisci teh priročnikov so namreč zastopali stališče, da je molk o donatorjih škodljiv za delovanje omenjene institucije. Prav tako so menili, da ljudi ne smejo prisiliti k dajanju darov, a so hkrati opozarjali na moralno zapoved oskrbe revnih.⁴⁵ Idejna zasnova je bila utemeljena na osebnem stiku in lastni

42 V ta okvir sodijo različni t. i. instrumenti oskrbe revnih (prim. *Lexikon der Neuzeit*) tako patenti o loteriji ali postnem mesnem davku, s katerim so polnili blagajno, ki je bila namenjena ubožni oskrbi. V isti okvir lahko uvrstimo tudi posebne nabirke na javnih mestih (trgih, znamenjih, cerkvah, uradih in ob določenih dneh) za različne institucije, ki so jih vzdrževali z ubožnimi prispevki.

43 *Zweyte*, str. 53–58.

44 Kreatorji so razmišljali tudi o mesečnih pobirkah (*Zweyte*, str. 13).

45 *Erste*, str. 46–56.

angažiranosti posameznika, glavni cilj ni bilo več vzbujanje sočutnosti, ampak dolžnosti za pomoč sočloveku.⁴⁶ V nasprotju z interesi države, ki je pozneje prevzela idejo župnijskih ubožnih inštitutov, se Spatziererju ni zdelo smiselno, da bi omejeval posameznike in jim predpisoval načine, kako naj izražajo svojo karitativno dejavnost. Kljub temu pa je razvil celo vrsto argumentov, s katerimi je spodbujal posameznikovo dobrodelnost.

Čeprav je teologija dobra dela v katoliških okoljih še vedno povezovala s prednostmi, ki so jih tovrstna dela prinašala za zveličanje posameznika, se izkazovanje osebne dobrodelnosti v 18. stoletju v obeh precej religiozno konotiranih tekstih »novic o ustanovitvi inštituta« ni opiralo zgolj na prednosti v onstranstvu, ki so jih prinašala dobra dela. Skladno z doktrino naravnega prava je vsaj v propagandnih tekstih družbena odgovornost do revnih in prispevanja sredstev za njihovo oskrbo postajala tudi posameznikova dolžnost. Izražanje dobrodelnosti je postajalo imperativ pričakovanega vedenja in obnašanja meščanov, ki so nekaj posedovali, in je bilo zato povezano tudi z manirami in imperativom obnašanja višjih in srednjih slojev prebivalstva. Plemič in meščan, ki si je v družbi pridobil določen ugled, je moral javno izkazovati dobrodelnost. Še več, za svojo dobrodelnost je moral pridobiti javno priznanje. Po drugi strani pa so avtorji na različnih mestih v duhu fiziokratskih načel vedno znova poudarjali, da je tudi javna oblast dolžna poskrbeti za revne, saj se »nesrečam« ni mogoče izogniti. Strah pred ekonomskimi in socialnimi posledicami kriz je bil v družbi še vedno tako prisoten, da je predstavljal pomemben element motivacije posameznika.

Celotna ideja organizacije ubožnih inštitutov pa je kljub prodiranju naravnega prava še vedno v marsikaterem propagandnem elementu slonela na religioznih temeljih. V propagandnih brošurah so večkrat poudarili, da so meščani poklicani, da opravijo tedenske ali mesečne nabirke denarja s spodbudo, da *»nudijo všečno službo, da izpolnjujejo zahtevo po ljubezni do bližnjega, ki je vedno pri Bogu poplačana.«*⁴⁷ Prav poudarku na religioznost so avtorji druge »novice« o delovanju ubožnega inštituta na Češkem namenili posebno poglavje. *»Ljubezen do bližnjega bo in mora biti edini, trajni in popolnoma varni vir, na katerem sloni varnost omenjenega fonda.«*⁴⁸ Že prvo brošuro, ki je utemeljevala model, je spremljalo svetopisemsko posvetilo iz knjige pregovorov:

»Kdor daje revnemu, ne bo trpel pomanjkanja, //kdor pa si zapira oči pred njim, //bo obsut s kletvami«

(Knjiga pregovorov, 28, 27).⁴⁹

⁴⁶ Zweyte, str. 13.

⁴⁷ Zweyte, str. 15.

⁴⁸ Zweyte, str. 56.

⁴⁹ V koroškem ediktu so karitativno dejavnost utemeljevali zlasti na novi zavezi in poudarjali prednosti, ki čakajo posameznika v posmrtnem življenju (Matej, 25, 34–40), 1 Jan, 3, 10. 14 in bonitete, ki se

Za spodbujanje darov se tudi drugo poročilo o uveljavitvi ubožnih inštitutov konča s citatom iz Matejevega evangelija 6, 2 in 3 ter zgledom sv. Avgušтина.

V obeh obširnih tekstih, ki sta spremljala ustanovitev ubožnih inštitutov, je bila izpostavljena zlasti osebna dobrodelnost. V propagandnih brošurah se je ideja kontinuirane osebne dobrodelnosti utrdila zlasti ob zadovoljstvu posameznika, ki je temeljilo predvsem na predpostavki krščanskega karitasa. Ta je izhajala iz izpolnjevanja božje zapovedi in hkrati v pričakovanju zaslug v prihodnosti in v onstranstvu.⁵⁰ Opisi dejanj posameznikov, ki so sloneli na dobrih delih in katoliškem imperativu ljubezni do bližnjega, so si v omenjenih tekstih sledili eden za drugim. Med izstopajočimi dejanji je bilo ravnanje grofa Fünfkirchna, ki je podrl običajne norme in vedenje v družbi in se skupaj z drugimi meščani, ki so prostovoljno opravljali to službo, odpravil na prvo nabirko za reveže. Opis dogodka pa se konča z baročnim opisom, da je njegovo »dejanje spodbudilo celo okrožje, da se je ogrelo za omenjeni projekt«.⁵¹

Kljub izrazitemu naslanjanju na krščansko-religiozna načela je že na samem začetku prvega propagandnega teksta o Buquoyevem ubožnem inštitutu posebej opazen tudi vpliv racionalizma in naravnega prava, saj dolžnost skrbi za sočloveka najprej predstavi tudi kot naravni zakon, ki še ni ločen od religiozne morale: *»Zakon narave in zapoved vere povezujeta vsakega člana države, da preostale člane, ki so zaradi nesrečnih okoliščin, Božje volje, ali na kakršenkoli drug način zapadli v revščino, človekoljubno podpirajo in jim omogočijo vsaj najpotrebnejše za preživetje.«*⁵²

SREDSTVA KOMUNIKACIJE IN PROPAGANDA OB USTANOVITVI UBOŽNIH INŠTITUTOV

Vse reformne poskuse je spremljala tudi močna državna propaganda, ki je spodbujala uvajanje novih ustanov za reveže. Ustanovitev omenjenih ubožnih inštitutov po monarhiji je bila že od samega začetka načrtna in dobro podprta z različnimi propagandnimi prijemi. Ko so se ubožni inštituti uveljavljali na današnjem slovenskem prostoru in v Trstu, so bile verske bratovščine že odpravljene, a prav ravnanja ob ustanovitvi društev v tem prostoru kažejo, da je imela osnovna ideja povezovanja religiozne in posvetne sfere še vedno veliko vlogo pri ustanavljanju in utemeljevanju njihovega delovanja in zlasti pri prepričevanju posameznika o njegovi vlogi v tem sistemu. Prigovarjanje in

izražajo v darovih usmiljenja (1 Jan, 3, 16. 17) (Cigoi, *Das soziale Wirken*, str. 153).

⁵⁰ *Erste*, str. 40.

⁵¹ *Zweyte*, str. 33.

⁵² *Erste*, str. 3.

propaganda za karitativna dela sta potekala v javni in religiozni sferi, zlasti prek literature, gledališča, promocije v časopisju in pridig.

Ker so bile jožefinske reforme skrbno načrtovan in centralno voden projekt, to seveda ne preseneča in L. Bodi popolnoma utemeljeno postavi trditev, da se je monarhija dobro zavedala pomena literature za ustvarjanje in usmerjanje javnega mnenja.⁵³ Svoje vloge se je monarhija zavedala tudi pri uvajanju in delovanju ubožnih inštitutov. Pri ustvarjanju javnega mnenja je svojo vlogo najprej udejanjala preko cenzurnih uradov, ki so nadzorovali izdajanje knjig. Propagandno moč tiska pri implementaciji novih idej je na Češkem dobro izkoriščal že grof Buquoy. Sem sodi tudi izdaja obeh brošur, najprej leta 1780 izdaja prve vesti o ustanovitvi ubožnega inštituta in nato leta 1782 še izdaja druge brošure, ki se ukvarja z različnimi problemi in zadržki pri ustanavljanju tovrstnih ustanov. Prav na to področje moramo umestiti tiskane in vezane tekste obeh novic o ustanovitvi bratovščine dejavne ljubezni do bližnjega izpod peresa upravitelja župnijskih ubožnih inštitutov na Buqujevih posestvih B. J. Spatziererja.⁵⁴ Baročno visokoletečih stavkov v obeh brošurah seveda ne manjka, in sicer v maniri, da: *»... vsem praviim revežem vsaj nekoliko omili njihovo žalosti polno življenje in usmiljenja vredne okoliščine, jim priskrbi potrebno oskrbo, stoji ob strani bližnjemu ob njegovi stiski, ki ga obide, in na splošno pripravi srce posameznika za dejavno izvrševanje ljubezni do bližnjega.«* Tekst obeh »novic«, zajetnih poročil o uvajanju ubožnih inštitutov, je krasila argumentacijska spretnost, ki je nadvse učinkovito delovala na bralce. Propagandno didaktični prijemi, ki so bili značilni za fiziokratizem, so se mešali s slavnimi govori, ki so opominjali na religiozne prednosti, ki jih prinaša skrb za revne.⁵⁵ Propaganda pa ni bila prepuščena sicer dobro discipliniranemu birokratskemu aparatu, temveč so za vse poskrbeli zagovorniki reform na dvoru. Dvorni dekret, izdan 16. decembra 1780, je zahteval, da se prvo »uradno« poročilo o delovanju ubožnih ustanov, ki je vsebovalo tudi izčrpen opis strukture, načina vodenja in razdeljevanja pomoči, razdeli vsem zemljiškim gospodam in mestom v Spodnji Avstriji z namenom, da se v naslednjem trimesečju spodbudi ustanavljanje podobnih ubožnih inštitutov po tej deželi.⁵⁶ Te je z različnimi propagandnimi sredstvi poskušala še dodatno spodbujati, pomembnost propagande pa je najti že v prvih poročilih: *»Na ta način se bo skupnost prepričala in vsi si bodo enotni, da je treba vsakega predhodno razumljivo podučiti o namenih društva, gospode duhovnike o celotni zadevi, vsakemu in vsem prebivalcem pa je potrebno s prižnice seznaniti, na prepričljiv način jih je treba z dobro izdelano pridigo, ki seže do človeškega srca, vneti za*

53 Bodi, *Tauwetter in Wien*, str. 43.

54 Buquoy, *Die Armen*, str. 259.

55 *Zweyte*, str. 35.

56 *Zweyte*, str. 33–34.

izvajanje zahteve po ljubezni do bližnjega, kot glavno dolžnost krščanske vere.«⁵⁷ Kot pomemben element prepričevanja pa je bila uporabljena tudi samohvala.

Oba precej zajetna teksta so v obliki brošur razdelili tudi po drugih deželah in sta bila na voljo tudi kranjskim uradnikom. Pred uvedbo ubožnih inštitutov v italijanskih delih monarhije so jo prevedli tudi v italijanski jezik.⁵⁸ V Trstu so za potrebe javnosti in potencialnih darovalcev natisnili tudi patent, ki je uvažal omenjeni inštitut.⁵⁹ Tovrstna dejanja niso bila nič nenavadnega, saj je združena dvorna pisarna že 2. aprila 1784 zahtevala, da se jo seznani z vsemi dejavnostmi na polju dobrodelnih ustanov na Dunaju in v Spodnji Avstriji, z namenom, da se po podobnih principih uredi ubožna oskrba tudi v drugih dednih deželah.⁶⁰ Jožef II. je leta 1783 ukinil verske bratovščine in njihovo premoženje razdelil med ubožni in šolski fond. Njegovim reformam pa se je do določene mere morala prilagoditi tudi propaganda ubožnih inštitutov.

Drugo področje javnega življenja in prostočasnih aktivnosti, s katerimi je država posredovala nove kulturne vzorce, propagirala svoje cilje in zagotavljala uresničevanje svojih novih idej, je bilo gledališče. Že Joseph von Sonnenfels je vneto zastopal stališče, da mora gledališče služiti kot sredstvo za privzgojo moralnosti. Da omenjene ideje niso ostale samo črka na papirju, dokazuje prav propaganda ob ustanavljanju ubožnih inštitutov. Tudi v Ljubljani so pomembno sredstvo promocije predstavljale gledališke predstave. Zapisi v kranjskem časopisu potrjujejo, da so avtorji člankov dobro poznali utilitaristične ideje, ki jih je z gledališčem povezoval Joseph von Sonnenfels, in ki je v svoje najbolj odmevno delo *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*, ki pravzaprav predstavlja učbenik za nov, izobraženi sloj cesarskih uradnikov, zapisal, da naj bo gledališče »šola moralnosti« in da naj se zato pazi, kakšne predstave se v njem igra. Zato je tudi poročevalec v *Laibacher Zeitungu* propagandno igro rezervistov Thurnovega polka velikopotezno označil kot plemenito zabavo (*edle Unterhaltung*), naslednja označba pa je bila še celo bliže Sonnenfelsovim. Dodal je namreč, da je lahko »oder tudi učitelj pristne moralnosti« (*doch Bühne die Lehrmeisterin ächter Moralität*) in »pribežališče nesrečnih ljudi« (*Zufluchtsort der unglücklichen Menschen*), s čimer je poudaril povezanost te oblike meščanske zabave z izkazovanjem solidarnosti. In temu načelu so vestno sledili tudi na Kranjskem. Vojaki Thurnovega polka, ki so bili nastanjeni v ljubljanski vojašnici, so namreč pripravili dve dramski uprizoritvi. Prva predstava v dveh dejanjih je nosila naslov *Namen ubožnega inštituta*, druga

57 *Zweyte*, str. 33–34.

58 *Esatto ragguaglio dell'istituto dei poveri eretto nel 1779 nelle terre del signor Conte di Buquoy in Boemia.* – Vienna, 1784.

59 Istruzioni per i signori curati, padri de'poveri, e computisti impiegati nell'Istituto della Unione per Amore del Prossimo. Trieste: dalla ces. reg. privilegiata stamperia governiale, Vienna 1785.

60 Walter, *Die österreichische Zentralverwaltung*, str. 41.

pa je bila tragedija v petih dejanjih *Grof Wallenstein*. Gledališčniki so morali v smislu jožefinskih idej moralno vzgajati gledalce, a hkrati so iskali načine, kako jim ponuditi dovolj poceni zabavo.⁶¹ Četudi moramo izjemno pogosta poročila o gledaliških predstavah jemati z veliko mero zadržanosti, je poročevalec poročal, da je bilo stanovsko gledališče (Theater) polno in da so bili obiskovalci s predstavo zadovoljni. Vstopnina od obeh je bila namenjena ubožnemu inštitutu oziroma revežem, ki jih je poročevalec poimenoval kar nesrečniki in ubogi. Karitativno noto prireditve so zagovorniki izkoristili za blatenje nasprotnikov kot ljudi brez vsakega občutka človečnosti. Obe predstavi so odigrali zelo spodobno (*mit viel Anstand*) in v splošno zadovoljstvo obiskovalcev.

Takšni praksi naj bi sledila tudi gledališka skupina Johanna Friedla, ki je igrala igro »Armeninstitut«. Najprej je bila uprizorjena v Trstu, nato pa v Ljubljani in Gradcu. Bila je delo bivšega igralca in v tem času cenzurnega aktuarja v Linzu Antonija Cremerija, trdi Ludvik,⁶² čeprav je v nemškem prostoru najti tudi drugo igro avtorja Fr. L. Schmidela z naslovom »*Zweck des Armeninstituts*«. ⁶³ Prav njegova gledališka skupina je »pogorelcem« v Kranju in Šiški odstopila dobiček ene od svojih predstav.⁶⁴ Avtor časopisne notice je bil sicer mnenja, da mu tega ne bi bilo treba storiti za lastno promocijo, s čimer opozarja na svojo veliko stopnjo izkazovanja solidarnosti. Omenjene benefične predstave so po mnenju Ludvika pogosto služile kot sredstvo samopromocije skupin, kar je še bolj značilno za druge predstave, ki so spodbujale delovanje ubožnih inštitutov in so gostile v Ljubljani. Ob odhodu novičar opozarja bralce tudi, da je imela gledališka skupina v Celovcu že zagotovljeno enterprizo⁶⁵: »*Friedel je odšel v Celovec, kjer bo igral vso zimo, in spremljal ga je blagoslov vseh prijateljev človeštva, ker je s svojimi znatnimi prispevki, ki jih je podaril tukajšnji ubožni ustanovi, zapustil neizbrisan spomin*.«⁶⁶ Po mnenju Ludvika je bila igra tipična meščanska igra: njegova predstava o ubožnem inštitutu je sodila v »ganljivi« meščanski žanr prehodnega tipa, umeščenega med solzavost

61 Ludvik, Nemško gledališče, str. 119.

62 Prav tam.

63 O načrtnosti izvajanja omenjene igre in o pomenu tiskane verzije pričajo kar dve verziji dela, ki sta bili tiskani na Dunaju pri založbi Mößle v letu 1787 in 1789.

64 Imaginarij požara je namreč sodil še v drugi spekter potrebnosti: šlo je za enega tipičnih podob krize. Nevarnost pa je bila že zaradi zelo strnjene gradnje hiš v mestih zelo velika. V zgodnjem novem veku je bilo v mestnih kronikah predstavljanje lakote, draginj, požarov, vojn, poplav in za današnje pojmovanje velikega števila potresov in velikih epidemij s stališča vpliva na posameznika, ugotavlja Riegg, stalni spremljevalec revnih ljudi, saj so naravne katastrofe revnemu delu prebivalstva (Riegg, Brandkatastrophen, str. 134). Omenjeni avtor zastopa tudi stališče, da je bila solidarnost v času katastrof pomembna tudi za vzpostavljanje in obnavljanje mestne identitete (Riegg, Brandkatastrophen, str. 134), saj se je katastrofe dojemalo tudi kot sesutje družbenega reda, dogodek apokaliptične razsežnosti in stanje kaosa (Behringer, Die Krise, str. 53–156).

65 Ludvik, Nemško gledališče, str. 115.

66 Laibacher Zeitung, 2. 10. 1786.

družinske drame in meščanske veseloigre.⁶⁷ Ohranjena predloga igre pa dokazuje, da se je tridejanka osredotočala okoli pojavnih oblik osebne dobrodelnosti in recipročnosti darovanja ter družbeni solidarnosti, ki je skoraj že preraščala v družbeno odgovornost. Poleg klasičnih oblik solidarnosti do tipičnih predstavnikov revščine so bile med tematikami, ki so bile predstavljene v igri, izpostavljene tudi težave mladih pri doseganju življenjskih ciljev in pomen solidarnosti v takšnih trenutkih.⁶⁸ Ta prizor je tipičen element solidarnosti znotraj določene družbene skupine. Avtor članka v *Laibacher Zeitung* ob opisu predstave tako kot mnogi avtorji v tem času ni varčeval z visokoletječimi baročnimi vzkliki. Zapisal je, da mu je žal, da bodo Ljubljancani izgubili tega »s plemenitostjo navdahnjenega človeka«.⁶⁹ Skratka, igra in poročilo o njej sta spodbujala čustva, ki so bila ključna pri zbiranju sredstev za nove ubožne ustanove.

Enako pomembno sredstvo komunikacije je v 18. stoletju že predstavljalo tudi časopisje, ki je hkrati ustvarjalo in povezovalo intelektualno skupnost 18. stoletja. Promocija karitativne dejavnosti je bila pomemben element komunikacije, prek katere je oblast poskušala implementirati svoje reforme in ideje. To je zagotovo veljalo tudi za javno sfero v obrobni dedni deželi, kot je bila Kranjska, pa tudi v Trstu. V obe omenjeni okolji so bile tako dostavljene kot prevedene propagandne brošure (in verjetno tudi nižje po upravni hierarhiji), čeprav so viri o tem izgubljeni.

Novice v *Laibacher Zeitung* niso bile namenjene zgolj lokalnim uradnikom, ampak zlasti prebivalcem mest, ki so znali brati, in tako so lahko bralci v letu 1787 prebrali o »dobrodelnem gospodu nasproti revnim«, blagorodnem gospodu Josephu von Pfeilheimu, ki je celovškemu magistratu zapustil 50.000 goldinarjev kot glavnico, iz katere naj bi se vsako leto vse obresti razdelile med revne.⁷⁰ Novica je sledila maniram pisanja, ki jih prinaša že »državni« novičar »*Provincialnachrichten aus den k. k. Staaten und Erbländern. Verordnung Polizey- Handels- Kunst- Erwerb- und Autonomie- auch gelehrte Nachrichten enthaltend*«, v katerem je objavljeno vse, kar je bilo pomembno za razsvetljenski način razmišljanja: od »javne« razglasitve patentov prek koristnih gospodarskih napotkov pa do osebne dobrodelnosti in ustanavljanja novih razsvetljenskih ustanov. Novice v državnem novičarju so napisane v podobni maniri kot tiste v *Laibacher Zeitungu*: pomembno je bilo, da se poroča o velikih dotacijah posameznikov v dobrodelne namene. Takšne novice niso nastopale samo v funkciji ohranjanja socialnega prestiža posameznika in rodbine, ampak zlasti kot nujni motivator

⁶⁷ Ludvik, Nemško gledališče, str. 115.

⁶⁸ Cremeri, Benedict-Dominic-Anton, *Das Armeninstitut*, ein Gelegenheitsstück in 3. Aufz., Wien, 1785. *Das Armeninstitut*, ein Gelegenheitsstück in 3 Aufz.

⁶⁹ *Laibacher Zeitung*, 2. 10. 1786.

⁷⁰ *Laibacher Zeitung*, 22. 2. 1787.

spodbujanja kulture darovanja. Predstavljeni novičarski zapisi najprej apelirajo na posameznikovo dolžnost darovanja revnim, po drugi strani pa jim dajo vedeti, da bodo njihova dejanja vedno primerno obeležena. V naslednjih letih so bile med bralce časopisa provincialnega glavnega mesta posredovane številne notice o osebni dobrodelnosti. Med drugim tudi novica o bogati dediščini neke kuharice, ki je menda zapustila 14 200 goldinarjev zapuščine in jih namenila zgolj v dobrodelne namene (in pias causas) ter za maše in revne sorodnike.⁷¹ Ko so sorodniki prek sodišča poskušali doseči razveljavitev oporoke, je sodišče presodilo zgolj, da bo denar dobil ubožni inštitut. Zopet je šlo za novico, ki je odražala splošne probleme, povezane z izvrševanjem tovrstnih zapuščin, ki so jih sorodniki vedno znova poskušali razveljaviti.

Poseben primer pomembnosti propagande župnijskih ubožnih inštitutov med uradniki predstavlja novica o ustanovitvi ubožnega inštituta v Idriji. Kot pomembno rudarsko središče je Idrija zaposlovala tudi nekaj uradništva, ki je sodilo v krog razsvetljske kranjske elite in jih je treba prištevati tudi med bralce nemškega Laibacher Zeitunga. Že enajst dni po ustanovitvi fonda v Idriji se je o tem pojavila notica tudi v ljubljanskem časopisu. Poleg slovesnosti je bilo za vse potencialne darovalce izredno pomembno tudi spodbujanje moralnih dolžnosti prek drugih v zgodnjenovoveški družbi običajnih sredstev komuniciranja. Zato so pri dveh mašah poskrbeli za primerne pridigarja v nemškem in slovenskem jeziku. Na teološko prvino, da dobra dela slavijo Boga, so vse prisotne opozorili tudi s pesmijo »*Dich Gott loben wir*«, ki je sledila kot vrhunec religioznega dela slovesnosti in ki je bila seveda tudi posebej izpostavljena v časopisni notici. Tekst je imel zelo močan propagandni učinek. Tudi nadaljevanje scenarija ustanovitvene slovesnosti, ko se je »pozabljen človečnost« po letih »suše« znašla v ospredju,⁷² kot so čustveno nagovarjali bralce, je bilo »veličastno«. In ceremonial je potekal skorajda po črki navodil iz obeh prvih propagandnih tekstov in podobnih slovesnosti, o katerih so se lokalni uradniki poučili tudi v Laibacher Zeitung. Vsi, ki so se namreč prištevati med ugledne prebivalce Idrije, so namreč nastopili v vlogi dobrotnikov. Kot lakaji so pogostili 42 revežev.⁷³ Opis so končali z vzhicnim stavkom: »*Prizor, ki ga je mogoče samo občutiti, ne pa tudi opisati.*«⁷⁴ Ustanovitveni ceremonial se je zaključil z večerno gledališko predstavo. Komedijsko so v Idriji pripravili učenci (mladi), v igri je nastopala tudi »profesionalna igralka«.⁷⁵ Pri prepričevanju javnosti o pomenu ubožnega inštituta

71 Laibacher Zeitung, 15. 3. 1787.

72 Laibacher Zeitung, 26. 10. 1786.

73 Podobne besede so uporabili tudi v prvem poročilu o ubožnem inštitutu, kar samo potrjuje domnevi, da so omenjene tekste dobro poznali bodisi pisci člankov, po katerih so se zgledovali novičarji na Slovenskem, ali pa so omenjeno poročilo tudi sami prebrali (prim. Erste, str. 45).

74 Laibacher Zeitung, 21. 12. 1786.

75 Laibacher Zeitung, 21. 12. 1786.

so se v tem okolju poslužili tako starih sredstev komuniciranja s ceremonialom, ki je v številnih elementih povezan z religioznimi praksami, kot novih prvin, ki so se veliko bolj povezovale z novim meščanskim načinom življenja in preživljanja prostega časa, med katerimi sta osrednjo vlogo igrala gledališče in časopisje.

Poleg teh novih razsvetljenjskih prijemov se pri uvajanju in delovanju ubožnih inštitutov ohranjajo tudi stare metode, zlasti v religiozni sferi, kjer je pomembno nagovarjanje duhovščine, zlasti v obliki pridig in s poudarjanjem dobrodelnosti v določenih delih cerkvenega koledarja. Pomembne so bile predvsem pridige, ki so bile kot splošni priročnik lokalni duhovščini natisnjene v posebnih brošurah.⁷⁶ Poleg pridige je pomembno vlogo igral tudi verski ceremonial oziroma ceremonialno obdarovanje revežev, ki je bilo vključeno v cerkveni koledar. Buquoy se je v ideji izkazovanja dobrodelnosti zelo opiral na stare religiozne prakse, v mentalitetni okvir katerih se je poskušala umestiti nova organizacija. Model je torej še vedno slonel na religioznih temeljih in načinu ureditve organizacije laikov, utemeljene v kanonskem pravu – verskih bratovščin. Pomemben del delovanja bratovščin je bil povezan s točno določenimi ceremoniali z mnogimi dobrodelnimi elementi, ki so sodili zraven: praznovanja ob godu zavetnika, ki so bila povezana z javnimi pogostitvami revežev, ter maše zadušnice za člane bratovščine. Zato je v drugi propagandni brošuri namenjene precej pozornosti ravno ceremonialom, ki so povezani tako z zbiranjem denarja kot s promocijo dobrodelnežev, a tudi z načini razdeljevanja ubožne oskrbe. V propagandnih brošurah je bila posebna pozornost namenjena tudi prizadevanju ustanovitelja, da bo novo ustanovo potrdil tudi papež. Kot je leta 1781 priznal papež Pij VI., je gibanje postalo znano kot *Bratovščina dejavne ljubezni do bližnjega*. V prvem izmed obeh tekstov je ustanovitelj celo apeliral na monarhinjo, da formalno potrdi društvo, prav tako se mu je zdelo izredno pomembno, da ima kot iniciator primerne podpornike med najuglednejšimi ljudmi v družbi. V propagandnih tiskih so izpostavili zlasti duhovščino.⁷⁷ Pri slovesni maši v Königgrazu (Hradec Králové) s češko pridigo so bili poleg članov, katerih darove so slovesno vpisovali v posebno knjigo, navzoči tudi vsi prejemniki darov. Ceremonial je nastopal tako v funkciji propagande kot utrjevanja skupnosti dobrodelnežev in njihove promocije. Bil pa je tudi motivacijsko sredstvo za darovalce in način njihove promocije v javnosti. Za javno spodbujanje ceremonialov so poskrbeli tudi s posebnimi slovesnostmi

76 Za širjenje dobrodelnosti so na Dunaju vključili tudi meniške redove, ki so bili v družbi sprejeti kot redovi, ki skrbijo za oskrbo revnih. Tako je že leta 1783 izšla brošura meniha Josepha Daschpöckgruberja: *Predigt von den Absichten und Mitteln des neues Armeninstituts. Gehalten in der Stadtpfarrkirche der Franciskaner bey St. Hieronymus in Wien im Jahre 1783*. Wien, Schmidt, 1783, pa pridiga v škofijski cerkvi na Dunaju Josepha Schnellerja: *Predigt von dem Beweggrunde und den Vorzügen des neuen Armeninstitutes gehalten zu Wien auf der hohen Metropolitankirche bey dem heil. Stephan am 11. Sonntage nach Pfingsten im Jahre 1783*.

77 *Erste*, str. 40–45.

ob praznikih bratovščine. Pogosto so se odvijali na posebnih oltarjih, ki so jih člani bratovščine financirali v posameznih cerkvah. Ob svojih družjenjih so nosili tudi slovesne obleke. Najbolj ugledni češki ustanovitelji in dobrotniki so se javno predstavili na letni slovesnosti, ki je bila organizirana na praznik Marijinega vnebovzetja, ki so ga praznovali 8. julija. Za zaveznika bratovščine so izbrali svetnika svojega ustanovitelja Janeza Nepomuka. V tekstih je združenje kot element družbenega prestiža promoviralo tudi zahtevo, da ima društvo častne člane.⁷⁸ Poleg teh je avtor navedel še druge prakse, ki so bile pomembne za baročno religioznost in so bile zato posledično ključne za učinkovito motivacijo posameznika. Prvi element je bila zavest o vzajemni solidarnosti. Ta solidarnost je temeljila zlasti na zagotovitvi, da bodo tudi posamezniki, ki so sami nastopali kot darovalci miloščine, dobili pomoč v primeru, ko bi jo potrebovali. Prav ta element naj bi v pridigah posebej izpostavljali duhovniki. V začetku so še predvidevali skupna srečanja obdarovanih z darovalci, ki naj bi služila skupni katarzi. Prav »nepogrešljivo samozadovoljstvo« naj bi bilo jamstvo za »nadaljnjo dejavno in vneto dobrodelnost do svojih siromašnih bratov.«⁷⁹ Prav tako so podpirali javne pogostitve, ki naj bi imele izredno močan čustveni naboj.⁸⁰

Drugi tradicionalni element propagande pa so bile osebne – simbolične prakse cesarja. Ko je leta 1784 Jožef II. obiskal Ljubljano, je v podpiranju svoje podobe kot podobe dobrega vladarja doniral denar za različne namene: med drugimi donacijami ga je namenil za revne v posameznih župnijah. Omenjena velikodušna gesta dokazuje, da je sugeriral, da se v glavnem mestu dežele uveljavi organizacija, ki jo je podpiral v državi. V letu 1791 so bralci prebrali tudi, da je cesar ubožnemu inštitutu daroval 4000 goldinarjev za potrebe zagotavljanja kuriva in druge potrebe, ki jih je pozimi zadovoljeval omenjeni ubožni sklad.⁸¹

TEORETIČNE POTEZE KULTURE OSEBNE DOBRODELNOSTI V 18. STOLETJU

Na podlagi proučevanja uvajanja ubožnih inštitutov in zlasti iz propagande ob njihovi ustanovitvi je mogoče izpeljati tudi povsem teoretične poteze kulture dobrodelnosti v 18. stoletju. Že v temeljnem delu o revščini se B. Geremek sicer zelo obrobno sprašuje tudi o motivih osebne dobrodelnosti. O tem, kako pomembna je bila osebna dobrodelnost za vzdržnost javnega sistema oskrbe revnih, pa se avtorji do nedavnega niso posebej spraševali. Vprašanje osebne dobrodelnosti se

78 Zweyte, str. 8–9.

79 Erste, str. 46.

80 Erste, str. 40–45.

81 Laibacher Zeitung, 23. 11. 1791.

je pojavljajo le kdaj pa kdaj ob robu raziskovanja epidemij in filantropične zavesti v 19. stoletju. Slabo poznavanje splošnih družbenih vzorcev kulture darovanja pa privede do precej površnih zaključkov, kot je npr. teorija Kudlickove, da je šlo pri objavljanju seznamov darovalcev za »nekakšno« tekmovalnost, in da je bilo vsekakor bolje prepustiti se usmiljenju kot primežu kolere.⁸² Moderno raziskovanje področja reševanja socialnih vprašanj, ki vključuje tudi ekonomske aspekte zagotavljanja javne oskrbe revnih, dokazuje, kako pomemben element javne socialne oskrbe so bile individualne dotacije. S to okoliščino pa je povezan tudi simbolični in ekonomski pomen, ki ga je imela individualna dobrodelnost v vsakdanu, in to ne samo v času kriz. Tako je še ljubljanski zdravnik Lipič v razdelku o moralnosti zapisal, da je v mestu treba pohvaliti odlično dobrodelno dejavnost.⁸³

V 18. stoletju lahko motive za dobrodelnost zagotovo razdelimo v dve temeljni skupini: 1. osebne in 2. družbeno pogojene motive. Vsekakor je bila dobrodelnost posameznika zmes obeh področij motivov, so pa določene okoliščine, kot so bile epidemije,⁸⁴ kolektivne nesreče in vojne,⁸⁵ postavljale veliko bolj neposredne zahteve po osebni dobrodelnosti, ki je bila pogosto povezana z željo po odkupu lastne duše, saj je bila grožnja smrti vseskozi prisotna. Po drugi strani pa so mestne oblasti zaradi kriz in zaradi povečanih finančnih potreb krvavo potrebovale dodatna finančna sredstva, ki so jih poskušale zagotoviti tako s prisilo (posebnimi patenti in zakoni) kot na »mehak« način, torej z nagovarjanjem in izrabljanjem vseh značilnosti kulture darovanja. Izkoriščale so tudi različne načine komunikacije, med katerimi so bili pomembni periodični časopisi kot posebni tiski, saj so ti ustvarjali posebno zamišljeno skupnost. Razširjeni so bili tudi drugi načini komunikacije – tako verbalna kot simbolična komunikacija (slike, gledališče, rituali). Družba 18. stoletja je bila namreč še vedno družba specifičnih komunikacijskih sredstev. Nagovarjale so tudi prek vizualnih upodobitev, ki so na eni strani opozarjale na prepovedi in na drugi strani spodbujale individualno dobrodelnost. Tudi obujanja ali gojenje kolektivnega spomina na krizne dogodke je bilo del strategij komunikacije za spodbujanje osebne dobrodelnosti.

Družbena odgovornost posameznika je bila tako pomembna, da lahko govorimo o kulturi darovanja, ki ima posebne individualne in kolektivno pogojene motive in prakse. Osebno pogojeni motivi temeljijo na krščansko-moralnih temeljih, na individualnem in kolektivnem čustvovanju in na recipročnosti

82 Zemon Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France*. Algazi, Groebner, Jusse, *Negotiating the Gift*, Geremek, *Usmiljenje in vislice*, Kudlick, *Giving Is Deceiving*, str. 457–481. Krausman, *The Culture of Giving*; van Leeuwen, *The Logic of Charity*, Pullan, »Plague«, str. 101–123, Pullan, *Poverty and charity*.

83 Lipič, *Topografija*, str. 175.

84 Glej: Pullan. »Plague«, str. 101–123; Železnik, *Družbeno-zgodovinski*, str. 122–131.

85 Glej: Behringer, *Kulturelle Konsequenzen in Jakobowski-Tiessen, Um Himmels Willen*.

kulture darovanja. Značilnosti kulture darovanja so bile odvisne od prepleta najrazličnejših okoliščin: splošnih družbenih okoliščin, političnih dogodkov in družbenih praks ter mentalitetnega okvira družbe in posameznika. Glavni individualni motivi so tudi: strah pred lastno revščino in bedo; verski motivi so bili povezani z idejo odkupa posameznikove duše; pomemben osebni element pa je bila tudi možnost družbenega vzpona, ki je bil pomemben zlasti za mlade ljudi iz nižjih družbenih slojev in za nove uradnike. Skladno z vlogo daru v družbi je družbeno vidno darovanje pomenilo utrjevanje ugleda posameznika in rodbine, prinašalo je družbeni prestiž.

Poleg tovrstnih motivov so za spodbujanje posameznikove dobrodelnosti pomembne tudi druge okoliščine. Med temi igrajo najpomembnejšo vlogo čustva. Individualni in kolektivni strah sprožata dobrodelnost, ki je do določene meje spontana. Pogosto se dobrodelnost sproža tudi z občutkom sočutja, ki so ga deležne predvsem tipične skupine prebivalstva. Občutek sočutja je zelo izpostavljen tudi pri dobrodelnosti v času kolektivnih nesreč (vojn, epidemij in nesreč). Še v 19. stoletju je nezmožen in javne podpore potreben segment prebivalstva predstavljal klasični trojček socialnih in starostnih skupin: otroke, ostarele in ženske.⁸⁶ Tudi načini oziroma družbene zahteve solidarnosti do teh družbenih skupin so bile drugačne. Medtem ko je bila solidarnost do starih predstavljena kot del družinske solidarnosti in medgeneracijske solidarnosti, predstavljala je namreč odgovornost mladih do starih oziroma zahvale delodajalcev za delo, je bila solidarnost do otrok veliko bolj povezana s čustvi usmiljenja do nemočnih. Nekoliko bolj prikrita, a še vedno opazna pa je bila tudi solidarnost znotraj posamezne družbene skupine, zlasti med višji družbenimi sloji. V etično mešanih okoljih pa je javna dobrodelnost pomenila tudi element notranje kohezije posamezne etične skupine. Pri obeh načinih solidarnosti pa je bila v ospredju tudi recipročnost podpore.

Med najpomembnejše družbeno pogojene motive zagotovo sodi zagotavljanje socialnega miru in utrjevanje socialnih hierarhij. Dobrodelnost je bila pomembna tudi v politični ideologiji utrjevanja oblasti monarha, saj so tega predstavljali kot očeta podložnikov – tistega, ki zna rigorozno kaznovati, a tudi kot milostnega, torej tistega, ki prvi priskoči na pomoč.

Dobrodelnost pa skozi moralo sedmih del usmiljenja že od srednjega veka naprej predstavlja tudi družbeno odgovornost – seveda tistih, ki nekaj imajo, da od svojega bogastva prispevajo nekaj za tiste, ki nimajo ničesar. Posebej prihaja družbena odgovornost do izraza tudi v času kriz: kuge, vojn, naravnih nesreč in

⁸⁶ V leksikonu novega veka se sicer brez posebne razlage pojavljajo kot samostojni pojmi – otroška revščina, revščina v starosti in revščina žensk. Prim.: *Enzyklopädie der Neuzeit, gesla Frauenarmut, Altersarmut, Kinderarmut* (ter tudi posebno monografijo H. Bräuerja, *Kinderbettel*) in še posebej geslo *Altersversorgung*.

drugih nalezljivih bolezni. Takrat se posebej spodbuja donacije posameznikov, tradicionalno pa kot avtoriteta, ki nagovarja dobrodelnost, nastopa duhovščina. Še posebej se družbena odgovornost spodbuja prek ustanovitve župnijskih ubožnih inštitutov. Ko ubožne prispevke pobira someščan, že stik z njim pomeni podzavestno prisilo, ki spodbuja posameznika k darovanju.

Zahteva po družbeni solidarnosti se je zagotovo v družbi ponotranjila tudi kot del procesa civiliziranja družbe (Elias) in družbenega discipliniranja (Oestreich). Preko šolskega sistema se je v 18. stoletju družbeno odgovornost posamezniku privzgajajo že v otroštvu, da bi tako otroci tovrstne ideje čim prej ponotranjili. V *Laibacher Zeitung* se tako leta 1784 pojavi pismo »popotnika iz Češke«, ki je zelo izčrpno opisalo dejanja mladih fantov v trivialki, ki naj bi jih učitelj skladno z razsvetljskimi idejami o zahtevi po ljubezni do bližnjega spodbujal k osebni dobrodelnosti in pravi krščanski usmiljenosti tako, da jim je prebiral prošnjo meščanov mesta, ki ga je prizadela nesreča. Te zgodbe so mladeniče tako ganile, da so za nesrečne reveže darovali vse svoje prihranke, ki so jih dobili za opravljanje ministrantske službe.⁸⁷ Družbeno odgovornost se spodbuja, že skoraj prisili, s posebnimi patenti, ki so v zgodnjem novem veku veliko pogostejši v času kriz. V času eksistenčnih kriz, vojn in epidemij se izdajajo posebni redi, ki spodbujajo ubožne prispevke. Zahteva po spodbujanju dobrodelnosti prihaja tudi v drugačne normativne akte: v Trstu so v osnutku policijskega reda leta 1753 zapisali tudi navodilo policijskim uradnikom, ki naj bi spodbujali notarje, ti pa svoje stranke, ki pri njih sklepajo oporoke, da v svoje oporoke vključijo tudi dotacije revežem.⁸⁸ Družbena odgovornost se v zgodnjem novem veku ponotranja s pomočjo ritualov. Določeni religiozni prazniki, med njimi božič, novo leto, post, veliki teden, prvi november spodbujajo osebno dobrodelnost. Med ceremonialne načine spodbujanja dobrodelnosti sodijo tudi darovi ob žetvi, trgatvi in pobiranju drugih pridelkov, ob prodaji premoženja in sklenjenih kupčijah. Ceremonialno darovanje, ki opozarja tudi na pomembnost recipročnosti darovanja, predstavljajo rituali prehoda: obdarovanja so sestavni del ritualov ob krstu, poroki, smrti. Darežljivost predstavlja srečo in blagor, trdosrčnost in skopost pa prinašata nesrečo.

Osebna dobrodelnost je bila povezana tudi s strahom pred lastno nesrečno, ki jo lahko prinesejo jezni berači, ki so v družbi začetka 18. stoletja pogosto povezani z magičnimi sposobnostmi. Jeza beračev, ki kljub premožnosti hiše niso dobili primerne podpore, je bila v družbenemu imaginariju potencialni vzrok za morebiten požar, lahko pa bi nad hišo priklicali tudi kakšno drugo nesrečo (npr. krajo) in bolezen. Tudi zaradi tega je v 18. stoletju kriminalizacija določenih praks

⁸⁷ *Laibacher Zeitung*, št. 38.

⁸⁸ AST, Intendenza Commerciale, b. 189, Magistrato di Trieste: proposte di riforma, 1753–1758.

revnih – javnega beraštva dosegla enega od vrhuncev, kar je posledično pomenilo tudi rigorozno ločevanje med »pravimi« reveži in prevarantskimi javnimi berači, in zahtevo, da je treba to nadlogo izbrisati z obličja zemlje. Kriminalizacija prevarantskega beračenja je dosegla višek. Kolektivni strahovi pred nevarnimi berači in nujnost njihovega preganjanja so predstavljali pomemben del retorike ubožnih inštitutov. Bralca so večkrat spomnili, kako grozljivo so berači poplačali izmikanje obdarovanju. Posegli so na področje kolektivnih strahov in na podobo berača kot povzročitelja najrazličnejših nesreč, ki so se tipsko pojavljale v številnih patentih, ki so zadevali javno varnost. Med tovrstnimi tipskimi prikazi v analiziranih tekstih je bilo na primer opozarjanje na povečanje števila kraj na podežlju poleti, ko so morali kmetje opraviti večino del ob spravilu svoje letine,⁸⁹ ko so hiše ostale nezaščitene pred tujimi prišelki, zlasti berači.

Enako pomemben motiv posameznikove dobrodelnosti temelji na individualnem eksistenčnem strahu pred lastno revščino, ki je v vseh družbenih skupinah povezana s strahom pred nepredvidljivostjo življenja in povsod prisotnimi boleznimi ter smrtjo na eni strani in strahom pred staranjem, boleznijo in pojemanjem življenjskih moči na drugi strani, torej z imaginarijem,⁹⁰ ki bistveno zaznamuje odnos do starosti in ki je ključen tudi pri spodbujanju dobrodelnosti.

Posebej izpostavljen motiv osebne dobrodelnosti v 18. stoletju še vedno predstavlja odkup duše in moralno življenje skladno s krščansko doktrino, utemeljeno na sedmih delih usmiljenja. Dediščina te stoletne krščanske tradicije ostaja torej prisotna tudi v 18. stoletju. Avtoriteta, ki je posebej nagovarjala ta motiv darovanja, pa je vseskozi ostajala duhovščina. Eno večjih sprememb v načinih izražanja osebne dobrodelnosti pomeni obveznost darovanja na javnih prireditvah, ki jih na Slovenskem najprej zasledimo na gledaliških predstavah. Vsaj na tem področju je pomembno vlogo odigrala država in njen birokratski aparat, ki je zlasti v časopisju kot mediju ustvarjanja javnega mnenja in tudi kot medij ustvarjanja zamišljene skupnosti posebej spodbujala osebno dobrodelnost.

Za propagando osebne in tudi anonimne dobrodelnosti, ki se skupaj z novimi ustanovami do določene meje prestavi v sfero naravnega prava, je najbolj pomemben osebni angažma tistih, ki so v oskrbo revnih neposredno vpleteni. Ko so mestne oblasti v Ljubljani leta 1791 nujno potrebovale dodaten priliv sredstev, se je na »človekoljubno javnost« naslovljeno »nujno« prošnjo podpisal Joseph Alborgeti, ki se je označil kot človek, ki »mu je že več let zaupana oskrba revnih«. Z uporabo baročno okrašenih, čustveno nabitih in solzavih povedi je poskušal vzbuditi čustva, zlasti sočutje, družbeno odgovornost in dobrodelnost svojih someščanov:

⁸⁹ Zweyte, 24–25.

⁹⁰ Tu se sklicujem na temeljna dela o smrti, bolezni in staranju: Borscheid, *Geschichte des Alters*. 16.–18. Jahrhundert.

»Če se pri tej razširjeni bedi vsak samo enkrat ozre po tistem razredu naših soljudi, ki so v vseh ozirih potrebni, ki jih bremenijo bolezni in tudi tegobe, ki ležijo brez vsake pomoči, ki se niso sposobni varovati pred tem mrazom, potem se mu izriše pred očmi podoba največje bede in se mu utrne solza.«⁹¹

Dobrodelnost je bila tudi pomemben element utrjevanja družbenega prestiža. Predvideni način reguliranih nabirk denarja je torej trčil ob stoletja utečene prakse in rituale darovanja, ki so pomenili tudi osebno promocijo donatorja in njegove rodbine. Tisti, ki je daroval, je bil v družbi ugledna in sprejeta osebnost. Zato je bilo obdarovanje s strani plemstva in tudi novega meščanstva tako pogosto. Deloma je seveda takšne prakse spodbujal tudi cesar, ki je v kulturi darovanja videl pomemben element utrjevanja podobe očeta podložnikov in utrjevanja lastne oblasti. Ta je izhajala iz splošne povezanosti komuniciranja vladarja s podložniki prek kulture darovanja.⁹²

Enega od problemov koncepta nove ustanove je zagotovo predstavljala vloga donatorja in prilagajanje sistema ubožne oskrbe logiki kulture darovanja. Problem je bil še toliko večji, ker je osnovna ideja ureditve ubožnega inštituta delno postavljala donatorja v anonimnost. Zlasti, ko se je baročna religioznost, iz katere je zrasel omenjeni ubožni inštitut, v času Jožefa II. umaknila v ozadje, predvsem z odpravo verskih bratovščin. Prav zato je bila objava darovalcev nekaj, kar je bilo pričakovano in kar je dodatno spodbujalo dobrodelnost, kot je omenil Joseph Alborgeti: »worüber jedermanne die genaueste Rechnung hievon durch öffentliche Blätter kund gemacht werden wird.«⁹³ Prav javna reprezentacija osebne dobrodelnosti je kljub spremembam v smeri izgradnje systemske oskrbe ostajala dejanje prestiža in posameznikovega položaja v družbi. Kolektivni spomin na pomembne donatorje se je moral neprestano obnavljati in negovati. Tudi v Ljubljani je pomemben del nagovarjanja k donacijam, zlasti ko jih je mesto nujno potrebovalo, pomenilo zagotovilo, da bodo dobrotniki javno objavljeni. Javni sezname dobrotnikov za 18. stoletje so se sicer v mestu ob Ljublanici izgubili. Pomen javne zahvale v družbi najbolj uglednih posameznikov je bil recimo dodan natisnjenemu, javni objavi namenjenemu patentu o obnovitvi ubožnega inštituta v Trstu v letu 1819.⁹⁴ Sredi 19. stoletja pa je podobno brošuro dobrotnikov ubožnega inštituta v tem pristaniškem mestu izdalo podjetje Lyod.⁹⁵ Javnosti je

⁹¹ ZAL, Reg. I, šk. 65, p. 511, 24. 1. 1799.

⁹² Prim. Zemon Davis, *Negotiating the gift*.

⁹³ ZAL, Reg. I, šk. 65, p. 511, 24. 1. 1799.

⁹⁴ *Pubblicazione a norma dell'articolo*.

⁹⁵ Ta tisk je nosil naslov: Cenni storici intorno all'Istituto generale dei poveri in Trieste dall'epoca della sua prima fondazione fino a tutto il 1858 epoca del suo passaggio sotto la Direzione generale di pubblica beneficenza ora istituita: si uniscono le necrologie de' distinti suoi benefattori nonchè le onoreficenze da esso statuite in memoria degli stessi e le regole fondamentali in tale riguardo adottate. Trieste: Lloyd austriaco, 1859.

marsikateri donator sporočal tudi, da je njegovo premoženje dovolj veliko, da lahko poleg sorodnikov in uslužbencev, do katerih so ga vezale posebne vezi, ki so se utrjevale tudi s samimi akti darovanja, obdaruje tudi tujce, ki bodo molili za njegov dušni mir. Ubožni inštituti so sicer birokratsko predvidevali, da se v posebnih registrih vodijo sezname vseh donatorjev, ki svoje darove neposredno izročijo ubožnemu očetu, ampak to se ni vedno izvajalo in tudi takšni sezname so se praviloma izgubili.

Na pomen osebne dobroteljskega za posameznika in rodbino opozarja tudi neuspeli reformni poskus, ki je bil izdan skupaj z ukazom po ustanovitvi ubožnih inštitutov. To je bila nekakšna prepoved samostojnega upravljanja osebnih donacij, zlasti oporočnih donacij. Oporočitelje je namreč varovalo civilno pravo. Mnoga volila so skladno z željo oporočitelja neposredno razdelili med reveže. In to kljub temu, da so v normativnih aktih sprva predvidevali, da jih bodo vključili v glavnico ubožnih inštitutov. V sistem se je sicer vrinila »razlika«, da so neposredno podporo prejeli zlasti ljudje, ki so bili med podporniki omenjenega inštituta. Kljub drugačni zakonodaji se je ohranilo popolno »spoštovanje volje oporočitelja«, torej natančnega izpolnjevanja oporočnih oziroma ustanovnih pogojev, kar je privedlo do ustanavljanja vedno novih fondov za različne oblike podpore revnim, centralizacija ubožne podpore pa je tako do določene meje ostala na polovici poti. Vedno bolj birokratizirana država je sicer z vsemi sredstvi poskušala uvesti nov sistem oskrbe revnih, kar se je večkrat precej zavleklo.⁹⁶

96 Župnijski ubožni inštituti so ostali v »rokah« župnij do leta 1849, ko je prvi občinski zakon v delokrogu novoustanovljenih občin predvidel tudi oskrbo revnih. A šele poseben deželnozborski zakon iz leta 1882 je ukinil župnijske ubožne inštitute in dokončno prenesel njihovo premoženje v delokrog občin. V skoraj stoletnem obstoju je premoženje ljubljanskega ubožnega inštituta znašalo kar 217 000 goldinarjev. V letu ukinitve so na Kranjskem evidentirali vsaj 142 (župnijskih) ubožnih inštitutov, ki so imeli za 323 920 goldinarjev premoženja. Ker so poročila iz nekaterih upravnih enot manjkala, je bil avtor mnenja, da je morala glavnica znašati okoli 400 000 goldinarjev (Radics, *Die Wohltätigkeit*, str. 51). Veliko manj sprememb se je zgodilo med prejemniki ubožne oskrbe. Kljub rasti prebivalstva v mestu so leta 1880 v Ljubljani podpirali približno enako število revežev kot v prvem letu obstoja omenjenega fonda (okoli 340). V Ljubljani je bilo leta 1880 26.284 prebivalcev (Studen, Stanovati, str. 17), medtem ko jih je bilo okoli leta 1800 približno 10.000 (Radics, *Die Wohltätigkeit*, str. 48).

VIRI IN LITERATURA

Algazi, Gadi, Groebner, Valentin, Juse, Bernhard. *Negotiating the Gift: Pre-Modern Figurations of Exchange* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte).

Anžič, Sonja. Ubožni inštitut v Ljubljani, *Kronika*, 42, 1994, številka 3, str. 6–11.

Anžič, Sonja. *Skrb za uboge v deželi Kranjski: socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*, Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2002.

Das Armeninstitut, ein Gelegenheitsstück in 3. Aufz., Wien, 1785.

Außführliche relation, und Ordnung, wie und wasgestalten auff Hrw Kais. M. ergangenen Befels, durch einem Comission die Bettler beschrieben, enominiert auf was Weis die Wurdige Arar Versorgt und verpflegt werden. Wien: Bey Leopold Voigt, 1695.

Behringer, Wolfgang. Die Krise von 1570. Ein Beitrag zur Krisengeschichte der Neuzeit. V: Manfred Jakubowski-Tiessen (ur.). *Um Himmels Willen. Religion in Krisenzeiten*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003, str. 53–156.

Behringer, Wolfgang (ur.). *Kulturelle Konsequenzen der 'Kleinen Eiszeit'*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

Bodi, Leslie. *Tauwetter in Wien: zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*. 2., erw. Aufl. Wien: Böhlau, 1995.

Borscheid, Peter. *Geschichte des Alters*. [Bd.I:] 16–18. Jahrhundert, Münster: Coppenrath, 1987.

Brázdil, Rudolf, Valásek, Hubert, Luterbacher, Jürg, Macková, Jarmila. Die Hungerjahre 1770–1772 in den böhmischen Ländern. Verlauf, meteorologische Ursachen und Auswirkungen, *ÖZG*, 12/2001, št. 2, str. 34–76.

Bräuer, Helmut. »und hat seithero gebetlet«: Bettler und Bettelwesen in Wien und Niederösterreich während der Zeit Kaiser Leopolds I. Wien: Böhlau, 1996.

Bräuer, Helmut. *Kinderbettel und Bettelkinder Mitteleuropas zwischen 1500 und 1800. Beobachtungen – Thesen – Anregungen*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010.

Bruckmüller, Ernst. *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien; München: Herold, 1985.

Buquoy, Margareth. Die Armen auf dem Lande im späten 18. und 19. Jahrhundert. *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur*, 1985, str. 37–78.

Cavallo, Sandra. The motivations of benefactors. An overview of approaches to the study of charity. V: Barry, Jonathan, *Medicine and charity before the welfare state*, London [u.a.] : Routledge, 1991, str. 47–62.

Cenni storici intorno all'Istituto generale dei poveri in Trieste dall'epoca della sua prima fondazione fino a tutto il 1858 epoca del suo passaggio sotto la Direzione

generale di pubblica beneficenza ora istituita: si uniscono le necrologie de' distinti suoi benefattori nonchè le onoreficenze da esso statuite in memoria degli stessi e le regole fondamentali in tale riguardo adottate. Trieste: Lloyd austriaco, 1859.

Cigoi, Alojzij. *Das soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diözese Gurk [Herzogthum Kärnten]*. Wien: [s.n.], 1896.

Cremeri, Benedict-Dominic-Anton. *Das Armeninstitut*, ein Gelegenheitsstück in 3 Aufz.

Čeč, Dragica. *Revni, berači in hudodelci na Kranjskem v 18. stoletju*. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2008.

Enzyklopädie der Neuzeit, J.B.Metzler, 2005-.

Esatto ragguaglio dell'istituto dei poveri eretto nel 1779 nelle terre del signor Conte di Buquoy in Boemia. Vienna, 1784.

Feldbauer, Peter. *Kinderelend in Wien. Von der Armenkinderpflege zur Jugendfürsorge 17.-19. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1980.

Gebhardt, Helmut. *Die Grazer Polizei 1786–1850: ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Sicherheitswesens im aufgeklärten Absolutismus und im Vormärz*. Graz: Leykam-Verlag, 1992.

Geremek, Bronislaw. *Usmiljenje in vislice: zgodovina revščine in milosrčnosti*, Ljubljana: Studia Humanitatis, 1996.

Golec, Boris. »Le tega je uržoh Jožef cesar ta, Bog dej, de bi biu skorej en drugi ...«: (Ne)znano slovensko pesništvo od smrti Marije Terezije do dunajskega kongresa. *Zgodovina za vse*, 7, št. 1, str. 19–46.

Grell, Ole Peter, Cunningham, Andrew, Roeck, Bernd. *Health care and poor relief in 18th and 19th century southern Europe*, Farnham: Ashgate Publishing, 2005.

Gruden, Josip. *Das soziale Wirken der katholischen Kirche in Österreich. Band IV. Heft I. Diözese Laibach*. Ljubljana: Verlag der Leo-Gesellschaft in Wien, 1906.

Hahn, Sylvia, Lobner, Nadja, Sedmak, Clemens (ur.). *Armut in Europa 1500–2000*. Innsbruck - Wien - Bozen: Studienverlag. Reihe Querschnitte, 2009.

Hunecke, Volker. Überlegungen zur Geschichte der Armut im vorindustriellen Europa. V: *Geschichte und Gesellschaft*, 9, 1983, str. 480–512.

Istruzioni per i signori curati, padri de'poveri, e computisti impiegati nell'Istituto della Unione per Amore del Prossimo. Trieste: dalla ces. reg. privilegiata stamperia governiale, 1785.

Justi, Jochann Heinrich Gottlob von. *Gesammtliche politische Gesammtliche politische und Finanzschriften über wichtige Gegenstände der Staatskünst, der Kriegswissenschaften und des Cammeral. und Finanzwesens*. Kopenhagen, Leipzig: In der Rothenischen Buchf., 1761.

Jütte, Robert. Klimabedingte Teuerungen und Hungersnöte, Bettelverbote und Armenfürsorge als Krisenmanagement V, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 212, 2005.

Jütte, Robert. Bettelschube der frühen Neuzeit. V: Andreas Festrich (ur.), *Ausweisung und Deportation. Formen der Zwangsmigration in der Geschichte*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995, str. 61–71.

Jütte, Robert. *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University press, 1993.

Krünitz, Johann Georg. *Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land- Haus- und Staats-Wirthschaft, in alphabetischer Ordnung*, 1772.

Kudlick, Catherine J. Giving Is Deceiving: Cholera, Charity and the Quest for Authority in 1832.« V: *French. Historical Studies* 18, št. 2, 1993, str. 457–481.

Krausman, Ben Amos, Ilana. *The Culture of Giving: Informal Support and Gift-Exchange in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Kühberger, Christoph, Sedmak, Clemens (ur.). *Aktuelle Tendenzen der Historischen Armutsforschung*. Wien: LIT Verlag, 2005.

Lipič, Fran Viljem. *Topografija c. kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

Ludvik, Dušan. *Nemško gledališče v Ljubljani do leta 1790*, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1957.

Macartney, Carlile Aylmer. *The Habsburg empire: 1790–1918*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1968.

Marri, Maria, Lieber, Fabio. *Lodovico Antonio Muratori und Deutschland: Studien zur Kultur- und Geistesgeschichte der Frühaufklärung*. Frankfurt am Main; Wien: Lang 1997.

De Munck, Bert, Winter Anne. *Gated communities? regulating migration in early modern cities*. Farnham: Ashgate, cop. 2012.

Pubblicazione a norma dell'articolo 76. dell' organizzazione di quest'istituto generale de poveri, la direzione dell'istituto stesso, presento al pubblico la resa di conto dell' anno 1819. Come apparisce dal prospetto qui annesso. Trieste: Weis, 1819.

Pullan, Brian. 'Plague and Perceptions of the Poor in Early Modern Italy', V: Ranger, T., Pullan, Brian. *Poverty and charity: Europe, Italy, Venice, 1400–1700*, Aldershot: Variorum, 1994.

Rachholz, Elisabeth. *Zur Armenfürsorge der Stadt Wien von 1740 bis 1904. Von der privaten zur städtischen Fürsorge*, Diss. Wien, 1970.

Radics, Peter. *Die Wohltätigkeit in Krain unter den Herrschen aus dem Hause Habsburg: eine culturgeschichtliche Studie*. Wien: Österreichisch-Ungarischen Revue, 1898.

Riegg Ernst. Brandkatastrophen und stadtbürgerliche Identität. Die Wahrnehmung von Stadtbränden in der städtischen Chronistik, V: *Traverse*. Zeitschrift für Geschichte, 2003, 3, str. 130-143.

Riis, Thomas. Montesquieus Programm für den Wohlfahrtsstaat. V: Keller, Katrin, Viertel, Gabriele, Diesener, Gerald (ur.): *Stadt, Handwerk, Armut. Eine kommentierte Quellensammlung zur Geschichte der Frühen Neuzeit. Festschrift für Helmut Bräuer zum 70. Geburtstag*, Leipzig, 2008, str. 689-698.

Scheutz, Martin. Demand and charitable supply: Poverty and Poor Relief in Austria in the 18th and 19th centuries. V: Ole Peter Grell, Andrew Cunningham, Bernd Roeck, *Health care and poor relief in 18th and 19th century southern Europe*, Farnham: Ashgate Publishing, 2005, str. 52-95.

Schmid, Doris. *Von der »Klostertsuppe« zum »Essen auf Rädern«: zur institutionalisierten Essensversorgung der Armen und sozial Benachteiligten in der Stadt Graz im 19. und 20. Jahrhundert*. Graz: Verlag für die Technische Universität, 1993.

Schröcker, Brunhilde. *Armenpolitik in Österreich. Am Beispiel Wien und Niederösterreich*. Wien, 1982.

Slack, Peter (ur.). *Epidemics and ideas*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1995.

Slack, Peter. *Poverty and Policy in Tudor and Stuart England*. London: Longmans, 1988.

Stekl, Hannes. *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser: 1671-1920: Institutionen zwischen Fürsorge u. Strafvollzug*, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1978.

Stolleis, Michael. *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland Band 1: Reichspublizistik und Policeywissenschaft 1600 bis 1800*, München : Beck Verlag, 1988.

Studen, Andrej. *Stanoviti v Ljubljani. Ljubljana*, Ljubljana: Studia Humanitatis, 1995.

Švobodný, Petr. Die Spitäler in Böhmen und Mähren im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. V: Scheutz, Martin, Sommerlechner, Andrea, Weigl, Herwig, Weiss, Alfred Stefan (Ur.): *Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit* (Mitteilungen des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 51). Wien, München, 2008, str. 351-380.

Uerlings, Herbert; Trauth, Nina; Clemens, Lukas. *Armut – Perspektiven in Kunst und Gesellschaft*, Darmstadt: Primus-Verlag, 2010.

Unterricht für den Armen-Vater des Bezirks, der Pfarren K.K. wie sich derselbe bey der Vereinigung aus Liebe des Nächsten, zu verhalten habe, Laibach: mit Egerschen Schriften, 1786.

van Dülmen, Richard. *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Bd. 1: Das Haus und seine Menschen. 16.–18. Jahrhundert*. München, 1999.

van Leeuwen, Marco H. D. *The Logic of Charity. Amsterdam, 1800–1850*. New York: Macmillan Press, 2000.

Valentinitsch, Helfried. Armenfürsorge im Herzogtum Steiermark im 18. Jahrhundert. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit, *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark* 73, 1982, str. 93–114.

Veits-Falk, Sabine. Der Wandel des Begriffs Armut um 1800. Reflexionen anhand Salzburger Quellen. V: Kühberger, Christoph, Sedmak, Clemens, (ur.), *Aktuelle Tendenzen der Historischen Armutsforschung*. Wien : LIT Verlag, 2005, str. 15–44.

Verlautbarung des k.k. küstenländischen Guberniums. Ueber die Einführung des Haupt-Armen-Instituts in Triest (Jahr 1818). Pubblicazione dell'Imp. Reg. Governo del Litorale. Risguardante l'Instituto generale dei poveri in Trieste, 1818.

Vocelka, Karl. *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat (Geschichte Österreichs 1699–1815)*, Wien 2001.

Walter, Friedrich. *Die Theresianische Staatsreform von 1749*, München: Oldenbourg, 1958.

Walter, Friedrich. *Die österreichische Zentralverwaltung, II. Abteilung : von der Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749-1848). 1. Band, 1. Halbband, Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias (1740-1780)*, Wien, 1938.

Weber, Adolf. *Armenwesen und Armenfürsorge. Einführung in die soziale Hilfsarbeit*. Leipzig: G. J. Göschen, 1907.

Weiß, Karl. *Geschichte der öffentlichen Anstalten, Fonde und Stiftungen für Armenversorgung*. Wien, 1867.

Weiss, Alfred Stefan. ... schlechter als ein Hund verpflogen ...“. Organisation, Alltag und Leben. Kleinstädtische und ländliche Hospitäler der Frühen Neuzeit in den Herzogtümern Kärnten und Steiermark. V: Ammerer, Gerhard, Schlenkrich, Elke, Veits – Falk, Sabine, Weiß, Alfred Stefan, (ur.). *Armut auf dem Lande. Mitteleuropa vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Wien, Köln, Weinmar: Böhlau, 2010, str. 175–201.

Weiss Alfred Stefan. Die Spitalordnung/Instruktion für das Wiener Hofspital von 1551 und 1568 – Ferdinand I. als Spitalgründer. V: Scheutz, Martin,

Sommerlechner, Andrea, Weigl, Herwig, Weiss, Alfred Stefan (ur.). *Quellen zum europäischen Spitalwesen* (Quellenedition des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung 5, Wien, 2010, str. 299–349.

Weiß, Alfred Stefan. Österreichische Hospitäler in der Frühen Neuzeit als „kasernierter Raum“? Norm und Praxis. V: Ammerer, Gerhard u. a. (ur.): *Orte der Verwahrung. Die innere Organisation von Gefängnissen, Hospitälern und Klöstern seit dem Spätmittelalter* (Geschlossene Häuser. Historische Studien zu Zuchthäusern, Gefängnissen und anderen Institutionen der Verwahrung 1). Leipzig, 2010, str. 217–234.

Zemon Davis, Natalie. *The Gift in Sixteenth-Century France*. Madison: University of Wisconsin Press. 2000.

Zweyte Nachricht von dem Fortgange des Armeninstituts, welches auf den gräflich-Buquoischen Herrschaften in Böhmen im Jahr 1779 errichtet worden, Lienz 1782 (Spazierer, Bernhard).

Zuverlässige und ausführliche Nachricht von dem Armen-Institute, welches auf den gräflich Bouquoischen Herrschaften in Böhmen im Jahre 1779 errichtet worden. Prag, in der K. K. Normalschulbuchdruckerei, 1782.

Železnik, Urška. *Družbeno-zgodovinski vidiki epidemičnih bolezni: istrska izkušnja s kolero*: doktorska disertacija, Koper, 2010.

Meta Remec

»PITJE IN KAJENJE KRAJŠA TI ŽIVLJENJE.«

**Tobak ter drugi užitki
in razvade v dobi
meščanstva**

Nov in spremenjen odnos do telesa je v veliki meri sovpadal z rojstvom modernega kapitalizma, ki je vodil v vse večjo individualizacijo. Prosto kroženje blaga, storitev in delovne sile je človeka postavilo na tržišče, kjer je moral s svojim znanjem, individualnimi karakteristikami in sposobnostmi konkurirati drugim in poskušati za svoje znanje iztržiti čim višjo ceno.¹ V duhu novega časa je bila potrebna odločna družbena prevzgoja, ki naj bi v posamezniku razvila način razmišljanja, vedenja in čustvovanja in ga tako

¹ Sennett, *Flesh and stone*, str. 255–256.

usposobila za opravljanje pridobitnih funkcij ter ga prilagodila potrebam trga delovne sile.² Doba meščanstva, ki je sovpadla z obdobjem pospešene industrializacije in povečane potrebe po delovni sili, je bila zaznamovana z ideali zmernosti, varčnosti in odgovornosti ter osveščanjem proti razvadam, kot so ponočevanje, nezakonska spolnost, alkohol in tobak. Takratna družba je bila v tem pogledu povsem razcepljena, saj sta se pojavila dva nasprotujoča si ekonomska interesa: na eni strani interes po ohranjanju zdravja med najširšimi sloji prebivalstva, ki naj bi prinesel veliko zdrave delovne sile ter s tem hitrejši napredek, na drugi pa interes hitro razvijajočega se gospodarstva, ki je želelo slediti trgu ter spodbuditi množično potrošnjo najrazličnejših dobrin, ne meneč se za škodljive zdravstvene in socialne posledice, na katere so opozarjali zdravniki in higieniki tistega časa.³ Prav kapitalizem je po Foucaultovem mnenju prinesel uveljavitev represivne politike, ki je celo nezakonske oblike seksualnosti regulirala z mislijo na dobiček,⁴ podobne moralne, socialne in zdravstvene dileme pa so se pojavljale tudi glede množične potrošnje alkohola in tobaka. Države so zaradi velikih zaslužkov, ki jih je prinašalo trgovanje z monopoli,⁵ odkrito spodbujale potrošništvo in poskušale posamezne dobrine razširiti med čim širše sloje prebivalstva, kar je bilo posebej očitno pri načrtni popularizaciji tobaka.⁶ V ta namen naj bi zlasti njuhancu dodajali sestavine, ki naj bi ga delale bolj dražljivega in vabljivega, in zaradi katerih naj bi ljudje še prej zapadli v odvisnost od tobaka. V želji po večjem dobičku naj bi tobaku dodajali celo tako strupene snovi, kot je svinčeno apno in druge primesi, ki naj bi tobaku dajale lepšo barvo in vonj. Nadzor nad blagom je bil pomanjkljiv, policija za zdravje je to dopuščala, vsa opozorila pa so bila bolj kot ne bob ob steno. V Prelogovem prevodu Hufelandove *Makrobiotike* lahko preberemo celo: »Pa kaj bi hasnilo še v tem več govoriti, – kajti – vlada ima velik dobiček – in to je zadosti!«⁷ Velike dobičke je prinašala tudi trgovina z alkoholom, zato ne preseneča, da vlade najprej niso želele celostno pristopati k reševanju socialnih izzivov, ki so se pojavljali zaradi alkoholizma,⁸ pozneje pa so bile v to zaradi alarmantnih razmer prisiljene.⁹ Spolnost, alkoholizem, kajenje in druge razvade so postali prvovrstni politični in ekonomski problemi, zato je nenadoma postalo nujno analizirati socialni položaj

2 Elias, *O procesu civiliziranja* II, str. 376.

3 Studen, *Pijane zverine*, str. 44–45.

4 Foucault, *Zgodovina seksualnosti* I, str. 8–10.

5 V treh četrtinah leta 1872 je dohodek od tobaka zgolj v avstrijskem delu Avstro-Ogrske znašal kar 41 milijonov goldinarjev – največ ravno na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. V: Mnogovrstne novice, str. 102.

6 Corti, *A history of smoking*, str. 251.

7 Prelog, *Makrobiotika*, str. 220–221.

8 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 22.

9 Mrkun, *Alkoholno vprašanje*, str. 46.

prebivalstva, potrošniške navade, družino, stopnjo rodnosti, poroko, zakonita in nezakonita rojstva, preprečevanje zanositve ter celo samo pogostost spolnih odnosov. Rodila se je politična ekonomija spolnosti in zdravja, prebivalstvo pa je postalo le še eden od ekonomskih resursov države.¹⁰

ZMERNOST IN ODGOVORNOST

Ne preseneča torej, da se je ravno v dolgem 19. stoletju pojavila množica priročnikov, bontonov in pratik, ki so bile namenjene najširšim krogom prebivalstva in ki so propagirale zmernost na vseh področjih človekovega življenja ter samonadzor kot ključ do zdravja in srečnega življenja. Poljudne knjižice in drugi tisk so med ljudstvo širili ideje o samodisciplini kot najboljši obrambi proti najrazličnejšim boleznim, ki so po mnenju takratnih piscev izvirale iz nezmernosti pri hrani, pijači, spolnosti pa tudi psihični razdraženosti. Dokončno se je namreč uveljavil nov ideal zdravega, močnega, treznega in uravnovešenega človeka, čigar odgovornost je segala precej dlje kot le do lastnega zdravja, saj sta bila od njega neposredno odvisna tudi dobrobit in napredek njegove družine, okolice in celotnega naroda.¹¹ Če je v dvorsko-aristokratskem obdobju samonadzor nad nagoni in afekti izvirал predvsem iz spoštovanja do nadrejenih, v družbi katerih je določeno vedenje veljalo za nesprejemljivo, pa je bilo prisiljeno zadrževanje lastnih nagnjenj v dobi meščanstva povezano predvsem z večjo družbeno prepletenostjo, delitvijo dela, konkurenco in trgov, na katerem se je znašel vsak posameznik. Ponotranjenje prisil je bilo vsekakor bistvenega pomena, saj je bilo treba ustvariti vtis, da posameznik deluje na podlagi notranjih vzgibov, lastne volje in neodvisno od zunanje avtoritete.¹² Ljudje naj bi v skladu z občutkom medsebojne odvisnosti in odgovornosti postali bolj zadržani, natančneje naj bi nadzorovali svoje vedenje in svoje afekte, obvladovali lastne nagone ter živeli v skladu s ponotranjeno samoprisilo. Vsak naj bi se odpovedal delčku svoje svobode in avtonomije, v zameno pa naj bi imel zagotovljen občutek pripadnosti in varnosti.¹³

Ideje o zmernosti in odgovornosti do sebe in drugih so se v medicinskih razpravah pojavljale sicer že precej pred 19. stoletjem, vendar pa še niso uspele prodreti med širše množice prebivalstva.¹⁴ Avtor enega najzgodnejših del s tako vsebino je zagotovo Luigi Cornaro (1464–1566), ki je v svojih razpravah o zdravem

¹⁰ Foucault, *Zgodovina seksualnosti I*, str. 29–30.

¹¹ Dietrich-Daum, *Die »wiener Krankheit«*, str. 60–61.

¹² Elias, *O procesu civiliziranja I*, str. 277–278.

¹³ Elias, *O procesu civiliziranja II*, str. 380–381.

¹⁴ Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 81–82.

življenju priporočal absolutno zmernost pri hrani in pijači ter izogibanje vročini in mrazu, pretrujenosti in prekomerni spolni aktivnosti.¹⁵ Njegove razprave sicer še ne temeljijo na znanstvenih temeljih in bolj spominjajo na pridige, vendar pa Cornaro v svojih tekstih že razpravlja o pomenu samoodpovedovanja in zmernosti.¹⁶ Preko opisovanja lastnih izkušenj in lastnega življenjskega sloga je bralcem sporočal, da je uravnoteženo življenje edina prava medicina ter nedvomno najzanesljivejša pot do dobrega zdravja in dolgega življenja.¹⁷ Cornaro je poleg tega odločno zagovarjal tezo, da bi moral biti pravzaprav vsak sam svoj zdravnik: vsak naj bi pri sebi ugotovil, kaj mu koristi in kaj mu škodi, pogled od zunaj pa naj bi bil po njegovem mnenju večkrat povsem nemogoč. Pridigal je o samonadzoru in samodisciplini, ki sta bila v skladu z vse večjo individualizacijo v mestih ter na dvorih 16. stoletja, ko se človek preprosto ni mogel več ravnati zgolj po lastnem okusu, temveč se je moral določenim užitkom tudi odpovedati, če so ti škodili njegovemu zdravju.¹⁸ Po Cornaru dolgo življenje sicer ni smelo postati samo sebi namen, temveč je moralo biti hkrati obdarjeno tudi z zdravjem in duševnim zadovoljstvom. Smrt je bila po njegovem mnenju vsekakor boljša od bolezni in bolečine polnega življenja.¹⁹ Njegovo glavno vodilo: živeti čim bolje, čim lepše, srečnejše in čim dlje je v naslednjih stoletjih postalo prava mantra in temelj, na katerem so gradile naslednje generacije zdravnikov in higienikov, in celo na začetku 20. stoletja ni izgubilo na aktualnosti.²⁰

Zdravniki, kot so Santorio de Santorio,²¹ Castor Durante,²² Clément-Joseph Tissot²³ in drugi so prav tako že v 17. in 18. stoletju zagovarjali zmernost pri hrani in pijači, redno in zmerno gibanje, dovolj počitka, duševno uravnovešenost, pa tudi zmernost na področju spolnosti. Za te pisce je bila popolna abstinenca prav tako škodljiva kot pretirana uporaba užitkov, kot ideal pa so izpostavljali popolnoma uravnoveženega človeka, ki je povsem sposoben nadzorovati svoje telo, nagone in celotno svoje življenje. Njihova dela so zagotovo služila kot osnova za delo o makrobiotiki Christopha Wilhelma Hufelanda,²⁴ ki je prvi sistematično

15 Cornaro, *Discorsi di Luigi Cornaro*, str. 20.

16 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 78–79.

17 Cornaro, *Discorsi di Luigi Cornaro*, str. 28.

18 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 83–84.

19 Carrington, *Predgovor*, str. 7.

20 Ne preoblagaj, str. 134–135; Debevec, *Mens sana*, str. 90.

21 Santorio Santorio (1561–1636), zdravnik, rojen v Kopru. Študiral je v Padovi, kjer je pozneje tudi poučeval. Velja za začetnika eksperimentalne medicine in začetnika modernega opazovanja metabolizma. Velja tudi za izumitelja termometra, merilca pulza ter več drugih naprav. Njegovo najpomembnejše delo je *De statica medicina* (*De statica medicina*, Venetiis: Polo, 1614), ki je bilo prevedeno v več svetovnih jezikov. V: ES, 10, Pt-Savn, str. 399. Več o njegovem življenju in delu v: Castiglioni, *La vita e l'opera*, 1987.

22 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1679.

23 Tissot, *Avvertimenti al popolo*, 1780.

24 Hufeland, *Die Kunst*, 1797.

predstavil dejavnike, ki skrajšujejo življenje, in tiste, ki ga podaljšujejo, ter s svojimi nauki zaznamoval celotno meščansko dobo. Vzroki bolezni se niso več skrivali le v onesnaženosti voda in okuženosti zraka, ampak predvsem v pitju, plesu ter ostalih nezmernostih. Pravi razširjevalci bolezni so postali nižji sloji, ki so s svojim neprimernim življenjskim slogom ogrožali zdravje celotne družbe, in ki jih je bilo zato treba sankcionirati, disciplinirati ter prevzgojiti.²⁵ Procesi civiliziranja, prevzgoje in spreminjanja psihičnih struktur vsakega posameznika, ki so sicer potekali na nezavedni ravni in brez trdno določenega racionalnega načrta, so človeka silili v prevzemanje družbenih norm in natančno določenih vzorcev vedenja in mišljenja. Standardi vedenja so se v posameznih obdobjih sicer spreminjali, občutek odgovornosti do sebe in do drugih pa se je le še krepil.²⁶

Da bi iz posameznikov ustvarili družbena bitja, odgovorna tako zase kot za druge, je bilo prebivalstvo treba disciplinirati ter ga v nekatere novosti po potrebi tudi prisiliti. Države so pod pritiski ekonomije uveljavile sistem pomoči, zdravstvene oskrbe, pa tudi avtoritativnega nadzora, ki naj bi preprečil degeneracijo in izboljšal zdravstveno stanje, zato se socialna medicina in higiena nista posvečali zgolj vprašanjem sanitete, ampak tudi morale. Za vzgojo novega, močnejšega in bolj vzdržljivega delavca in vojaka je bilo treba izboljšati zdravstveno stanje celotne družbe. Ljudi so poskušali prisiliti v obvezna cepljenja, šport, pravilno in bolj uravnoteženo prehrano in v vzdrževanje osebne higiene, zmernost ter odklanjanje alkohola in tobaka pa naj bi človek preprosto ponotranjil ter ravnal v skladu s tem prepričanjem brez posebnih zunanjih prisil. Najbolj intimna področja človekovega življenja, na katera oblast pogosto ni imela neposrednega vpliva, so morala postati predmet samonadzora, saj je bil boj proti alkoholu, prostituciji in spolnim boleznim lahko uspešen le s prevzgojo posameznika in s spremembo načina razmišljanja, medtem ko so se zunanje prisile in nadzor večinoma izkazale za neuspešne. Prizadevanja državnih oblasti so bila poleg tega pod velikim pritiskom lobijev, ki so s prodajo alkohola, tobaka in s prostitucijo služili in so se zato upirali vsakemu poskusu omejevanja. Edina mogoča pot je bila torej prevzgoja posameznika, ki ga je bilo treba prepričati v pomen samoodgovornosti in samonadzora, na tak način pa pravzaprav vzpostaviti tudi nadzor nad celotno družbo.²⁷ Skrb za zdravje državljanov bi po mnenju takratnih piscev morala biti glavna prioriteta države, vsak posameznik pa naj bi skrbel tako za svoje zdravje kot za zdravje v svoji bližnji okolici.²⁸ V ljudeh naj bi prevladalo prepričanje, da je vsak neposredno odgovoren tudi za zdravje svojih potomcev, saj naj bi se alkoholikom in sifilitičnim staršem rojevali

²⁵ Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 215.

²⁶ Cvirn, *Civiliziranost kot habitus*, str. 434.

²⁷ Več o tem v: Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 215–272.

²⁸ Skrb za narodno zdravje, str. 9.

pohabljeni, gluhonemi, slepi, k zločinom in boleznim nagnjeni otroci. Bolj naj bi bili dovzetni za jetiko, pijančevanje, duševne bolezni, degeneriran genski material pa naj bi se poleg tega prenašal tudi iz roda v rod.²⁹ Herman Vedenik je v svojem priročniku *Kako si ohranimo ljubo zdravje* nazorno poudaril, da se odgovornost posameznika ni končala pri njem samem in pri njegovem zdravju:

»Vsak človek ima dolžnost, gledati na to, da ostane zdrav. Bolniki, ki nimajo premoženja in so postali nezmožni za delo, delajo nadlego svojcem in občinam; bolnik ne more izpolnjevati svojih dolžnosti ne proti svojim ljudem in ne proti javnosti; kužno oboleli spravlja svojo okolico v nevarnost; vrhtega pa se ne le bolezni same, ampak tudi razne telesne slabosti prenašajo na potomce, ki morajo na ta način po nedolžnem trpeti radi grehov, ki so jih bili zakrivili njihovi očetje in pradedi. Zato nikar ne misli, da smeš živeti in si kvariti zdravje kakor ti drago, češ, saj to nikogar ne briga! Istotako je nespametno misliti, da že zadostuje, če si le ti sam zdrav, drugi pa naj uganjajo kakor jih je volja. Mi živimo v družbi in vsako zlo, ki napade enega, zadene posredno tudi druge. Kdor skrbi za razširjanje zdravstvenih naukov, skrbi ob enem tudi za sē.«³⁰

Skrb za narodno zdravje kot dolžnost vsakega državljana je bila močno povezana tudi z vse bolj očitno militarizacijo družbe. Dokončno se je uveljavila ideja, da bolj kot so zdravi in krepki državljanji, bolj močna je država, tem hitrejši je napredek na vseh poljih in tem manj se ji je treba bati sovražnikov.³¹ Trend »civilizacijskega gibanja« naj bi idealnega posameznika pripeljal do samodejnega samonadzorovanja, podrejanja kratkoročnih vzgibov ter prostovoljnega odpovedovanja užitkom v korist oddaljenim ciljem in višjim vrednotam. Ustvarjal se je vtis soodvisnosti posameznikov v družbi, ki zaradi vse bolj očitne delitve dela niso bili odgovorni le zase, ampak za usodo celotne družbe. Vsi sloji družbe so pod družbenimi pritiski podredili svoja življenja in svoje navade višjemu cilju. Družba različnih stanov se je vse bolj spreminjala v prepleteno celoto, v kateri je vsakdo moral opraviti svojo dolžnost, že en sam neprilagojen posameznik pa je lahko pomenil zlom celotnega sistema.³²

29 Nerojeni otroci, str. 59. V delu *Zdravje in bolezen v domači hiši* lahko preberemo, da so otroci alkoholikov pogosto tudi sami nepopoljšljivi pijanci, neodporni proti nalezljivim boleznim, hčerke nimajo mleka in ne morejo dojiti svojih otrok, možgani se jim ne razvijejo popolnoma in so zato pogosto slaboumni in bebasti, epileptiki, slabiči, kriminalci. Usodna naj bi bila zlasti pijanost v času spočetja, posledice pa naj bi bile vidne v več naslednjih generacijah. V: Bačar, *Zdravje in bolezen II*, str. 49–50.

30 Vedenik, *Kako si ohranimo*, str. 7–8.

31 Skrb za narodno zdravje, str. 9.

32 Elias, *O procesu civiliziranja II*, str. 308–309.

VARČNOST IN PREGREHE, KI UNIČUJEJO DOM IN DRUŽINO TER SKRAJŠUJEJO ŽIVLJENJE

Ideje o zmernosti, odgovornosti in zdravem načinu življenja so se na Slovenskem resnično razširile šele ob koncu 19. stoletja, v obdobju do druge svetovne vojne pa jih je bilo mogoče opaziti pravzaprav na vsakem koraku: v knjižicah, namenjenih otrokom in mladini,³³ v učbenikih,³⁴ priročnikih o vzgoji otrok,³⁵ ter ostalem poljudnem tisku. Pomembno vlogo je odigralo zlasti časopisje, ki je ljudi poučevalo, da ne gre pretiravati ne z delom ne z užitki,³⁶ ampak živeti zmerno in po zdravi pameti.

Med glavne pregrehe, ki so uničevale dom, družino ter posledično povzročale nepopravljivo škodo tudi celotnemu narodu, so takratni avtorji prištevali zlasti alkoholizem, ki je bil očiten znak pomanjkanja samonadzora ter osnovnih meščanskih vrednot, kot so varčnost, odgovornost in delavnost.³⁷ Množično uživanje žganja so obsojali tudi katoliški moralisti, dopuščali pa so zmerno pitje vina. Grajali so vsako nezmernost, ki vodi v nemoralo in greh.³⁸ Posebne pozornosti je bilo deležno tudi področje spolnosti, na katerem je odgovornost posameznika segala precej dlje kot zgolj do lastnega zdravja, poleg tega pa tega področja ni bilo mogoče preprosto uravnavati z zakoni in dekreti. S poudarjanjem sramežljivosti, bogaboječnosti in vzdržnosti so želeli doseči, da bi posameznik brez posebne zunanje prisile ravnal v skladu s ponotranjenimi družbenimi normami.³⁹ Za starejše pisce, kot je bil Santorio Santorio, je bila popolna abstinenca enako škodljiva kot pretiravanje, ki pa ga je kljub temu bolj obsojal. Nezmernost pri spolnosti po takratnem prepričanju namreč ni imela zgolj fizičnih posledic (posebej naj bi bila škodljiva za oči), ampak je pomembno vplivala tudi na zmanjšanje človekove storilnosti.⁴⁰ Castor Durante je trdil, da mora biti namen spolnosti vedno zgolj potomstvo, da mora biti omejena na zakonsko zvezo in zmerne pogostosti, saj lahko sicer ošibi srce, želodec, vsa čutila, živce, glavo ter celo pospeši smrt. Vsem, ki so prisiljeni živeti v celibatu, svetuje postenje, večjih težav pa po njegovem mnenju vzdržnost ne povzroča, saj si narava sama pomaga s spontanimi izlivmi.⁴¹ Za Hufelanda so bili ekscesi v spolnosti in masturbacija lahko razlog za prezgodnjo smrt, medtem ko naj bi

33 *ABC za zdravje*, 1929.

34 *Začasna učna knjiga*, 1938.

35 Hafner, *Kako naj se*, 1938; Volc, *Otrok*, 1928/1931; Stupan, *Kako vzgojim*, 1932.

36 Ne preoblagaj, str. 134–135.

37 Studen, *Pijane zverine*, str. 58.

38 Prav tam, str. 101.

39 Polajnar, „*Pfuj!*“, str. 33–34.

40 Santorio, *La medicina statica*, str. 175–182.

41 Durante, *Il tesoro della sanità*, str. 41–42.

vzdržnost v mladosti in zmerna spolnost v okviru zakonske zveze podaljševali življenje.⁴² Vprašanja glede spolnosti, spolnih bolezni in kontracepcije v dolgem 19. stoletju še zdaleč niso bila omejena zgolj na intimno življenje posameznika, ampak so bila ves čas pogojena z odgovornostjo posameznika do lastne družine, naroda, ter ne nazadnje, do vere.

V dobi množičnega izkoriščanja delovne sile so posamezniku poskušali preprečiti, da bi energijo in življenjsko moč zapravljal drugje kot na delovnem mestu,⁴³ kar pa je bilo povsem v nasprotju z idejami moderne potrošniške družbe, ki se je ujela v neskončen krog ponudbe in povpraševanja. Iz tega izhaja tudi dvoumen odnos do t. i. luksuznih dobrin, kot so tobak, kava, čaj in čokolada, ki so jih proizvajalci množično reklamirali in jih poskušali razširiti med potrošnike, medtem ko so zdravniki, pedagogi in teologi v bontonih, pratikah in najrazličnejših priročnikih ljudi prepričevali v pomen varčnosti, samoodpovedovanja in odgovornosti.⁴⁴ Posebno pomembna vloga je pri tem pripadla ženski, ki je kot mati, žena in gospodinja imela pomembno nalogo nadzora nad družinskimi financami. Skrbna in varčna gospodinja naj bi dvakrat obrnila vsak dinar, pazila, da odhodki ne presegajo dohodkov, in pri tem še kaj privarčevala. Pred vsakim nakupom naj bi se vprašala, ali je neka dobrina res nujno potrebna ter ali se ji ni mogoče odpovedati. Ženska naj bi bila poosebljanje delavnosti, snažnosti in odgovornosti,⁴⁵ zato so bile ženske, ki so se podrejele modnim smernicam in želele posnemati nezdrave lepote ideale, seveda obsojane. Zapravljanje za kozmetiko in obleke je bilo povsem v nasprotju z meščanskimi ideali, čevlji z visokimi petami pa naj bi bili celo krivi za pojav histerije in drugih duševnih motenj.⁴⁶ Žensko so spodbujali, naj ne podleaga modnim smernicam in naj sledi predvsem zdravi pameti. V želji slediti »pariškim koketam« so namreč tudi delavske in kmečke ženske vse pogostejše posegale po korzetih in nedrčkah, za katere pa je veljalo, da lahko povzročijo deformacijo hrbtenice, motijo presnovo, ovirajo dihanje in cirkulacijo krvi ter vodijo v deformacijo jeter in želodca, poleg tega pa predstavljajo tudi povsem nepotreben strošek.⁴⁷

Takratni pisci so povsem jasno zapisali, da se varčnost zahteva večinoma le od žensk. Za zgled so postavljali skromne in varčne gospodinjke, ki so lahko v enem tednu privarčevale znesek, ki ga je bil moški nato sposoben v enem dnevu zapraviti s svojimi prijatelji. Povsem normalno se jim je zdelo, da mož pač porabi več »za svojo osebo«, da se ne ukvarja z malenkostmi, da »ljubi dobro jed, pijačo

42 Hufeland, *Die Kunst*, str. 340–351 in 513–534.

43 Foucault, *Zgodovina seksualnosti I*, str. 8–10.

44 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 96.

45 Purgaj, *Gospodinjstvo*, str. 6–10.

46 Paulin, *Sii bella!*, str. 6 in 32–33.

47 O modercu, str. 26; Raznosterosti, str. 156.

in tobak«,⁴⁸ medtem ko ženi ni smelo priti niti na misel, da bi tako »gostila samo sebe«. ⁴⁹ Celo več, kadile naj bi zgolj moralno oporečne ženske in prostitutke, za vse ostale pa naj bi bilo tako obnašanje povsem nesprejemljivo.⁵⁰ Pitje alkohola, uživanje tobaka in obiskovanje gostiln so bile pravice moškega, ki se je na ta način lahko začasno umaknil in pozabil na vsakodnevne probleme, ženska pa pred družinskimi problemi ni imela kam pobegniti. Ženske so bile iz gostiln izključene, pitje alkohola je bilo družbeno stigmatizirano, saj naj bi zaradi njega ženske zanemarjale svoje dolžnosti do družine, alkohol, tobak in druge dobrine pa so poleg tega veljale tudi za luksuz, ki si ga skromna, varčna in odgovorna gospodinja dejansko ni smela privoščiti.⁵¹ Ker je žena dejansko upravljala z denarjem, ki ga je zaslužil mož, je morala znati ločevati med potrebnim, koristnim in prijetnim ter se znati zlasti slednjemu odpovedati, ne da bi ob tem postala stiskaška in ozkosrčna. Če se je od nje pričakovalo, da se bo odpovedala novi ruti ali klobuku, pa od moža ni smela zahtevati, da se odpove tobaku in cigaram, čeprav tudi te niso bile nujno potrebne.⁵² Čeprav se je bila žena prisiljena odpovedovati veliko več užitkom kot moški, pa varčnost, ki so jo vsi pričakovali od nje, kljub vsemu ni smela biti razlog za zanemarjanje same sebe in lastne zunanosti. Nesnažna in neurejena ženska je moža dejansko porivala v gostilne in v objem alkohola ter bila tako sama odgovorna za izgubo svoje zakonske sreče.⁵³

TOBAK IN KAJENJE

Tobak je zagotovo poseben družbeni in historični fenomen. Vse do konca 15. stoletja je bila njegova uporaba geografsko izjemno omejena, nato je v kratkem časovnem obdobju uspel postati nepogrešljiv element zahodne družbe, pozneje pa se je razširil tudi na ostale celine. Na Zahodu, kjer se je uveljavil predvsem kot zdravilo, se je tobak med široke ljudske množice izredno razširil že v 17. stoletju, ko je iz botanične posebnosti postal tržno blago.⁵⁴ Na območju Avstrije se je tobak sicer pojavil že v 16. stoletju, vendar je bil znan predvsem kot okrasna rastlina, kaditi pa so ga začeli množično šele na začetku 17. stoletja.⁵⁵ V

48 V delu *Der Gentleman* lahko preberemo, da sicer odklanjajo verižno kajenje in suženjsko odvisnost od alkohola, da pa ni večjega užitka za moškega kot pokaditi dobro cigaro po obilnem in okusnem kosilu, skupaj s skodelico dišeče kave ali dobro ohlajenega likerja, udobno zleknen v klubski stol. V: Koebner, *Der Gentlemen*, str. 123.

49 Žena in varčnost, str. 1.

50 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 156.

51 Studen, *Pijane zverine*, str. 63–64.

52 Računi gospodinje, str. 1.

53 Žena in varčnost, str. 1.

54 Goodman, *Webs of Drug Dependence*, str. 5–7.

55 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 91.

nasprotju s kavo, čajem, kakavom ter celo sladkorjem, ki so se v 17. ter 18. stoletju uspeli razširiti zgolj med višjimi sloji prebivalstva,⁵⁶ pa je tobak prodril med vse družbene sloje in takoj postal tudi pomemben ekonomski faktor.⁵⁷ Tobak je za povprečnega Evropejca pomenil tako novost, da sprva niso imeli niti izraza, ki bi označeval njegovo uživanje, zato so tobak do 17. stoletja⁵⁸ predvsem »pili«,⁵⁹ šele nato pa se je začel uveljavljati izraz »kajenje«. ⁶⁰ Prav kajenje je bilo sprva najbolj razširjen način uživanja tobaka,⁶¹ stoletje kasneje pa je postalo statusni simbol zlasti njuhanje. Kajenje je bilo vse do 19. stoletja značilno predvsem za kmečko prebivalstvo, ki je kadilo zlasti pipe ter nekoliko pozneje prve cigarete. Te so bile cenovno precej dostopnejše od cigar, kajenje pa se je tudi po njihovi zaslugi zopet razširilo tudi med višje družbene sloje.⁶² Cigarete so se med prebivalstvo razširile zlasti po krimski vojni, ko so britanski in francoski vojaki na zahod prenesli navado kajenja v časopisni papir zavitega tobaka, ki so jo prevzeli od Rusov in Turkov.⁶³ Njuhanec je na avstrijskem prostoru sicer ohranil pomemben tržni delež vse do konca 19. stoletja, ko so ga dokončno izpodrinile najprej cigare, po prvi svetovni vojni pa zlasti cigarete.⁶⁴ Že v času pred prvo svetovno vojno je bilo sicer jasno, da bo cigareta s prehodom z ročne na strojno proizvodnjo, ter s tem pocenitvijo delovnega procesa, izpodrinila ostale načine uživanja tobaka,⁶⁵ po vojni pa je dejansko postala simbol novega hektičnega časa in hitrih družbenih sprememb.⁶⁶

Kajenje pipe je bilo dolg proces, za katerega je kadilec potreboval celo serijo pripomočkov, opraviti pa je moral tudi vrsto postopkov, ki sta jih pri cigari, še bolj očitno pa pozneje pri cigareti, opravila tobačna delavka oz. stroj. Kajenje pipe je bilo obred, cigara in cigareta pa sta bili končni produkt, ki ga je bilo treba

56 Njuhanje tobaka je med plemstvom v 18. stoletju postalo simbol elegance in prefinjenosti, predvsem pa način dokazovanja lastnega položaja v družbi. Tobačnica je namreč spadala med nepogrešljive modne dodatke, njena oblika, okrasje in material, iz katerega je bila izdelana, pa so nakazovali socialni status lastnika. V: Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*, str. 252–254.

57 Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, str. 210–211.

58 Tobak na Slovenskem v prvi polovici 17. stoletja še ni bil množično razširjen, o čemer pričajo tudi plemiški zapuščinski inventarji, v katerih so predmeti v povezavi s tobakom redkost. Potrošnja tobaka je nato med plemstvom v desetletjih očitno naraščala, med lastniki tobačnic in njuhalnih robcev pa najdemo tako moške kot ženske. Uživanje tobaka na začetku 18. stoletja torej še ni spadalo izključno v moško sfero in je bilo povsem sprejemljivo tudi za ženske. V: Štuhec, *Kranjska suita*, str. 8.

59 O tem priča tudi ljudska pesmika »Lisica, lisjak, sta pila tobak, tobaka ni b'lo, sta pila vodó.« V: Zimske podobe, str. 28.

60 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 108.

61 Več o žvečenju, njuhanju in drugih načinih uživanja tobaka v: Sandgruber, *Bitter-süße Genüsse*, str. 101–123.

62 Studen, *Prepoved kajenja*, str. 84.

63 Čepič, »Od nekdanj lepe«, str. 178–179.

64 Goodman, *Tobacco in History*, str. 92.

65 Čepič, Ljubljanska tobačna tovarna, str. 37.

66 Studen, »Nespodobno oblečene ženske«, str. 91.

le še prižgati. Prevlada cigarete je bila tako povezana z industrijskim razvojem, ki je močno skrajšal čas produkcije: proizvajalo se je hitreje in več, zato se je tudi potrošnja lahko povečala.⁶⁷ Cigareta je bila zaradi časa, ki ga je posameznik potreboval za kajenje, simbol hitrejšega ritma življenja in novih časov, ko si je človek za svoje užitke lahko privoščil le še pet do sedem minut. Čas, ki je potreben za kajenje cigarete, je postal celo merska enota za čas, in izbira načina uživanja tobaka je vse bolj nosila tudi nedvoumno družbeno oznako. Človek, ki je kadil pipo, je veljal za tradicionalista, navezanega na dom in družino, medtem ko je kadilec cigaret veljal za dinamičnega in aktivnega, cigareta pa je postala celo simbol revolucionarnosti.⁶⁸ Fran Goestl je za priljubljenost cigaret tako krivil predvsem »nervozno in hiteče in pehajoče se naše stoletje«, ki »nima časa za dolgotrajni užitek cigare ter se zadovolji s tem, da med raznimi opravili v naglici spušči kako svalčico.«⁶⁹

Devetnajsto stoletje je tudi sicer prineslo spremenjen odnos do tobaka, saj so se še v 17. in 18. stoletju ukvarjali zlasti z njegovimi terapevtskimi lastnostmi.⁷⁰ Upanje, da se bo tobak izkazal za revolucionarno zdravilo proti koleri in drugim nalezljivim boleznim, je obstajalo še v 19. stoletju,⁷¹ vendar pa je po letu 1800 vendarle mogoče opaziti, da je v ospredje stopila predvsem moralna problematika kajenja in uživanja tobaka. Kajenje, žvečenje in njuhanje tobaka so začeli dojemati kot užitek, ki pa je v zavesti takratnega človeka vedno mejil na greh.⁷² Kampanja proti tobaku nikoli ni dosegla razsežnosti protialkoholnega gibanja,⁷³ kar je povezano tudi z dejstvom, da se je prepričanje o zdravilnosti tobaka uspelo ohraniti vse do začetka 20. stoletja.⁷⁴ Še v 19. stoletju so mu pripisovali precej nenavadne učinke, poleg tega naj bi tobak na različne ljudi vplival različno: nekateri naj bi zaradi tobaka izgubili vid ali sluh, medtem ko naj bi drugi prav zaradi njega spregledali oz. si povrnili sluh. Tobak je veljal za zdravilno zelišče, katerega uporaba pa je morala biti strogo namenska in nadzorovana.⁷⁵ Njegove

67 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 121.

68 Prav tam, str. 124–127.

69 Goestl, *Nekoliko o tobaku*, str. 475.

70 Tobak naj bi bil koristen za odpravljanje vrste človeških nadlog: vetrov, stekline, glavobolov, predpisovali so ga kot zdravilo proti astmi, pomagal naj bi do bolj belih zob, skrbel za boljši spomin, koristen pa naj bi bil zlasti v času izbruha kuge in drugih nalezljivih bolezni. V zdravilne učinke tobaka so bili tako prepričani, da so npr. dečke na collegu Eton celo topli, če so se skušali izmuzniti terapevtskemu kajenju. V: Parker-Pope, *Cigarettes*, str. 2–3.

71 Kiernan, *Storia del tabacco*, str. 205.

72 Thellung de Courtlary, *Fra diabolico e divino*, str. 26.

73 Več o protialkoholnem gibanju v: Zajc, »Malo piti«, str. 58–68 in v: Studen, *Pijane zverine*, 2009.

74 Še na začetku 20. stoletja je mogoče zaslediti bizarne nasvete o tem, da je utopljenca mogoče rešiti z vpihovanjem tobačnega dima v anus, še med prvo svetovno vojno pa so vojakom svetovali, naj si v rane vtirajo tobak ter tako poskrbijo za dezinfekcijo in preprečijo izkrvavitve. V: Kiernan, *Storia del tabacco*, str. 205.

75 Ueber das Tabakschnupfen, str. 189.

učinkovine so na začetku veljale celo za blagodejne, saj je nikotin v nasprotju s kavo, ki je veljala za stimulans, veljal za pomirjevalo. Tobak naj bi ugodno vplival na mentalno delo in intelektualne sposobnosti, dojemanje naj bi bilo po zaslugi tobaka hitrejše, krepil naj bi spomin ter lajšal tegobe, ki so jih povezovali s sedečim načinom življenja.⁷⁶ Večinoma je tobak v družbi sicer veljal za grdo razvado in nepotreben strošek, mnenja o njegovem vplivu na zdravje pa so bila pogosto precej deljena in le redki avtorji so bili prepričani, da je uporaba tobaka lahko nevarnejša od alkohola.⁷⁷

Pisci so opozarjali predvsem na količino premoženja, ki je po tobaku šla povsem po nepotrebnem v zrak, in na silne vsote denarja, ki bi jih bilo mogoče prihraniti, če bi se tobaku odpovedali,⁷⁸ mnogi pa so mu nasprotovali celo iz okoljevarstvenih razlogov, saj naj bi tobačni dim onesnaževal okolje.⁷⁹ Uporaba tobaka je bila zlasti med moškimi izredno razširjena⁸⁰ in mnogo avtorjev v zmernem kajenju, njuhanju ali žvečenju tobaka ni videlo večje nevarnosti. Celó več, kajenje naj bi sproščalo možgane, preganjalo temne misli in dajalo nov zagon pri delu.⁸¹ Prav možgani so bili v 17. in 18. stoletju v središču pozornosti razsvetljencev, ostale dele telesa pa so dojemali zgolj kot nujno zlo, ki možganom služi le kot opora. Če je bila naloga kave, da možgane spodbuja, pa naj bi tobak umirjal telo, ki naj bi s kajenjem postalo bolj pasivno ter ne bi več oviralo intelektualnega dela. Kajenje je postalo način, kako se znebiti odvečne telesne energije, ki jo je človek še pred tem lahko usmerjal v fizično delo, lov, turnirje itd.⁸²

Pogosto lahko preberemo mnenje, da je kajenje res škodljivo za ženske in mladino, da pa je prepovedovati kajenje telesno krepkim mladim moškim in vojakom pretiravanje brez primere.⁸³ Posebno mornarjem naj bi bil tobak ravno tako potreben kot hrana, negativne posledice, kot so vrtoglavice, slabost in težave z želodcem naj bi bilo opaziti zgolj na začetku, saj vsi ti simptomi sčasoma izzvenijo. Tobak naj bi imel celo pozitivne učinke na zdravje, saj naj bi v vlažnih podnebjih in v času epidemij lahko služil tudi kot dezinfekcijsko sredstvo za

76 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 114–115.

77 Luigi Chierici pravi, da zmerna uporaba naravnega in nepokvarjenega vina nima hujših posledic za zdravje. Celó otrokom naj manjša količina vina ne bi škodovala, medtem ko občutek slabosti po kajenju nikoli ne izostane. Prava razlika med vinom in tobakom po njegovem mnenju je, da je pri vinu škodljiva predvsem njegova zloraba, medtem ko je tobak strupen že sam po sebi. V: Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 103.

78 Trunk, *Bodi svoje sreče*, str. 95.

79 Berridge, *Science and Policy*, str. 145.

80 Avstrijski državni tobačni monopol je bil ustanovljen leta 1784 in je že v prvem letu svojega delovanja proizvedel skoraj 6500 ton tobaka. Poraba tobaka v Avstriji je na prelomu iz 18. v 19. stoletje znašala torej več kot pol kilograma tobaka na osebo, kar že priča o množični razširjenosti tobaka med prebivalstvom. V: Goodman, *Tobacco in History*, str. 61.

81 Montelucci, *Il segreto*, str. 105.

82 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 120.

83 Franchini, *Manuale d'igiene*, str. 267–269.

okužen in nezdrav zrak.⁸⁴ V določenih okoliščinah naj bi bilo kajenje cigar zdravo in koristno, saj naj bi človek prav po zaslugi tobaka lažje prenašal negativne vplive iz okolice, kot so vlaga, huda vročina, varoval pa naj bi tudi pred tifusom.⁸⁵ Ob koncu 18. stoletja so žvečenje tobaka večinoma zavračali zgolj iz estetskih razlogov, kar kaže, da je šlo bolj za vprašanje bontona, olike in ugleda kot pa zdravja. Slab zadah, na katerega so opozarjali, pa so ob pričakovanih zdravilnih učinkih preprosto vzeli v zakup.⁸⁶ Čeprav je njuhanje veljalo za bolj škodljivo od kajenja (to naj bi škodilo predvsem mladim, odraslim pa ne),⁸⁷ je njuhanec ob koncu 18. stoletja postal nepogrešljiv. K njegovi priljubljenosti je veliko pripomogla predvsem nova zavest o smradu, ki je ljudi obdajal zaradi pomanjkljive telesne higiene – smradu sicer ni odpravil, je pa izničil sposobnost vonjanja, zaradi česar smradu dejansko niso zaznali.⁸⁸ Pretežno pozitiven odnos do tobaka je mogoče zaslediti tudi nekaj desetletij pozneje, ko so kot posledice žvečenja tobaka sicer navajali nepravilno izločanje sline in motnje v prebavi, kajenju pa so še vedno mnogi očitali zgolj nevarnost požara, pa še to le ob kajenju v postelji.⁸⁹ Tudi pri avtorjih, ki so sicer priznavali škodljive posledice kajenja za zdravje, je mogoče prebrati, da pravih higienskih zadržkov za eno cigaro, pipo ali cigareto na dan ni. Pomembno je bilo zgolj to, da je kajenje potekalo po glavnem obroku in v za to primernem prostoru.⁹⁰ Prekomerno zlorabo tobaka so obsojali vsi po vrsti, medtem ko je zmerno uživanje veljalo za neškodljivo in celo blagodejno.⁹¹ Tobak naj bi bil namreč strup zgolj na začetku uporabe, ko pa se telo nanj navadi, naj bi postal zgolj le še kavi podobno poživilo. Po začetnih nevšečnostih naj bi tobak postal prijetno razvedrilo in pri človeku ustvarjal dobro počutje brez škodljivih posledic za zdravje.⁹²

ŽENSKE, MLADI IN TOBAK

Nasprotniki tobaka so bili precej drugačnega mnenja. Razširjenost kajenja naj bi namreč že zdavnaj dosegla izjemno stopnjo med vsemi sloji prebivalstva. V slikanju katastrofe bibličnih razsežnosti pa so mnogokrat tudi namenoma pretiravali in trdili, da imajo celo dojenčki, komaj odstavljeni od materinih

84 Guastalla, *Manuale d'igiene*, str. 138–139.

85 Das Cigarrenrauchen, str. 248.

86 Goodman, *Tobacco in History*, str. 68.

87 Rauchen und Schnupfen, str. 292.

88 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 159–160.

89 Guastalla, *Manuale d'igiene*, str. 138–139.

90 Grotjahn, *Die hygienische Forderung*, str. 75.

91 Bartrip, *Pushing the Weed*, str. 107.

92 Rainaldi, *La vita di nutrizione*, str. 164.

prsi, že »tobačni cizek« v ustih. Kadilcem je bilo preprosto nemogoče ubežati, saj so zastrupili in zadimili vsak prostor, v katerem so se pojavili, ter dejansko izvajali teror nad nekadilci, ki so pohlevno in ponižno sprejemali svojo usodo in vdihovali zastrupljen zrak.⁹³

Med nasprotniki tobaka je prevladovalo mnenje, da kajenje kvari apetit in vodi v hujšanje, posebej pa naj bi bilo škodljivo za mlade, ki so s posnemanjem starejših lahko nepopravljivo ogrozili svoj telesni razvoj.⁹⁴ Mladi naj bi bili ogroženi predvsem zato, ker so za ogorke cigar pogosto prosjačili na ulici od mimoidočih gospodov ali pa so jih celo pobirali s tal, s čimer so se izpostavljali infekcijam in prenosu nalezljivih bolezni. Že zelo zgodaj lahko zasledimo opozorila, da lahko kajenje povzroča raka v ustih ali na jeziku, negativno vpliva na izločanje slin, povečuje žejo in posledično vodi v povečano rabo alkohola, zaradi česar so bili kadilci tako pogosto tudi alkoholiki. Posledice kajenja naj bi bile vidne predvsem na dolgi rok: utrujenost, brezvoljnost, delomrznost, rumenkasta polt, črni zobje in usta, polna ogabnih razjed, so bili zgolj nekateri od simptomov, na katere je kadilec moral računati, če se ni hotel odpovedati kratkotrajnim kadilskim užitek. ⁹⁵ Nastajale so celo znanstvene raziskave, ki naj bi dokazovale, da ima kajenje pri otrocih in mladostnikih še posebno hude posledice. V eni takih raziskav so med sedemintridesetimi mladimi kadilci v starosti od devet do štirinajst let kar pri sedemindvajsetih odkrili hude okvare prebave, nepravilno bitje srca, slabši umski razvoj, nagnjenost k pitju alkohola, nepravilni krvni obtok ter celo jetiko.⁹⁶ Protitobačni aktivisti so se pri svojem pisanju preprosto opirali na splošno razširjeno prepričanje o specifičnosti adolescenčnega obdobja in na idealizirane predstave o otroštvu, ki so se uveljavile z uvedbo javnega šolstva, ne da bi ob tem resnično dokazali, zakaj je kajenje pri otrocih in mladostnikih bolj škodljivo kot pri odraslih. Če je veljalo prepričanje, da odrasli kadilci zaradi tobaka spočenjajo manj kvalitetne državljane, naj bi se telesni razvoj adolescentov zaradi kajenja preprosto ustavil. Slednje sta potrjevali tudi evgenika in razvijajoča se otroška psihologija, kar je še dodatno povečevalo strah pred propadom in degeneracijo naroda.⁹⁷

Za mnoge naj bi bilo usodno dejstvo, da se škodljivi učinki tobaka ne pokažejo takoj, ampak šele po letih verižnega kajenja. Preden kadilec spozna svojo zmoto, je to velikokrat usodno tudi za njegove družinske člane, ki so prisiljeni živeti v zakajenem stanovanju.⁹⁸ Na prva resna opozorila o nevarnosti pasivnega kajenja

93 Turner, O ti zakajeni svet!. *Ljubljanski zvon*, str. 339–343.

94 Giacich, *Lezioni mediche*, str. 52.

95 De Castro, *Igiene del corpo umano*, str. 99–102.

96 Zabranjajte mladini kaditi, str. 69.

97 Hilton; Nightingale, »A Microbe«, str. 57–58.

98 Grotjahn, *Die hygienische Forderung*, str. 75.

je bilo treba sicer počakati na čas med obema svetovnima vojnama,⁹⁹ prepričanje, da je uživanje tobaka bolezen že sama po sebi ter ne zgolj povzročitelj različnih bolezni, pa se je rodilo že sredi 19. stoletja.¹⁰⁰ Opozorila, da je tobak pravzaprav mamilo, ki povzroča zasvojenost, niso veliko zalegla: v času, ko so se ljudje soočali z zaostrenimi socialnimi razmerami in izkoriščanjem, je tobak pogosto predstavljal edino razkošje, ki so si ga lahko privoščili, služil je kot pomirjevalo in bil odličen izgovor za odmor na delovnem mestu.¹⁰¹ Revnejšim slojem je velikokrat nadomeščal obroke hrane, v prenaseljenih mestih pa naj bi služil tudi za nevtralizacijo neprijetnih vonjav, ki so se širile kot posledica pomanjkljive higiene in največkrat povsem neobstoječega kanalizacijskega sistema.¹⁰²

Kajenje pogosto ni bilo dojeto kot zdravstven problem, temveč kot kulturna in družbena metafora za dekadenco in nacionalni propad.¹⁰³ Kajenje naj bi bilo krivec za hitro širjenje sifilisa, saj so si kadilci pipe velikokrat nepremišljeno posojali, ne da bi upoštevali najosnovnejša higienska načela, vse skupaj pa naj bi vodilo v fizičen, duševen in moralen propad naroda.¹⁰⁴ Vzroke za telesni propad so delili na dedne in tiste, na katere je lahko vplival vsak sam, in ki jih je bilo z odgovornim obnašanjem mogoče preprečiti.¹⁰⁵ Tobak je zagotovo spadal med slednje, zato se je priporočala popolna abstinenca od tobaka, medtem ko se je pri spolnosti in alkoholu pogosto svetovala zmernost.¹⁰⁶ Veliko naj bi bilo mogoče storiti z dobro vzgojo, pri čemer naj bi bila odločilna zlasti vloga matere, ki naj bi otrokom že od najbolj ranega otroštva pripovedovala o posledicah kajenja in tako v njih vzbudila odpor do tobaka.¹⁰⁷

Nekateri avtorji priročnikov opozarjajo, da lahko kajenje že telesno krepkim moškim skrajša življenje, da lahko povzroči slepoto, da si lahko človek s kajenjem »pokvari živce ali zbesni«, še mnogo hujše posledice pa naj bi kajenje imelo za ženske, ki naj bi bile že po svoji konstituciji šibkejšje in zato bolj podvržene pogubnim vplivom tobaka.¹⁰⁸ Če je zmerno pitje in kajenje za moškega največkrat pomenilo neškodljiv užitek, je isto početje žensko takoj vodilo v zasvojenost. Spol je v veliki meri določal pravila obnašanja, saj je bilo uživanje alkohola in tobaka ter obiskovanje gostiln in kavnarn za ženske nesprejemljivo ter dojeto kot znamenje poskusa emancipacije in prevratništva. Za »poštene« ženske je

99 Pirc, Čitanka o higijeni, str. 172.

100 Goodman, *Tobacco in History*, str. 117.

101 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 96–98.

102 Kiernan, *Storia del tabacco*, str. 206–207.

103 Bartrip, *Pushing the Weed*, str. 106.

104 Goodman, *Tobacco in History*, str. 117.

105 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 10.

106 Prav tam, str. 14.

107 Prav tam, str. 93.

108 Trunk, *Bodi svoje sreče*, str. 96.

bilo kajenje v javnosti z vidika morale in bontona popolnoma nesprejemljivo.¹⁰⁹ Prepoved kajenja za ženske pa ni bila vedno enako stroga, kar potrjuje Eliasovo tezo o spreminjajočih se standardih predpisanega in družbeno prepovedanega, kar je vplivalo tudi na premikanje pragu družbeno vcepljenega nelagodja, strahu in sramu.¹¹⁰ Še v 18. stoletju je bilo kajenje zlasti v kmečkem okolju enako razširjeno tako med moškimi kot med ženskami, kadili pa so celo otroci.¹¹¹ V istem obdobju so izhajali priročniki, ki so odkrito propagirali kajenje žensk, sto let pozneje pa so ga pravila lepega vedenja prepovedovala.¹¹² Ženske so pozivali, naj se ne poskušajo primerjati s »cigankami, orijentalkami, demimonovkami in aristokratinjami«, ter se kajenju izogibajo. Pavel Turner je sicer zapisal, da »cizek v ustih« deluje pomirjujoče na labilne ženske, ter da je kajenje za ženske igrarica, ki lahko ozdravi njihove muhe, istočasno pa je bil mnjenja, da je kajenje vendarle prevelika »nesnaga«, da bi ga lahko ženskam dovolili.¹¹³ Veljalo je, da je kajenje žensk sedemkrat grše od kajenja moških ter seveda ravno tolikokrat bolj škodljivo.¹¹⁴ Ženskam so zato prepovedali vstop v klube, kavarne in druga družabna središča, ločnica med kadilcem in nekadilcem pa je vse bolj ustrezala tudi ločnici po spolu. Kajenje in moškost sta bila tako močno povezana, da je moški nekadilec tvegala izključitev iz sveta pravih moških, saj je moški brez cigare ali pipe veljal za poženščenega. Kajenje, ki je poleg pitja sicer veljalo za povsem moško početje,¹¹⁵ pa ženskam kljub vsemu ni bilo povsem prepovedano. Kajenje je bilo resda lahko razlog za obsojanje žensk in njihovo moralno diskvalifikacijo, istočasno pa je postalo simbol elegance in ženstvenosti.¹¹⁶ Ženska s cigareto je poosebljala nevaren seksapil, s težnjo po emancipaciji in neodvisnosti,¹¹⁷ ter moč, ki je moške hkrati privlačila in plašila, vsekakor pa je bila v popolnem nasprotju z meščanskim idealom ženske, žene, matere in gospodinje. Ženska s cigareto v ustih je bila preprosto preveč senzualna in moč, ki jo je s tem pridobivala nad moškim, preprosto preveč izražena, da bi moralisti takratnega časa to lahko tolerirali.¹¹⁸ Ženskam so se vrata v svet kajenja dokončno odprla po prvi svetovni vojni, ko je prišlo do preloma s starimi družbenimi normami. Povojna psihoza je ljudi

109 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 46.

110 Elias, *O procesu civiliziranja I*, str. 63.

111 Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, str. 216.

112 Studen, *Prepoved kajenja*, str. 85.

113 Turner, *O ti zakajeni svet!*, str. 339–343.

114 Ferš, *Kadilska strast*, str. 4.

115 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 70–71.

116 Prav tam, str. 65.

117 K temu so veliko pripomogle tudi oglaševalske kampanje, ki so se na ženske obračale drugače kot na moške. Če so moškim cigarete predstavljali kot užitek ter nekaj, kar jim po trdem delu preprosto pripada, pa so jih ženskam predstavljali kot simbol svobode, neodvisnosti in enakopravnosti z moškimi. Kajenje so reklamirali kot način za ohranjanje vitke linije, cigareta pa je vse bolj postajala tudi modni dodatek. V: Parker-Pope, *Cigarettes*, str. 85–86.

118 Thellung de Courtlary, *Fra diabolico e divino*, str. 26–27.

napeljevala k uživaštvu, zavore so popustile, zato tudi opozorila pred tobakom, alkoholom in sifilisom, ki naj bi hodili z roko v roki, niso imela velikega vpliva. Vloge spolov so se ponovno definirale in ženske so začele vse glasneje zahtevati enakopravno obravnavo v družbi, zaradi česar tudi kajenje žensk v javnosti ni bilo več nikakršen tabu.¹¹⁹

Ker je veljalo prepričanje, da kajenja zaradi vsesplošno razširjene rabe ni mogoče več povsem izkoreniniti,¹²⁰ lahko v priročnikih zasledimo navodila, kako zmanjšati škodljive posledice kajenja: predvsem naj bi bilo kajenje prepovedano za ženske in vse mlajše od dvajsetih let, priporoča se kajenje lažjega tobaka, ki naj bi vseboval manj nikotina, izogibali naj bi se temnim smodkam, ki naj bi vsebovale veliko amonijaka, prav tako naj bi se izogibali »dolгим havankam«, ki naj bi jih kadili le na poln želodec. Nobene smodke naj ne bi pokadili do konca, ostanke pa obvezno uničili, priporočali pa so tudi uporabo ustnika. Kajenju naj bi se povsem odpovedal, kdor ima v ustih rane, nikoli naj ne bi kadili tešči in v postelji ter v bližini bolnikov. Glavni nasvet kadilcem pa je bil, naj kadijo zmerno in ob tem ves čas razmišljajo, ali sta zabava in razvedrilo, ki jim jih tobak nudi, vredna denarja, ki so ga za tobak zapravili.¹²¹

PROTITOBAČNO GIBANJE NA SLOVENSKEM

Slovensko protitobačno gibanje se v svojih temeljih ni razlikovalo od sorodnih gibanj po Evropi, za katera je bilo značilno povezovanje medicinskih, verskih in moralnih pogledov¹²² na uživanje tobaka.¹²³ To povezovanje se z leti vsekakor ni krhalo, medicinski in moralni argumenti so se le še bolj povezovali in prepletali.¹²⁴ O tobaku se je v slovenskem jeziku razpravljalo že pred marčno revolucijo, mnenja pa niso bila nujno vedno negativna. Bleiweis v Kmetijskih in rokodelskih novicah do tobaka sprva ni bil zelo negativno nastrojen. Po njegovem mnenju naj bi bilo zmerno kajenje treba dovoliti vsakemu zdravemu moškemu z »zdravimi prsmi«, poleg tega pa se mu je zdelo nesmiselno preračunavati čas,

119 Studen, »Nespodobno oblečene ženske«, str. 91–92.

120 Kajenje so sicer različne dežele poskušale prepovedati že v 17. stoletju, vendar brez pravih rezultatov.

Država je nato pod krinko požarne varnosti konec 18. stoletja prepovedala celo vsako kajenje v javnosti. Ta ukrep je bil ves čas svoje veljave zelo neprijubljen med prebivalstvom, saj so ga dojemali kot nedopustno omejevanje svoboščin. Prepovedi so dokončno ukinili leta 1852. V: Studen, Prepoved kajenja, str. 85.

121 Trunk, *Bodi svoje sreče*, str. 97.

122 Po mnenju Norberta Eliasa je bila prav Cerkev v veliki meri zaslužna za širjenje notranjih prisil, obvladovanj afektov, samonadzora in specifičnih pravil vedenja, ki so najprej pripadali zgolj dvornemu sloju. Cerkev je te norme vključila v svoje nauke ter te vedenjske vzorce nato prenesla po družbeni lestvici navzdol. V: Elias, *O procesu civiliziranja I*, str. 209.

123 Hilton; Nightingale, »A Microbe«, str. 45–46.

124 Prav tam, str. 62.

ki ga moški porabijo za kajenje. Če drugega ne, naj bi moškim pripadalo vsaj to veselje v življenju, in kot pravi: »Pipizo v ustih pa v roki novize ob nedelih popoldne; – tako bi bilo veselje nashe Slovenze gledati.«¹²⁵ V Prelogovem prevodu Hufelandove *Makrobiotike* pa je mogoče prebrati naslednje: »Kajenje duhana (tobaka) je nezapopadljiva, netelovna, nesnažna, grizoča, smrdeča reč in vendar je tako veliko vživanje in potreba postala, da se ljudje nahajajo, kateri niso prej veseli in zadovoljni, in kateri ne morejo prej misliti in delati, dokler duhanski dim skoz nos ne ispuščajo.«¹²⁶

Precej prizanesljivo mnenje o tobaku je mogoče prebrati tudi v Zgodnji Danici. Kljub opozorilom pred nevarnostjo nastanka raka na ustnicah ter dejstvu, da je kajenje škodljivo za slabotne osebe, otroke in mladostnike, pa so delavcu vseeno priznavali pravico do uživanja tobaka, zato mu cigare niso nameravali »nemilostno iz ust izmakniti in jo v Ljublanico podegati.« Delavnemu in zgaranemu možu naj bi pipa služila kot »igračica in za kratek čas«, s katero si lahko prežene temne misli in za trenutek pozabi na svoje težko življenje.¹²⁷ Deljena mnenja o učinkih tobaka lahko zasledimo še celo v času med obema vojnama, zato ni mogoče trditi, da je pri zgodnejših piscih šlo zgolj za naivnost in nepoučenost. Še leta 1931 je bilo mogoče prebrati, da »če ljudje, vkljub temu, da se kajenje že od nekdaj smatra za škodljivo, vendar kar naprej kade, utegne to biti dokaz, da zdravemu, odraslemu človeku zmerno kajenje večinoma ne more škodovati.« Otrokom naj bi bilo kajenje enako škodljivo kot alkohol, poudarjajo pa, da je »človeku, ki se je privadil kajenju, komaj mogoče vzeti to veselje.« Trdijo celo, da zmernemu kajenju (2 do 3 lahke cigare ali 8 do 10 cigaret na dan) pri zdravih posameznikih ni mogoče resno oporekati.¹²⁸ To je bilo zagotovo v nasprotju s smernicami, ki so jih sprejeli v Resoluciji 4. mednarodnega protitobačnega kongresa, ki je potekal 21. julija 1924 v Gradcu, in v kateri je mogoče prebrati, da so bili že znani rezultati modernih raziskav, ki so dokazovale, »da ni samo nezumno, ampak tudi zmerno uživanje tobaka škodljivo«, ter da zaradi tega kajenja z moralnega vidika preprosto ni mogoče zagovarjati.¹²⁹ Opozoril o škodljivosti tobaka zagotovo ni manjkalo,¹³⁰ očitno pa je, da jih nekateri avtorji celo v isti publikaciji niso jemali popolnoma resno ter so jih dojemali zgolj kot nepotrebno strašenje ljudi. Kljub dejstvu, da so nekateri pisci med obema vojnama glasno pridigali proti tobaku in svarili, da bodo Jugoslovani postali »30 milijonski narod zastrupljenih kretenov«, če se ne odrečejo alkoholu in tobaku,¹³¹ pa se stara stališča niso resno zamajala. Stališče iz leta 1868, da naj bi tobak sicer

125 Bleiweis, Nekaj sa moje rojake, str. 36.

126 Prelog, *Makrobiotika*, str. 220.

127 Tobak, str. 307.

128 Nekaj o tobaku, str. 12–15.

129 Mikič, Resolucija, str. 21.

130 Resnica o tobaku, str. 232–233; Proti tobaku, str. 116–118.

131 Mikič, Nikotinismus innocentium, str. 152–154.

imel v sebi močan strup, ki lahko povzroči omotico, ter da je posebno škodljiv pred jedjo, medtem ko naj zmerna uporaba za odrasle ne bi bila škodljiva,¹³² je bilo pred drugo svetovno vojno še povsem legitimno.

Kljub nekaterim bolj prizanesljivim sodbam pa je glavnina piscev kajenje kljub vsemu zavračala in ga obsojala. Temeljnega odpora pa vsekakor niso predstavljala zdravstvena, temveč moralna stališča. Zapravljati denar za tobak, medtem ko družina trpi pomanjkanje in živi v nezdravem stanovanju, slediti napuhu ter zapravljati težko prisluženi denar za tobak zgolj zato, da bi se ob tem počutili večvredne in bolj gosposke, zanemarjati svoje delo ter postopati s pipo v ustih, vse to je veljalo za greh.¹³³ Eden od prvoborcev proti tobaku je bil vsekakor Anton Martin Slomšek, čigar protitobačna stališča lahko v slovenskem jeziku zasledimo že pred marčno revolucijo. Slomšek je glavnino pozornosti resda posvečal boju proti alkoholizmu, grajal pa je tudi kajenje tobaka, saj naj bi bila oba pojava po njegovem mnenju povezana. Slomšek je sicer našteval tudi zdravstvene in ekonomske posledice kajenja, glavnino pozornosti pa je vendarle posvečal moralni problematiki.¹³⁴ V veliki meri mu je sledil Pavel Turner, ki si je odkrito prizadeval, da bi, po vzoru antisemitskega, množično ustanavljali tudi protitobačna društva.¹³⁵

Slomškova stališča so nato povzemale različne publikacije. V Stoletni pratiki iz leta 1847 so uživalce tobaka opozarjali predvsem na dolgoročne posledice njihovega početja: tobak naj bi uničeval zobe, dražil človekove čute, škodoval želodcu in prebavi. Poleg tega naj bi kadilcem iz ust »smrdelo kot kuga«, večjo možnost naj bi imeli, da zbolijo za rakom, posebej pa naj bi bil tobak škodljiv za »smerkovce, katerim se še takorekoč mleko per ustnicah derči, pa že fajfo imajo«. Prav kajenje naj bi bilo krivo, da so bili mladi vse bolj pogosto »vsi skisani in tenki kot žlesa, tesnih pers kot greben, rumeniga obraza kot jil«. Kajenje pa je bilo nesprejemljivo tudi zato, ker »tabakarji veliko lepiga denarja zapravijo, veliko draziga časa zatratijo (tabakat in priden delovec, oj pač redka perkazen na svetu!!) in velikokrat s fajfo ogenj vtrosijo, de hiše, vasi, tergi in mesta pogoré«. Mlade naj bi v kajenje zavajal predvsem napuh, ki je bil začetnik vsakega greha, saj naj bi pogosto začeli kaditi iz prevzetnosti, ošabnosti, bahavosti in iz prepričanja, da so s pipo v ustih pač bolj odrasli in več vredni. Na mlade se obračajo z besedami: »O sromak! Ki ne veš, de imaš od napuha vkajene možgane in persmojeno pamet; pa si vendar domišljuješ, kako možat si, če fajfo imaš«, poudarjajo pa tudi pomen dobrih zgledov, ki jih mladi dobijo v družinah.¹³⁶

¹³² Terzinski, Koristne reči. Tobak, str. 59–60.

¹³³ Jažirk, Od davkov, str. 190.

¹³⁴ Čuček, Anton Martin Slomšek, str. 55–56.

¹³⁵ Turner, O ti zakajeni svet!, str. 339–343.

¹³⁶ *Stoletna Pratika devetnajstiga*, 1840, str. 218–220.

Slomšek je trdil, da tobak in žganje mladini pokvarita »glavo, serce in glas, dušo in telo, vkadita um, poblatita serce z grešnimi strastmi, ter podereta, kar šola dobrega naredi.« Po Slomškovem mnenju naj bi bile vse šole in vsa kultura zaman; dokler mladina doma ne bo prejemale pravih zgledov proti pitju žganja in uživanju tobaka, tako dolgo bo rastel »slab, červiv narod betežnikov in pa hudodelcev.«¹³⁷ Dolžnost staršev naj bi bila otrokom preprečiti uživanje tobaka, saj ga bodo s tem istočasno obvarovali tudi pred alkoholom, ki hodi s tobakom z roko v roki. Namesto pipe naj bi otrokom v roke dali rožni venec, če pa besede ne zaležejo, Slomšek svetuje šibo, ki otrokom za vedno izbije skušnjave iz misli. Sina, ki si misli, da je s kozarcem vina v roki in pipo v ustih več vreden, odrasel in imeniten, mora po Slomškovem mnenju oče s šibo ponižati in mu tako pokazati, kje je njegovo mesto.¹³⁸ Tudi Matija Prelog je v prevodu Hufelandove *Makrobiotike* zapisal: »Kajenje duhana (tobaka) je nezapopadljiva, netelovna, nesnažna, grizoča, smrdeča reč in vendar je tako veliko vživanje in potreba postala, da se ljudje nahajajo, kateri niso prej veseli in zadovoljni, in kateri ne morejo prej misliti in delati, dokler duhanski dim skoz nos ne izpuščajo,« zato je predvsem mlade svaril, da »kajenje duhana pokvari zobe, posuši telo, čini človeka slabega in bledega, oslabi oči in pamet, vleče kri proti glavi in plućem in zato prinaša bolezni glave in pluć, in zna slabim celo krvni kašelj in jetiko priskrbeti. Zvun tega ima človek več potreb in čim več je potreb, tim je menje svobode in blaženosti. Naj se zato vsaki kar mogoče duhana ogiblje (...)¹³⁹

V časopisju je mogoče zaslediti precejšnje število člankov, ki opozarjajo na pasti tobaka, pri čemer so mnenja o posameznih načinih uživanja tobaka precej deljena. V članku Kdo če snupati¹⁴⁰ lahko preberemo mnenje obupane učiteljice, katere mož njuha tobak, češ da je kajenje tobaka manj škodljivo od njuhanja. Kadilcem naj bi sicer smrdelo iz ust, vendar naj bi bilo to težavo mogoče rešiti z izpiranjem in rednim umivanjem. Kajenje naj bi imelo bolj zunanje učinke, saj naj bi bilo vse okoli njih zadimljeno, prava »gnjusoba« pa naj bi bilo njuhanje. Med negativne posledice njuhanja tobaka zaskrbljena avtorica prišteva zlasti dejstva, da je mož popolnoma izgubil vonj in okus, da v enem samem dnevu porabi toliko, kolikor porabi otrok za živež, da je od njuhanja povsem odvisen, saj seže po tobačnici takoj, ko se zbudi, ne nazadnje pa tudi dejstvo, da je že na pogled oduren. Motilo jo je zlasti dejstvo, da so mu izpod nosa gledale mokre drobtine tobaka, ki so jo spominjale na »črne červiče«, vsem naj bi se gabil, ko si je brisal nos in pri tem razgrnil robec, ki je spominjal na »smerdlivo in černo opacano bandero«. Njeno trpljenje, ki je bilo zlasti nepopisno vsakokrat, ko jo je mož želel

137 Slomšek, *Žganje in tobak*, str. 213–214.

138 Kosar, *Od telesne reje otrok*, str. 20–27.

139 Prelog, *Makrobiotika*, str. 220.

140 Kdo če snupati, str. 221–224.

poljubiti, je razvidno iz njenih besed: »Oj kaj še le bode, če moj šnupavec veliko starost dočaka, oj prevboga sirota jas!!«. Mož, ki njuha tobak, bi ženi in otrokom torej storil največjo uslugo, če bi preprosto umrl. Po mnenju zaskrbljene učiteljice je edina rešitev preventiva, saj naj bi bilo mlade treba prepričati, da sploh ne začnejo uživati tobaka, medtem ko opustitev kajenja in njuhanja nekomu, ki je na tobak navajen, strogo odsvetuje. Človek, ki nenadoma opusti njuhanje, naj bi tvegalo celo svoje življenje, zelo pogosti pa naj bi bili tudi drugi zapleti, kot so slepota, gluhost, izguba razuma ter možganska kap.

Bleiweis na drugi strani bolj kot pred njuhanjem v Kmetijskih in rokodelskih novicah¹⁴¹ svari pred kajenjem pipe. Pipe s cevjo, krajšo od ene pedi (torej približno 20 cm), ter dejstvo, da je mnogo kmetov imelo pipo v ustih nepretrgoma cel dan, sta bila po njegovem mnenju prava razloga za vse opaznejšo razširjenost raka na ustnicah.¹⁴² Fran Goestl je bolj kot pred pipami svaril pred cigarami, saj naj bi kadilec med kajenjem tobak žvečil in istočasno požiral škodljiv »tobakov sok«. Prav tako škodljive naj bi bile tudi cigarete, zlasti zaradi papirja, ki je gorel skupaj s tobakom in ustvarjal nadležen in škodljiv dim.¹⁴³

Opozorila očitno niso veliko zalegla, saj lahko nekaj let pozneje preberemo, da se je kajenje, ki je bilo sprva razširjeno le med moškimi, širilo tudi med zanemarjeno mladino in dečki v mestih, kmečkim prebivalstvom,¹⁴⁴ med prvo svetovno vojno pa naj bi kadila že večina učencev.¹⁴⁵ Mnenja, kako izkoreniniti kajenje med mladimi, so bila v prvih desetletjih 20. stoletja deljena: nekateri so se zavzemali za popolno prepoved kajenja med mladimi,¹⁴⁶ drugi pa so bili mnenja, da prav prepovedan sad najbolj diši in da so stroge prepovedi nesmiselne. Za pravo epidemijo kajenja naj bi bile delno odgovorne tudi slovenske matere: med vojno so bile gospodinje, varuhinje, delavke ter »prave mučenice«, pogosto pa jim je po mnenju Preroda zmanjkalo energije, da bi nadzorovale početje odrasčajočih dečkov. Ti so bili pogosto tarče vojnih dobičkarjev, špekulantov in ljudi brez morale, ki so med vojno izkoristili odsotnost odločnih očetov in učiteljev, kate-

¹⁴¹ Bleiweis, Svarilo kmetam, str. 47–48.

¹⁴² Že sredi 19. stoletja so nastale prve študije, ki so dokazovale povezavo med rakom v ustih, nosu in grlu, vendar naj bi raka pravzaprav povzročale vroče pipe in ne tobak. Raka na pljučih priročniki sprva sploh ne omenjajo, saj je postal pogostejši šele s prevlado cigarete, ki je v primerjavi s pipo, cigaro ter drugimi oblikami uživanja tobaka vodila v povečano odvisnost. Kajenje pipe je bilo namreč obred, ki si ga je posameznik privoščil po opravljenem delu, medtem ko je bila cigareta vedno pripravljena in na doseg roke. Kajenje je tako postalo pogostejše, dim pa je pri inhalaciji prodiral v pljuča in tako povzročal več škode. V: Parker-Pope, *Cigarettes*, str. 111–112.

¹⁴³ Goestl, Nekoliko o tobaku, str. 473–476.

¹⁴⁴ Koristne stvari. Starši, učitelji, str. 209–210.

¹⁴⁵ Kramar, Alkohol, nikotin, str. 220–224. V Prerodu je mogoče prebrati, da se je na neki ljubljanski srednji šoli v šolskem letu 1924/25 nabralo v stranišču toliko ostankov cigaret, da je bilo potrebno precej veliko popravilo, za katerega so morali učenci prispevati po 10 din – tudi nekadilci. V: Štefanov, Tobak, str. 4–5.

¹⁴⁶ Kramar, Alkohol, nikotin, str. 220–224.

rih mesta prizanesljive in preveč popustljive matere in učiteljice niso mogle zapolniti.¹⁴⁷ Mladina, ki so jo sicer zasipali z razlogi proti kajenju ter jo poskušali pripraviti do tega, da bi sama spoznala, da je kajenje škodljivo in da so »zdrava in rdeča lica več vredna kakor tobakov dim«,¹⁴⁸ pa se je vse bolj vdajala tobaku ter želela biti »postavna in nobel«. Cigareta ali pipa v ustih jim je dajala občutek samozavesti, dejstvo, da jih je kajenje »oškodovalo zdravstveno in gospodarsko«, pa tudi v »duševno-moralnem oziru«, pa jih ni zanimalo.¹⁴⁹

SKLEP

Uživanje tobaka je veljalo za potratno razvado, ki je bila povsem v nasprotju z vodilnimi meščanskimi vrednotami dolgega 19. stoletja: zmernostjo, varčnostjo in odgovornostjo, vendar tobak na Slovenskem kljub temu nikoli ni imel tako nedvoumno negativnega predznaka, kot ga je imel alkohol. Protitobačni aktivisti so sicer odločno nastopali proti zlorabam in prekomerni rabi tobaka, zmerno kajenje pa je večinoma veljalo za zdravju neškodljivo razvedrilo, ki je lahko škodovalo le ženskam, otrokom in šibkejšim posameznikom. Zavedanje o škodljivih vplivih na zdravje posameznika je bilo omejeno na nekaj vidnih simptomov ter celo kopico povsem izmišljenih, ki so jih navajali predvsem v funkciji zastraševanja. Kajenje in ostali načini uživanja tobaka so bili sporni predvsem z moralnega vidika, saj so veljali za užitek in nepotrebno razvado ter bili zato že sami po sebi grešni in v nasprotju z moralnimi normami meščanske družbe. Od odgovornega posameznika se je pričakovalo, da ne bo ogrožal svojega zdravja in zdravja ljudi v svoji okolici, da ne bo po nepotrebem zapravljaj družinskega premoženja. Moralni in verski nauk ter takratna zdravstvena doktrina sta želela ustvariti novega človeka, ki bo po Eliasu ponotranjil družbene norme, spremenil zunanje prisile v samoprisile¹⁵⁰ ter bo sposoben nadzorovati samega sebe in ne bo zapadal v nezmernosti v hrani, pijači, alkoholu, spolnosti, tobaku ter drugih moralno spornih užitkih in navadah ter tako ne bo več ujetnik lastnih strasti.¹⁵¹

147 Tobak in šolska mladina, str. 58–60.

148 Langerholz, Skrbimo za svoje zdravje!, str. 102–104.

149 Mikič, Resolucija, str. 21.

150 Elias, *O procesu civiliziranja II*, str. 285.

151 Prav tam, str. 301.

VIRI IN LITERATURA

ABC za zdravje. Ljubljana: Konzorcij lista Zdravje. 1929?.

Bačar, Just. *Zdravje in bolezni v domači hiši*. II. Gorica: Goriška matica, 1927.

Bartrip, Peter. Pushing the Weed: The Editorializing and Advertising of Tobacco in the Lancet and the British Medical Journal, 1880-1958. V: Lock, Stephen (ur.), Reynolds, Lois A. (ur.), Tansey, E. M. (ur.) *Ashes to ashes: the history of smoking and health*. Amsterdam ; Atlanta : Rodopi, 1998, str. 100-129.

Berridge, Virginia. Science and Policy: The Case of Postwar British Smoking Policy. V: Lock, Stephen (ur.), Reynolds, Lois A. (ur.), Tansey, E. M. (ur.) *Ashes to ashes : the history of smoking and health*. Amsterdam; Atlanta: Rodopi, 1998, str. 143-163.

Carrington, Hereward. Predgovor. V: Cornaro, Luigi: *Kako živeti 100 let: Zmerno življenje*. Vojnik: Preporod, 2002, str. 2-13.

Castiglioni Arturo. *La vita e l'opera di Santorio Santorio capodistriano: MDLXI-MDCXXXVI*. Trieste : Edizioni Italo Svevo, 1987.

Chierici, Luigi. *Bacco, Tabacco e Venere: memorie igienico-sociali: dedicate specialmente alla gioventù*. Bologna: Chierici, 1869.

Cornaro, Luigi. *Discorsi di Luigi Cornaro intorno alla vita sobria*. Venezia: Dalla Tipografia di Alvisopoli, 1826.

Corti, Egon Caesar. *A history of smoking*. London: Bracken Books, 1996.

Cvirn, Janez. Civiliziranost kot habitus samonadzora. V: Elias, Norbert. *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Drugi zvezek: Spremembe v družbi. Osnutek teorije civiliziranja*. Ljubljana: Založba / *cf., 2001, str. 413-434.

Čepič, Tatjana. Ljubljanska tobačna tovarna skozi čas. V: Čepič, Tatjana (ur.). *Opojnost tobaka: razstava Mestnega muzeja ob 120-letnici Tobačne Ljubljana*. Ljubljana: Mestni muzej, 1991, str. 13-53.

Čepič, Zdenko. „Od nekdaj lepe so Ljubljanke slovele“: cigareta Filter 57 v naši zgodovini in izročilu. *Zgodovina za vse*, 15, 2008, št. 2, str. 177-185.

Čuček, Filip. Anton Martin Slomšek in problem alkoholizma (ter tobaka) na Spodnjem Štajerskem. *Zgodovina za vse*, 15, 2008, št. 2, str. 45-57.

De Castro, Vincenzo. *Igiene del corpo umano, o La casa di mia dimora*. Milano: Nuova società editrice A. Maglia & C., 1869.

Dietrich-Daum, Elisabeth. *Die »wiener Krankheit«: Eine Sozialgeschichte der Tuberkulose in Österreich*. München: R. Oldenbourg, 2007.

Durante, Castore. *Il tesoro della sanità*. Venetia: Benedetto Miloco, 1679.

Elias, Norbert. *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*.

Prvi zvezek: Vedenjske spremembe v posvetnih višjih slojih zahodnega sveta. Ljubljana: Založba /*cf., 2000.

Elias, Norbert. *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Drugi zvezek: Spremembe v družbi. Osnutek teorije civiliziranja.* Ljubljana: Založba /*cf., 2001.

ES – Enciklopedija Slovenije. 10, Pt- Savn. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1996.

Foucault, Michel. *Zgodovina seksualnosti. I, Volja do znanja.* Ljubljana: ŠKUC, 2000.

Franchini, Eugenio. *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari.* Pisa: Tipografia Nistri, 1873.

Giacich, Antonio Felice. *Lezioni mediche per i naviganti.* Trieste: Tip. del Lloyd austriaco, 1855.

Goodman, Jordan. *Tobacco in History: The Cultures of Dependence.* London, New York: Routledge, 1995.

Goodman, Jordan. *Webs of Drug Dependence: Towards a Political History of Tobacco.* V: Lock, Stephen (ur.), Reynolds, Lois A. (ur.), Tansey, E. M. (ur.) *Ashes to ashes: the history of smoking and health.* Amsterdam; Atlanta: Rodopi, 1998, str. 5–40.

Grotjahn, Alfred. *Die hygienische Forderung.* Königstein im Taunus, Leipzig: K. R. Langewiesche, 191?.

Guastalla, Augusto. *Manuale d'igiene e medicina navale: ad uso della marina mercantile.* Trieste: Sezione lett.-art. del Lloyd austriaco, 1861.

Hafner, Kristina. *Kako naj se otrok uči.* Ljubljana: Slomškova družba, 1938.

Hilton, Matthew; Nightingale, Simon. »A Microbe of the Devil's Own Make': Religion and Science in the British Anti-Tobacco Movement, 1853–1908. V: Lock, Stephen (ur.), Reynolds, Lois A. (ur.), Tansey, E. M. (ur.) *Ashes to ashes: the history of smoking and health.* Amsterdam; Atlanta: Rodopi, 1998, str. 41–77.

Hufeland, Christoph Wilhelm. *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern.* Jena: Acad. Buchh., 1797.

Kiernan, Victor Gordon. *Storia del tabacco.* Venezia: Supertascabili Marsilio, 1997.

Koebner, Franz Wolfgang. *Der Gentlemen: ein Herrnbrevier.* Berlin: Eysler & Co., 1913.

Mantegazza, Paolo. *Elementi d'igiene.* Sesto S. Giovanni: Madella, 1912.

Montelucci, Ruggero. *Il segreto per mantenersi sani, insegnato specialmente alle genti di campagna.* Firenze: Tip. Minori corrigendi, 1896.

Mrkun, Anton. *Alkoholno vprašanje.* Ljubljana: Osrednja zadruga „Brezalkoholna produkcija“, 1927.

parker-Pope, Tara. *Cigarettes: Anatomy of an Industry from Seed to Smoke*. New York: The New Press, 2002.

Paulin, Eugenio. *Sii bella!: consigli igienici e ricette estetiche*. Milano: SLEN, 1942.

Pirc, Ivo. Čitanka o higijeni za učiteljišča, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole. Ljubljana : Higijenski zavod, 1928.

Polajnar, Janez. „Pfuj! To je gerdo!“: k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje: Zgodovinsko društvo, 2008.

Prelog, Matija. *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podolgšati / spisal veči del po C. Hufelandu Matija Prelog*. Maribor: [samozal.] M. Prelog, 1864.

Purgaj, Lidvina. *Gospodinjstvo: navodilo za vsa v domačem gospodinjstvu važna opravila: z mnogimi podobami*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1911.

Rainaldi, G. *La vita di nutrizione: nozioni di anatomia, fisiologia ed igiene, compilate per famiglie ed insegnanti*. Napoli: V. Patarino, 1911.

Sandgruber, Roman. *Frauensachen Männerdinge. Eine »sächliche« Geschichte der zwei Geschlechter*. Wien: Ueberreuter, 2006.

Sandgruber, Roman. *Bittersüsse Genüsse. Kulturgeschichte der Genussmittel*. Wien; Köln; Graz: Böhlau, 1986.

Sandgruber, Roman. *Die Anfänge der Konsumgesellschaft: Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1982.

Santorio, Santorio. *La medicina statica di Santorio de' Santorj da Capo d'Istria pubblico professore nell'università di Padova*. Venezia: Domenico Occhi, 1749.

Schivelbusch, Wolfgang. *Storia dei generi voluttuari: spezie, caffè, cioccolato, tabacco, alcol e altre droghe*. Milano: B. Mondadori, 1999.

Sennett, Richard. *Flesh and stone: the body and the city in western civilization*. London: Penguin Books, 2002.

Stoletna Pratika devetnajstiga stoletja od 1801–1901. Sa duhovne, deshelske slushabnike in kmete. Is nemshiga prestavil Jakob Krastma. Gradec: Nat. J. a. Kienreich: prod. v Ljubljani L. Kremsher, 1840.

Studen, Andrej. »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih, kakor nekdan po kači govori«. V: Nećak, Dušan (ur.). *Stiplovškov zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 89–102.

Studen, Andrej. *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2009.

Studen, Andrej. *Prepoved kajenja na ljubljanskih ulicah in trgih*. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja.- Knj. 1: 1800–1860*. Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 84–85.

Stupan, Milica. *Kako vzgojim svojo deco. Za meščanske, kmečke in proletarske matere*. Maribor: Ljudska Tiskarna, 1932.

Štuhec, Marko. *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.

Štuhec, Marko. Kranjska suita za zrcalo, vilico, nož, žlico, kavno ročko, čajnik in njuhalni robec. *Zgodovina za vse*, 1, 1994, št. 1, str. 1–9.

Thellung de Courtlary, Francesca. Fra diabolico e divino: Tabacco, sigari, sigaraie. V: *Fuma?: bibliografia, storia, iconografia dell'uso del tabacco in occidente: Cosenza-Rende, Centro Athos di Commenda, 3–30 ottobre 1994*. Roma: De Luca, 1994, str. 25–28.

Tissot, Clément-Joseph. *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute*. I. Venezia: Antonio Zatta, 1780.

Trunk, Jurij Matej. *Bodi svoje sreče kovač!: nauki za vsakdanje življenje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.

Vedenik, Herman. *Kako si ohranimo ljubo zdravje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1918.

Vigarello, Georges. Čisto in umazano: telesna higiena od srednjega veka naprej. Ljubljana: Založba /*cf., 1999.

Vigarello, Georges. *Il sano e il malato: storia della cura del corpo dal Medioevo a oggi*. Venezia: Marsilio, 1996.

Volc, Josip. *Otrok: poglavja o vzgoji*. Ljubljana: H. Ničman, 1928/1931.

Začasna učna knjiga za posebni pouk obvezne telesne vzgoje. Beograd: Ministrstvo za telesno vzgojo ljudstva, 1938.

Zajc, Marko. »Malo piti, ali to kaj škoduje treznostni akciji v domovini? Prav ni.« Značaj protialkoholnega gibanja pod vodstvom Janeza Kalana pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse*, 15, 2008, št. 2, str. 58–68.

Časopisni viri

Bleiweis, Janez. Nekaj sa moje rojake, ki tobak pijejo. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1, 30. 8. 1843, št. 9, str. 36.

Bleiweis, Janez. Svarilo kmetam, ki tobak pijejo. *Kmetijske in rokodelske novice*, 4, 25. 3. 1846, št. 12, str. 47–48.

Das Cigarrenrauchen. *Populäre Gesundheits-Zeitung*, 2, 3. 8. 1831, št. 62, str. 248.

Debevec, Fran. Mens sana in corpore sano. *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1925, št. 6, str. 89–90.

Ferš, Anton. Kadilska strast. *Prerod*, 9, 15. 3. 1931, št. 3, str. 4.

Goestl, Fran. Nekoliko o tobaku in kaji. *Ljubljanski zvon*, 17, 1897, št. 8, str. 473–476.

Jažirk, Janez. Od davkov, ki si jih ljudje sami nalagajo. Pogovor med Anžetom in Blažetom: Tobak. *Kmetijske in rokodelske novice*, 12, 17. 6. 1854, št. 48, str. 190.

Kdo če snupati. *Drobtinice*, 6, 1851, str. 221–224.

Koristne stvari. Starši, učitelji, skerbite da mladina ne bode prezgodaj pila ali kadila tobaka! *Učiteljski tovariš*, 9, 15. 7. 1869, št. 14, str. 209–210.

Kosar, Franc. Od telesne reje otrok. *Drobtinice*, 7, 1852, str. 20–27.

Kramar, J.. Alkohol, nikotin in šol. mladina. *Slovenski učitelj*, 16, 15. 10. 1915, št. 10, str. 220–224.

Langerholz, Ivan. Skrbimo za svoje zdravje! Nezmernost. *Angelček*, 34, 1925–26, št. 7, str. 102–104.

Mikič, Fedor. Nikotinismus innocentium. *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 10. 1925, št. 10, str. 152–154.

Mikič, Fedor. Resolucija IV. mednarodnega protitobačnega kongresa v Gradcu 21. julija 1924. *Prerod*, 4, 1. 2. 1925, št. 2, str. 21–22.

Mnogovrstne novice. Tobakarjev čedalje več. *Kmetijske in rokodelske novice*, 31, 29. 3. 1873, št. 13, str. 102.

Ne preoblagaj svojega telesa. *Knajpovec*, 2, 1905, št. 9, str. 134–135.

Nekaj o tobaku. *Zdravje: priloga Prerodu*, 7, januar 1931, str. 12–15.

Nerojeni otroci. *Zdravje: priloga Prerodu*, 2, 1926, str. 59.

O modercu. *Knajpovec*, 2, 1905, št. 2, str. 26.

Proti tobaku. *Zdravje: priloga Prerodu*, 2, 1926, str. 116–118.

Računi gospodinje. *Naša gospodinja*, 3, 25. 1. 1912, št. 1, str. 1.

Rauchen und Schnupfen. *Populäre Gesundheits-Zeitung*, 8, 2. 11. 1837, št. 88, str. 291–292.

Raznoterosti: Korset ali moderc. *Knajpovec*, 2, 1905, št. 10, str. 156.

Resnica o tobaku. *Zdravje: priloga Prerodu*, 3, 1927, str. 232–233.

Skrb za narodno zdravje – dolžnost vsakega državljana. *Zdravje: priloga Prerodu*, 2, 1926, str. 9–12.

Slomšek, Anton Martin. Žganje in tobak. *Drobtinice*, 6, 1851, str. 213–214.

Štefanov, F. J.. Tobak. *Prerod*, 5, 1926, št. 1, str. 4–5.

Terzinski, B.. Koristne reči: Tobak. *Učiteljski tovariš*, 8, 15. 2. 1868, št. 4, str. 59–60.

Tobak in šolska mladina. *Prerod*, 1, 1922, št. 4, str. 58–60.

Tobak. *Zgodnja Danica*, 41, 28. 9. 1888, št. 39, str. 307.

Turner, Pavel. O ti zakajeni svet! *Ljubljanski zvon*, 6, 1886, št. 6, str. 339–343.

Ueber das Tabakschnupfen – Von einem Tabakschnupfer. *Populäre Gesundheits-Zeitung*, 5, 14. 6. 1834, št. 48, str. 189–191.

Zabranjujete mladini kaditi. *Slovenski učitelj*, 8, 15. 4. 1907, št. 4, str. 69.

Zimske podobe. *Zvon: leposloven list*, 4, 15. 1. 1878, št. 2, str. 26–28.

Žena in varčnost. *Naša gospodinja*, 4, 18. 12. 1913, št. 12, str. 1.

Žarko Lazarević

EKONOMSKA SAMOZAŠČITA IN ODGOVORNOST

**Zadružništvo kot orodje
obvladovanja osebnih tveganj**

UVOD

V zadnji četrtini 19. stoletja je v slovenskem prostoru potekal pomemben proces. V okvirih poglobljanja kapitalistične gospodarske ureditve je prišlo do prenosa zadružnega modela gospodarske organiziranosti tudi v Slovenijo. Zadružno gibanje je imelo večplastne značilnosti. Pomenilo je veliko prestrukturiranje ekonomske in socialne moči, vzorcev delovanja in družbenega diskurza na podlagi samoorganiziranja, samopomoči in samoodgovornega obnašanja večinskega dela prebivalstva znotraj kapitalistične ekonomije. Z vzpostavitvijo zadružnega omrežja so institucionalizirali neformalne oblike samoorganiziranja in samopomoči do stopnje, da je bila praktično vsakemu prebivalcu omogočena včlanitev. Med ekonomsko in socialno šibkejšimi sloji, zlasti pa med kmečko

populacijo, se zadružništvo vzpostavi kot model odgovornega, samozaščitnega ekonomskega in socialnega obnašanja. Vzpostavi se kot orodje uravnavanja osebnih ekonomskih in socialnih tveganj. Zadružni model je bil posnet po nemškem vzoru, kar ni nobeno presenečenje, saj sta bila oba nemška zadružna modela, ki sta ju utemeljila Hermann Schulze-Delitsch in Friedrich Wilhelm Raiffeisen, zelo odmevna v širšem evropskem prostoru.¹ Tema razprave je omejena na slovenski prostor, na proces transplantacije nemških zadružnih modelov in na relacije in pripisovane pomene znotraj slovenskega prostora. Pri tem postavljam nastanek zadružništva v širši kontekst institucionalne inovativnosti v kontekstu družbenih mehanizmov za obvladovanje socialnih in ekonomskih tveganj v okvirih kapitalistične družbene ureditve.

V kontekstu 19. stoletja, v kontekstu evropskega časa in prostora, je zadružništvo predstavljalo pomembno družbeno in ekonomsko inovacijo z namenom družbene preobrazbe. Zadruga so bile simbioza dveh široko razprtih institucionalnih form. Temeljna ideja je bila, kako priskrbeti mehanizem, da bi spreminjajoče se ekonomsko in socialno okolje obrnili sebi v prid, da bi ga izboljšali. Zadružništvo je posredovalo med prebivalstvom, to je med ljudmi in ekonomskim okoljem. Ko misel izpeljemo naprej, lahko torej zapišemo, da zadružništvo izvira iz sinergične inovacije praktičnega povezovanja ideje družbene asociacije in podjetja. Schulze-Delitsch in Raiffeisen sta bila prva, ki sta na osnovi opazovanja implementirala zadružništvo v eksperimentalni formi. Od tu dalje je zadružništvo ušlo izpod njune kontrole in se prilagodilo pogojem in potrebam različnih družbenih slojev, ekonomskih področij in tudi namenov.² V tem procesu se je zadružništvo izkazalo kot univerzalna forma za najrazličnejše namene. Vloga zadružništva je bila večplastna in v lokalnih okoljih, kjer je pognalo globoko korenine, tudi znatna. Spreminjalo je gospodarske razmere, vnašalo moment socialne kontrole in političnega discipliniranja in prerazporejanja ekonomske in socialne moči. Zadružništvo je igralo pomembno vlogo na področju socialne, ekonomske in zlasti finančne inkluzivnosti, na področju spodbujanja kolektivnega (socialnega) podjetništva, saj je zagotavljalo družbeni in ekonomski prostor tistim družbenim slojem, ki so do tedaj ostajali na družbenem obrobju.

1 Guinnane, Failed Institutional Transplant, str. 38-61; Soto, Rodríguez, *The Adoption of Agricultural Credit Cooperativism*; Prinz, *German Rural Cooperatives*; Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*.

2 Fairbairn, History from the Ecological Perspective, str. 1219, 1235.

OKOLJE

Če začnem pri shematičnem orisu okolja in razmer, je povsem na mestu, da postavim kvartet trditev, ki po mojem mnenju zaznamujejo slovenske razmere v času do prve svetovne vojne. Te trditve bi bile naslednje: 1. slovenska družba je bila ekonomsko in socialno homogenizirana na predmodernih postavkah; 2. profesionalna (izobrazbena) struktura je bila poklicno nerazčlenjena s prevlado humanistične inteligence; 3. slovenski prostor obvladujejo protirazvojne ideologije, to je vztrajnost ekonomskemu razvoju nenaklonjenega družbenega ozračja; 4. zapoznala afirmacija vidikov tehnologije in ekonomske učinkovitosti v družbeni percepciji.

Vse štiri trditve so med seboj vzročno povezane in so določale temeljne parametre slovenskega gospodarskega in družbenega razvoja. Se pa med seboj razlikujejo v času njihovega učinkovanja. Prvi dve točki se kažeta kot dolgoročna stalnica, tretja je delno izgubila naboj v času med obema vojnama, ko je začela učinkovati četrta. Slovenska družba in gospodarstvo sta bila pred prvo svetovno vojno v nekem vmesnem stanju, momenti modernosti so se začeli postavljati ob bok predmodernosti. A prevlada predmodernih gospodarskih in socialnih oblik je bila očitna.³ Industrializacija je zelo pozno, v osemdesetih ali devetdesetih letih 19. stoletja, dobila značaj procesa, vzpostavila se je tudi osnovna infrastruktura (prometna, finančna, energetska). Vse to se je dogajalo s kar nekajdesetletnim zaostankom za drugimi, bolj razvitimi okolji. Temeljna gospodarska dejavnost je bila kmetijstvo. In prav kmetijstvo je bilo zaradi ekonomske in socialne samozadostnosti velika ovira na poti v modernizacijo ekonomije in družbe.⁴ Stopnja komercializacije je bila nizka, raven samooskrbe še velika. Brez modernizacije kmetijstva, to je dviga produktivnosti in rasti dohodkov kmečkega prebivalstva, pa ni moglo biti hitrejše industrializacije.⁵ Primanjkovalo je tako kakovostnih virov, človeških in naravnih, kot tudi kapitala in tehnologije, ali pa so bili nezadostno in neučinkovito uporabljeni. Glede znanja in tehnologije je bil slovenski prostor vezan na uvoz manjkajočih virov. Enaka trditev drži tudi za kapital v primeru ambicioznejših podvigov, ne samo do razmaha domačega bančništva, tudi potem. Slovensko okolje je bilo v tem času ujeto v začarani krog revščine: relativno nizke ravni varčevanja in naložb, počasne akumulacije kapitala, nizke produktivnosti in nizkih povprečnih dohodkov⁶.

Slovenska družba tega časa je bila nerazčlenjena in homogenizirana, ne glede na to, ali govorimo o izobrazbeni, poklicni ali premoženjski strukturi. Kot

³ O elementih socialne modernizacije glej: *Slovenska novejša zgodovina*, str. 104–120.

⁴ Haupt, *The History of Consumption in Western Europe*, str. 173.

⁵ Glej: Novak, *Zamudniški vzorci industrializacije*.

⁶ Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy*, str. 93–112.

pretežno predmoderna družba se tudi ni ubranila refleksa antimodernizacijskega vzdušja, statični razvojni vzorec je bil z antikapitalizmom in primesmi antisemitizma logično zaključen. Individualizem in podjetništvo sta bila nizko vrednoteni lastnosti.

In kje so vzroki takega družbenega konteksta? Možne razloge najdemo v nerazčlenjeni družbeni in izobrazbeni strukturi. Izostalo je podjetniško meščanstvo kot nosilec napredka na gospodarskem in socialnem področju, pa tudi zemljiški posestniki fevdalnega izvora niso gojili podjetniškega duha. Na drugi strani je bila več kot očitna enostranskost slovenskih elit, ki so dajale ton konstrukciji družbene realnosti. Znotraj te maloštevilne skupine so prevladovali predstavniki humanističnih (duhovniki, učitelji) ali družboslovnih disciplin (pravniki). Njihov miselni svet je bil razdvojen med tradicijo in moderno. Ni prav tvegana ocena, da je bil z večjo zazrtostjo v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo manj naklonjen modernim gospodarskim in socialnim tokovom. Ta vzorec se je najbolj izrazilo vzpostavil po delitvi duhov v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Pred tem zasledimo afirmativni družbeni diskurz glede modernizacije, resda z zadržki, a vendarle⁷. Po delitvi duhov se prevladujoči družbeni diskurz spremeni, zlasti po enostranski politični homogenizaciji. Zazrtost v kmetstvo kot nosilca narodne zavesti in privrženosti cerkvi oz. katolicizmu prinese specifičen moment nacionalnega diskurza na religiozni podlagi. V delu slovenskih elit nastopi kar istovetenje slovenske pripadnosti in katolicizma. Vse to ni prispevalo k pozitivnemu razvojnemu programu, temveč k obrambnemu, saj je modernizacija prinašala tudi sekularizacijo. Obrambni diskurz je temeljni poudarek dajal ohranjanju in utrjevanju obstoječega stanja. Razvoj se ni zavračal v celoti. Ekonomski napredek že, toda ta bi moral biti zelo počasen, skrajno previden in nikakor ni smel rušiti tradicionalnega socialnega modela.⁸ V logični konsekvenci je tako izhodišče pomenilo, da je poleg ideološko-politične homogenizacije nastopila tudi homogenizacija ljudstva v revščini.

Ob tem ni mogoče prezreti dejavnosti, ki so imele namen zavračanja vsega, kar ruši homogenizacijo ljudstva in pospešuje premoženjsko ali intelektualno diferenciacijo. Modernizacijski pojavi so bili moteči za obstoječi red zamejenosti znotraj lastnih nacionalnih meja. Nemalokrat je v primeru izkazovanja različnosti sledil naslednji korak, javna diskreditacija. Diskvalifikacija je slonela na dveh momentih javnega diskurza, na moraliziranju in oporekanju pristne narodnosti. Moderna umetnost se denimo diskreditira kot nemoralna, tudi anacionalna.⁹ Premoženjska in podjetniška diferenciacija se karakterizira kot kapitalistična

7 Glej: Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih*, str. 130–200.

8 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 24–120.

9 Podrobno obravnavo ideoloških vprašanj išči v razpravi Pelikan, *Ideološka izhodišča cenzure*, str. 45–54.

dejavnost, ki se enači z grabežljivostjo in sebičnostjo.¹⁰ Da je kot taka povsem v opreki z imaginarnim slovenskim nacionalnim značajem, je pričakovano. Krog je tako sklenjen.

Prevladujoči del slovenskih elit večino energije na prelomu stoletja usmerja v ohranjanje kmetstva in ne v podjetniško preobrazbo drugih sektorjev. Noben pol slovenskih elit ni mogel mimo strukturne značilnosti družbe in gospodarstva, da je argumentacija kmečke zaščite preglasila podjetniške poudarke.¹¹

V drugi polovici 19. stoletja se je krepko čez 80 % slovenskega prebivalstva preživljalo s kmetijstvom. Zato je bilo stanje tega sektorja izjemno pomembno za aktualno percepcijo družbenih in posledično tudi gospodarskih razmer. In te po splošnem prepričanju niso bile dobre. Akt zemljiške odveze, pa tudi spremljajoča regulacija odkupa fevdalnih obveznosti, je skupaj z drugimi ukrepi gospodarske politike ustvarjal osnovne pogoje za svobodno gospodarjenje tudi v kmetijstvu. Kmetje so bili tako opredeljeni kot samostojni gospodarski subjekti, na sistemski ravni jim je bilo omogočeno svobodno vključevanje v gospodarsko življenje po pridobitniški logiki. To vključevanje kmetov v gospodarsko življenje pa je potekalo v okvirih kapitalistične ekonomije, ki je terjala preraščanje plotov naturalnega gospodarjenja, kmetje in kmetijstvo kot panoga so intenzivneje stopili na pot komercializacije gospodarjenja.

Učinki tega procesa so bili na slovenskem podeželju veliki in soodvisni, odražali so se tako navzven kot tudi navznoter. Med notranje učinke štejemo spremembo kmečke psihologije, saj se tudi na podeželju namesto občestva vedno bolj uveljavlja individualizem in pridobitništvo. Zunanji učinki, ki so seveda merljivi, se izražajo v težnji k optimalizaciji velikosti kmetij glede na kulturo, ki se ji kmet posveča, in glede na uporabljana orodja oziroma stroje. Zaradi ekonomske nuje se morajo kmetije iz dotedanjega vsestranskega udejstvovanja preusmeriti v določene panoge, za katere imajo boljše pogoje in v katerih lahko uveljavijo svoje prednosti. Ta specializacija ni nujno enostranska, največkrat se kmetje ukvarjajo z več panogami, ki se med seboj dopolnjujejo.

Med zunanje učinke prehajanja kmetijstva v denarno gospodarstvo prištevamo tudi drobitev kmetij, ki je posledica napredujoče individualizacije, sprožajo jo pa tudi ekonomski vidiki. Drobitev posesti je manjša oziroma je ni tam, kjer je dana možnost odtoka odvečne podeželske delovne sile v druge sektorje, in seveda večja tam, kjer se industrializacija še ni pričela oziroma slabo napreduje. Skladno z drobitvijo kmetij se zmanjšuje možnost zagotavljanja kmečke eksistence izključno v kmetijstvu. To kmete sili v iskanje postranskih zaslužkov izven kmetijstva, kar zopet pospešuje prodiranje denarnega gospodarstva na podeželje.

¹⁰ Različni članki v Narodnem gospodarju, glasilu Zadružne zveze v Ljubljani, ob prelomu iz 19. v 20. stoletje.

¹¹ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 63–83.

Iz do sedaj navedenega, kar nam na splošni ravni opredeljuje kmetijsko razvojno linijo do druge svetovne vojne, je jasno, da morajo kmetje, če želijo obstati, nujno poslovati po pridobitniški logiki in se nenehno prilagajati zahtevam danega gospodarskega okolja. Nenehno prilagajanje zahtevam gospodarskega okolja pa je kmetom in kmetijstvu kot panogi zastavljalo številna vprašanja, ki so imela izvor v eni sami, toda temeljni dilemi. Dilema, ki je zaposlovala tako načrtovalce kmetijske politike kakor kmetovalce same v celotnem stoletju, je bila, kako zagotoviti tržno usmerjenost slovenskega kmetijstva s prevladujočo drobnoposestniško strukturo in višjo raven pridelave tako v kakovostnem kot tudi količinskem smislu, ki bi omogočila kmetom višje dohodke in s tem vsemu v kmetijstvu zaposlenemu prebivalstvu višji življenjski standard. Od ustreznosti odgovora na to temeljno dilemo so bile odvisne številne človeške usode in vsakodnevna kakovost življenja večinskega dela prebivalcev slovenskih dežel.¹²

ZADRUŽNI MODELI IN PROTAGONISTI

V tak ekonomsko socialni kontekst se je umeščalo tudi zadružništvo, ki je na ravni družbenega konsenza pri Slovencih veljalo za najbolj primerno obliko, ki lahko malemu narodu z nestrukturirano socialno podobo in drobno gospodarsko strukturo omogoči uspešno adaptacijo aktualnemu gospodarskemu redu, to je modernizacijo gospodarske in družbene strukture v okvirih kapitalistične ekonomije.¹³ Zadružno gibanje je imelo zaradi historičnega položaja Slovencev znotraj Habsburške monarhije, kjer so bili na obrobju kulturnega, političnega in gospodarskega napredka, nekaj dodatnih lastnosti. Podrejenost, ki iz tega sledi, je določala tudi razvojne poteze zadružništva. Opazna je namreč velika pomembnost nacionalnega vprašanja kot motivacijskega spodbujevalca. Že od samih začetkov razvoja zadružništva pri Slovencih je bil nacionalni moment neločljivo vraščen v same ekonomske temelje razlogov, ki so spodbudili razmah zadružnega gibanja. Nacionalni atribut je spremljal zadružništvo vse do konca Habsburške monarhije. Z desetletji utrjevanja lastne kulturne, politične in gospodarske emancipacije je nacionalni poudarek stopal v ozadje. Opustitev nacionalnega predznaka kot zelo pomembnega gibala je bila mogoča šele po letu 1918, ko so Slovenci prestopili v jugoslovansko državo. Takrat je germanizacijski pritisk popustil, Nemci so postali manjšina. Kakor je v tem emancipacijskem procesu nacionalni naboj počasi izgubljal na aktualnosti, pa je v ospredje vedno bolj stopal ideološki moment, ki v obdobju pospešene nacionalne emancipacije ni imel priložnosti, da bi se uveljavil.

¹² Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106-107.

¹³ Lazarevič, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma*, str. 12-19.

V prvem obdobju je slovensko zadružništvo največji razmah doživelo na področjih nacionalno mešane strukture prebivalstva. Šlo je za predele dežel Koroške in Štajerske, kjer so Slovenci živeli pomešani z Nemci. Štajerska je bila zibelka razvoja zadružništva. Od tod so izvirali ljudje, ki so že od šestdesetih let dalje dajali prve spodbude zadružnemu gibanju. Tako npr. Josip Vošnjak, eden od prvakov političnega gibanja, ki je po češkem zgledu priporočal ustanavljanje zadrug.¹⁴ Sedemdeseta leta 19. stoletja so bila leta iskanja in premagovanja negotovih začetkov. Do prave prelomnice je prišlo na začetku osemdesetih let, ko se je zadružništvu povsem posvetil Mihael Vošnjak, brat Josipa Vošnjaka. Na pobudo M. Vošnjaka je najprej prišlo do ustanovitve kreditne zadruge v Celju, le-to je bilo takrat prizorišče srditih nemško-slovenskih političnih bojev, zaradi katerih je enkrat padla celo vlada.

Pri snovanju organizacijske strukture za celjsko posojilnico se je M. Vošnjak naslonil na že uveljavljena načela v zadružništvu, ki jih je zastopal Hermann Schulze-Delitsch.¹⁵ Uveljavil je nekoliko modificirano obliko teh načel. Zaradi zakonskih določil iz leta 1880 - dajala so davčne olajšave društvom in zadrugam, ki so omejele poslovanje samo na člane - je vpeljal v zadružni vsakdan več vrst deležev, glavne in opravilne. Prvi so z aktivno volilno pravico omogočali vplivanje na odločanje, drugi ne. Seveda so bili opravilni deleži namenjeni vsem tistim, ki jih resno članstvo v posojilnici ni zanimalo, temveč so želeli le dobiti posojilo. Členitev deležev in njihova različna višina nista služili samo večanju glavnice, temveč sta bili predvsem zagotovilo, da bo vodstvo posojilnice v trdnih in zanesljivih »narodnih rokah«. Vošnjak je ravno tako predvidel izplačevanje dividend oziroma obrestovanje zadružnih deležev, a samo glavnih, in plačane funkcije. Vse to naj bi spodbujalo varno poslovanje. Zavedal se je, da zaupanja prebivalstva ni moč graditi samo na narodno in moralno trdnih zadružnikih, temveč predvsem na preglednem, varnem in vestnem poslovanju. Ustvarili naj bi velike in močne zadruge v slovenskih rokah, ki bi se bile kot prave banke sposobne kosati z nemško konkurenco. Ta zadružna oblika je bila v svoji osnovi zelo blizu delniški družbi z navadnimi (glavni deleži) in prednostnimi delnicami (opravilni deleži). Takšna oblika je razumljiva, saj je bila zadružna pobuda v tej dobi še omejena pretežno na mesta. Torej so bile že v izhodišču upoštevane gospodarske in socialne razmere ter prevladujoča miselnost mestnega prebivalstva, ki je bilo tudi premoženjsko in socialno bolj diferencirano. Tako so na prvo mesto poleg nacionalnega momenta postavljali predvsem gospodarske učinke, zavarovanje srednjega sloja; etična merila še niso bila v ospredju.¹⁶

¹⁴ Schauer, *Prva doba našega zadružništva*, str. 36

¹⁵ O njegovi doktrini glej: Perovšek, Schulze-Delitscheva zadružnogospodarska doktrina, str. 17-34.

¹⁶ Lazarević, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma*, str. 12-19.

Značilnost drugega obdobja v razvoju slovenskega združništva je prenos težišča iz narodnostno mešanih dežel v osrednjo slovensko deželo, to je Kranjsko, ki je do tedaj stala bolj v ozadju. Narodnostno vprašanje na Kranjskem ni imelo tako močnega naboja kot v drugih predelih, saj je bila slovenska prevlada nesporna. Hkrati je ta proces sovpadal z nazorsko-političnimi delitvami v slovenskem narodnem gibanju. Konec je bilo sloge, pripadnost slovenstvu ni bila več zadosten pogoj za politično enotnost. V ospredje so vedno bolj stopala ideološka načela, začela se je strankarsko-politična delitev. Združništvo ni moglo ostati izven teh delitev. Tudi znotraj združništva je prihajalo do ideološkega razslojevanja in cepljenja sil v različne združne, ideološko in politično utemeljene zveze. To je seveda spreminjalo izhodišče združnega udejstvovanja, imperativ delovanja se je premikal na druga področja. A to za pretežni del slovenskega prostora ni pomenilo opustitve nacionalnih atributov. Daleč od tega. Na nacionalno mešanih področjih je združništvo kljub velikim spremembam še vedno zadržalo močan nacionalni naboj - slovenski značaj, ne glede na nazorsko usmeritev. Nekoliko nepričakovano, a ne kot prvovrstno presenečenje, je treba že na tem mestu ugotoviti, da je ideološko-politična, strankarska in druga združna razhajanja spremljal silovit vzpon združne ideje in gibanja.

Vnos politične tekmovalnosti tudi znotraj prej homogenega slovenskega združnega gibanja je imel za posledico nastanek izjemno široko razpredene združne mreže, ki je segla v zadnji slovenski kraj. Neredko sta bili v posameznem kraju tudi dve konkurenčni zadrugi, obe poudarjeno slovensko opredeljeni, a z jasno politično oziroma ideološko ločnico. V tem drugem obdobju so, tako kot v politiki, v združništvo vstopile množice, najširši sloji prebivalstva. Presežena je bila značilnost, da so prevladovale zadruge v urbanih okoljih in temu ustrezajoče članstvo. Težišče združnega dela se je preneslo na podeželje, na kmečko populacijo, ki je bila najštevilčnejša med Slovenci. Tako je prišlo v devetdesetih letih 19. stoletja do množičnega razmaha kreditnega združništva, ko so v Sloveniji pričeli vpeljevati Raiffeisnov sistem. Na tem mestu pa v zgodbo vstopi Janez Evangelist Krek, človek, ki je storil izjemno veliko za razvoj slovenskega združništva, predvsem po organizacijski strani. Krek ni bil socialni teoretik, bil je predvsem praktik. Kot izhodišče svojega delovanja je uporabil krščanski socialni nauk, zlasti se je naslonil na papeško encikliko *Rerum novarum* iz leta 1891. Na področju združništva se je trdno oprijel Raiffeisnovega organizacijskega načela.¹⁷ Tak pristop seveda ni izključeval nacionalnega poudarka, kjer je bilo to potrebno. Nasprotno, termin »enakopravnost socialno zapostavljenih družbenih slojev« je vključeval tudi odpravo nacionalne zapostavljenosti, ne samo odpravo ekonomske ali socialne.

17 Walter Lukan: Krek, Janez Evangelist. *Enciklopedija Slovenije*, zvezek 6., str. 1-5.

Uresničitev svojega zadružniškega poslanstva so torej videli na podeželju, ki je bilo premoženjsko manj diferencirano, bolj nagnjeno k tradicionalizmu in egalitarizmu, obenem pa je bilo najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarskega življenja. Takemu okolju je bolj ustrezalo Raiffeisnovo zadružništvo z velikim številom majhnih, krajevno omejenih zadrug, v katerih so bili zadružniki po deležih enaki, ob tem pa so bili deleži majhni, tako da so v zadrugah lahko sodelovali tudi najrevnejši. Vodstveni delavci za svoje delo niso smeli biti nagrajeni, z izjemo blagajnika. Zadruge pa tudi niso izplačevale nobenih dobičkov, temveč so morebitne presežke nalagale v rezervni sklad, ki so ga lahko uporabile za financiranje le obče koristnih namenov. Veliko majhnih zadrug, zlasti na podeželju, je poleg kreditiranja razvijalo tudi dejavnosti skupne nabave življenjskih in gospodarskih potrebščin ter organizacijo prodaje kmetijskih pridelkov.¹⁸ Ta izrazita lokalna usmerjenost nam tudi pojasnjuje skokovito rast števila Raiffeisnovih zadrug po slovenskem ozemlju. Kot spodbudo temu tipu zadružništva velja dodati še zakon iz leta 1889, ki je opredeljeval zadrugo in davčne ugodnosti, povezane s tem, če zadruge niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervni sklad.¹⁹

K skokoviti rasti je pripomoglo še eno dejstvo. V zadružno delo se je namreč intenzivno vključila tudi slovenska katoliška duhovščina. Katoliška gospodarsko-socialna doktrina z velikim poudarkom na zadružništvu je seveda to močno spodbudila. Mnogokrat so bili na podeželju ravno duhovniki poleg učiteljev edini izobraženi ljudje, ki so znali mobilizirati prebivalstvo za zadružno delo in nacionalno idejo. Njihovo omrežje je omogočalo spodbujevalcem te zvrsti zadružništva izjemno globoko zadružno in nacionalno-politično penetracijo med prebivalstvom.

Sklepna primerjava stališč nam razkrije, da sta na Slovenskem z zadružništvom imeli obe strani, tako pristaši Vošnjakovih/Schulze-Delitzschevih kakor tudi Raiffeissenovih načel, v bistvu povsem enake namene; osnovni smoter je bila okrepitev ekonomske podlage drobno-gospodarskega sektorja. Posamezni predstavniki tega sektorja pač niso imeli zadostne moči, da bi se samostojno – brez zaslombe na druge, z enakimi interesi – zoperstavili svobodni tekmi, ki jo je narekovalo tržišče. Zato se vprašanje gospodarskega pomena zadružnega delovanja v katerikoli različici ni nikoli zastavljalo, koristnost zadružnega dela so si protagonisti priznavali. Razlike pa so nastopale pri razvrščanju poudarkov zadružnega delovanja. Če so zastopniki Vošnjakovega zadružnega ustroja na prvo mesto postavljali gospodarske vidike, pa so nasprotno Raiffeisenovi pristaši v prvi vrsti stavili na etično socialne momente. Če so prvi sprejemali gospo-

¹⁸ Štibler, *Zadružništvo*, str. 21-37; Vičič, *Zadružništvo*, str. 182-188.

¹⁹ Lazarević, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma*, str. 16.

darsko ureditev kot danost in so zadružništvo uporabljali kot pripomoček za gospodarsko okrepitev, pa so drugi šli korak naprej, k zadružništvu so pristopili z nasprotnega konca. Zadružništvo so želeli uporabiti kot sredstvo v "borbi" proti aktualnemu gospodarskemu sistemu, proti njegovim stranskim učinkom; želeli so izrabititi zadružništvo kot orožje v boju proti temelju aktualne gospodarske ureditve, to je proti zasledovanju dobička kot osnovnega motivacijskega elementa gospodarskega življenja. Kdor je uspel ekonomsko zaščititi kmeta, je ohranil tudi tradicionalno družbeno podobo in kmečko prebivalstvo obvaroval pred socialno-kulturno modernizacijo.²⁰ Nujni predpogoj za tako dejanje pa je bila sprememba človeške miselnosti z vzpostavitvijo novih vrednot, med njimi tudi gospodarskih. Zato so bili pri ljubljanski Zadružni zvezi, ki je bila več kot trdno vpeta v strukturo katoliškega tabora, etično-socialni poudarki na prvem mestu, gospodarski učinki, sicer ne nepomembni, pa so drugotnega pomena. Tu najdemo tudi vir različnih organizacijskih podlag v slovenskem zadružništvu. V obeh primerih pa je bilo zadružništvo izdatno instrumentalizirano za politične namene, bodisi nacionalne ali ožje strankarske, kar je pridobivalo na veljavi s približevanjem 20. stoletju.

ZADRUŽNE ZVEZE

Pomemben korak v razvoju zadružništva so predstavljale zadružne zveze. Šlo je za proces utrjevanja zadružništva in širšega porazdeljevanja tveganja. Proces združevanja v zveze je bil počasen in vse do leta 1903 prostovoljen. Leta 1903 je namreč v okviru Habsburške monarhije izšel zakon, ki je določal obvezno revizijo zadružnega poslovanja. Zadruge so bile tako prvi gospodarski subjekti, ki so bili podvrženi obvezni reviziji poslovanja.²¹ Posamezne zadruge so imele dve možnosti. Ali se priključijo kateri od revizijskih zvez ali pa se podvržejo reviziji trgovinskih sodišč. Zakon iz leta 1903 je imel za namen okrepiti kakovost in varnost zadružnega poslovanja. Na drugi strani pa je zakon samo legaliziral obstoječe stanje. Že pred tem so obstajale zadružne zveze, ki so opravljale tudi revizije. Vse skupaj je bilo na prostovoljni osnovi. Prva taka zveza, Zveza

20 Take poudarke je treba brati v kontekstu idealiziranja kmečkega prebivalstva kot vira tradicije, nosilca tradicionalnih vrednot, nacionalne kulture, pristne ljudskosti in nacionalne zavednosti, izvora fizičnega in duhovnega zdravja, rezervoarja vojaške sile, predanosti veri in vladarju oziroma državi, itd. ... Prinz, *German Rural Cooperatives*.

21 Institut zunanje revizije je bil tesno povezan z razvojem korporativnih form v 19. stoletju, ki so ločevale lastništvo in upravljanje podjetja. Naloga revizorja je bila potrditi, da uprava podjetja ravna skrbno s podjetjem, in da delničarjem, to je lastnikom, sporoča resnične podatke. Pri tem je zanimivo, da so se tudi v Sloveniji tako kot v Nemčiji kreditne zadruge, ki so slonele na schulze-delitschevem organizacijskem načelu, zoperstavljale obveznemu revizijskemu nadzoru. Za nemške razmere Guinnane, *A Friend and Advisor*, str. 249.

slovenskih posojilnic, je nastala že leta 1883. Namen zveze je bil poleg enotnega nastopa pred oblastjo in javnostjo predvsem medsebojno povezati, uskladiti in poenotiti notranje poslovanje posojilnic, da bi dosegli primerljivost dela in uspešnosti. Izoblikovali so revizijske standarde, izvajali neobvezne revizije in omogočili nadregionalni pretok finančnih sredstev v okvirih zveze. Obenem pa naj bi zveza, ki ji je že od začetka predsedoval Mihael Vošnjak, tudi pospeševala ustanavljanje novih zadrug z zagotavljanjem tehnične in organizacijske pomoči pri uresničevanju pobud, da bi prepredli slovensko ozemlje z mrežo posojilnic. Programsko geslo bi lahko strnili v načelo »posojilnico vsaj v vsak slovenski okraj«. Ta mreža posojilnic naj bi poleg pospeševanja gospodarskega napredka predstavljala tudi močno finančno oporo slovenskemu narodnemu gibanju.²² Na njeno pobudo ali z njeno tehnično in organizacijsko pomočjo so začele na Slovenskem hitro nastajati nove posojilnice. Konec je bilo stihijskega obdobja, konec je bilo entuziazma. Začel je teči čas organizirane in premišljene vzpostavitve združnega omrežja.²³ Značilnost te zveze je bila njena ohlapna organiziranost, posamezne zadruge so kljub članstvu v zvezi ohranjale samostojnost. Ta zveza se je leta 1903 preimenovala v Zadružno zvezo Celje. Svoje delovanje je zaključila leta 1930, ko je zaradi poslovnih težav šla v likvidacijo, njene članice pa so se priključile leta 1907 ustanovljeni Zvezi slovenskih zadrug. Znotraj teh zvez so prevladovalle zadruge, ki so za svojo organizacijsko podlago uporabile Schulze-Delitschev oz. Vošnjakov model, čeprav sta obe zvezi vključevali tudi nemajhno število zadrug Raiffeiseinovega tipa.

Tendenca ustanavljanja malih kreditnih (popularno imenovanih rajfaznovk) in drugovrstnih zadrug pod vplivom katoliškega tabora je bila izjemno plodovita, saj so samo v času od 1892. pa do 1905. leta ustanovili nič manj kot 481 zadrug.²⁴ Ker je Raiffeisenov sistem že v zasnovi izrazito centralistično zasnovan, so že v letu 1895 osnovali novo slovensko združno zvezo. V Ljubljani sta pričeli delovati Zveza kranjskih posojilnic, ki je po letu 1903 delovala pod imenom Zadružna zveza v Ljubljani. V tem povezovanju je prednjačil Janez Evangelist Krek, duša katoliško opredeljenega združništva, ki je vse od leta 1895 pa do svoje smrti leta 1917 predsedoval tej združni organizaciji.²⁵ Pod njegovim vodstvom so se Zadružna zveza kot celota in še posebej kreditne zadruge izjemno razvile. Poleg izmenjave denarnih sredstev je bila na področju kreditnega združništva pglavitna naloga Zadružne zveze revizija poslovanja članic. Dobro organizirana, pregledno vodena in finančno solidno utemeljena zveza je bila dobrodošla opora v procesih politične in gospodarske emancipacije Slovencev v nacionalno

²² Schauer, *Prva doba našega združništva*, str. 61-66.

²³ Lazarević, *Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju*, str. 140-151.

²⁴ Kralj, *Iz zgodovine slovenskega združništva*, str. 541.

²⁵ Lukan, *The Second Phase of Slovene Cooperativism*, str. 83-96.

mešanih okrajih. Tudi ta druga zadružna organizacija je bila izrazito nacionalno opredeljena, pokrivala je ves slovenski etnični prostor in je okrepljeno delovala na nacionalno mešanih področjih. Prav nič se ni ozirala na deželne meje, ki so delile prostor slovenske poselitve.

PRAKSE IN POMENI

Zadružništvo je med Slovenci doživelo silovit razmah. V ponazoritev te trditve nas opozarja podatek, da je v letu 1918 poslovalo prek 1000 zadrug najraznovrstnejših oblik. Do konca leta 1937 pa je njihovo število naraslo celo na skoraj 1700. Daleč najbolj številna skupina, približno polovica, so bile kreditne zadruge, podobno kot v drugih državah. Sledile pa so jim kmetijske zadruge, kot so bile nabavno-prodajne ali potrošniške, mlekarske, živinorejske, strojne, vinarske, sadjarske.²⁶ Potemtakem ne zveni prav nič pretirano, če zapišemo, da je imel skorajda sleherni prebivalec svojo kreditno ali kakšno zadrugo v neposredni bližini. Kreditne zadruge so prebivalstvu, predvsem na podeželju, finančne storitve približale bolj kot kdaj koli poprej.

Izjemen razmah kreditnih zadrug ni presenečenje, ne samo v Sloveniji, tudi v drugih deželah je bilo enako.²⁷ Kreditno zadružništvo je bilo uspešno, ker je v danem trenutku ponudilo v praksi uresničljivo rešitev za akuten družbeni problem. Vsi pobudniki zadružništva so kot temeljno pomanjkljivost družbene in ekonomske ureditve 19. stoletja videli pomanjkanje kapitala za drobno-gospodarski sektor. Izostala je namreč sistemska ureditev tega vprašanja. Obstoječi formalni posojilodajalci (obstoječe banke in hranilnice) so iz svojih kreditnih shem največkrat izključevali množico majhnih obrtnikov in kmetov. Modernizacijo drobno-gospodarskega sektorja in s tem njegov ekonomski obstanek je bilo mogoče zagotoviti le z investicijami. Pogoj investicij pa so bili zadostni kreditni viri. Ponudba kreditov v neformalnem sektorju je sicer bila na voljo, vendar skrajno neugodna. Zaradi velikih (oderuških) obrestnih mer je posledično preveliko odtujevanje dolžnikovega premoženja vodilo dolžnika ne samo v pauperizacijo, temveč tudi na rob ekonomskega preživetja celih kmetij in množice obrtnikov. Osebna in družbena cena velikega razkoraka med višino obrestne mere in pričakovanimi dolžnikovimi dohodki je bila izjemno visoka. Kreditne zadruge so se na tem področju izkazale kot izjemno uspešne. S svojo organizacijsko formo so zagotovile zajem drobnih prihrankov in njihovo preusmerjanje v investicije. Vzpostavile so se kot sistemsko orodje finančnega

²⁶ Valenčič, Pregled našega zadružnega gibanja in stanja, str. 457-464.

²⁷ Za Nemčijo, ki je služila kot vzor preostalemu delu Evrope, glej Guinnane, *Cooperatives as Information machines*, str. 366-389.

posredništva za potrebe drobno-gospodarskega sektorja. Takrat sta pregovorna slovenska revščina in posledično pomanjkanje kapitala dobila novo, do tedaj neznano dimenzijo. Izkazalo se je, da Slovenci razpolagajo z znatnimi sredstvi, le zbrati in usmeriti jih je bilo treba.

V sodobnem ekonomističnem besednjaku je uspeh kreditnih zadrug mogoče pripisati dejstvu, da so presegle pomanjkljivosti asimetrične informiranosti. Njihova prednost je bila v boljši informiranosti o ekonomskem stanju dolžnika, večji možnosti nadzora porabe posojila, spremljanja gospodarjenja in predvsem možnosti uveljavljanja učinkovitih sankcij v primeru neplačevanja. V primeru majhnih kreditnih zadrug (vas ali več zaselkov) se izpostavi dejstvo, da je članstvo poznalo druge člane, njihove navade, njihove potrebe, značaj in sposobnosti. Zaradi tega so lahko nadzorovali kreditojemalce vsakodnevno. Sankcije so bile v primeru plačilnih težav vzpostavljene z zelo nizkimi stroški prek mehanizmov socialnega nadzorovanja. Zadruge so lahko izključile vsakega, ki ni ustrezal moralnim standardom lokalnega okolja. Ker je bilo poslovanje omejeno na člane majhne skupnosti, v zadrugo iz drugega okolja pa se je bilo zelo težko ali praktično nemogoče včlaniti,²⁸ so bili člani, ki niso izpolnjevali pogodbenih obveznosti pri odplačevanju posojil z izključitvijo iz zadruge odrezani od vsake finančne zaslombe in so bili socialno povsem izolirani. Na plan so torej stopile ekonomske in neekonomske sankcije.²⁹ Zadruge so bile torej močno orodje družbenega nadzora.³⁰ To jim je omogočilo, da so lahko posojale denar deprivilegiranim in podkapitaliziranim ekonomskim subjektom, to je vsem tistim, ki jih banke ali druge podobne ustanove niso želele kreditirati oziroma so jih kreditirale samo pod skrajno neugodnimi pogoji. Institucionalna inovacija je bil tudi način odobravanja in zavarovanja posojil. Majhne kreditne zadruge so pri podeljevanju posojil izkoriščale shemo socialne mreže lokalnega okolja. Za kratkoročna in

28 Lahko so se sicer včlanili v druge zadruge, vendar so bile te običajno bolj oddaljene in tudi včlanitev ni prinašala prednosti socialne mreže malega okolja. Pa tudi to je bila le možnost, saj primer kreditne zadruge iz Ljubnega kaže, da se je bilo po ustanovitvi izjemno težko včlaniti. Zlasti pa je bilo težko priti do glavnih deležev v primeru zadrug po Vošnjakovih načelih. V krog tistih, ki so odločali, so le redko pripustili kakega novince. Prav tako so zelo skrbno tehtali posamezne vloge, pa četudi je šlo za odprodajo, podaritev ali le dedovanje deleža. Skrbno so varovali vzpostavljena razmerja moči in vpliva. Zgodovinski arhiv Celje, Gradivo hranilnic in posojilnic, Hranilnica in posojilnica Ljubno, Zapisniki sej načelstva in občnih zborov 1894-1940.

29 Guinnane, *Cooperatives as Information machines*, str. 367, 370.

30 Zgovoren je primer ribniške kreditne zadruge, kjer je ob koncu 19. stoletja prišlo do razdora med zadrugskimi člani. Manjšinski del članstva je terjal preoblikovanje zadruge. Zadruga je bila ustanovljena na Vošnjakovih načelih. Del zadrugnikov je terjal znižanje vrednosti deležev in predvsem vsakemu članu pravico do glasu ne glede na število deležev, terjali so višje obrestovanje deležev in tudi razdelitev rezervnega sklada. Zahteva je v bistvu terjala prerazporeditev moči znotraj zadruge. Spora ni bilo mogoče zgladiti, zato so enega člana izključili. Spor pa se je potem polegel. To je bila tudi edina izključitev kakega člana v polstoletni zgodovini zadruge. Spominski spis Posojilnice v Ribnici, str. 22.

srednjeročna posojila je bilo dovolj imeti sopodpisnike, ki so jamčili za posojilo, kar je bilo tako za kreditojemalca kot za zadrugo primerjalno poceni. Sopodpisniki so bili obenem tudi v vlogi socialnega nadzornika kreditojemalca. Dolgoročna posojila so bila običajno zavarovana z intabulacijami,³¹ kar je sicer zviševalo stroške. Sopodpisniki so bili običajno ljudje, ki za druge upnike ne bi bili sprejemljivi, saj so kot kreditojemalci imeli malo ali celo nič premoženja, ki bi ga bilo mogoče zastaviti oziroma ponuditi v zavarovanje. Večje kreditne zadruge z veliko članstva so seveda teže pridobivale informacije o svojih dolžnikih. V tem pogledu je zanimiva redko zabeležena praksa pridobivanja informacij prek posebne informacijske mreže. Mihael Vošnjak je izoblikoval tudi zanimiv model ocenjevanja bonitete posojilojemalcev, kjer je bilo zelo pomembno mnenje »zaupnih mož«, nekakšnih »tajnih sodelavcev«, ali bolje, »obveščevalcev« posojilnice, ki so podali svoje mnenje o prosilcu. Ti »zaupni možje« so bili javnosti neznani, poznalo jih je le načelstvo, »nastavljeni« pa so bili na celotnem območju delovanja posojilnice. Podeljevanje posojil ni vedno potekalo po objektivnih kriterijih. Marsikdaj so kakšen dejavnik prezrli, če je tudi »tajni sodelavec« jamčil za prosilca. Dosledno pa so odklanjali vse tiste, ki so jih »obveščevalci« označili za nezanesljive ali negospodarne.³²

Zadruge so z vzpostavitvijo alternativnega modela v mehanizmu finančnega posredništva vključile najširše družbene sloje, ki so bili drugače iz te dejavnosti ali izključeni ali pa le minorno in enostransko udeleženi. Alternativni model je temeljil na majhnih vsotah, na majhnih depozitih in majhnih (mikro) kreditih ob najnižjih možnih stroških kreditiranja,³³ ki so bili posledica nizkih, to je najnižjih možnih stroškov poslovanja. Zadruge so bile majhne, praviloma brez (ali zelo malo) plačnega osebja. Forma združevanja načel majhne skupnosti (asociacije) in kolektivne podjetniške pobude je več kot očitno dala družbeno in ekonomsko relevantne rezultate. Člani zadrug so nastopali v treh vlogah. Nastopali so kot lastniki, kot upniki in kot dolžniki. Zadruge so bile v lasti in upravljanju članov. Ker so člani tudi producenti, je manjša stopnja informacijske asimetrije. Težnja k omejevanju informacij je bila manjša, ker so bili člani na obeh straneh transakcije, kar je odstranjevalo moment nezaupanja in poskus zavarovanja pred tveganjem pomanjkljive informiranosti.³⁴ Zadruge so bile tako osnovane na tesni mreži medsebojnih odnosov v lokalni skupnosti (socialni kapital!).

Zadruge so iz obrobnega pojava v sedemdesetih ali osemdesetih letih 19. stoletja zrasle v pomemben in nepogrešljiv dejavnik na bančnem trgu, postale so izjemno pomembna institucija finančnega posredništva. Na področju poslovanja

31 Lazarević, *Kmečki dolgovi*, str. 110-113.

32 Zadruga, št. 3/1884, str. 10.

33 Guinnane, *Cooperatives as Information machines*, str. 386.

34 Sykuta, Cook, *A new Institutional Economics Approach*, str. 1276 (1273-1279).

s prebivalstvom, na področju kreditiranja in zajemanja depozitov so kreditne zadruge imele pomembne deleže. Leta 1935 so kreditne zadruge odobrile 41 % celotne vsote posojil in pritegnile 44 % vseh depozitov v bančnem sistemu v Sloveniji.³⁵ Prispevek kreditnih zadrug je bil pomemben. Omogočile so najemanje kreditov najštevilčnejšemu delu prebivalstva, ljudem z nizkimi dohodki in malo premoženja, ki so bili drugače odrezani od formalnega kreditiranja. Zadruge so tako omogočile določen investicijski cikel v kmetijskem in obrtnem sektorju. Prebivalstvu so omogočile, da so lahko osvojili nove metode kmetovanja, ali prakse in tehnologije v drobni trgovini in obrti. S primerjalno nizkimi stroški so ob urejenih lastninskih pravicah in zemljiškoknjižni službi omogočile tudi kapitalizacijo kmetijskih zemljišč, ki so mnogokrat služila kot zavarovanje v postopkih kreditiranja.

Kreditno združništvo je bilo dolga desetletja najbolj enostavna oblika bančnega poslovanja. Skorajda vse transakcije so vključevale denar v gotovini. Tudi njihove bilance so bile enostavne. Naložbe so bile praviloma posojila, terjatve pa depoziti članov in drugega prebivalstva, saj so kreditne zadruge sprejemale depozite tudi od nečlanov. Za pridobitev posojila pa se je bilo treba včlaniti. V času prve svetovne vojne so se naložbam pridružila še vojna posojila kot izraz aktivnega patriotizma, ki so jih kasneje v jugoslovanski dobi morali odpisati. Intenzivnejše spremembe v kreditnem združništvu so začele nastopati v času med vojnoma, ko so večje kreditne zadruge začele zasledovati načine poslovanja bančnih delniških družb, vstopale so v kreditiranje podjetniškega korporativnega sektorja. Nekatero izmed kreditnih zadrug so se celo preoblikovale v delniške družbe. Hkrati je združništvo kot celota prek revizijskih združnih zvez vstopilo v lastniško strukturo najpomembnejših bančnih delniških družb.³⁶

V perspektivi razvoja združništva je treba poudariti, da se je združništvo uspelo razviti, ker je preseglo temeljni oviri, neizobraženost in nezaupanje. Oba elementa sta bila tesno povezana in vzajemno pogojena. Proti temu se je združništvo borilo s 1. izobraževanjem združnikov, 2. z vzpostavljanjem zunanjih nadzornih mehanizmov, in 3. z zmanjševanjem tveganja z jamstvom združnikov za obveznosti zadrug. Vzpostavljanje posameznih elementov je potekalo simultano, kakor se je pač izgrajeval sistem. Zadruge so v 19. stoletju nastale iz realnih ekonomskih in socialnih potreb deprivilegiranih slojev, da bi si s principi samopomoči oziroma samooskrbe zagotovili določene ekonomske storitve na področju kreditiranja ali na področju proizvodnih potreb. Večino zadrug, zlasti pa kmečkih, so zato vodili ljudje, ki niso imeli nobene formalne poslovne izkušnje, običajno tudi ne prav veliko izobrazbe, razen osnovne pisme-

³⁵ Lazarevič, Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 160-163.

³⁶ Prav tam, str. 149.

nosti, pa tudi izkušnje s področja knjigovodstva so bile zelo redke. Zato je vedno obstajala nevarnost napak in poslovne škode, ki bi škodile ugledu zadruge in s tem ogrožale njen obstoj.³⁷ Za preseganje tega tveganja je bilo na voljo več poti: 1. plačevanje funkcionarjev, 2. postopno menjavanje vodstva zadrug 3. združevanje v širše združne organizacije.

Plačevanje funkcionarjev je bilo v slovenskem združništvu običajno v tipu združništva, ki ga je spodbujal Mihael Vošnjak, in so imele za organizacijsko podlago Schulze-Delitschev model. Pri Raiffeseinovem modelu pa so v slovenskem združništvu plačevali običajno le blagajnika, in še to skromno ter v kasnejših obdobjih. V začetnem obdobju so le redko denarno nagrajevali združno delo. Pri tem velja opozoriti, da so v začetnem obdobju izjemno veliko vlogo v združnem gibanju odigrali učitelji in predvsem duhovniki v kmečkem okolju kot edini izobraženci v majhnih podeželskih predelih. Prevzemali so vodstvene funkcije v zadrugah in za svoje delo so bili le redko kdaj denarno nagrajeni. Delovali so iz moralne ali socialne solidarnosti do prebivalstva, z željo po uresničitvi poslanstva. Eno od pomembnih je bilo tudi postopno menjavanje vodstev v zadrugah, saj se niso želeli odreči pridobljenim vodstvenim izkušnjam in imenovati nove, neizkušene člane. Menjave so zato potekale postopoma, da je bil omogočen prenos znanja in izkušenj. Prav gotovo je bil blagajnik najbolj izpostavljena združna funkcija in uspeh zadruge je bil v veliki meri odvisen od njihovih usposobljenosti. Njegova odgovornost je bila velika – skrbel je za knjigovodstvo, natančno evidenco kreditov in depozitov, upravljal združni račun pri združni zvezi, pripravljal dokumentacije pri posojilih, predlagal intabulacije, pripravljal periodična poslovna poročila za upravo zadruge in revizijsko zvezo itd. ... Podeželski knjigovodje/blagajniki so bili le redko izobraženi, pa tudi, kako naj bi duhovnik ali učitelj znal opravljati to delo.³⁸ V takih razmerah so združniki oziroma vodstva zadrug nujno potrebovali zunanjo pomoč, nekoga, ki je popravljal napake, ki so jih naredili združniki pri knjiženju, in podobno. Da se to ne bi ponavljalo, so potrebovali izobraževanje o knjigovodstvu in drugih združnih poslih. Zaradi omejitev lokalnega okolja so pri tem potrebovali zunanje spodbude za uvajanje najboljših združnih praks in prenos znanja. Povrh vsega pa so združniki potrebovali tudi javno verifikacijo svojega dela. Potrebovali so zunanje priznanje, da delujejo dobro in pregledno ter da jim potencialno članstvo oziroma prebivalstvo lahko zaupa. Te naloge so opravljale združne/revizijske zveze, ki so bile, kot smo že spoznali, v Sloveniji obvezne od leta 1903, čeprav so se zadruge že pred tem prostovoljno povezoval v višje organizacije in se podrejele prostovoljni reviziji poslovanja. Izobraževalna funkcija združnih zvez

³⁷ Guinnane, *A Friend and Advisor*, str. 262.

³⁸ Prav tam, str. 245.

je bila izjemno velika. Poslovno izobraževanje zadrušnikov je potekalo v praksi ob revizijskih poročilih in odpravljanjih napak ter prek organiziranja tečajev v okvirih zvez. Tečaji so potekali zlasti v zimskem času, ko je bilo kmečkih opravil manj. Leta 1909 je prišlo do pomembnega preskoka, začelo se je organizirano in institucionalizirano izobraževanje zadrušnikov. V Ljubljani je v okvirih splošne trgovske šole začel delovati poseben zadružni oddelek. Letno so vpisali 30 učencev, ki so se od začetka novembra do konca marca učili matematiko, zadružno pravo, vodenje in organiziranje zadružništva, zadružno ideologijo, knjigovodstvo, blagoznanstvo, ekonomsko geografijo, osnove ekonomije in seveda slovenski jezik. Kasneje se je izobraževanje razširilo na celotno šolsko leto.³⁹

Izobraževanje in zunanji nadzor zadružnega poslovanja sta gotovo pomembno prispevala k utrditvi zaupanja v delo posamezne zadruga in zadružnega sistema kot celote. Pri pridobivanju tega zaupanja pa je, kot smo že nakazali, treba ločevati raven posamezne zadruga in sistemsko raven. Zadružništvo kot ideologija in praksa je v znatni meri slonelo na zaupanju, ki ga je bilo mogoče graditi v majhnem okolju. Kot smo že spoznali, so zadruga delovale na načelu poznavanja lokalnega okolja in socialnih mrež. Pa vendar to ni bilo dovolj. Zlasti ne na področju kreditnih zadrug, kjer je bilo zaupanje izjemno pomembno. Orodje za utrjevanje zaupanja je bilo jamstvo za obveznosti zadrug. Jamstvo pa je bilo za člane potencialno velika obveznost, zlasti pri kreditnih zadrugah Raiffeisenovega tipa, kjer je bil razkorak med kratkoročnimi viri in dolgoročnimi terjatvami bolj izrazit kot pri zadrugah Schulze-Delitschevega sistema. To bi bila lahko usodna zanka. Slabe novice o nelikvidnosti bi odgnale vlagatelje in nove člane, ki so prispevali večino kreditnega sklada. Vsi člani so nosili del odgovornosti in so jamčili za zadružne obveznosti (predvsem depozite). V primeru neomejenega jamstva je teoretično jamstvo obsegalo vse premoženje članov. V primeru omejenega jamstva je bilo zadružnikom lažje, a še vedno so nosili potencialno veliko breme, saj so bili zato zadružni deleži visoki. Zanimiv je primer Posojilnice v Ribnici, kreditne zadruga Vošnjakovega tipa, ki je imela omejeno jamstvo. V letu 1909 so se v ribniškem okraju razširile govorice, da omejeno jamstvo ne zagotavlja varnosti depozitov prebivalstva. Na povečane dvige je uprava hranilnice odgovorila z odločitvijo, da za depozite jamčijo poleg članskih deležev še člani uprave z vsem svojim premoženjem.⁴⁰ Obstajala je torej realna nevarnost, da bi posamezni člani bili na tak način ob vse svoje premoženje.⁴¹ V praksi je na srečo le malo zadrug propadlo, tiste, ki so, pa so imele na srečo malo depozitov. Pred takim tveganjem so se zadruga skušale zavarovati z mehanizmi socialne kontrole,

³⁹ *Zadružni leksikon*, str. 1472.

⁴⁰ *Spominski spis Posojilnice Ribnica*, str. 23.

⁴¹ Guinnane, *A Friend and Advisor*, str. 240.

in kot smo že rekli, z združevanjem v zveze. Pri socialnem nadzoru velja opozoriti na pomembnost pridobivanja članstva, in to tistega, ki ni nujno potrebovalo posojil. Taki člani, zlasti če so jih pritegnili v vodstvene organe, so kot del lokalnega centra ekonomske, socialne in politične moči predstavljali pomembno jamstvo, da dolžniki ne bi prevzeli zadruga in sebi prilagajali poslovnih pogojev in s tem opogumljali druge, tudi nečlane, k vlaganju denarja v zadruga. Ravno taki člani, ki so imeli interes varnosti svojih vlog, so bili hkrati tudi najbolj zagreti pri opozarjanju na nenamensko trošenje kreditov.⁴² Drugo pot pa so predstavljale zadruga zveze. Ker so bile zadruga praviloma majhne, so bile izpostavljene tveganjem nelikvidnosti in tudi javnemu nezaupanju, ki so ga deležne vse finančne institucije. Regionalna organiziranost je bila oblikovana tako, da je (z vzpostavitev zunanjega nadzora, medsebojne solidarnosti, izobraževanja, porazdelitev tveganja, pretoka informacij in sredstev ...) omogočila preseči te omejitve. Centrale so bile neke vrsta regionalne banke, ki so sprejemale viške od manjših zadrug in iz tega podeljevale posojila lokalnim zadrugam. S pridružitvijo zadruga revizijski zvezi so se zadruga zavezale k spoštovanju določenih pravil, v zameno pa so dobile pomoč v primeru nelikvidnosti, informacije in možnost izobraževanja. Še vedno pa so zadruga zadržale pristojnosti na področju višine obrestne mere, maksimalne višine posojil in večine zadev poslovne politike.⁴³

DRUŽBENI KONTEKSTI

Razvoj zadruga, predvsem tistega na osnovi Raiffesenovega modela v organizaciji katoliškega tabora, je v delu slovenske družbe izzval nelagodje.⁴⁴ Očitki so leteli na tri dejstva: angažiranje duhovščine, delovanje konzumnih zadrug in slabo vodstvo zadrug. Utemeljevanje očitkov pa je bilo naslednje: 1. duhovščina zapostavlja osnovno poslanstvo duhovne oskrbe prebivalstva na račun dela v zadruga, zlasti v konzumnih zadrugah; 2. instrumentalizacija zadruga v politične in ozko strankarske namene; 3. konzumne zadruga so nelojalna konkurenca drugim trgovskim obratom; 4. s ponudbo poceni blaga, zlasti pijač (vina, žganja), spodbujajo »nespodobno« porabo, alkoholizem in osebno nemoralnost, namesto da bi z zgledom utrjevali družbene vrednote; 5. neusposobljenost duhovščine in članstva konzumnih zadrug za vodenje trgovskih poslov, kar se je odražalo v slabem oziroma zaniknem knjigovodstvu.⁴⁵ Ti očitki

⁴² Guinnane, *Cooperatives as Information machines*, str. 371.

⁴³ Prav tam, str. 369-370.

⁴⁴ Podobna polemika je bila zabeležena tudi v Nemčiji. Tudi tam je potekala burna razprava o poslovnih nesolidnosti različnih tipov zadrug na Raiffesenovi osnovi, pri čemer je zanimivo, da je bilo poslovnih bankrotov zadrug zelo malo. Glej: Guinnane, *A Friend and Advisor*, str. 239.

⁴⁵ Nevesekdo (Ivan Tavčar), *Izgubljeni bog*.

nam znotraj širšega konteksta govorijo o pomembnih družbenih vprašanjih. Tako postavljam tri teze o vsebinskih značilnostih in širših družbenih ozadih polemik o zadružništvu ob prehodu v 20. stoletje. Gre za trditve, da pomenijo te polemike:

1. Odločanje o razvojnem modelu kapitalizma, ki se kaže tudi kot konfliktnost med ruralnim in urbanim; 2. Redefiniranje nacionalnega gospodarskega interesa, in 3. demokratizacijo potrošnje prek mehanizmov regulacije.

Polemike o zadružništvu je treba brati kot razčiščevanje pogledov na razvojni model slovenskega kapitalizma. Gre za soočanje protagonistov dveh poti, dveh izbir. Akterji polemike v ospredje družbene dileme tako postavljajo izbiro med korporativnim in individualiziranim (to je podjetniškim) modelom kapitalizma. Na drugi strani pa to pomeni zaradi strukturnih značilnosti družbe in ekonomije tudi konflikt med urbanim in neurbanim delom slovenske družbe. Kaže se kot občutek potencialne ogroženosti mestnih ekonomskih struktur, ki temelji na trgovini. Ko se zadružništvo v drugi etapi razvoja prenese na podeželje, začne prihajati do ekonomskega osamosvajanja kmetstva. Kmetje prek lastnih organizacij stopajo na trg, v kapitalske odnose mimo običajnih posrednikov. Tako se v polemiki o zadružništvu kaže trk dveh interesov, dveh konceptov, poosebljenih v politični, ideološki in interesni dihotomiji katoliškega in liberalnega izvora. Gre torej za lokalni boj, boj za lokalno definicijo kapitalizma.

Liberalni pol zastopa interese bolj podjetniško usmerjenega dela slovenske družbe, nasprotno pa drugi pol želi vstopiti v kapitalizem organizirano prek zadružništva, torej v obliki korporacij. Zadružništvo, še posebej pa katoliško, z večjim poudarkom na nekreditnih zadrugah, je namreč napovedalo opazen premik ekonomske moči znotraj slovenskega prostora zaradi politične centralizacije in preusmerjanja denarnega toka. Ker je šlo za drobno-gospodarsko strukturo, je že najmanjši premik denarnega toka, ki se je odrazil v upadu povpraševanja pri dotedanjih ponudnikih, predstavljal velike pretrese v poslovanju.

Če se nekoliko bolj pomudimo pri konzumnih zadrugah ali društvih, kot so jih imenovali takrat, je nujno treba opozoriti še na nekatere druge vidike. Konzumne zadruge, to je zadružne trgovine na podeželju ali v mestih v režiji socialdemokratske stranke, so gotovo imele pomembno vlogo pri oskrbi prebivalstva z vsakodnevnimi življenjskimi, gospodinjskimi in gospodarskimi potrebščinami. In seveda so s svojim konkurenčnim delovanjem ogrožale ustaljeno trgovinsko dejavnost, zlasti drobno prodajo na podeželju.

S potrošniškimi zadrugami so pobudniki in praktiki želeli znižati cene vsakdanjih potrebščin, izločiti so želeli trgovce na debelo in na drobno. Nabava blaga je namreč potekala centralizirano prek zadružnih zvez. Tak pristop je seveda pomenil znatno boljše nabavne in s tem tudi prodajne pogoje. Celoten sistem potrošniških zadrug je bil zasnovan na najnižjih možnih stroških z

minimalnim dobičkom, če se že niso zadovoljili samo s pokritjem stroškov. Tako so v potrošniških zadrugah tudi dosegali znatno nižje končne cene. Nižje cene naj bi pripomogle k okrepitvi kupne moči na podeželju in v delavskih središčih ob nespremenjenih dohodkih. Posledično bi kmetje lahko malo več namenili za prepotrebne investicije, delavci pa v izboljšanje vsakdanjih življenjskih razmer.

Zadružna trgovina je torej ogrožala obstoječe trgovce, ker je nižala marže in tako upočasnjevala akumulacijo kapitala. Tudi zadružništvo se uveljavlja na načelih kapitalistične ekonomije. Z uveljavljanjem ekonomije obsega in s tem primerjalno nižjih stroškov in tudi nižjih dobičkov kratkoročno ruši vzpostavljeni model sicer počasne akumulacije kapitala na Slovenskem. Razdrobljenost in majhen obseg poslovanja višata stroške in terjata velike marže za kapitalizacijo dobičkov. In slovenska trgovina je bila ravno taka. Bila je razdrobljena z nizko stopnjo koncentracije. V majhnih trgovinah so lastniki ob pomoči družinskih članov delali sami, ves dan in z minimalno režijo, s skromnim inventarjem in v skromnih prostorih. Ekonomsko so bili ogroženi že ob majhnem nihanju povpraševanja. In taka struktura se je težko kosala z ekonomijo obsega, ki so jo uveljavljali zadružniki.

Na tej interpretacijski podlagi je lažje razumeti očitke konzumnemu zadružništvu. Proti tuji konkurenci je učinkovala nacionalna/nacionalistična homogenizacija. Obrambno pozicijo pa je bilo znatno težje argumentirati, ko so protagonisti domačega kapitalizma dobili domačo konkurenco. Preseneča, da v ospredju ni podjetniška argumentacija, temveč vprašanja morale, nacionalne in medstanovske solidarnosti. Gre za predmoderno stališče zavračanja temeljnih postulatov kapitalistične ekonomije. Razpoznavne so težnje po politični arbitrarnosti in nadrejenosti političnega sistema ekonomiji. Politični sistem naj bi nastopal kot koordinator ekonomskih odnosov znotraj slovenske skupnosti. Nasprotniki ne presojaajo fenomena (konzumnega) zadružništva s stališča družbene in ekonomske učinkovitosti in na tem utemeljene koristnosti.

Polemika o konzumnih društvih je hkrati pomenila tudi redefinicijo nacionalnega gospodarskega interesa. Zadružništvo kot slovenski nacionalni gospodarski interes je bilo mogoče in je obstajalo le v času nacionalne homogenizacije, ki je z jasno definiranim zunanjim sovražnikom (Nemci!) navidezno ali začasno prekrila gospodarske interese družbenih slojev ali posameznikov. Kot smo videli, se z zadružništvom, predvsem konzumnimi društvi, pričenja izrazito interesno profiliranje, ki ima izraz tudi v ideoloških usmeritvah in političnih preferencah. In to interesno profiliranje neposredno ruši pojmovanje nacionalnega interesa, tudi v ekonomiji. Zadružništvo je tipičen primer za to. Dokler je politična agitacija preusmerjala potrošnike iz nemških v slovenske trgovine, je bilo zadovoljstvo na slovenski strani vsesplošno, potem pa skorajda naenkrat nič več. To je

pričalo o relativnosti pojmovanja nacionalnega interesa. Pričalo je o tem, kako je ta kategorija odvisna od lastnega položaja, interesa, aspiracij in percepcij. Zelo nazorno priča o konfliktu med interesi posameznikov, družbenih slojev in interesnih skupin ter obče koristnimi cilji. Priča o tem, kako se parcialni zasebni interesi istovetijo z obćimi družbenimi cilji. Kot kaže polemika, del združništva za del slovenske politike in prebivalstva naenkrat ni imel več legitimnosti slovenskega nacionalnega interesa. Ravno nasprotno, potrošniške konzumne zadruge naj bi neposredno rušile slovenski nacionalni interes, ker so s konkuriranjem obstojećim trgovcem delovale proti slovenskemu nacionalnemu interesu, kakor so ga videli zastopniki slovenskih trgovcev.

Znotraj širšega konteksta je treba izpostaviti še področje razvoja potrošništva, potrošniške zadruge predstavljajo eno od stopnic na poti v potrošniško družbo. Većinski del slovenske populacije je bil na prelomu stoletja le malo vkljućen v potrošniške tokove. Raven povpraševanja je bila nizka zaradi nezadostne kupne moći, saj je bila Slovenija takrat zagotovo bolj revna, torej še daleč od tega, da bi jo lahko oznaćili za porabniško družbo v pravem pomenu besede. O tem prića vrsta kazalnikov, npr. dohodki kmećkega prebivalstva, ki ga je bilo najveć, in tudi delavstva, druge najštevilćnejše skupine porabnikov. Ta dva sloja sta se skozi življenje prebijala v bolj ali manj globoki revšćini, ki se je najvećkrat sukala okoli eksistenćnega minimuma. K nizkemu obsegu povpraševanja je prispeval tudi naćin življenja, ki je bil obenem posledica ekonomskih razmer, a tudi tradicionalne (ne)potrošniške miselnosti, ki je narekovala kar najvećjo izrabo kupljenega izdelka, obrtniškega ali industrijskega. Skorajda pravilo je bilo, da so obleko npr. kupili enkrat ali dvakrat v življenju, neredko pa so jo po dotrajanosti predelali še v otroško oblaćilo in tako podaljšali njeno življenjsko dobo. Znano je, da so ćevlje nosili, dokler niso kljub popravilom razpadli, pohištvo se je prenašalo iz roda v rod, samostojna postelja je bila za većino prebivalstva nedosegljiv ideal. In še bi lahko naštevali, pa ne bi izćrpali seznama manifestacij skromne materialne podlage tedanjega življenja v Sloveniji. Konzumno združništvo je hkrati pomenilo tudi demokratizacijo potrošništva v smislu aktivne participacije potrošnika v institucionalnem in kulturnem smislu. Združništvo to omogoća. Združniki so namreć v dvojni vlogi, so ponudniki potrošniških izdelkov in so tudi potrošniki. Ideološka in ekonomska regulacija potrošnje sicer ni povsem avtonomna, odloćilno jo oblikuje vodstvo združnih zvez. A vendarle je moćnost ali občutek participacije združnika kot akterja neprimerno večji kot v primeru klasićne trgovine, kjer je bil lokalni trgovec monopolni arbiter.

Tako je mogoće polemiko o konzumnih združgah razumeti tudi kot boj za regulacijo potrošnje, ne samo za nadzor nad denarnim tokom, temveć tudi za socialne pomene potrošnje. Potrošniške zadruge predstavljajo alternativo

obstoječi trgovski mreži, širijo potrošništvo, resda v tem času še minimalno, a vendarle, ker vodstva bolj zaznajo potrebe in temu prilagojeno ponudbo. Potrošniške zadruge pomenijo korak k opuščanju individualne kmečke pretežno samozadostne ekonomije. Ob bok pa se jim postavlja nova oblika socialne samozadostnosti. Gre za stanovsko samozadostnost, saj se gospodarsko življenje zameji v okvir zaokrožene združne organizacije (kredit, prodaja, nakupovanje) in prek centraliziranih struktur vključevanje v kapitalistično ekonomijo brez posredništva lokalnih že vzpostavljenih struktur.

ZAKLJUČEK

Kot smo videli, so teoretiki in spodbujevalci združništva v večji ali manjši meri težili k spremembi družbe. Voditelji združništva so govorili globalno, združno članstvo pa je delovalo v okviru večjih ali manjših skupnosti.⁴⁶ Zato se družba in ekonomska ureditev kot celota nista spremenili. Z združništvom sta se le nekoliko preuredila v okviru obstoječega reda. Nastopi zanimiv paradoks, protikapitalistična retorika protagonistov združnega dela in tiska se razblini ob dejstvu, da je tudi združništvo slonelo na temeljnih postulatih kapitalistične ekonomije in liberalnega reda, tudi z uveljavljanjem prednosti ekonomije obsega na lokalni in regionalni ali nadregionalni ravni. Individualizma ne zanikajo, le preusmerijo ga v sinergijo individualnih koristi in koristi združne skupnosti kot celote. Tako naj bi zavarovali ekonomski obstanek predstavnikov meščanskega srednjega sloja in predvsem najštevilčnejše kmečke populacije. In na tej točki je združništvo brez dvoma uspelo. Postalo je učinkovit način integracije nižjih družbenih slojev v meščansko družbo in kapitalistično ekonomijo na podlagi samozaščitnega in samoodgovornega ravnanja posameznikov ali na ravni širših skupnosti.

46 Fairbairn, *History from the Ecological Perspective*, str. 1224.

VIRI IN LITERATURA

Literatura:

Enciklopedija Slovenije, zvezek 6, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1992, str. 1-5.

Fairbairn, Brett. History from the Ecological Perspective; Gaia Theory and the problem of Cooperatives in Turn-of-the-Century Germany. *The American Historical Review*, Vol. 99/4, 1994, str. 1203-1239.

Guinnane, Timothy W. Failed Institutional Transplant: Raiffeisen's Credit Cooperatives in Ireland, 1894-1914. *Explorations in Economic history*, Vol. 31, 1994, str. 38-61.

Guinnane Timothy W. Cooperatives as Information machines: German rural Credit Cooperatives, 1883-1914. *The Journal of Economic History*, Vol. 61/2, 2001, str. 366-389.

Guinnane Timothy W. A »Friend and Advisor«: External Auditing and Confidence in Germany's Credit Cooperatives, 1889-1914. *The business History Review*, Vol. 77/2, 2003, str. 235-264.

Haupt Heinz-Gerhardt. The History of Consumption in Western Europe in the 19. and 20. Century. V: Kaelble, Hartmut (ed.). *The European Way*, New York – Oxford : Bergham Books, 2004, str. 161-185.

Hočevar, Toussaint. The Structure of the Slovenian Economy, New York : Studia Slovenica, 1965.

Kralj, Anton. Iz zgodovine slovenskega zadružništva. V: *Slovenci v desetletju 1918–1928*. Ljubljana : Leonova družba, 1928, str. 537–551.

Lazarević, Žarko, *Kmečki dolgovi v Sloveniji*, Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1994.

Lazarević, Žarko, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma (Sistemi in organizacije)*. *Arhivi*, 1994, 1-2, str. 12-19.

Lazarević, Žarko. Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju do konca prve svetovne vojne. *Iz zgodovine Celja 1848-1918*. Celje : Muzej novejšje zgodovine, 1998, str. 127-154.

Lazarević, Žarko– Prinčič, Jože. *Zgodovina slovenskega bančništva*, Ljubljana : Združenje bank Slovenije, 2000.

Lazarević, Žarko. *Plasti prostora in časa*, Ljubljana : Inštitut za novejšjo zgodovino, 2009.

Lorenz, Torsten (ed.). *Cooperatives in Ethnic Conflicts: Eastern europe in the 19th and early 20th Century*, Berlin : Berliner wissenschafts Verlag, 2006.

Lukan, Walter. The Second Phase of Slovene Cooperativism (1894-1918). *Slovene Studies*. Journal of the Society for Slovene Studies, št. 1-2/1989, str. 83-96.

Nevesekdo Dr. Ivan (Ivan Tavčar). *Izgubljeni bog*. Resnična povest, tiskana z nedovoljenjem visokočastitega knezoškofijskega ordinariata, Ljubljana, 1900.

Novak, Mojca. *Zamudniški vzorci industrializacije*, Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1991.

Perovšek, Jurij. Schulze-Delitzscheva združnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1997, 1, str. 17-34.

Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno*, Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Pelikan, Egon. Ideološka izhodišča cenzure v konceptih slovenskega političnega katolicizma ob koncu 19. in v prvi polovici 20. Stoletja, V: Režek, Mateja (ur.). *Cenzurirano – zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*, Ljubljana : Nova Revija, 2010, str. 45-54.

Prinz, Michael, *German Rural Cooperatives, Friedrich-Wilhelm Raiffeisen and the Organisation of Trust 1850–1914*. Paper delivered to the XIII IEHA Congress Buenos Aires, July 2002, Session 57.

Schauer, Dolfe. *Prva doba našega združništva*. Ljubljana, 1945.

Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1948-1992. Ljubljana : Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Soto Ángel Pascual Martínez, Rodríguez Susana Martínez. *The Adoption of Agricultural Credit Cooperativism In Spain (1890-1935): Solidarity From Below*, http://www.h-economica.uab.es/wps/2008_04.pdf;

Spominski spis Posojilnice Ribnica, 1888–1928, Ribnica 1928.

Sykuta, Michael E. and Cook, Michael L. A new Institutional Economics Approach to Contracts and Cooperatives. *American Journal of Agriculture Economics*, Vol. 83/5, 2001, str. 1273-1279.

Štibler, Miloš. *Združništvo*, I.del. Ljubljana : Kmetijska matica, 1931.

Valenčič, Vlado. Pregled našega združnega gibanja in stanja. V: *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana : Jubilej, 1939, str. 457-464.

Vičič, Milan. *Združništvo*, I. knjiga; Smeri, zgodovina in sistemi, 1937.

Vodopivec, Peter. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*, Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Združni leksikon FNRJ, Knjiga II, Zagreb, 1957.

Dragana Gnjatović

SAMOODGOVORNOST IN INSTITUCIJE SOLIDARNE ODGOVORNOSTI

**Primer kmečkih kreditnih
zadrug v Srbiji**

Potem ko so se proti koncu 19. stoletja pojavile prve kmečke kreditne zadruge v Srbiji, so bile v nadaljnjih desetletjih, vse do leta 1929, do ustanovitve Privilegirane agrarne banke, edine ustanove za kreditiranje izključno kmetov oziroma kmetijstva. Temeljni vzgib njihovega nastanka je bila nezadostna ponudba kreditnih virov, ki je imela za posledico pojav oderuštva, v Srbiji imenovanega zelenaštvo. Sčasoma so prerasle v samostojne razvojne kreditne organizacije. Po zaslugi uspešnega poslovanja, ki je temeljilo na načelih vzajemne solidarnosti in moralne držbe članstva, jih je zakonsko in materialno podprla tudi srbska država. S tem so bile vsaj delno ublažene neugodne posledice formalno-pravnega onemogočanja legalnega

hipotekarnega in meničnega kreditiranja kmetov. Tako kot v drugih deželah je tudi v Srbiji zadružništvo predstavljalo eno temeljnih družbenih orodij, temelječih na kolektivni samopomoči, ki je veliko prispevala k institucionalizaciji samoodgovornega ravnanja nižjih družbenih slojev z vsemi socialnimi in ekonomskimi učinki.

RAIFFEISEINOVA NAČELA KREDITIRANJA IN DOBRODELNOSTI

V zadnjem desetletju 19. stoletja so na kmečke kreditne zadruge vezali velika pričakovanja. Ustanavljali so jih kot protiutež praksi posojilnega oderuštva, kot orodje za rešitev kmetov iz rok oderuhov.¹ Kmečke kreditne zadruge so bile prve organizirane kreditne ustanove v Srbiji za potrebe kmetijstva. Njihov pomen je bil toliko večji, ker so se poskusi, da bi uredili kreditiranje kmetov prek državnih denarnih ustanov (Uprava fondova, občinske posojilnice) v prejšnjih desetletjih izkazali za jalove. Ker formalnega trga ni bilo, so imeli kmetje na voljo le posojila pri t. i. zelenaših po oderuških obrestnih merah. Zadolževanje kmetov pod takimi pogoji je bila zanesljiva pot v ekonomski in socialni propad. Da bi omejile škodljive posledice tako neugodnega zadolževanja, so oblasti sprejele vrsto ukrepov. Eden od njih, sicer mišljen dobronamerno, je imel sploh neugodne posledice. Določili so minimum kmečke zemljiške posesti, ki ga ni bilo mogoče zapleniti v primeru nezmožnosti plačevanja dolgov. Stranski učinek tega je bilo dejstvo, da so zaradi kolizije predpisov na ta način tudi močno omejili hipotekarno kreditiranje v formalnem sektorju, denimo pri državni Upravi fondov.² Kmetje tudi niso mogli uporabljati meničnih posojil pri bankah, ker je država prepovedala kmetom zavarovanje posojil z menicami. Tudi v tem primeru je bil namen dobronameren, ker so želeli zaščititi kmete pred prezadolženostjo. A našel se je izhod, kmetje, ki so potrebovali posojila, so se deklarirali kot trgovci in tako obšli zakonska določila. Seveda je imela taka pot svojo ceno, obresti pri bankah v takem primeru so bile v kategoriji oderuških višin.³ Šele s pojavom kmečkih kreditnih zadrug so nastale primerne razmere za finančno konsolidacijo kmetov in kreditiranje razvoja kmetijstva v Srbiji.

Prve kmečke kreditne zadruge v Srbiji so bile ustanovljene na Reiffeisenovih načelih, s temeljnim ciljem omogočiti ugodna posojila članom in spodbujati krščanske vrednote. Viri posojilne dejavnosti so bili dvojne vrste. V manjši

1 Nedeljković, Zaštita seoskog poseda, str. 273.

2 Gnjatović, Prva mera kreditne politike u Srbiji, str. 40-60.

3 Gnjatović, Zelenaši - prvi kreditori zemljoradnika, str. 48-71.

meri zajem hranilnih vlog članstva in drugega prebivalstva, v večji meri pa zadolževanje pri drugih bančnih ustanovah, pri čemer so morali biti vsi člani zadruga solidarno in neomejeno odgovorni za obveznosti, ki jih je prevzela zadruga. Da bi člani pristali na neomejeno solidarnostno odgovornost, so se morali med seboj dobro poznati in biti tudi drugače socialno povezani. Zaradi tega so bile te zadruga majhne, ozko lokalno omejene na vas ali župnijo. Članski deleži so bili nizki, da se je lahko včlanil vsak, tudi najrevnejši prebivalec. Ker članski delež ni omejeval članstva, so postale zelo pomebne druge, osebne vrline potencialnega člana, njegov značaj in druge moralne značilnosti. Profit ni bil osnovni motiv poslovanja, zato so bile obrestne marže majhne. Edini kapital, ki so ga imele zadruga, je bil rezervni fond, ki se je polnil s skromnim dobičkom in ga ni bilo dovoljeno deliti.⁴

V drugi polovici 19. stoletja so Raiffeisenov model zadružništva uspešno prenesli v različne evropske predele. Šlo je za organizacijsko enostavno vzpostavitev omrežja, ki je bilo sposobno kosanja z zasebnimi bančnimi ustanovami. Srbski sodobni avtorji so kot prednost Raiffeisenovega modela izpostavljali sedem točk, v katerih sta se prepletali kreditiranje in dobrodelnost:

1. Združevanje v zadrugo ima univerzalni značaj. Vsakdo je lahko postal član. V obdobju, ki je bilo obremenjeno s stanovskimi in razrednimi delitvami in spori, je to pomenilo korenito družbeno spremembo.
2. Zadruga so temeljile na množičnosti, premožnost ni bila pogoj članstva. Že vplačilo simboličnega deleža je po zakonodaji zagotavljalo članstvo. S tem je zadružništvo ukinilo princip delniške strukture.
3. Kmečke kreditne zadruga so temeljile na načelih dolgoročne finančne stabilnosti. Bile so podeželske organizacije lokalnega značaja, kjer so se ljudje dobro poznali. S tem so dosegli tudi verodostojnost porokov pri jamstvih za podeljena posojila.
4. Pomembno izhodišče je bilo dejstvo, da se združujejo ljudje in ne kapital. Ekonomska moč njihovega združevanja je bila pravno regulirana na podlagi članske neomejene odgovornosti za obveznosti zadruga.
5. Zadruga naj bi vodili ljudje, ki so javni interes postavljali pred osebnega. Razen tajnika/blagajnika drugi vodstveni delavci niso bili plačani za svoje delo. Člani zadružnih uprav so bili učitelji, duhovniki in ugledni kmetje. Njihovo delo je bilo prostovoljno.
6. Poslovanje kreditnih zadrug je bilo pregledno in javno. Vsaka zadruga je pošiljala poslovna poročila organom zadružnih zvez, ki so revidirale njihovo poslovanje.
7. Ena temeljnih nalog delujočih zadrug je bilo spodbujanje ustanavljanja

⁴ *Zadružni leksikon*, str. 1059.

novih zadrug med kmečkim prebivalstvom. Zato so morale del dobička iz poslovanja nameniti snovanju novih zadrug za različne namene, za širitev in gostitev združne mreže.⁵

PRENOS RAIFFEISENOVEGA MODELA V SRBIJO

Našteta načela so predstavljala osnovo pri prenosu združnega modela. V tem procesu se je najbolj izpostavil Mihailo Avramović (1864-1945), ki je izhajal iz vasi Dubona blizu Mladenovca v osrednji Srbiji. Šolanje je zaključil na beograjski Trgovski akademiji in se zaposlil kot bančni uradnik v beograjskih in smederevskih denarnih zavodih. S konceptom kmečkega združništva se je podrobno seznanil, ko je na začetku devetdesetih let 19. stoletja potoval po Nemčiji in Italiji. Združno omrežje ga je zaradi svojih socialnih in ekonomskih učinkov prevzelo. Zato je po vrnitvi domov začel snovati združno delo. Tedaj je bil smederevski okraj, kjer je služboval, eden najbolj gosto naseljenih srbskih predelov, z dobrimi prometnimi povezavami, tržišči v zaledju, a tudi z močno prezadolženimi kmečkimi gospodarstvi.⁶

Na njegovo pobudo so prvo kmečko kreditno zadrugo ustanovili 29. februarja 1894 v vasi Vranovo, nedaleč od Smedereva. Kasneje je Avramović svoje motive pojasnil z besedami, da *”je po uspehih kreditnega združništva v Nemčiji in uspešnega prenosa v Avstrijo in Italijo, bilo jasno, da lahko kmečko kreditno združništvo razvijajo kjerkoli”*.⁷ O razlogih za prenos Raiffeisenovega združnega modela je ob tridesetletnici svojega združnega dela (1924) zapisal: *„Ko smo vzpostavljali združno mrežo in pisali pravila, smo hoteli ohraniti temeljna načela Raiffeisenovega modela: samopomoč, solidarno odgovornost združnikov, omejen okoliš, prostovoljnost dela, nedeljivost dobička in rezervnega sklada, kreditiranje zgolj članstva. Vse to smo prevzeli in vgradili v naša pravila”*.⁸ Avramović je hkrati vztrajal tudi na dosledni uporabi krščanskih moralnih načel v združnem življenju po Raiffeisenovem vzoru. V zgodovino se je zapisal kot utemeljitelj t. i. smederevske smeri združništva.⁹

Avramovićevi pobudi, da bi ustanovili kmečko zadrugo, se je leta 1894 priključilo 29 kmetov, že obremenjenih z dolgovi za nakup zemlje. V smederevskem okraju so še v istem letu kmetje ustanovili še štiri zadruge. Začetni kapital za delo teh zadrug je kot posojilo prispevala lokalna bančna ustanova,

5 Jovanović, Načela zadrugarstva, str. 308-309.

6 Komadinić, Skice i ogledi, str. 22.

7 Avramović, Srpske zemljoradničke zadruge, III. deo, str. 397.

8 Avramović, Trideset godina, str. 63.

9 Jovanović, Učitelji energije, str. 301.

kjer je služboval Avramović. Iz ohranjenih dokumentov ene od prvih zadrug je razvidno tudi vodilo snovanja prvih zadrug. Nedvoumno so zapisali, da se združujejo v zadrugo z namenom, da *"priskrbijo svojim članom potrebna posojila, da spodbujajo varčnost in tako prispevajo k izboljšanju gmotnih razmer"*.¹⁰

V vsakodnevni praksi niso bila zadružna posojila vedno porabljena za gospodarske namene. Že kmalu po začetku dela kmečkih kreditnih zadrug se je pokazalo, da kmetje posojil niso uporabljali samo za vlaganja v poljedelsko ali živinorejsko proizvodnjo, temveč tudi za nakup prehrabnenih artiklov, odplačilo starih dolgov in tudi za plačilo davkov. Na ta način so kreditne zadruge omogočile ne samo razvoj kmečke proizvodnje, ampak tudi obstoj množice kmetov.

Po Raiffeseinovem vzoru je Mihailo Avramović leta 1895 spodbudil tudi ustanovitev centralne zadruge, Glavna zemljorodnička kreditna zadruga, v Smederevu, ki naj bi opravljala denarni promet med zadrugami in jih povezala v enotno organizacijo, znotraj katere bi se izmenjevala denarna sredstva. Istega leta tudi spodbudi formalizacijo povezave Glavne zemljoradničke kreditne zadruge in drugih 11 zadrug, da ustanovijo prvo zadružno zvezo v Srbiji. Tako je 20. junija 1895 začela v Smederevu delovati prva srbska zadružna zveza, Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, ki ji je predsedoval Mihailo Avramović. Naloga zveze je bila, da spodbuja razmah zadružništva v sodelovanju s podeželskimi učitelji in duhovniki ter da skrbi za pravilno delo članic. Istega leta se je Avramović udeležil tudi zadružnega kongresa v Londonu, kjer so zadružniki iz 11 dežel ustanovili Mednarodno zadružno unijo. Leta 1898 so sedež Avramovićeve zadružne zveze prenesli v Beograd, kjer je nadaljevala delo pod imenom Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga. Mihailo Avramović je načeloval zvezi vse do leta 1927.

ZAKONSKA IN MATERIALNA PODPORA SRBSKE DRŽAVE

Prve kmečke kreditne zadruge so ustanovili izven obstoječega pravnega okvira, saj zakonodaje, ki bi regulirala zadružno delo in poslovanje, še ni bilo. Med ljudstvom in uradnimi krogi so jih sprejeli z nejevero in sumničenjem. V tem so zlasti izstopali lokalni trgovci in tudi uradništvo ni bilo daleč. Vznemirjenje pa je nastopilo tudi v krogu neformalnih posojilodajalcev, t. i. zelenašev, saj so prve kreditne zadruge nudile kmetom posojila za tudi do petkrat ali celo večkrat nižje obresti. Iz teh krogov so prihajali poskusi diskreditacije zadružnega gibanja kot podlage nove politične stranke, ki naj bi imela visoke cilje prevzeti oblast v državi. Četudi so zadružni protagonisti prepričevali, da je zadružništvo napredna evropska institucionalna forma, pa so oblasti kar vrsto let dvomile v

¹⁰ 100 godina zemljoradničkog zadrugarstva Srbije, str. 203, 209.

zadružno obliko organiziranosti prebivalstva. Vidni predstavniki lokalnih in višjih oblastih organov so sumili zadružništvo kot gibanje, nevarno za red in mir v deželi. Kako daleč je šlo sumničenje, govori dejstvo, da je kraljevski dvor ukazal preiskavo. Vodil jo je človek globokega kraljevega zaupanja, ki je končno razjasnil vse pomisleke in dvome.¹¹ Zadružništvo so vključili v družbeno sprejemljiva in koristna gibanja leta 1897, ko je srbska vlada iz proračuna odobrila Glavni zemljoradnički kreditni zadrugi podporo v višini 100.000 dinarjev. Zadrugi so bila sredstva nujno potrebna, ker ni uspela zadovoljiti povpraševanja po cenejših kreditnih virih. S podporo je država tudi uradno priznala pomembnost in učinke zadružnega dela na podeželju. Naslednje leto so storili še korak naprej in sprejeli prvi srbski zadružni zakon, *Zakon o zemljoradničkim i zanatskim zadrugama*, ki je bil posnet po najboljših evropskih vzorih.¹² Presenetljivo pa zakon ni definiral pravne forme zadruge, temveč je opredelil le delokrog zadrug:

1. *Zadruga je smela sprejemati hranilne vloge, jih obrestovati in podeljevati posojila;*
2. *nabavljati za člane gospodarske potrebščine za osebno ali kolektivno uporabo;*
3. *nabavljati za člane blago za vsakodnevno potrošnjo;*
4. *organizirati skupno pridelavo in predelavo;*
5. *organizirati skupno prodajo pridelkov.*

V skladu z evropskimi vzori so v Srbiji na široko opredelili obseg poslovanja zadrug. Ko je bil zadružni zakon sprejet, so srbske kmečke zadruge pretežno opravljale le denarne posle, sprejemale vloge in podeljevale posojila. Le redke so bile tiste, ki so organizirale tudi skupno nabavo in prodajo kmetijskih pridelkov in izdelkov. Nabavne in prodajne zadruge tedaj še niso nastale. Zato je zakonodajalec združil dve hotenji: s čim bolj širokim obsegom zadružnega poslovanja omogočiti delo obstoječih kreditnih zadrug, hkrati pa odpreti prostor tudi za druge, bolj specializirane zadružne oblike.

Srbski zakon o kmečkih in obrtniških zadrugah je okrepil kreditno sposobnost kmetov, ekonomsko svobodo in pravno varnost. Kreditna sposobnost kmetov je bila do tedaj okrnjena s prepovedjo osebnega meničnega kreditiranja. Že z včlanitvijo v zadrugo je kmet samodejno pridobil tudi kreditno sposobnost. Kmetje so bili ob ekonomsko svobodo, kakor hitro so se zapletli v oderuške sheme zadolževanja pri t. i. zelenaiših. Svobodo ekonomskega subjekta je kmet ponovno pridobil z včlanitvijo v zadrugo, kjer je lahko najel posojilo po preglednih in ugodnejših pogojih. Prav tako je na pregleden način odplačeval posojilo, amortizacijski načrt pa je bil prilagojen njegovim dohodkom. Pravno varnost so kmetje izgubljali, ko so se pod pritiskom lokalnih bank morali lažno predstavljati

11 Avramović, Srpske zemljoradničke zadruge, II. deo, str. 298.

12 *Zadružni leksikon*, str. 1488.

kot trgovci, da so lahko pridobili posojila. Zadrružni zakon je povrnil pravno varnost kmetom, ker jim je omogočil možnost legalnega najemanja posojil.

Zadrružni zakon je solidarnostno odgovornost prenesel na zборе zadrružnikov, kjer je bila za vsako odločitev potrebna tričetrtinska večina. Nihče ni mogel prevzeti finančnih bremen v imenu zadruge, ne da bi pred tem zbor zadrružnikov to potrdil ali opredelil višino zadolžitve zadruge s predpisanim kvorumom. To je pomenilo, da je bilo solidarno, neomejeno jamstvo omejeno s pravico zbora zadrružnikov, da določa višino zadolževanja zadruge. Zakon je prav tako onemogočal, da bi posamezni upniki skušali izterjati obveznosti zadruge s pritiskom ali izsiljevanjem posameznih zadrružnikov. Upnik je lahko terjal poplačilo svoje terjatve le iz skupnega zadrružnega imetja. V primeru, da zadrružni skladi niso bili zadostni, so lahko upniki po predhodni sodni odločitvi in z izrecnim dovoljenjem sodišča terjali odgovornost posameznih članov zadruge. Država je šla še korak dlje. Ne samo da je zagotavljala pravni sistem delovanja zadrružništva, dejavno je krepila njegovo kapitalsko podlago. S posebnim zakonom iz leta 1900 je denarni centrali zadrružne zveze, Glavni zemljoradnički kreditni zadrugi, omogočila stalne nepovratne subvencije. Denarni centrali so dodelili del dobička državne loterije in vsakoletno proračunsko dotacijo v višini 50.000 din. Skupaj z lastnimi in dotiranimi sredstvi je Glavna zemljoradnička kreditna zadruga postala pomemben vir finančne in ekonomske moči srbskega zadrružnega gibanja.

INVESTICIJE V RAZVOJ

Po sprejetju zadrružnega zakona in zakona o pomoči kreditnim zadrugam v letu 1900 se je število kmečkih kreditnih zadrug naglo višalo. Zdruge so ustanovili v vseh okrajih, največ pa jih je bilo v okrajih Smederevo, Požarevac, Beograd, Kragujevac in v moravskem okraju. Do prve svetovne vojne so v povprečju ustanovili 56 kreditnih zadrug na leto. (Tabela 1).

TABELA 1: ŠTEVILO KMEČKIH KREDITNIH ZADRUG V SRBIJI V LETIH 1894–1913

Leto	Število zadrug	Leto	Število zadrug
1894.	5	1904.	429
1895.	12	1905.	525
1896.	17	1906.	573
1897.	50	1907.	629
1898.	109	1908.	654

Leto	Število zadrug	Leto	Število zadrug
1899.	167	1909.	683
1900.	244	1910.	694
1901.	259	1911.	712
1902.	300	1912.	750
1903.	359	1913.	782

Vir: 100 godina zemljoradničkog zadrugarstva Srbije, str. 17; Zadržni leksikon, str. 1234.

V letu 1901 so zadruge združevale 10.383 kmetov in obrtnikov, samo do leta 1905 pa se je število članstva več kot podvojilo. Našteli so 22.709 zadržnikov. Pred prvo svetovno vojno je v Srbiji delovalo 782 kmečkih kreditnih zadrug, ki so združevale več kot 100.000 članov. V zadruge je bilo vključenih nekaj več kot 17 % vseh kmečkih gospodinjstev v Srbiji.¹³ Po zaslugi koncentracije zadržnega kapitala pri Glavni zemljoradnički kreditni zadrugi so srbski kmetje na začetku 20. stoletja pridobili možnost nakupa modernih kmetijskih strojev in druge opreme po ugodnih cenah.

Lokalne kreditne zadruge so se zadolževale pri denarni centrali s 5- do 6-odstotno obrestno mero na letni ravni. To so bile tudi obresti, ki so jih zadruge plačevale svojim varčevalcem. Letna obrestna mera za posojila je bila med 7 % in 8 %. V pičlih dvajsetih letih delovanja sistema kreditnih zadrug so podelili zadržnikom kar za 25 milijonov dinarjev posojil.¹⁴ Glavna zemljoradnička kreditna zadruga je kreditirala lokalne zadruge iz lastnih sredstev in iz sredstev, ki jih je dobivala od države. Glavna zemljoradnička kreditna zadruga je deponira svoja prosta sredstva pri državni denarni ustanovi Uprava fondova in pri dveh uglednih zasebnih beograjskih bankah, Beogradske zadruge in Beogradskog kreditnog zavoda. Decembra 1912. leta so tako imeli pri Upravi fondova pol milijona, v omenjenih bankah pa prek 80.000 dinarjev v srebru.¹⁵ Tako velike likvidne rezerve so bile pogojene z dolžino in negotovostjo (vreme!) investicijskega ciklusa v kmetijstvu.

Pri Glavni zemljoradnički kreditni zadrugi so si za osnovni cilj zadali, da pospešujejo tehnološko posodabljanje kmetijske pridelave in prireje, zlasti na področju strojne opreme, saj je bilo stanje glede opremljenosti kmetov s stroji in modernimi orodji naravnost zaskrbljujoče. Temeljno orodje je bil še vedno zastarel okovani plug. Premagati je bilo treba mnoge predsodke, da so kmetje sčasoma uvajali nove železne pluge, ki so jih uvozili iz Nemčije. Zadržnikom

13 Prav tam. Glej tudi: Avramović, Srpske zemljoradničke zadruge, II. deo, str. 305; Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 51.

14 Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 55.

15 Izjava uprave, str. 3.

so bili plugi dostopni za četrtno nižjo ceno, kot je bila običajna pri zasebnih trgovcih. Temeljni argumenti, za katere so bili kmetje dovzetni, so bili ugodna posojila in ekonomski učinki izboljšanih postopkov pridelave. Po začetnem nezaupanju so preko zadružne mreže letno prodali več kot 1000 kosov. Znotraj zadružnega sistema so prodajali tudi druge kmetijske stroje in orodja, ki so bili redno naprodaj zadružnim članom za četrtno ali tretjino običajne cene.¹⁶ Izkazalo se je, da je zadružni sistem postal pomemben regulator cen kmetijskih strojev in orodja v Srbiji. Kakor hitro so se zadružna skladišča spraznila, so se cene pri zasebnih trgovcih takoj dvignile. Zaradi tega so v zadružni zvezi skrbno načrtovali stanje zalog¹⁷ in tako ohranjali stabilno raven cen tudi za tiste dele prebivalstva, ki niso bili včlanjeni v obstoječe zadruge.

KMEČKE KREDITNE ZADRUGE IN LOKALNE BANKE

Po skoraj dveh desetletjih je zadružni kreditni sistem začel ogrožati lokalne zasebne bančne ustanove. Konkurenčno prednost razvejanega sistema kreditnih zadrug je bilo težko preseči. Leta 1913 je delovalo 782 kmečkih kreditnih zadrug in 149 lokalnih zasebnih bank. Obrestna mera pri zadružnih posojilih je znašala med 7 % in 8 %, pri majhnih zasebnih bankah znatno več. Zabeležili so oderuške mere, celo med 30 % in 40 % na letni ravni.¹⁸ Lokalne zasebne banke so se skušale polastiti zadružnih skladov tako, da so vabile zadružnike v vrste delničarjev. Marsikje, a ne prav pogosto, jim je to tudi uspelo, posamezniki so podlegli obetom delitve dobička. Sprememba je potekala tako, da so se zadružni upravni in nadzorni odbori odločili za preoblikovanje v delniško družbo, ki se je nato združila z že obstoječo bančno delniško družbo. Lokalni bančniki bi v takem primeru prevzeli upravljanje nekdanjih zadružnih skladov, zadružni deleži so se spremenili v delnice, s pričakovanjem delitve morebitnega dobička. Enega takih primerov so zabeležili v Čačku, kjer so leta 1900 ustanovili kreditno zadrugo. Le leto dni po ustanovitvi naj bi jo po nasvetih vplivnih mož združili s čačansko majhno zasebno banko. To se sicer ni uresničilo, vendar se je zadruga tri leta po ustanovitvi preoblikovala v delniško družbo, ki so jo lastniško obvladovali člani nekdanjega zadružnega upravnega in nadzornega sveta.¹⁹ Zabeležili so tudi primere, ko so neukim ljudem ponujali "delniško" obliko zadružništva, da bi prišli do denarja potencialnih zadružnikov. Po ustanovitvi pa so take ustanove začenjale s prakso zasebnih bank in se omejile zgolj in samo na kreditiranje

16 Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 59.

17 Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 60.

18 Gnjatović, *Zelenaši - prvi kreditori*, str. 48-71.

19 Dašić, *Akcionarske banke 1871-1946*, str. 26-27.

kmetov po vse prej kot ugodnih pogojih.²⁰ Tovrstne, specifične ustanove, ki so bile sicer pravno organizirane kot zadruge, so po vsebini delovale kot klasične bančne delniške družbe. Ne glede na napore, da bi s pravili zanikale profit kot gibalo svojega obstoja in tako kazale avtentični zadrugi značaj, pa je praksa kazala povsem nasprotna dejstva, in to ne glede na zagotavljanja, da naj bi tudi te t. i. "psevido" zadruge imele za prvenstveni cilj napredek kmetijstva.

V članku "Novčani zavodi i zemljoradnici", ki je bil objavljen v 21. številki zadrugnega glasila *Zemljoradnička zadruga* 15. novembra 1913, so zadrugnikom pojasnili bistvo teh "novih" zadrug:

"Podlage in cilji naših kmečkih zadrug ter teh denarnih zavodov so povsem različni. To smo zapisali, ker smo poklicani, da branimo kmečke interese, da jim predočimo naj opustijo upanje, da jim bo kapital prinesel odrešitev. Kapital zasleduje dobiček, rento, ne glede na posledice, ki jih občutijo kmetje ali nacionalno gospodarstvo. Za to je kapital gluh in slep. Kmetje si morajo biti na jasnem z dejstvi. Tako kot lahko posameznik s svojim kapitalom brez sočutja pritiska na kmeta, tako tudi združeni kapital ne bo ravnal drugače, neusmiljenost je večja, pritisk močnejši".

Predstavniki t. i. "psevido" zadrug so pojasnjevali, da so kmečke kreditne zadruge neznatno orodje, ki ga imajo kmetje na voljo. S profitno logiko predru-gačen zadrugi sistem bi po njihovem storil veliko več za potešitev kreditne lakote na srbskem podeželju. Zadrugniki naj bi po vzoru delničarjev imeli pravico do dobička in bi bili odgovorni za poslovanje zadrug le do višine svojih deležev. Dobiček kot gibalo je terjal tudi širši poslovni okoliš, vsaj okraj, če že ne regionalno enoto.²¹ Te nove zadruge, blizu komercialni bančni logiki, so iskale tudi politično zaslombo. Stavili so na okrajne načelnike, ki naj bi s svojim ugledom zagotavljali priliv članstva.

Tak tip zadrugištva se ni uspel širše uveljaviti med kmečkim prebivalstvom. Kakor so hitro nastajale tovrstne zadruge, tako so tudi ugašale. Pokazalo se je, da je zadrugi funkcija kreditiranja malih, ekonomsko skromnih kmetov nezdružljiva s konceptom dobičkonosnosti. Ko so ob bankrotih njihovi deležniki ostajali brez svojih finančnih vložkov, in se je to raširilo med ljudstvom, jim ni bilo več pomoči. In to kljub dejavni vlogi posameznih okrajnih načelnikov, ki so si vzeli pravico poimensko pozivati kmete k včlanitvi v tovrstne denarne ustanove.²²

²⁰ Zemljoradnička zadruga, 25. 12. 1913.

²¹ Prav tam.

²² Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 64.

SKLEP

Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja je v Srbiji vzniknilo zadružno gibanje po Raiffeisenovem vzoru. To zadružno omrežje je množici kmetov povrnilo kreditno sposobnost, ekonomsko svobodo in pravno varnost. Poleg tega je imelo tudi druge pomene, združevalo je prek 17 % kmetov in prepričalo državo, da je mogoče dolgoročno urediti kreditiranje kmetijstva pod ugodnimi pogoji. V duhu liberalizma je srbska vlada oziroma država podprla zadružno gibanje, formalno-pravno in materialno. To je bila osnova za koncentracijo zadružnega kapitala za kreditiranje kmetijstva in počasno tehnološko posodabljanje srbskega kmetijstva. Ugodna posojila so bila pogoj, da so kmetje lahko kupovali cenejše stroje in orodja v zadružni mreži. Nesporno je, da je srbska država ustvarila zakonske in materialne pogoje, da je zadružno gibanje lahko obstalo in tudi napredovalo. Na drugi strani pa je tu tudi dejstvo, da srbska država vse do prve svetovne vojne ni storila nobenega drugega koraka, da bi sistemsko uredila ugodnejše dolgoročno kreditiranje kmetijstva. Vse to je ustvarjalo pogoje, da je pobuda dolgoročnega kreditiranja kmetijstva ostala na podlagi zadružne ideologije samoodgovornosti in samopomoči.

VIRI IN LITERATURA

Literatura:

100 godina zemljoradničkog zadrugarstva Srbije, Beograd : Zadružni savez Srbije, 1994.

Avramović, Mihailo. Srpske zemljoradničke zadruge u 1905. godini, II deo. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1907, str. 297-313.

Avramović, Mihailo. Srpske zemljoradničke zadruge u 1905. godini, III deo. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1907, str. 397-407.

Avramović, Mihailo. *Zemljoradnik i novčani zavod*, Beograd, 1914.

Avramović, Mihailo: *Trideset godina zadružnog rada*, Beograd, 1924.

Dašić, Jaroslav. *Akcionarske banke 1871-1946*, Čačak : ZALOŽBA !!!! 1989.

Gnjatović, Dragana. Prva mera kreditne politike u Srbiji. *Bankarstvo*, br. 11-12, 2009, str. 40-61.

Gnjatović, Dragana. Zelenaši - prvi kreditori zemljoradnika u Srbiji. *Bankarstvo*, br. 1-2, 2010, str. 48-71.

Izjava Uprave Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, Beograd, 10. 12. 1912.

Jovanović, Dragoljub. Načela zadrugarstva, teorijska i praktična. V: Jovanović, Nadežda, Isić, Momčilo (ur.), *Seljak - svoj čovek*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1997, str. 302-329.

Jovanović, Dragoljub. *Učitelj energije*, Knjiga I, Beograd, 1940, str. 121-134.

Komadinić, Milan. *Skice i ogledi za jednu istoriju zadrugarstva u Srbiji*, Beograd, 1934.

Nedeljković, Milorad. Zaštita seoskog poseda. V: Mijatović Boško (ur.), *Srpski ekonomisti do 1914. godine*, Beograd 2008, str. 247-278.

Novčani zavodi i zemljoradnici. *Zemljoradnička zadruga*, 15. 11. 1913.

Zadružni leksikon, Zagreb, 1957.

Zakon o akcionarskim društvima, *Srpske novine*, 19. 12. 1896.

Zakon o zemljoradničkim i zanatskim zadrugama, *Srpske novine*, 16. 12. 1898.

Zakon o potpomaganju zemljoradničkih zadruga, *Srpske novine*, 1. 2. 1900.

Zakon o Privilegovanoj agrarnoj banci, Beograd, 1929.

Zemljoradnička zadruga i Zemljoradnička banka, *Zemljoradnička zadruga*, 25. 12. 1913.

Andrej Pančur

PROBLEM SAMOODGOVORNOSTI BERAČEV, POTEPUHOV IN BREZPOSELNIH NA SLOVENSKEM PRED DRUGO SVETOVNO VOJNO

PRINCIP SAMOODGOVORNOSTI

V današnjih časih je beseda samoodgovornost postala splošno uveljavljen pojem, ki se uporablja ob različnih priložnostih. Neprestano se poudarja, da morajo ljudje prevzeti odgovornost za svoja dejanja, da naj ljudje samoodgovorno skrbijo

za svojo zaposlitev ter za svoje zdravstveno in pokojninsko zavarovanje.¹ Tako tudi delodajalci od svojih zaposlenih med drugim zahtevajo samoodgovornost. Če le bežno pogledamo zaposlitvene oglase v Sloveniji, hitro opazimo, da delodajalci od iskalcev zaposlitve skoraj rutinsko zahtevajo samoodgovornost v kombinaciji še z ostalimi sorodnimi vrednotami, v prvi vrsti z samoiniciativnostjo, obenem pa še s kreativnostjo, fleksibilnostjo, inovativnostjo ipd.

Toda delodajalci niso vedno imeli takšnih zahtev. Nina Vodopivec je na primeru Predilnice Litija jasno opazila, da »medtem ko je bil poudarek v socializmu na kolektivu in družbeni odgovornosti, je v sodobnem času na posamezniku in samoodgovornosti.«² V letih po osamosvojitvi je v Sloveniji namreč prišlo do globokih sprememb v družbeni in posameznikovi zavesti. Stare socialistične vrednote so začele nadomeščati nove vrednote kot so samoorganizacija, samoodgovornost in individualna politika.³ Toda ta individualizirana etika vsakdanjega življenja ni nobena večna in nespremenljiva etika kapitalističnega zahoda, ki bi jo socialistični vzhod avtomatično prevzel skupaj s kapitalizmom. Pred leti sta tako Luc Boltanski in Ève Chiapello na primeru Francije prepričljivo dokazovala, da je od konca 60. let 20. stoletja vrednota stalne zaposlitve na enem samem, do podrobnosti reguliranem delovnem mestu, začel zamenjevati skupek vrednot, katerih glavna skupna značilnost so bile aktivnosti: fleksibilnost, mobilnost, kreativnost, samoorganizacija in ne nazadnje samoodgovornost. Te vrednote je najprej prevzel menedžerski sloj, od 80. let pa so se začele postopoma prenašati na vse aktivno prebivalstvo.⁴

Na samoodgovornost moramo torej gledati kot na zgodovinsko pogojen pojem, ki ga lahko pravilno razumemo samo v povezavi z ostalimi sorodnimi pojmi, ki skupaj oblikujejo isti vrednostni sistem. Sam pojem samoodgovornost je tako relativno nov pojem, ki se je pojavil šele v 19. stoletju⁵ in je šele v zadnjih dveh desetletjih doživel pravo konjunkturo. Pred tem se je le redko kdaj govorilo o samoodgovornosti. Eden od piscev, ki se je nekoliko bolj posvetil tej temi, je bil mdr. avstrijski ekonomist in socialno reformistični liberalec Eugen Philippovich (1858-1917). Leta 1905 je tako Philippovich ugotavljal: »Danes je že zbledela misel o samoodgovornosti posameznika za gospodarsko eksistenco njega samega in njegovih bližnjih. Komaj kdo si še drzne, da bi ljudi pozival na njihovo dolžnost do samoohranitve, da bi na tem gradil gospodarsko politične ukrepe ali da bi odklanjal zahteve posameznikov, ki jih naslavljaajo na skupnost. Teorija

1 Kaschube, *Eigenverantwortung*, str. 13.

2 Vodopivec, *Modernizacija in tranzicija*, str. 395. Vodopivec, *Postsocialistična transformacija*, str. 16-17.

3 Ule, *Nove vrednote*, str. 358.

4 Boltanski, Chiapello, *Der neue Geist*.

5 Leicht, *Das Prinzip Zahnbürste*.

socializma je sistemu individualne odgovornosti postavila nasproti strnjen sistem družbene odgovornosti. Pri tem je postavila tako zelo močno oporo zahtevam posameznikov do vsega skupnega, da se celo v tistih krogih, kjer odklanjajo socializem, razglša naklonjenost do tistih, ki zahtevajo, da je skupnost dolžna poskrbeti za njihove lastne interese.«⁶

Za Philippovicha je individualna odgovornost pomenila troje:

1. Odgovornost posameznika, da skrbi za gospodarsko eksistenco samega sebe in njegovih bližnjih. Posameznik si torej mora sam priskrbeti za življenje potrebna sredstva.
2. Pravica do uživanja sadov svojega uspešnega gospodarskega delovanja in dolžnost kritja morebitnih izgub, brez kakršnih koli nadomestil. Vsak posameznik lahko brez sramu obdrži svoje povečano premoženje.
3. Posameznik mora imeti možnost, da sam odloča, kaj in kako bo proizvajal ter katere metode bo pri tem uporabljal.

Philippovich je bil prepričan, da sta prva dva principa gospodarske samoodgovornosti vedno veljala. V zgodovini je bilo preživetje ljudi nezanesljivo, dohodki ljudi so bili podvrženi nihanjem, generacije ljudi so enkrat dosegle blagostanje, drugi pa so padle v revščino. Zaradi razlik v premoženju je prihajalo do družbenih razlik. Menil je, da je po eni strani vedno prihajalo do koncentracije premoženja v rokah posameznikov in na drugi strani do množične revščine. Po njegovem mišljenju samo tretji princip samoodgovornosti ni vedno veljal. Fevdalni sistem je vezal kmete na njihovo posest in jih je omejeval pri poljedelski proizvodnji, cehi so do potankosti urejali proizvodnjo in preprečevali vstop na trg novim obrtnikom. Zato je liberalizem 18. stoletja ugotavljal: če so ljudje sami odgovorni za svoje preživetje, morajo imeti tudi svobodo, da lahko izvajajo vse potrebne dejavnosti, ki jim pomagajo zagotavljati njihovo eksistenco. Ko pa je liberalizacija gospodarstva v 19. stoletju omogočila svobodno gospodarstvo, se je spremenilo tudi liberalno dožemanje gospodarske samoodgovornosti. V Philippovichevih časih je tako veljalo, da je gospodarska svoboda predpogoj in temelj individualne odgovornosti, kajti če lahko ljudje gospodarsko svobodno delujejo, potem morajo biti tudi odgovorni za svoja dejanja.⁷

Pojem samoodgovornosti je torej zgodovinsko pogojen pojem. Poudarjati ga je začel liberalizem 18. stoletja, ga nato v 19. stoletju sicer uveljavil, vendar je pri tem princip gospodarske samoodgovornosti spremenil svoj pomen. Če je v 18. stoletju liberalizem poudarjal, da morajo ljudje dobiti možnost svobodnega gospodarskega delovanja, če so sami odgovorni za svoje preživetje, potem je v 19. stoletju poudarjal, da so ljudje prav zaradi prevladujoče gospodarske svobode

6 Philippovich, Individuelle Verantwortlichkeit, str. 547.

7 Prav tam, str. 548-551.

sami odgovorni za svojo eksistenco. Z uveljavitvijo socializma se je na račun principa samoodgovornosti uveljavil princip solidarnosti, ki je svoj največji razmah doživel v socialni državi 20. stoletja. Z današnjo razgradnjo socialne države pa je princip samoodgovornosti zopet začel pridobivati na pomenu.

Samoodgovornost je bila torej vrednota, ki je veljala že v prejšnjih dveh stoletjih, čeprav je sprva sploh niso naslavljali z relativno modernim pojmom samoodgovornost. V nekaterih obdobjih so samoodgovornost poudarjali bolj, v drugih obdobjih so bolj poudarjali soodgovornost. Toda princip samoodgovornosti nikoli ni bil povsem pozabljen, saj se v realnem življenju principa samoodgovornosti in solidarnosti tesno prepletata.

Za moj prispevek je pomembno še eno Philippovichovo spoznanje, namreč, da je princip samoodgovornosti veliko starejši kot liberalizem in ga torej ne smemo nujno povezovati samo z individualističnim gospodarskim redom.⁸ Podobno bi seveda lahko rekli, da je tudi princip solidarnosti veliko starejši od socializma in seveda tudi od moderne socialne države. Ko torej govorimo o zgodovini principa samoodgovornosti, ni dovolj, če govorimo zgolj o zgodovini liberalizma, socializma, konservativizma ali katere koli druge individualistične oziroma solidaristične ideologije, temveč moramo v prvi vrsti govoriti o konkretnih družbenih odnosih. Philippovich je tako poudaril, da je že sam obstoj revežev brez kakršnega koli premoženja zadosten dokaz, da takšna družba temelji tudi na principu gospodarske samoodgovornosti posameznikov. Obenem je opozoril, da lahko prav iz načel, ki veljalo pri skrbi za uboge, spoznamo, v kolikšni meri so se te misli o gospodarski samoodgovornosti posameznikov že ukoreninile v zavesti ljudi.⁹

V srednjem veku naj bi bile ideje o gospodarski samoodgovornosti le v manjši meri ukoreninjene v zavesti ljudi. Velik vpliv je namreč imel krščanski nauk o lastništvu, v skladu s katerim je bilo treba višek lastnine dati na razpolago skupnosti, se pravi ubogim. V tem času tudi beračenje ni bilo nobena sramota. Toda od 15. stoletja dalje se je beračenje v vedno večji meri štelo za nadlogo. S pomočjo vedno novih in vedno ostrejših ukrepov so oblasti vodile (neuspešen) boj proti beračenju, hkrati pa so hotele tudi natančno urediti področje dajanja pomoči revežem. Pri tem so začele razločevati med reveži, ki so do pomoči upravičeni ali neupravičeni. Do pomoči niso bili upravičeni za delo sposobni reveži. Za delo sposoben revež je bil avtomatično kriv v primeru, če ni delal. Za delo sposoben revež je bil namreč dolžan sam poskrbeti za svoje preživetje. Če tega ni storil, je bil kriv tako po naravnih kot po človeških zakonih. V primeru prvih je bil obsojen na lakoto, v primeru drugih pa na prisilno delavnico in v najbolj skrajni obliki celo na smrt. Philippovich je

8 Prav tam, str. 548.

9 Prav tam, str. 551.

bil tako prepričan, da je že sam pojav množičnega beračenja in revščine zadosten dokaz za to, da takratni gospodarski sistem vsem ljudem ni omogočal preživetja, hkrati pa je tudi menil, da lahko prav s pomočjo takratnega odnosa do revežev ugotovimo, da je bil princip samoodgovornosti temelj takratnega gospodarskega sistema.¹⁰

BERAČI IN POTEPUHI

V nadaljevanju si bomo najprej ogledali odnos do revežev in predvsem do beračev in potepuhov. Menim, da lahko prav s pomočjo odnosa do beračev, ki naj bi bili sposobni za delo, spoznamo tudi pomen principa samoodgovornosti v vsakokratni družbi. Beračenje je bilo namreč kot fenomen revščine prisotno v vseh zgodovinskih obdobjih, pri čemer se dojemanje beračenja skozi stoletja ni veliko spreminjalo. Radikalno so se spreminjali samo gospodarski, socialni in politični konteksti.

Temelji modernega socialnega skrbstva so bili postavljeni v zgodnjem novem veku. Ti so začeli nastajati predvsem kot reakcija na vedno večje število ljudi, ki so zlasti po mestih iskali delo, hkrati pa so se mnogi od njih priložnostno ali pa profesionalno preživljali še z beračenjem. Oblasti namreč samo s pomočjo uveljavljenih nediskriminatornih načinov pomoči niso več mogle zadovoljiti naraščajočih potreb vseh revežev. Zato so po eni strani začele razločevati med domačimi in tujimi reveži, se pravi med tistimi, ki so imeli domovinsko pravico v kraju, kjer so prosili za pomoč, ter med tistimi, ki so se v ta kraj priselili. Sčasoma se je ta princip prenesel na vse občine. Reveži so bili tako upravičeni do pomoči samo v domači domovinski občini. Po drugi strani pa so oblasti začele domače reveže deliti še na za delo sposobne in na za delo nesposobne reveže. Slednji so bili upravičeni do občinske pomoči, medtem ko so za delo sposobne reveže razglasili za nevredne prejetja pomoči in jih začeli siliti k delu. V ta namen so začeli ustanavljati komunalne programe zaposlovanja, ki so v praksi večinoma potekali v obliki prisilnega dela. Ko se je nato v ta proces socialnega skrbstva v 17. in 18. stoletju vmešala še absolutistična država, se je začela še bolj striktno izvajati dolžnost za reveže, ki so bili sposobni za delo, da so se sami preživljali z delom. Začelo se je sistematično preganjanje beračev in potepuhov, začeli so jih zapirati v prisilne delavnice.¹¹

Grožnja s prisilnim delom je letela na vsakega, ki mu ni uspelo najti stalne zaposlitve v uveljavljenih in reguliranih kmetijskih, obrtnih in trgovskih dejav-

¹⁰ Prav tam, str. 551-554.

¹¹ Prim. Bräuer, Bettler, str. 23-57; Sachße, Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge*; Geremek, *Usmiljenje in vislice*. Odlično delo o beračih na Kranjskem v 18. stletju je doktorska disertacije Dragice Čeč: Čeč, *Revni, berači in hudodelci*.

nostih. Takšnih ljudi pa ni bilo malo. Po mestih in tudi po deželi so se vedno klatili reveži, ki so se bili prisiljeni preživljati s sezonskimi in najrazličnejšimi priložnostnimi deli. Mnogi od njih so se bili prisiljeni preživljati tudi z beračenjem, zelo prav pa jim je prišla še kakršna koli socialna pomoč, ki jim jo je uspelo izprositi od mestnih ali občinskih uradov ter od najrazličnejših dobrodelnih društev. Le redki reveži so se preživljali samo z občasnimi zaposlitvami ali pa so živeli samo na račun (nezadostno visokih) socialnih prejemkov. V večini primerov so za preživljanje uporabljali različne vire. Takšna priložnostna ekonomija preživljanja (*economy of makeshifts*)¹² je kombinirala mezдно delo, sezonsko delo, preprodajanje in krošnjarijenje na črno, petje po ulicah, beračenje in socialno pomoč.¹³

V 19. stoletju takšna priložnostna ekonomija preživljanja kljub modernizaciji, industrializaciji in urbanizaciji ni izginila, temveč se je v mnogih primerih celo okrepila. Zato je bil tudi problem beraštva in potepuštva še vedno aktualen problem državnih in občinskih oblasti, policije in orožnikov, moralistov in politikov ter mnogih drugih, na katere so se potepuhi in berači obračali po pomoč. Ko je Philippovich leta 1905 objavil svoj članek o samoodgovornosti, je Avstrija še vedno vodila tri in pol stoletja trajajoč boj proti potepuštvu in profesionalnemu beraštvu.¹⁴ Potepuštvo in beračenje sta bila v 19. in zgodnjem 20. stoletju močno razširjena ne le v Habsburški monarhiji, temveč po vsej Evropi.¹⁵ Tudi razpad Habsburške monarhije tega pojava ni omilil, temveč ga je v veliki meri še okrepil. In to ne samo v povojni Avstriji,¹⁶ temveč tudi v jugoslovanski Sloveniji.

Občina Vič je npr. leta 1928 tožila, da se je v zadnjem času »pojavo v občini veliko število beračev, kateri so občanom že naravnost v nadlego. Z malimi izjemami so to siromaki, ki so v resnici podpore potrebni, prav pogosto pa so med njimi pomešani razni sumljivi elementi, kakor delomržeži, pijanci, tatovi itd. Vsled tega se često dogaja, da občani ljudi z darovi podpirajo, kateri niso podpore potrebni, včasih pa še celo človeški družbi nevarni. Med poslednjimi se pojavljajo taki ljudje, kateri so naravnost predrzni in arogantni, tako, da se jih ljudstvo upravičeno boji, in iz strahu podpira.«¹⁷

V naslednjih letih so se takšne pritožbe samo še dodatno namnožile. Zato je februarja 1931 o problematiki beračev in potepuhov razpravljal tudi glavni odbor Kmetijske družbe. Ugotovil je, da je beračev in potepuhov vedno več. »Danes hodi po deželi od hiše do hiše polno postopačev, ki bi bili zmožni še dela,

12 Termin je v 70. letih 20. stoletja skovala Olwen H. Hufton. Glej: Hufton: *The poor*. Ta termin se je izkazal za uporabno orodje pri raziskovanju zgodovine revščine, socialne pomoči in dela.

13 Wadauer, *The Production*.

14 Herz, *Die Vagabundage*, str. 571.

15 Althammer, *Einleitung*, str. 3-22; Althammer, *Der Vagabund*, str. 415-453.

16 Wadauer, *Without purpose*.

17 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 10414/1928, Okrožnica, 31. 3. 1928, št. 4522.

vendar beračijo [...]. Navadno pridejo v hiše tedaj, ko so samo gospodinje doma in nekateri izmed njih naravnost zahtevajo prispevek v denarju, medtem ko odklanjajo pomoč v kruhu ali živilih.« Zelo veliko teh beračev naj bi v Slovenijo prišlo iz ostalih delov Jugoslavije. »Mnogi nastopajo naravnost nasilno in ogrožajo življenje in imetje naših kmetijskih hiš.«¹⁸ Avgusta 1931 je glavni odbor Kmetijske družbe zopet obravnaval to problematiko ter pri tem ugotovil, »da je danes tako po deželi, kakor tudi v mestih vedno več delomržnih potepuhov, ki bi lahko delali, ker so zdravi in pri polni moški moči, toda dela se ogibljejo ter raje prosjačijo, kradejo, ropajo in uganjajo razna hudodelstva«. ¹⁹

Po splošno veljavnem prepričanju se je po mestih in deželah vedno klatilo veliko za delo sposobnih ljudi, ki preprosto niso hoteli delati in so se raje preživljali z beračenjem. Župan občine Konjišče iz apaške doline je tako pregovarjal Ivana Roka, da naj se loti poštenega dela, ki ga je dovolj v njihovi občini. »A na prigovarjanje k poštenemu delu napram njemu je ostalo brezuspešno.« On »je delomržni tip propadlega človeka, kateri se bavi po največ z tatvino in« potepuštvom. Ko mu je nekoč župan celo priskrbel neko službo, mu je Ivan s posmehom odvrnil, da noče delati.²⁰ Brez uspeha je bilo tudi prigovarjanje občinske uprave Svetega Križa. Ko so enemu od svojih potepuhov priskrbeli zaposlitev na kmetiji, jo je odklonil in pri tem izjavil: »Jaz boljše živim, ne delam in si ne kvarim življenja.« Nekemu članu občinske uprave pa se je potepuh vseeno smilil, zato ga je vzel k sebi domov. Na kmetiji ga je nato deset dni zastonj hranil. Ko mu je naposled rekel, da lahko še naprej ostane, če bo le delal za plačilo, je potepuh raje odšel, pri tem pa je s seboj vzel še odeje iz hleva in hlapčevo obleko.²¹

Takšne izkušnje so še dodatno krepile splošno razširjene stereotipe o beračih in potepuhih. Pol stoletja prej je npr. slovenski satirični pisatelj Jakob Alešovec slikovito opisal nepopoljšljive berače: »Pri vsem tem bi marsikteri berač ne menjal s še tako pridnim delavcem, ker živi ob svoji »obrtinji« brez dela bolje nego ta ob delu svojih rok. To je pač smrdljivo in škodljivo zelišče na vrtu človeške družbe, a zatreti se popolnoma ne dá, vsaj tako lahko ne, ker navada je železna srajca. Obleci tacega berača v svilo, daj mu mošnjo zlata: šel bo, prodal svilo, oblekel se zopet v strgane cunje, zlato pa zapil ali pa spravil k onemu, kar si je že prihranil.«²²

Po prepričanju takratnih moralistov namreč za delo sposobni ljudje niso beračili zaradi morebitnih slabih gospodarskih ali socialnih razmer, temveč preprosto zaradi slabe vzgoje in slabih zgledov.²³ Klasičen primer takšnega

18 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 6529/1931, Kmetijska družba v Ljubljani, 16. 2. 1931.

19 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 22523, Kmetijske družbe v Ljubljani, 3. 9. 1931.

20 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 4595, Občina Konjišče, 20. 5. 1933.

21 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 9049/1934, Občina Sv. Križ, 25. 11. 1933.

22 Alešovec, *Ljubljanske slike*, str. 165-166.

23 *Poročilo o kmetijski enketi*, str. 49.

delomrznega potepuha je bil sedemnajstletni Alojz Prezelj iz Železnikov, katerega naj bi starši slabo vzgojili in še slabše nadzirali, zaradi česar je zapustil vajeništvo v pekarski obrti.²⁴ Podobno se je nad svojim sinom pritoževal tudi železničar Ivan Berglez s Pragerskega. Njegov odrasli nepoboljšljivi sin je bil sicer izučen čevljar, toda ker se ni hotel pokoravati svojemu očetu, ki je od njega zahteval varčnost in poštenost, je že pred leti odšel od doma.²⁵ V najslabših primerih so bili ti berači tudi nepoboljšljivi alkoholiki. Takšen notorični pijanec je bil npr. Martin Bedenk iz Novega mesta, za katerega je matična občina plačevala oskrbo v Zavetišču sv. Jožefa (pod nadzorom zdravnikov psihiatrične bolnice) v Ljubljani. Martin je bil skrajno nasilen in nadležen razgrajač, ki je vsaj enkrat tedensko pobegnil iz zavoda in beračil po ljubljanskih ulicah.²⁶

Drugi razlog za beračenje za delo sposobnih ljudi naj bi bila preslaba oziroma premila zakonodaja.²⁷ V Habsburški monarhiji so dobili prvi enotni zakon proti potepuštvu in beraštvu šele leta 1873.²⁸ Toda ta zakon se je kmalu izkazal za nezadostnega. Zato so hoteli z novim zakonom iz leta 1885 bolj učinkovito kot prej omejili potepuštvo ljudi, ki so se izogibali delu. S tem so hoteli ustreči podeželskemu prebivalstvu, saj naj bi berači in potepuhi za kmete predstavljali previsok strošek. Obenem so zakonodajalci z novim zakonom hoteli povečati ponudbo delovne sile v kmetijstvu.²⁹ Podobno kot ostale evropske države je tako tudi avstrijska polovica Habsburške monarhije konec 19. stoletja dobila moderen zakon proti potepuštvu.³⁰ Po zakonu iz leta 1885 je bilo kaznivo potepuštvo ljudi, ki so pohajkovali okoli brez dela oziroma brez zaposlitve in pri tem niso mogli dokazati, da se preživljajo na pošten način. Prepovedano je bilo beračenje na javnih mestih ali od hiše do hiše. Prepovedano je bilo prositi za občinsko socialno pomoč, če so to pomoč potrebovali za to, da jim ne bi bilo treba delati. Občine so morale ljudem brez sredstev za preživljanje določiti primerno delo. Kdor te zaposlitve ni sprejel, je bil kaznovan z zaporom. Za potepuštvo je bila predvidena kazen od osem dni do treh mesecev zavora. Sodišča so lahko potepuhe napotila tudi v prisilno delavnico.³¹

Ta zakon je obdržal svojo veljavo še v novi jugoslovanski državi. Toda že kmalu so ga nadomestili novi zakoni, ki se v glavnih potezah niso razlikovali od starega avstrijskega zakona. Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi je leta 1921 za osebe, ki so se potepale in niso mogle dokazati, da se preživljajo na

24 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), št. 5390/29, Žandarmerijska postaja Železniki, 17. 5. 1929.

25 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 1498/1933, Ivan Berglez, 25. 4. 1933.

26 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 3647, Občina Novo mesto, 29. 12. 1933.

27 *Poročilo o kmetijski enketi*, str. 49.

28 *Gesetz vom 10. Mai 1873*, str. 385-388; Kot dober pregled avstrijske zakonodaje proti potepuštvu in beraštvu primerjaj: Finger: *Landstreicherei und Bettel*, str. 434-441.

29 Herz, *Die Vagabundage*, str. 574.

30 Wadauer, *Establishing Distinctions*, str. 42.

31 *Gesetz vom 24. Mai 1885*, str. 208-210.

pošten način, prav tako predpisal kazen do 3 mesecev zapor. Takšne osebe so lahko oddali tudi v prisilno delavnico.³² Po novem kazenskem zakoniku iz leta 1929 se je z zaporom do enega leta kaznovalo delomrzneže, ki so se potepali ali beračili. Vendar je bilo v primeru te kazni na sodišču najprej treba dokazati, da se je ta oseba resnično potepala zaradi delomrznosti.³³

Zaradi te relativno stroge zakonodaje so se nekateri nepoboljšljivi potepuhi in berači kar naprej vračali v prisilne delavnice in v zapore. Tako je berač s slikovitim poklicnim imenom Jeruzalemski romar v skoraj dveh desetletjih svoje kariere praktično več časa preživel v zaporu kot pa na cesti, saj je bil skoraj vsako leto kaznovan na večmesečne zaporne kazni.³⁴

Kljub takšnim primerom pa je v javnosti vseeno prevladovalo prepričanje, da sodišča potepuhe in berače obravnavajo premalo strogo. Kmetijska družba je leta 1931 poudarila, da sodišča sicer kaznujejo delomrzne potepuhe, »toda ko taka oseba prestane svojo kazen, uganja nadalje svojo obrt, kakor pred zaporom. Zapora se ne boji prav nič, pač pa ima strah pred prisilno delavnico.«³⁵ Toda nekdanji prisilni delavnici, ki je v Ljubljani delovala vse od leta 1847,³⁶ so oblasti ob izbruhu prve svetovne vojne spremenile namembnost. Prisilne delavce so namreč poslali na fronto. Tudi po koncu vojne njenega delovanja niso več obnovile.³⁷ Zato se je Kmetijska družba pri banski upravi Dravske banovine zavzela, da bi spet ustanovili prisilno delavnico in potem vanjo vtaknili vse potepuhe in delomrzneže, »ki se nočejo preživljati z delom svojih rok.«³⁸

Toda ponovni ustanovitvi prisilne delavnice je nasprotovalo samo predsedništvo višjega deželnega sodišča v Ljubljani. Menilo je, da v Dravski banovini ni nobene posebne potrebe po lastni prisilni delavnici. Za te potrebe je namreč povsem zadostoval posebni oddelek pri ženski kaznilnici v Begunjah (pristojen za celo državo) in moška prisilna delavnica v Stari Gradiški, kajti v obeh ustanovah so imeli še veliko prostih kapacitet. So se pa na sodišču strinjali, da je kaznjencev v prisilnih delavnicah tudi zato tako malo, ker sodišča potepuhe in berače le redko kdaj obsodijo na prisilno delo. V ostalih delih Jugoslavije so namreč sodišča potepuhe zelo redko kaznovala s prisilno delavnico. Zato so bile v Begunjah na prisilnem oddelku nastanjene v glavnem samo ženske iz Slovenije. Predsedništvo je menilo, da policija in orožništvo na sodiščih preprosto premalo pogosto ovajajo potepuhe za kazniva dejanja. Zato je predsedništvo izrazilo pripravljenost, da če bo banska uprava izdala navodilo, da mora policija in orožništvo s pomočjo

32 *Zakon o zaščiti*, str. 469-470.

33 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 27789/1932, Pomožna akcija 1932/33.

34 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 1075.

35 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 22523, Kmetijska družba, 3. 9. 1931.

36 Več o prisilni delavnici glej: Anžič, Postlana, str. 313-326; Pančur, Boj obrtnikov, str. 40-56.

37 Dolenc, *Prisilna vzgoja*, str. 230-245; Dolenc, »Usoda«, str. 73-76.

38 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 22523, Kmetijska družba, 3. 9. 1931.

obstoječe zakonodaje bolj odločno preganjati potepuhe, potem bo v primeru oprostilnih sodb tudi tožilstvo začelo načrtno vlagati prizive.³⁹

V Ljubljani tudi v naslednjih letih niso ponovno ustanovili prisilne delavnice, čeprav se je za njeno ustanovitev močno zavzemal celo ugledni profesor kazenskega prava Univerze v Ljubljani Metod Dolenc: »Vsakdanja izkušnja kaže – šestnajst let po ukinitvi ljubljanske prisilne delavnice – da je potepuhom *naravnost zrasel greben /.../. Strah pred prisilno delavnico je izginil. To je glavni vzrok potepuštva.*« Vsa nekdanja plemenita prizadevanja na tem področju so s tem izpuhtela v nič, »delomrznost pa zavzela obseg, ki mu zgodovina naših krajev nima primere.« Svoja razmišljanja je zaključil z željo, da »naj bi ,usoda‘ ljubljansko prisilno delavnico že skoraj vrnila prvotnemu smotru, da postane zopet ,strah delomrznih ljudi.«⁴⁰

PREJEMNIKI SOCIALNE POMOČI

Vsi berači seveda niso veljali za delomrzne. Kot smo videli, se je od novega veka dalje reveže delilo po kriteriju njihove sposobnosti za delo. Sposobni za delo so se bili dolžni sami preživljati, nesposobni za delo so bili upravičeni do pomoči. V primeru revežev, ki so bili vredni pomoči, je Jakob Alešovec ugotavljal, da »pravi, res potrebni berač se v javnem življenju ne vidi ali vsaj ne nadleguje dobrih ljudi; od mesta že toliko dobi, da mu tega treba ni, če ni razvajan in nima še kakih posebnih nadlog.«⁴¹

Pošteni reveži, ki se niso mogli več sami preživljati, naj bi torej od Ljubljane oziroma od občine dobili toliko pomoči, da jim ni bilo treba beračiti. Toda pomoči od občine ni dobil vsak revež. Od občine so lahko pričakovali javno pomoč le tisti, ki so imeli v tej občini tudi domovinsko pravico. Do sredine 19. stoletja je bila domovinska pravica v Avstriji vezana na občino rojstva ali na desetletno prebivanje v določeni občini. Domovinski zakon iz leta 1863 je zaostril možnosti za pridobitev domovinske pravice. Prosilec ni več dobil domovinske pravice po desetih letih bivanja v določeni občini, temveč je bila podelitev pravice povsem v pristojnosti posamezne občine. Šele leta 1896 je bil domovinski zakon spremenjen v tolikšni meri, da je lahko vsak avstrijski državljani zaprosil za domovinsko pravico v občini, v kateri je nepretrgoma živel vsaj deset let. Toda to samo v tem primeru, če pred tem ni užival ubožne podpore. Ta zakonodaja se je nato prenesla tudi v novo jugoslovansko državo.⁴²

39 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 22523, Višje deželno sodišče, 3. 9. 1931.

40 Dolenc, »Usoda«, str. 76.

41 Alešovec, *Ljubljanske slike*, str. 166.

42 Wendelin, Schub und Heimatrecht, str. 173-230; Spiegel, Heimatrecht, str. 809-843; Stariha, »Z nobenim delom, str. 40-42.

Že župnijski ubožni inštituti, v okviru katerih so od časa Jožefa II. začeli združevati vse nekdanje različne dobrodelne ustanove, so organizirali, zbirali in razdeljevali podporo v korist domačih revežev. Nesposobnost za delo je bila odločilen kriterij za dodelitev podpore. Na podlagi župnijskih ubožnih inštitutov se je nato postopoma zgradila ubožna oskrba, ki ni bila več vezana na cerkev, temveč na občino. Od srede 19. stoletja so v posameznih deželah Habsburške monarhije začeli postopoma sprejemati deželne socialne zakone, na podlagi katerih so ukinili župnijske ubožne inštitute in njihovo premoženje predali političnim občinam. Na Štajerskem so to npr. storili že leta 1873 (novi zakon leta 1896), na Kranjskem šele leta 1883 in na Koroškem leta 1886, v mnogih deželah pa sploh niso sprejeli posebnega zakona in so se naslanjali samo na splošni domovinski zakon in še na občinski zakon iz leta 1862.⁴³

Na podlagi te zakonodaje so občine imele dolžnost, da ljudem v primeru obubožanja dajejo podporo oziroma primerno oskrbo. Vsaka občina je morala skrbeti za svoje reveže, ki se niso bili več sposobni preživljati s svojimi lastnimi močmi. Z zagotavljanjem nujnih življenjskih potrebščin naj bi občine ne samo preprečevale najhujše socialne probleme, temveč tudi nadzirale svoje reveže, da le-ti ne bi beračili. Vendar domače občine niso vedno znale ali hotele primerno poskrbeti za svoje reveže. Eden glavnih vzrokov, zakaj občine niso primerno skrbele za svoje reveže, je bil ta, da za izvajanje takšne naloge preprosto niso imele dovolj lastnih sredstev.

Te svoje dolžnosti so občine zlasti težko izvajale v času zaostrenih gospodarskih in političnih razmer. Leta 1915 se je npr. kranjski deželni odbor obrnil na deželno vlado v Ljubljani, ker je iz različnih delov Kranjske dobil veliko pritožb nad vedno večjim številom beračev: »Berači hodijo od kraja do kraja, od občine do občine in zahtevajo kruha in denarja. Razume se, da mora vsaka občina prenašati nadlego *domačih* beračev. Da bi pa berači ne nadlegovali *tujih* občin, bi bilo umestno, če se odredi, da mora med vojno ostati *vsak* berač *v svoji domovni občini*, da se ga tam preživi.«⁴⁴ S takšno argumentacijo se je deželna vlada seveda povsem strinjala, tako da je deželni odbor na vse občine naslovil okrožnico, da morajo primerno oskrbovati in skrbno nadzirati svoje uboge, da ne bodo beračili niti po domači, še manj pa po tujih občinah.⁴⁵

Toda takšni pozivi niso veliko zalegli. Revnejše podeželske občine celo v gospodarsko ugodnejših časih po navadi niso imele zadosti sredstev, da bi lahko zadovoljile vse potrebe svojih občanov po nujni in v večini primerov tudi povsem upravičeni socialni pomoči. Ko se je primestna občina Vič leta 1928 pritoževala

⁴³ Veits-Falk, Armut, str. 106-107; Mischler, Armenpflege, str. 312-323; Anžič, *Socialna politika*, str. 36-38.

⁴⁴ ARS, AS 33, f. 13-19 (1893-1913), mapa 7901, Kranjski deželni odbor, 9. 3. 1915.

⁴⁵ ARS, AS 33, f. 13-19 (1893-1913), mapa 7901, Deželna vlada v Ljubljani, 16. 3. 1915; Okrožnica deželnega odbora, 29. 3. 1915.

nad vedno večjim številom beračev, je ugotovila, da velika večina teh beračev prihaja iz bližnje in daljne okolice, delno pa tudi iz sosednje Ljubljane. Zato je od srezkega poglavarja v Ljubljani zahtevala, da naj opozori okoliške občine, »da v zadostni meri poskrbijo za svoje občinske uboge, da jim ne bo treba beračiti po obmestnih občinah, kjer prebiva večinoma revno delavsko prebivalstvo in ima dovolj svojih ubožcev za podpirati.«⁴⁶ Veliki župan ljubljanske oblasti se je s to zahtevo povsem strinjal, zaradi česar je na vse občine ljubljanske oblasti naslovil okrožnico: »V nekaterih primerih se tudi da ugotoviti, da beračijo potrebni ubožci radi tega, ker zanemarjajo občine svoje ubožno-oskrbne dolžnosti. Zaradi tega opozarjam županstva, naj temu pojavu obračajo največjo pažnjo, svoje potrebne ubožne po določenih zakona o ubožni oskrbi primerno in zadostno oskrbujejo v svojem področju.«⁴⁷

Nekatere občine so celo neposredno spodbujale svoje reveže, da so se preživljali z beračenjem. Po avstrijski zakonodaji je bilo občinam sicer prepovedano izdajati izkaze o revščini, na podlagi katerih bi potem njihovi reveži lahko beračili od kraja do kraja.⁴⁸ Toda kranjski deželni zakon o oskrbi ubogih v občinah je občinam dovoljeval, da lahko v izjemnih primerih svojim ubogim izdajo dovoljenja, na podlagi katerih so potem ti reveži ob točno določenih dnevih po občini pobirali miloščino.⁴⁹ Vse kaže, da so nato občine tudi v Jugoslaviji ta dovoljenja relativno velikodušno podeljevale, saj je občina Vič med drugim tudi predlagala, da naj občine svojim revežem le v izjemnih primerih izdajo časovno in krajevno omejene dovolilnice za beračenje.⁵⁰

Čeprav so občine praviloma morale oskrbovati le domače reveže, so v nekaterih primerih bile prisiljene dati socialno pomoč tudi osebam, ki so imele domovinsko pravico v kateri od tujih občin. Občine so bile namreč po zakonu obvezane, da dajo pomoč tudi osebam, ki so imele domovinsko pravico v kateri koli drugi občini, če so za to obstajali upravičeni in nujni razlogi.⁵¹ To pomoč so nato morali povrniti njihovi zakonci, starši, stari starši ali otroci, ki so jih bili tako in tako dolžni preživljati.⁵² Ko je npr. že zgoraj omenjeni železničar Ivan Berglez ovadil svojega sina, da je potepuh in lenuh, je to storil predvsem zaradi tega, ker bi moral kot njegov oče nato poravnati vse stroške, ki jih je njegov sin naprtil tujim občinam, od katerih je dobil socialno pomoč. Pri tem je Ivan potožil, da ima še sedem nedoraslih otrok, za katere mora skrbeti. Zato ne more več kriti teh visokih zneskov, za katere je odgovoren njegov najstarejši sin: »Če se bode

46 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 10414/1928, Občina Vič, 5. 3. 1928.

47 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 10414/1928, Okrožnica, 31. 3. 1928, št. 4522.

48 Mischler, Armenpflege, str. 335.

49 *Zakon dne 28. avgusta 1883*, str. 26.

50 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 10414/1928, Občina Vič, 5. 3. 1928.

51 Mischler, Armenpflege, str. 328-329.

52 Prav tam, str. 326.

to še naprej pojavljalo, se v mojem obupu ne bodem z moral več upirati nesrečni misli, ki me muči, namreč ženo z sedmimi nepreskrbljenimi otroci prepustiti svoji usodi, in napraviti konec mojemu nesrečnemu življenju.«⁵³

Toda v večini primerov reveži, ki so prejeli nujno pomoč v kateri od tujih občin, niso imeli dovolj premožnih svojcev, ki bi lahko poskrbeli za njih. Ker pa je morala za svoje uboge praviloma skrbeti vsaka občina zase, je morala domovinska občina povrniti pomoč, ki jo je njihovemu revežu namenila katera od drugih občin.⁵⁴ Tudi kranjski deželni zakon o oskrbi ubogih iz leta 1883 je od domovinskih občin zahteval povračilo stroškov, ki so jih imele druge občine z oskrbo njihovih revežev. Občine, ki so pomagale tujemu revežu, so bile o tem seveda čim prej dolžne obvestiti njihovo domovinsko občino. Zaradi tega je med občinami ves čas potekala živahna korespondenca.⁵⁵ Mestna občina Ljubljana je dlje časa celo uporabljala standardizirane dopise, v katerih je samo vpisala osebne podatke prejemnika pomoči, zakaj je prejel to pomoč, kolikšna je bila ta pomoč in katera občina je dolžna čim prej povrniti ta znesek.⁵⁶

Najbolj pogosto so tuji občani dobili pomoč v primeru, če so potrebovali denar za vrnitev v domovinsko občino, kjer bi potem lahko za njih primerno poskrbeli. Denar so lahko dobili tudi za pot v kakršen koli drug kraj, kjer jih je čakalo delo ali so morali tja oditi zaradi nujnega zdravljenja. Pogosti so bili tudi primeri, ko je tuji revež nujno potreboval zdravniško oskrbo oziroma je bil sprejet v občinsko bolnišnično ustanovo.⁵⁷

Za pomoč so lahko zaprosile tudi osebe, ki sicer niso bile povsem revne, vendar jim je v tujih krajih preprosto zmanjkalo denarja. V takšni stiski naj bi se znašla tudi Marija Arčon iz okolice Celja. Zaželela si je namreč obiskati sina, ki je bil v vojski na Otočcu. Toda zaradi pomanjkljivih prometnih zvez, čakanja na postajah, nepoznavanja krajev in tudi nepoznavanja cen železniških vozovnic ji je na poti domov zmanjkalo denarja. Za vrnitev domov je tako dobila 40 din. Seveda pa je bila takšna pomoč mišljena kot začasna pomoč, katere ni vrnila njihova domovinska občina, temveč prejemniki pomoči sami. Zato je tudi Marija v prošnji za pomoč navedla, da bo ta znesek »takoj vrnila, ko pridem domov.«⁵⁸

V večini primerov pa so za potne stroške zaprosili reveži, ki tega denarja niso mogli ali hoteli vrniti. V nekaterih primerih tega denarja niso hotele vrniti tudi njihove domovinske občine. Občina Šenčur npr. leta 1934 občini Lukovica ni hotela povrniti stroškov za oskrbo enega od njihovih občanov. Tega je domača

53 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 1498/1933, Ivan Berglez, 25. 3. 1933.

54 Mischler, Armenpflege, str. 328-329.

55 Anžič, *Skrb za uboge*, str. 40.

56 Prim. ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 21164/1933, Mestno načelstvo Ljubljana, 3. 5. 1933.

57 Mischler, Armenpflege, str. 331.

58 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 3683/1925.

občina preprosto razglasila za brezdelneža, se pravi za osebo, ki se je sposobna sama preživljati, vendar zaradi svoje lenobe tega noče storiti. Takšna oseba pa po njihovem prepričanju ni bila upravičena do pomoči. Občina Šenčur je nasprotno menila, da se je prosilec za pomoč izkazal »z verodostojnimi dokazi, poleg tega je pa tožil o bolezni ter je izjavil, da zaprošen znesek potrebuje radi bolezni oziroma za povratek v domovno občino.« Obenem je zagrozila občini Lukovica, da če ne bodo vrnili tega denarja, se bodo obrnili na srez Ljubljana okolica: »Tukajšnja občina nikakor ni dolžna trpeti na račun tukajšnjega ubožnega sklada označenega zneska, posebno ne za tuje občane, ki niso uradno preklicani.«⁵⁹

DELOMRZNEŽI

V primerih dodeljevanja pomoči tujim revežem so njihove domovinske občine pogosto uporabljale postopek, s katerim so uradno ugotovile, da določena delomrzna oseba ni pripravljena z delom preživljati same sebe, zaradi česar so to osebo tudi uradno preklicale kot prejemnico socialne pomoči. O tem so nato obvestile višje državne oblasti, ki so potrdile ta preklic ter z njim preko okrožnic ali z objavo v uradnem listu seznanile ostale občine.

Pri dodeljevanju pomoči tujim revežem je nedvomno vedno prihajalo do zlorab s strani prejemnikov teh pomoči. V arhivskih virih deželne vlade v Ljubljani, ljubljanske in mariborske oblasti ter Dravske banovine v Ljubljani najdemo veliko primerov razglasitve posameznih oseb za delomrzne potepuhe, katerim so njihove domovinske občine odrekle pravico, da lahko od drugih občin dobijo nujno socialno podporo.

Leta 1883 so tako poročali o brezposelnem pekarskem pomočniku iz okrajnega glavarstva Logatec, ki se že dlje časa potepa po različnih deželah Habsburške monarhije, v zadnjem času predvsem po Hrvaškem in Dalmaciji. Pri tem je pogosto obiskal različne bolnišnične ustanove. Prav tako mu je pod različnimi pretvezami od občin uspelo dobiti denar za pot domov. Na račun domače domovinske občine je uspel dobiti še različne druge podpore, s čimer je domači občini povzročil zelo visoke stroške. Da bi temu zlu naredili konec, je deželno glavarstvo na podlagi prošnje domovinske občine na deželno vladu naslovilo prošnjo, da te osebe brez ugotovitve zdravnika o potrebnosti bolnišnične oskrbe ne sprejmejo v nobeno bolnico in da mu ne dajo nobenega predujma za pot ali kakšno drugo podporo na račun domače občine, pri čemer naj to velja tako za avstrijsko kot za ogrsko polovico monarhije.⁶⁰ Ker se je ta oseba potepala po tako

59 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 2333, Občina Šenčur, 5. 2. 1934.

60 ARS, AS 33, f. 13-19 (1861-1890), mapa 7698, Okrajno glavarstvo Logatec, 16. 8. 1883.

obširnem ozemlju, je moralo o tej prošnji odločati notranje ministrstvo. Slednje je nato to osebo brez pomislov razglasilo za potepuha.⁶¹

V večini primerov je o upravičenosti teh preklicev odločala deželna vlada v Ljubljani. Potepuh iz občine Naklo se je večinoma prav tako brezposeln potikal po različnih habsburških deželah in pri tem po občinah prosil denarno podporo za vrnitev v domovinsko občino. Večkrat je bil tudi sprejet v bolnišnicah. Toda čeprav je od različnih dalmatinskih občin prejel več podpor za vrnitev domov, še vedno ni prišel nazaj v domovinsko občino. Zato je domovinska občina prosila, da ne želi samo vseh bolnišnic opozoriti na tega simulanta, temveč da želi opozoriti tudi vsa okrajna glavarstva, magistrature in občine tako na Kranjskem kot v sosednjih deželah, da tej osebi ne smejo več dajati podpore za vrnitev v domačo občino. Obenem je domovinska občina naročila, da naj to osebo takoj, ko jo opazijo, aretirajo, predajo najbližji odgonski postaji in jo pošljejo nazaj v domovinsko občino.⁶²

Na podlagi odgonskega zakona iz leta 1871 so namreč lahko aretirali in odgnali nazaj domov vse reveže, ki so se neupravičeno potikali izven ozemlja domače občine, se pravi, da so tam beračili ali neupravičeno prosili za pomoč.⁶³ V domači občini so nato resnične reveže primerno oskrbeli, delovno sposobnim revežem pa dodelili primerno delo. V resnici so seveda občine le v izjemnih primerih same pritiskale na oblasti, da naj njihove reveže, ki so se potikali po tujih občinah, izženejo nazaj domov. Takšne odločitve so bile namreč povezane z visokimi stroški. Zato je bilo veliko lažje in predvsem ceneje, če so te reveže preprosto razglasile za delomrzneže. V takšnih primerih so potem morale druge občine paziti, da tem osebam niso pomagale, saj od domače občine ne bi dobile povrnjenega denarja za pomoč. Preklicani reveži pa so si potem pač morali pomagati sami.

Glede tega se ni nič spremenilo tudi po nastanku jugoslovanske države. Zelo veliko je bilo primerov, ko so občine preprosto sporočile, da se ta in ta oseba »klati okoli ter jemlje podpore in potne predujme na račun domovinske občine. Potika se tudi od bolnice do bolnice ter povzroča bolniške stroške. Imenovani je zdrav, toda delomržen. [...] Domovinska občina v bodoče odklanja vsako povračilo tako občinskih podpor kakor tudi bolniških stroškov.«⁶⁴

Le majhen del tako preklicanih ljudi je prihajal iz tistih skupin prebivalstva, ki so že v predindustrijski družbi tradicionalno predstavljali največji del pomoči potrebnih revežev. Eden najpomembnejših vzrokov revščine je bila nesposobnost za delo zaradi starosti. Toda tudi veliko število otrok ali izguba delovno aktivnega

61 ARS, AS 33, f. 13-19 (1861-1890), mapa 7698, Erlass 19. September 1883, št. 8345.

62 ARS, AS 33, f. 13-19 (1861-1890), mapa 10414, Okrajno glavarstvo Kranj, 4. 12. 1883.

63 Prim. Stariha, Z nobenim delom, str. 37-76.

64 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 6093/1926, Občina Cerklje, 5. 5. 1926.

člana družine je lahko družino brez posesti ali z malo posesti prignala v revščino. V revščini so se veliko pogosteje kot moški znašle ženske.⁶⁵

Vse te skupine prebivalstva najdemo tudi med osebami, ki so jih njihove domače občine razglasile za brezdelneže, se pravi, da so bili po mišljenju občine sicer sposobni za delo, vendar se kljub temu niso bili pripravljeni preživljati sami. Eden od njih je bil tudi 57-letni Janez Golob iz Kamnika, ki se je že leta dolgo brezposeln potepal po Kranjski, Primorski in Dalmaciji, pri čemer si je iz najrazličnejših vzrokov pustil na račun svoje domovinske občine izplačati predplačila za potovanje in različne podpore.⁶⁶

Med njimi seveda srečamo tudi ženske. Ena od njih je bila 31-letna Angela Zalokar iz Guštanja, ki je bila že večkrat kaznovana kot delomrzna oseba, pri tem odgnana v domovinsko občino, od koder pa je vedno znova pobegnila novim dogodivščinam nasproti (tudi v sosednjo Avstrijo).⁶⁷ V večini primerov oblasti žensk niso preganjale samo kot potepuhinje in beračice, temveč tudi kot prostitutke. 22-letna Avgusta Babšek iz Poljčan je bila do leta 1933 že desetič kaznovana zaradi tatvine, gonoreje in potepuštva. Domači orožniki so bili prepričani, da je ona »resnično zelo delomrzna, je vlačugarka, prostitutka, tatica in goljufivka, in se večinoma od prednavedenih dejanj preživlja. Ter bi bilo popolnoma upravičeno isto v prisilno delavnico poslati.«⁶⁸

Oblasti pa niso preganjale samo posameznikov, temveč tudi celotne družine. Ena od teh je bila družina Serpan iz Jablanice pod Snežnikom. Zakonca in štirje ali pet mladoletnih otrok so se po Primorskem brezposelno potikali enkrat vsak posamezno, drugič pa vsi skupaj.⁶⁹ Revščina je zlasti pogosto potrkala na vrata družin s številnimi otroki. V takšnih primerih se je lahko zgodilo, da priložnostni zaslužki staršev in občasni socialni prejemki niso zadostovali za preživetje teh družin, zaradi česar so družinski člani skupni proračun polnili še z beračenjem. Zakonca Lesjak sta npr. imela kar osem otrok, starih od 18 mesecev do 12 let. Brezposelnemu očetu Francu je njegova domovinska občina ponudila zaposlitev pri javnih delih. Toda Franc je to zaposlitev odklonil z izjavo, da z desetimi dinarji dnevnega zaslužka ne more preživeti svoje desetčlanske družine. Po njegovih besedah naj bi namreč njegova družina veliko več denarja zaslužila z beračenjem. Prav tako je odklonil ponudbo občine, da lahko svoje nepreskrbljene otroke odda v oskrbo na kmetije v domači občini.⁷⁰ Ko se je Franc z družino nato ponovno odpravil beračit po okoliških krajih, se je srezko načelstvo Ptuj odločilo, da bo štiri

65 Veits-Falk, Armut, str. 89-95.

66 ARS, AS 33, f. 13-19 (1861-1890), mapa 2638, Deželni predsednik, 8. 4. 1884.

67 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), št. 48343, Mariborska oblast, 7. 12. 1928.

68 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 2854, Žandarmerijska postaja Poljčane, 14. 12. 1933.

69 ARS, AS 33, f. 13-19 (1861-1890), mapa 3319, Okrajno glavarstvo Postojna, 7. april 1883.

70 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 955, Občina Leskovec, 13. 4. 1934; ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 5185/1-34, Srez Ptuj, 17. 4. 1934.

njegove najmlajše otroke oddalo v otroški dom v Maribor, »s čimer bi se dokončno prisililo imenovanega, da se ne podaja več s svojo številno družino na pot.«⁷¹

Skrb za otroke je bila eden od najbolj pogostih argumentov, s katerim so oblasti preganjale potepuštvu celotnih družin. Takšen je bil tudi primer družine Janeza Debeljaka, ki ga je njegova občina Trbovlje označila za delomrznega lenuha. V premogovniku naj bi imel lepo službo z dobrim zaslužkom. Toda postal je preveč prevzetan. Ko so ga zaradi tega premestili v drugi kraj, mu to ni bilo všeč in ni več hotel hoditi na delo. Naposled je bil tri mesece doma brez dela. Preživiljal pa se je tako, da je svojega pohabljenega otroka pošiljal beračit. Napeljevanje mladoletnih otrok v beračenje pa je bilo seveda strogo prepovedano. Naposled ga je uprava rudnika tudi formalno odpustila in vrgla iz službenega stanovanja. V tem trenutku se je vmešala občina. Najprej mu je priskrbel službo v gradbenem podjetju. Ker te službe ni hotel sprejeti, je zaradi potepuštvu pristal v zaporu. Problem z njegovimi nepreskrbljenimi otroki in ženo je občina rešila tako, da jih je poslala v ubožnico. Ko je Janez prišel iz zapora, si spet ni hotel poiskati službe. Raje je vzel ženo in otroke iz ubožnice ter skupaj z njimi odšel živeti v bližino Podčetrтка, kjer je izkoriščal socialno pomoč tamkajšnje občine in posledično seveda tudi domovinske občine.⁷²

REVEŽI V STISKI

V tem primeru se zdi, kot da so občinske oblasti povsem upravičeno ukrepale proti brezvestnemu očetu, ki zaradi svoje lenobe ni hotel pošteno delati, raje je živel na račun svojega invalidnega otroka. Toda pri branju takšnih in podobnih ovadb, na podlagi katerih se je določene osebe nato razglasilo za brezdelneže, se moramo dobro zavedati, da so te ovadbe spisale občinske uprave, ki so po navadi imele zelo subjektivni pogled na socialni položaj, v katerem so se znašle obravnavane osebe. Še zlasti, ker vemo, da so s preklicem takšnih oseb občine lahko prihranile kar nekaj denarja. Seveda vsakega prejemnika socialne pomoči ni bilo mogoče razglasiti za brezdelneža. Veliko revnih starcev, vdov in družin s številnimi nepreskrbljenimi otroki se seveda v resnici ni bilo sposobnih preživljati. Zato so tudi dobili občinsko podporo. Toda v zameno za to so te obubožane družine in posamezniki morali plačati določeno ceno. Tisti člani družine, za katere so mislili, da so sposobni za delo, so morali sprejeti vsako delo, ki jim je bilo ponujeno. Predvsem pa so morali živeti v skladu s predstavami takratne družbe.

71 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 5185/5-34, Srez Ptuj, 14. 5. 1934.

72 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), št. 82231/1930, Trg Trbovlje, 11. 2. 1930.

V tem pogledu je poučna zgodba Jere Drolc in njenih dveh sinov, starih pet in sedem let. Po smrti moža je družina izgubila prezadolženo kmetijo, Jera pa se je skupaj z otrokoma znašla na cesti. Kmalu so se začeli preživljati z beračenjem. Šele takrat, ko je Jera hudo zbolela, se je zatekla v občino Motnik, kjer je dobila sobo in za tri mesece občinsko denarno pomoč. V zameno za to se je obvezala, da bo potem, ko bo ozdravela, »po možnosti z delom preživljala sebe in otroke.« Toda vse kaže na to, da celo v času, ko je bila bolna, prejeta občinska pomoč ni zadoščala za preživetje. Potrebni živež je bila prisiljena izprositi pri kmetih. Ko je naposled ozdravela, pa ni držala svoje obljube in se ni hotela zaposliti. Raje se je še vedno preživljala tako, da je skupaj z otrokoma beračila po tamkajšnji in sosednjih občinah. Pri tem naj bi izjavila, »da naj dela samo norec, njej pa ni treba, ker se tako tudi lahko preživlja, so namreč ljudje dobri in jej dajo vsega kar potrebuje.«⁷³ Tudi otroke naj bi Jera vodila le zato s seboj, ker naj bi se zato ljudem bolj smilila, zaradi česar je tudi dobila več darov. Vodstvu občine Motnik takšno obnašanje seveda ni bilo po volji: »Ker pa nista imela mladoletna otroka /.../ nobene prave moralne in krščanske vzgoje, zato je sta se otroka po sklepu občinskega odbora oddala poštenim in dobrim strankam v oskrbo in v vzgojo in njo samo, kot še mlado, zdravo in za delo sposobno se je nameravalo spraviti v kakšno službo, da si bode z delom služila potrebni živež. Ker pa je imenovana delamržna in že navajena postopanja, beračenja in udana nemoralnemu življenju, ji ni bilo to po volji.«⁷⁴ Že po dobrem tednu dni je vzela svoja otroke in izginila neznano kam.

Zelo težko je reči, v kolikšni meri je tako podana zgodba ustrezala resnici. Dejstvo je, da Jera Drolc ni obubožala po svoji krivdi. Hkrati so celo občinski možje sami izjavili, da je bila »dela nevajena«. Dejstvo pa je tudi, da so občinski možje socialno pomoč odredili tudi po moralnih kriterijih. Jera je namreč od občine poleg sobe v pol leta dobila komaj 160 din podpore, medtem ko so družinama, ki sta vzela v oskrbo njena mladoletna otroke, dodelili veliko večjo denarno nadomestilo za stroške, ki naj bi jih imeli z vzrejo obeh otrok. Ena družina naj bi dobivala 50 din mesečno in druga za eno leto 400 din.

Na podobne subjektivne presoje naletimo tudi v mnogih drugih primerih. Za zgoraj omenjeno Avgusto Babšek, ki so ji poleg potepuštva pripisovali tudi prostitucijo, so npr. mimogrede tudi omenili, da je sirota, ki bi morala živeti pri svojem varuhu. Ničesar pa ne vemo o tem, kakšne naj bi bile dejanske razmere pri njem. Vemo samo, da naj bi varuh poskrbel za njeno prevzgojo in ji naložil primerno delo. Ona pa ni hotela ostati pri varuhu in je vedno znova pobegnila.⁷⁵

73 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 635, Žandarmerijska postaja Motnik, 30. 7. 1933.

74 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 381, Občina Motnik, 14. 6. 1932.

75 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 2854, Žandarmerijska postaja Poljčane, 14. 12. 1933.

podobno ne izvemo nič konkretnega o dejanskih družinskih razmerah, v katerih bi moral živeti zgoraj omenjeni potepuški sin železničarja Ivana Bergleza. Izvemo samo, da je bil njegov sin iz prvega zakona, da je imel železničar v drugem zakonu še sedem mladoletnih otrok in da se njegov prvi sin ni razumel z mačeho.⁷⁶

V primeru neurejenih družinskih razmer, obubožanja vdov, velikega števila nedoraslih otrok, previsoke starosti, nevajenosti na delo in podobno je zelo težko ugotoviti resnične vzroke, zaradi katerih določene osebe niso bile sposobne preživljati samih sebe in svojih bližnjih. Občinske in državne oblasti so bile seveda prepričane, da ti ljudje preprosto nočejo delati, čeprav so v resnici povsem sposobni za delo. Toda v nekaterih od teh primerov se lahko upravičeno vprašamo, če je bilo res tako. Ali te osebe v resnici niso bile samoodgovorne?

Na prvi pogled se zdi, da večina oseb, ki so jih oblasti preklicale, v resnici ni bila pripravljena prevzeti odgovornost za svoje preživetje, raje so živele na račun solidarnosti družbe. Navsezadnje so večinoma preklicali moške, ki so bili v najboljših letih za delo. 35 letni Franc Korošec iz občine Bloke je bil npr. po poklicu kovač, zaradi česar mu po prepričanju domače občine ne bi smelo manjkati »dela in zaslužka, toda isti je delamržen, in mu je lubše postopati po tujini in izkoriščati tuk. občino.«⁷⁷ Podobno naj bi veljalo še za 34.-letnega rudarja iz Trbovelj, ki je bil do takrat že sedemkrat kaznovan zaradi potepušstva in pri tem že enkrat zaprt v prisilni delavnici v Stari Gradiški: »On se vedno potika okrog, ne da bi se kedaj stalno nastanil, ter gleda na to, da bi se preživiljal na račun drugih.«⁷⁸

Niso tudi redki primeri, ko so prosilci za pomoč navajali neresnične podatke. Neka oseba, ki je npr. prejela 40 din za pot iz deželne bolnice v Ljubljani domov v občino Kozje, se tam potem sploh ni zglasila. Ugotovilo se je, da ta oseba v tej občini nima stalnega bivališča, nima nobenih sorodnikov in jo celo nobeden ne pozna.⁷⁹ Podobno je Ivan Grbec iz občine Tunjice v srezu Kamnik večkrat dobil pomoč. Glede na to, da je imel Ivan levo roko nekoliko otrplo, je v svojih prošnjah navajal, da je bil pred tem zaposlen kot monter v tovarni transformatorjev v Nišu, kjer si je zlomil roko in da je zaradi tega nezmožen delati. Denar je potreboval za vrnitev iz bolnišnice domov k ženi in dvema otrokoma, katera je tudi moral preživljati. Toda kasneje so uradniki ugotovili, da je Ivan že v prvi prošnji navajal neresnične podatke. Tovarna, kjer naj bi bil prej zaposlen, namreč sploh ni obstajala. Ko so ga ob ponovni prošnji za podporo soočili s tem dejstvom, je najprej hotel podkupiti uradnika. Ko mu to ni uspelo, »je hotel nadlegovati g. načelnika ter po vrsti hodil od referenta do pisarne in nazaj, da bi izsilil podporo.«⁸⁰

76 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 1498/1933, Žandarmerijska postaja Pragersko, 21. 6. 1933.

77 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 31/3/1926, Občina Bloke, 14. 12. 1925.

78 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), št. 3254, Trg Trbovlje, 6. 6. 1929.

79 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 927, Trg Kozje, 24. 8. 1933.

80 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 1797/1925, Ivan Grbec, 5. 3. 1925.

Največ domišljije je pokazal neki dolenski potepuh, ki se je v primerih, ko je prosil za podporo, predstavljal kot bivši avstrijski mornariški oficir, kot brezposelni direktor hotela ipd.⁸¹ Dolga leta pa se je uspešno pretvarjal Jernej Jama iz Šentvida. Pri prošnjah za pomoč je navajal, da je bivši zasebni uradnik. Na račun domovinske občine mu je uspelo prepotovati dobršen del Slovenije. Med leti 1921 in 1924 je po štajerskih (Celje, Trbovlje, Slovenj Gradec, Maribor) in delno tudi dolenskih občinah (Novo mesto, Metlika) skupaj izvabil 318,7 dinarja za pot domov.⁸²

Še več denarja je uspelo dobiti brezdelnemu steklarskemu pomočniku Alojzu Grossingerju, ki je leta 1928 samo v šestih mesecih klatenja skupaj z družino po štajerskih in hrvaških občinah dobil za 640 din podpor.⁸³ Eden najbolj velikopoteznih zaslužkarjev pa je bil brezdelni kovač Franc Korošec. Leta 1925 mu je uspelo samo v šestih tednih po različnih krajih Hrvaške, Slavonije in Bosne zbrati za 1300 din različnih socialnih podpor.⁸⁴

Toda veliki večini je uspelo dobiti samo po nekaj deset oziroma v najboljšem primeru nekaj sto dinarjev socialne podpore. Ti zneski v nobenem primeru niso zadoščali za pokritje življenjskih stroškov. Mesečni stroški za hrano so npr. leta 1923 na osebo znašali 382 din, potem so enakomerno padali in so leta 1932 znašali 239 din, najnižji so bili leta 1935, ko so znašali 214 din, potem so počasi naraščali do leta 1939, ko so znašali 251 din.⁸⁵ To se pravi, da bi Alojzu Grossingerju prej omenjenih 640 dinarjev zadostovalo komaj za okoli dva meseca življenja. On pa je ta sredstva dobil v šestih mesecih. Hkrati je moral preživeti še svojo družino. Nič čudnega torej, če je morala njegova družina večino dohodkov za svoje preživetje dobiti z beračenjem.⁸⁶

Delovno sposobni reveži so bili še vedno prisiljeni uporabljati priložnostno ekonomijo preživljanja. Za svoje preživetje so se bili poleg priložnostnih zaslužkov prisiljeni posluževati še beračenja in drugih nezakonitih oblik služenja denarja. Kdor je lahko, je takoj zgrabil vsako priložnost, da je dobil kakšno od priložnostnih socialnih podpor. Kot smo videli, so bile najbolj primerne enkratne denarne podpore ali pa predplačila za potne stroške. Iluzorno pa je bilo misliti, da bi se lahko pri svojem preživetju zanašali samo na te podpore

V desetletjih pred drugo svetovno vojno ni bilo malo revežev, ki so bili sicer sposobni za delo, vendar njihovi dohodki niso zadostovali za normalno življenje. V obdobju med obema vojnama so bili celo redni dohodki delavcev mnogokrat

81 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 22710/1933, Občina Bela cerkev, 4. 7. 1932.

82 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 26025/1924, Žandarmerijska postaja Št. Vid, 5. 1. 1924.

83 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 1989/1/1929, Občina Jurklošter, 13. 1. 1929.

84 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 31/3/1926, Občina Bloke, 14.12.1925.

85 Kresal, Mezde in plače, str. 14.

86 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 1989/1/1929, Občina Jurklošter, 13. 1. 1929.

tako nizki, da niso zadostovali za dostojno življenje. Kar dobra polovica vseh delavcev je zaslužila premalo, da bi lahko pokrila stroške uradno določenega življenjskega minimuma. Ti delavci so torej živeli v revščini. Še slabše je bilo, če so morali vzdrževati še ostale člane družine: »Eksistenčnega minimuma štiričlanske delavske družine pa delavci v Sloveniji z enim zaslužkom niso mogli zadovoljivo pokrivati. V takem primeru so se morali prikrajševati pri hrani, obleki in stanovanju in so živeli v revščini.«⁸⁷ Nič čudnega torej, če se je prej omenjeni Franc Lesjak leta 1934 pritoževal, da z desetimi dinarji dnevnega zaslužka od javnih del ne bo mogel preživljati svoje devetčlanske družine.⁸⁸ Tega leta je namreč povprečna plača znašala okoli 20 dinarjev.⁸⁹

NEUPRAVIČENO RAZGLAŠENI ZA DELOMRZNEŽE

Za večino za delo sposobnih oseb, ki so jih oblasti preklicale, tako obstajajo resni pomisleki, če so te osebe resnično samo zato zaprosile za socialno pomoč, ker se niso hotele same preživljati in so raje živele na račun solidarnosti družbe. Tako so vsaj trdile občinske oblasti, ki so poskrbele za preklic teh oseb. V nekaterih primerih so bili ti preklici tako očitno sporni, da so proti njim morali ukrepati celo drugi državni ali občinski organi.

Na začetku leta 1929 je npr. občina Suhadole hotela preklicati dvajsetletnega zlatarskega pomočnika Antona Jakša, ki ni nikoli živel v tej občini, vedno samo v Ljubljani.⁹⁰ Anton je namreč na račun svoje domovinske občine junija 1928 dobil od Ljubljane 50, pol leta kasneje pa še 60 din podpore. Občinska prošnja za preklic je po takrat veljavnem upravnem postopku prispela v urad velikega župana ljubljanske oblasti. Ta se je nato obrnil na mestni magistrat v Ljubljani, naj mu sporočijo, v kakšnih okoliščinah so tej osebi dali podporo. Mestni magistrat je odgovoril, da je bil Anton Jakša 4 mesece brezposeln, obenem pa ima tudi njegova mati kot upokojenka tobačne tovarne zelo majhno pokojnino. Zato naj bi bil prisiljen vzeti denarno podporo na račun domovinske občine. Naposled je marca 1929 dobil še 100 din za pot do svoje nove službe v Zemunu, ki mu jo je priskrbel borza dela.⁹¹ Zastopnik velikega župana ljubljanske oblasti je na podlagi teh podatkov sklenil, da prošnji občine Suhadol, »da se prekliče Anton Jakša ... kot delomrznež, ne more ugoditi, ker ni utemeljen. Ako je imenovan dvakrat vzel podporo na račun domovne občine v stiski, ko je bil brezposeln,

⁸⁷ Kresal, *Mezde in plače*, str. 14.

⁸⁸ ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 5185/5-34, Srez Ptuj, 14. 5. 1934.

⁸⁹ Kresal, *Mezde in plače*, str. 13.

⁹⁰ ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 1588/1929, Občina Suhadol, 17. 2. 1929, 29. 1. 1929.

⁹¹ ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 1588/1929, Magistrat Ljubljana, 27. 3. 1929.

ne more biti to razlog, da ga razglasim za delomržneža. Pri vsakem predlogu, s katerim predlaga županstvo, da se nekoga pokliče kot delomržneža, je treba ugotoviti preje delomržnost dotične osebe. V tem slučaju županstvo tega ni ugotovilo, ker samo priznava, da mu je imenovani popolnoma neznan.«⁹²

Nekateri primeri, s katerimi so občine preklicale svoje za delo sposobne občane, so bili namreč tako očitno pristranski, da so bile državne oblasti naravnost prisiljene ukrepati. Državne oblasti so lahko v teh primerih že iz samih utemeljitev preklica razbrale resnični namen občine, da te osebe prekličejo preprosto zato, ker so hotele zmanjšati svoje izdatke za socialno pomoč. Mestna občina Jesenice je npr. leta 1929 velikopotezno razglasila za brezdelneže kar tri svoje občane. Srežkemu poglavarju v Radovljici se je to zdelo nekoliko pretirano, saj sta dva od njih le enkrat vzela podporo: »To dejstvo samo pa ne more še biti razlog, da se prekličeta kot delomržneža, ki izrabljata javne podpore. Poizvedite torej, ali sta ta res delomržneža in klateža in mi poročajte.« Žandarmerijska postaja Jesenice je odvrnila, da sta oba že več let brez dela in da »dela tudi ne iščeta, vsled česa ju je smatrati za delomržneža.«⁹³

Tudi banska uprava je kasneje večkrat zavrnila vloge za preklic s strani posameznih občin. Leta 1934 je npr. zavrnila vlogo srežkega načelstva Metlika, ker ta v njej sploh ni navedla konkretnih dejanj osebe, katero je hotela razglasiti za potepuha in delomržneža.⁹⁴ V večini primerov so morale občine svojo vlogo nato samo dopolniti z bolj natančnimi podatki. Občine so se tega kmalu navadile. V svojih vlogah na višje državne instance so vse pogostejše začele natančno navajati osebne podatke osebe, ki so jo hotele preklicati, natančne zneske, ki so jih te osebe prejele na račun domovinske občine v tujih občinah. Pogosto so dodale še poročila lokalnih orožnikov, ki so še bolj natančno podali moralno in kriminalno oceno o spornih osebah.

Le v zelo redkih primerih se kakšna občina ni hotela držati predpisanega upravnega postopka in je hotela sama samovoljno razglašati svoje občane za brezdelneže. Tako je leta 1933 npr. ravnala občina Loka, ki je v uradnem listu kar tri svoje občane za delazmožne brezdelneže, »katere pa domovna občina v nobenem primeru ne za navedene kakor tudi za nikogar drugega semkaj pristojnega, dela zmožnega, ne bo vračala!«⁹⁵ Zato je banska uprava pozvala načelnika sreza Maribor desni breg, naj se pozanima o upravičenosti teh preklicev in naj hkrati opozori občine, da same ne smejo objavljati preklicev. Hkrati je tudi opozorila uredništvo uradnega lista, da takšnih preklicev od občin ne sme več

92 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 1588/1929, Veliki župan Ljubljana, 15. 4. 1929.

93 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 6014/1929.

94 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 2475/2, Banska uprava, 5. 3. 1934.

95 Razglas občine Loka, str. 124.

objavljati, temveč naj upošteva le preklice, ki jih pošlje banska uprava.⁹⁶ Načelnik sreza je občino Loka povprašal, zakaj so obšli običajni postopek in preklic poslali direktno na uradni list in ne na bansko upravo.⁹⁷ Vendar na to vprašanje ni dobil direktnega odgovora. Obenem se je o teh osebah pozanimal še na tamkajšnji orožniški postaji Rače, od koder so mu sporočili, da ne morejo ugotoviti, če so te tri osebe brezdolneži, »ker ti že več let ne bivajo v domovinski občini in tudi dosedaj niti eden od navedenih še ni podpore od domovinske občine prejel«, poleg tega pa je eden od njih trenutno zaposlen kot poljedelski delavec, za druga dva pa nimajo konkretnih podatkov, čeprav sta bila nekajkrat že kaznovana.⁹⁸ Banska uprava je naposled odločila, da občina ni imela pravice, da sama razglasi te osebe za delomrzneže. To lahko stori samo banska uprava. Zato je banska uprava v uradnem listu tudi uradno preklicala občinsko razglasitev teh treh oseb za delomrzneže.⁹⁹ Toda občina te odločitve ni hotela razumeti. Retorično se je vprašala, kdo bolje ve, kdo je delomrznež, če ne prav domača občina, in pri tem očitajoče dodala, da bodo zato delomrzneži še naprej jemali podporo na račun resnično potrebnih revežev in predvsem na račun delavnega kmeta.¹⁰⁰

Podeželske občine so se namreč skoraj vedno, ko niso hotele dati podpore domnevnim brezdolnežem, sklicevale na interese kmečkega prebivalstva. Po eni strani naj bi bil namreč prav kmet tisti, ki vzdržuje reveže domače občine, po drugi strani pa so se prav ti kmetje pritoževali, da nimajo zadosti delovne sile. Tudi občinski možje občine Loka so menili, da bi te tri osebe lahko dobile delo pri kmetih, če bi le tako hotele. One niso le pri najboljših delovnih močeh, temveč so tudi vajene kmečkega dela.¹⁰¹ Podobno argumentacijo so občine uporabljale tudi pri mnogih drugih zgoraj omenjenih primerih. Tako so tudi za Ivana Roka menili, »da naj se loti poštenega dela, ker v tukajšnji občini je dela v poljedelstvu zadosti, da se lahko vsaki, kateri le hoče, pri tem preživlja«. ¹⁰²

Najbolj pogosto se je ta argument uporabljal v primeru kmečkih fantov in deklet, ki niso hoteli ostati doma na kmetiji, temveč so raje odšli živeti v mesto. To naj bi veljalo tudi za čevljarskega pomočnika Martina Kaplana, ki je živel v Ljubljani, domovinsko pa je bil še vedno pristojen v občino Cerklje ob Krki: Že njegovi starši imajo hiši in nekaj zemlje, »tako, da svoje otroke lahko preživljajo.« Obenem je Martin navajen kmečkega dela in bi lahko v občini kadar koli dobil takšno delo. Ker je iz te občine odšlo veliko mladih ljudi v tujino, primanjkuje kmečkih delavcev. Zato je občina pozvala Martina, da naj pride domov, če nima

96 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 10110/2/1933.

97 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 10110/1933, Srez Maribor, 7. 4. 1933.

98 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 10110/1933, Žandarmerijska postaja Rače, 10. 5. 1933.

99 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 10110/3/1933.

100 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 10110/1933, Občina Loka, 3. 6. 1933.

101 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 10110/1933, Občina Loka, 15. 3. 1933.

102 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 4595, Občina Konjišče, 20. 5. 1933.

v Ljubljani dela, tu bo imel dovolj zaslužka in dovolj kruha. Vendar Martin tega ni hotel storiti, saj naj bi mu bolj ugajalo življenje in pohajkovanje po Ljubljani. Pri tem so občinski možje dodali, da nikjer ni rečeno, da bi moral Kaplan živeti ravno v Ljubljani in da se ne bi smel oprijeti poljskega dela, če mu čevljarški poklic ne prinaša dovolj zaslužka.¹⁰³

Ko pa niso več zadostovali tudi takšni argumenti, so odgovorne osebe začele navajati o domnevnih delomrznežih še najrazličnejše nepreverjene govorice: Stražar Anton iz občine Lukovica naj bi tako izgubil svojo malo kmetijo zaradi pijančevanja in delomrznosti. Nato naj bi se lotil ponarejanja denarja, zaradi česar je bil vsaj aretiran, a kasneje na sodišču spoznan za nedolžnega. Potem je za nekaj časa dobil službo na ljubljanski univerzi. Baje je bil odpuščen, ker naj bi mladim ljudem za podkupnino obljubljal službe. Potem je bil nekaj časa urednik časopisa, vendar naj bi bil zaradi pijančevanja odpuščen tudi iz te službe.¹⁰⁴

Obstajajo pa tudi primeri, ko se preklicane osebe niso bile pripravljene strijnati z oznako, da so delomrzneži. Zato so se pritožile nad samovoljnimi odločitvami matičnih občin. Tudi zgoraj omenjeni Martin Kaplan se je pritožil nad odločitvijo občine Cerklje ob Krki, saj je menil, da se mu godi krivica. Oktobra 1928 se je obrnil neposredno na velikega župana ljubljanske oblasti. Omenil je, da je bil od decembra 1927 do aprila 1928 brez službe. »V tej svoji bedi sem se takrat obrnil za podporo na svojo domovno občino s prošnjo, da mi nakaže kako malenkostno podporo.« Toda na občini so njegovo vlogo odklonili. Zato se je obrnil na ljubljansko občino, ki mu je na račun domače občine odobrila 100 din pomoči. »Za teh 100 din, katere sem dobil v skrajni bedi in bil zanje od srca hvaležen se me razglaša kot izkoriščevalca podpore.« Obenem je potožil, da bo zato, ker je označen za brezdelneža, sedaj še težje dobil zaposlitev.¹⁰⁵

V uradu velikega župana ljubljanske oblasti so bili najprej gluhi za tožbe nesrečnega Martina. V osnutku rešitve Martinove vloge je pristojni uradnik najprej zapisal, da naj se ne ugotovi njegovi prošnji. Kot razlog je navedel: »Vaša trditev, da niste mogli dobiti zaposlenja kot čevljarški pomočnik v času od decembra do aprila, ko je vendar tedaj največ čevljarškega dela, je malo verjetna ali vsa ne dokazuje Vaše prevelike gorečnosti pri iskanju dela.« Potem se je oprl še na argumente občine Cerklje ob Krki, da imajo Martinovi starši kmetijo in da ga je občina pozvala, da naj se vrne domov, česar pa omenjeni ni hotel storiti, temveč je raje zaprosil za pomoč ljubljanski magistrat. »Domovna občina se je morala zavarovati proti ponovitvi takih slučajev in je bila upravičena prositi za Vaš preklic.«¹⁰⁶

103 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 15997, Občina Cerklje, 12. 11. 1928.

104 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 115/1934, Občina Lukovica, 27. 1. 1934; št. 196, Žandarmerijska postaja, 4. 2. 1934.

105 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 15997, Martin Kaplan, 4. 10. 1928.

106 ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 15997/3, 14. 12. 1928.

Toda vse kaže, da si je pristojen uradnik iz nam neznanega razloga premislil in se je konec decembra 1928 odločil, da se bo o Martinu Kaplanu pozanimal še pri policijskem ravnateljstvu v Ljubljani. Hotel je izvedeti, »kje je pritožitelj sedaj zaposlen, koliko časa že biva v Ljubljani in na kakšnem glasu je. Poizvedeti bi bilo tudi pri pristojni obrtni zadrugi, ali velja za resnega delavca oziroma pomočnika, ki je le mestoma v denarnih zadregah. Navedite tudi morebitne njegove kazni.«¹⁰⁷ Policijsko ravnateljstvo je odgovorilo, da je Kaplan zaposlen v čevljarški delavnici. »Iste opisujejo vsi kot zelo pridnega in v splošnem zanesljivega človeka, enako nimajo v obrtni zadrugi nikakega zadržka proti njemu. Da je bil tu in tam v denarni zadregi je bila kriva bolezen lanskega leta in se je celo pri svoji stanodajalki precej zadolžil na stanarini, dočim ista izjavlja, da itak ko zopet zasluži, ji vse plača. Zadnja celo pripominja, da ji je Kaplan izjavil, da bi rad delal doma, kadar je v njegovi obrti pomanjkanje dela, da pa doma radi tega ne more ostati, ker kar se pridela tamkaj, njegov oče vse zapije. Zastonj delati doma ne more, ker je izvedel, da ne bode nikdar imel ničesar od tega, radi česar raje dela v Ljubljani kot čevljarški pomočnik.«¹⁰⁸

Podobno je tudi Franc Lesar na bansko upravo podal ugovor proti temu, da ga je banska uprava leta 1933 na predlog občine Jurjevica¹⁰⁹ razglasila za delomrzneža in izkoriščevalca občinskih podpor.¹¹⁰ Da je razglašen za brezdelneža, je Lesar izvedel šele čez dve leti na mestni občini Celje. Zatrnil je, da on ni delomrznež, saj je bil pozimi zaposlen preko javnih del. »Iščem si sicer zaposlenje, a ga v sedanjih razmerah ne morem dobiti.« Pri tem je dodal, da če mu v domovinski občini ponudijo stalno zaposlitev, se bo takoj vrnil domov.¹¹¹ Tem njegovim navedbam je pritrnila tudi občina Celje: »Lesar biva v tukajšnji občini izza decembra 1934, ter si vedno prizadeva dobiti kakšno stalnejšo zaposlenje, kar pa mu v sedanjih razmerah še ni uspelo. Preteklo zimo je bil zaposlen iz sredstev tukajšnje Pomožne akcije za zaposlenje brezposelnih, kar že samo je zadosten dokaz, da ni nikakršen delomrznež, ampak, da dela vse, če se mu le delo nudi.«¹¹²

BREZPOSELNI

Celjani so se tudi v nekaterih drugih primerih zavzeli za brezposelne osebe, ki so jih njihove matične občine razglasile za brezdelneže. V zgoraj omenjenem primeru, ko je občina Loka leta 1933 kar tri svoje občane v uradnem listu razglasila

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ ARS, AS 68, f. 13-19 (1924-1930), mapa 15997/3, Policijsko ravnateljstvo Ljubljana, 5. 2. 1929.

¹⁰⁹ ARS, AS 68, f. 13-19 (1936-1938), mapa 17120/1936, Občina Jurjevica, 2. 3. 1933.

¹¹⁰ Službeni list Kraljeve banske uprave Dravske banovine, 4, 19. april 1933, št. 32, str. 32, Priloga.

¹¹¹ ARS, AS 68, f. 13-19 (1936-1938), mapa 17120/1936, Lesar Franc, 5. 5. 1936.

¹¹² ARS, AS 68, f. 13-19 (1936-1938), mapa 17120/1936, Mesto Celje, 2. 6. 1936.

za brezdelneže, se je v imenu teh preklicanih oseb najprej odzvala prav občina Celje: »Gotovo je prav in stojimo tudi mi na stališču, da se občina pravočasno zavaruje pred izkoriščanjem od strani raznih resničnih delamržnežev, smatramo pa, da je vsekakor ločiti, osobito v današnjih časih, med pravimi izkoriščevalci podpore kot delomržneži ter med brezposelnimi, ki jih je žal tako veliko, ter, da mora biti delamržnost posameznika najprej dokazana, predno se izreče nad njim preklic. Navedena občina pa smatra že v naprej vse brezposelne kot delamržneže, kar pa nikakor ni umestno in pravilno.« Eden od preklicanih oseb je tako že dve leti živel v Celju in okolici. Toda čeprav je bil že več kot dve leti brezposeln, je samo dvakrat zaprosil za pomoč, in to samo zaradi tega, ker je bila njegova žena takrat bolna. Vsega skupaj je dobil komaj 50 din pomoči. Obenem so v Celju menili, da ta oseba ni noben lenuh: »Sprejel je delo vsakokrat, kakršno se mu je slučajno nudilo, trajnega pa ni mogel najti, dvakrat je v letu 1932 osebno prosil pri svoji pristojni občini, da mu poskrbe kakšno delo, pa mu ga niso mogli dati, za kar ima občinsko potrdilo, zato smatramo, da je postopanje občine v tem slučaju krivično in neutemeljeno. Po tolmačenju občine so torej vsi brezposelni – saj za delo so vsi taki zmožni – obenem tudi delomržneži in bi se jim ne smelo nuditi nobena pomoč, ako ravno mu morda otroci od zime in lakote umirajo ali žena boluje.«¹¹³

Ena od največjih težav, s katero so se srečavale oblasti, ko so hotele preprečiti, da bi za delo sposobni reveži neupravičeno dobivali socialno pomoč, je bila prav ta, da je bilo zelo težko ločiti brezposelne, ki niso hoteli delati, od brezposelnih, ki dela niso mogli dobiti. Najbolj enostavno jih je bilo ločiti takrat, ko brezposelna oseba preprosto ni hotela sprejeti ponujenega dela. Edvard Oblak iz občine Zminec je tako npr. v letu 1933 prejel že 230 din podpore. Ko se je ponovno zglasil v občinskem uradu, so mu ponudili delo »pri izvrševanju javnih del, česar pa navedeni ni hotel sprejeti.«¹¹⁴ Ko je to navedbo potrdil tudi srez Škofja Loka,¹¹⁵ ga je lahko banska uprava razglasila za delomržneža in izkoriščevalca podpor.¹¹⁶ Drugače pa je bilo v primeru Avgusta Passera. Ta je v letu 1933 dobil podporo v skupni vrednosti 62,5 din, vendar je obenem tudi dvakrat delal na javnih delih, »kjer je večkrat dobil prehrano.«¹¹⁷ Kljub temu pa ga je občina Konjice hotela razglasiti za brezdelneža.

Državni in občinski organi so se pogosto znašli pred dilemo, katere kriterije naj uporabijo pri razločevanju pravih brezdelnežev od brezposelnih oseb. Ko je predsedništvo višjega deželnega sodišča v Ljubljani leta 1931 izrazilo svoje

113 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 10110/1933, Celje okolica, 28. 3. 1933.

114 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 5084, Občina Zminec, 9. 10. 1933.

115 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 451/1934.

116 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 451/1.

117 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 612/33, Občina Konjice, 7. junij 1933.

stališče o problemu beraštva in potepuštva, je državne organe jasno opozorilo na težavo, da se pravo potepuštvo pogosto skriva za brezposelnostjo.¹¹⁸ Toda srezki načelnik v Ljubljani ni delal večjih razlik med potepuhi in brezposelnimi. Leta 1934 je opisoval problem naraščajoče brezposelnosti s prav enakimi besedami, kot se je ponavadi opisovalo problem beračev in potepuhov: Brezposelni »noči in zgodnje jutro prebijajo po vaseh, proti poldnevu pa se priklatijo v mesto kjer se oskrbijo z denarjem i.t.d. Kmetje so od potepuhov naravnost ustrahovani in morajo hočeš-nočeš trpeti, da prenočujejo po njihovih hlevih, kaščah in tribah i.t.d. Še celo gostilničarji in trgovci z živili niso varni pred njihovo nasilnostjo in jim morajo dajati zastoj žganja in drugo, ker sicer groze s požigom in drugimi nasilstvi.« Domneval je celo, da so ti brezposelni dobro organizirani, pri čemer jim je pripisoval vse tiste lastnosti, ki so se po navadi pripisovale organiziranim razbojniškim skupinam: tajni jezik, organizirano novačenje novincev, skrivni vodje, učinkovita izmenjava informacij ipd.¹¹⁹

V nasprotju s srezkim načelnikom iz Ljubljane pa se je banska uprava v Ljubljani dobro zavedala, da vseh brezposelnih oseb ne moremo enačiti z brezdolneži. Ko je od orožnikov in policistov zahtevala strožje ukrepe proti potepuhom, jih je tudi posvarila, da naj upoštevajo, »da je mnogo brezposelnih, ki si kljub resnemu prizadevanju ne morejo dobiti dela in zaslužka.«¹²⁰ Zato je tudi kasneje opozarjala policijo in orožništvo, da naj sicer ostro ukrepajo proti delomrznim ljudem, vendar naj hkrati pazijo na primere »resnične in nezakrivljene brezposelnosti, kjer seveda takšne mere niso umestne, marveč je potrebna socialna pomoč.«¹²¹

Problem brezposelnosti se je zaostрил zlasti v času velike gospodarske krize, ki se je sicer začela leta 1929, vendar je v Sloveniji prišla najbolj do izraza v letih 1931/1932, njene posledice pa so trajale še vse do leta 1936.¹²² Da bi banska uprava lahko enotno uredila pomoč za brezposelne, hkrati pa ukrepala tudi proti delomrznosti, »ki se je pod krinko brezposelnosti v prav občutni meri razpasla«, ¹²³ je leta 1933 izdala Naredbo o podpiranju brezposelnih in pobijanju delomrznih.¹²⁴ S to naredbo se je brezposelne definiralo kot osebe, »ki radi izrednih gospodarskih razmer brez svoje krivde ne morejo dobiti zaposlitve niti v svoji niti v kaki drugi stroki in nimajo lastnih sredstev niti druge možnosti za preživetje.« Nasprotno se je tiste osebe, ki niso bile vpisane v evidenco brezposelnih in za katere so varnostni organi ugotovili, da pohajkujejo zaradi delomrznosti in pri tem zlorablajo javno dobrodelnost, obravnavalo kot delomrzne potepuhe. Poleg

118 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 22523, Višje deželno sodišče, 3. 9. 1931.

119 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 27858, Srez Ljubljana, 25. 1. 1934.

120 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 22523.

121 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 27789, 25. 11. 1932.

122 Kresal, Brezposelnost, str. 210.

123 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 7390, 25. 2. 1933.

124 Naredba o podpiranju brezposelnih, str. 487-489.

tega so morali brezposelni imeti še razvidnico za brezposelne, v katero se ni vpisalo samo časa, od kdaj je bila ta oseba brez zaposlitve, temveč tudi podatke o vseh podporah, ki jih je prejela. Pomožni odbori in občine so dobile pravico, da lahko vedno preverijo, če je ta oseba resnično brezposelna in kakšno pomoč potrebuje. Obenem se je z naredbo še enkrat ostro prepovedalo beračenje: »Ker je občinski pomožni odbor poskrbel za preživljanje ubožcev in nezaposlenih, je vsako beračenje od hiše do hiše brezpogojno odpraviti.«

S to naredbo sta policija in orožništvo tudi dobila nalogo, da morata organizirati racije na domnevne brezdelne potepuhe. Konec leta 1933 so tako orožniki zaradi ogrožene javne varnosti organizirali večjo akcijo proti brezposelnim delomrznežem. Tej akciji so se pridružili tudi srezi in občine.¹²⁵ Orožniki so redno kontrolirali vlake, avtobuse, osebne avtomobile, vozove, gostilne, celo privatna stanovanja in seveda ceste, poti in gozdove. Pri tem so legitimirali in aretirali vse sumljive osebe.¹²⁶

Toda tudi še tako stroge varnostne akcije problema niso mogle zatreti. Ne samo da je občinskim in državnim oblastem primanjkovalo sredstev za učinkovito vodenje boja proti tej nadlogi, odgonske postaje sploh niso imele denarja za prehrano zadržanih brezposelnih oseb. Sodišča so od političnih oblasti prevzemala obsojene na zaporne kazni samo takrat, če je ta s seboj prinesel hrano in določen znesek denarja za upravne stroške, »česar pa brezposelni ne morejo storiti.« Brezposelni seveda prav tako niso mogli plačati morebitnih denarnih kazni, na katere so bili obsojeni.¹²⁷

Glavni razlog za neučinkovitost boja proti potepuštvu in beraštvu je bil preprosto ta, da so se brezposelni v svojem boju za preživetje le težko zanašali samo na uradna nadomestila za primer brezposelnosti, in na dostopno socialno pomoč. Po prvi svetovni vojni so se v Sloveniji sicer oblikovale specializirane institucije za zaposlovanje in za skrb za brezposelne. Konec leta 1918 so tako uredili posredovalnice za delo, ki so se leta 1922 preoblikovale v državne borze dela, te pa so se nato leta 1927 preoblikovale v javne borze dela. Njihova naloga je bila posredovanje dela in zagotavljanje denarnih podpor za brezposelne. Toda prav v času najbolj množične brezposelnosti jim je primanjkovalo sredstev za denarne podpore in tudi za izvajanje obsežnejših javnih del. Obenem pa je brezposelni denarno podporo lahko prejemal največ šest tednov v enem letu.¹²⁸ Brezposelnim so sicer na pomoč priskočile še različne humanitarne organizacije in javne kuhinje, katere pa večinoma tudi niso imele dovolj sredstev, da bi lahko nasitile, oblekle in pogrele vse potrebne brezposelne osebe in njihove družine.

125 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), št. 27858, Pobijanje kriminalnosti, 30. 12. 1933.

126 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 684/1934.

127 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 684, Srez Laško, 10. 1. 1934.

128 Kresal, *Brezposelnost*, str. 208, 212.

Zato ni nič čudnega, če so npr. v Ljubljani in okolici orožniki opazali, da je veliko brezposelnih zaradi lakote prisiljenih prosjačiti, pri čemer dobijo v dar denar ali hrano. Hkrati pa so orožniki skoraj v isti sapi še dodali, da mnogi brezposelni pri tem beračenju izkoristijo odsotnost lastnikov hiš in da pokradejo vse, kar se pokrasti da.¹²⁹

SKLEP

Banska uprava je leta 1936 opozorila vse srezke načelnike in policijske uprave, da se pogosto dogaja, »da so bili za delomrzneže proglašene tudi osebe, ki so dokazano vrnile večji del prejetih podpor ali so si same prizadevale najti zaposlitev.« Zato je banska uprava predpisala nov upravni postopek, s katerim se je osebe razglasilo za brezdelneže. Oblasti so bile od sedaj naprej dolžne skrbno preveriti krivdne razloge, in če je bilo le mogoče, tudi osebno zaslišati domnevne brezdelneže.¹³⁰

Toda pristojne oblasti tudi s tem novim upravnim postopkom niso uspele zanesljivo in natančno razločevati delomrznežev, ki sami niso hoteli prevzeti odgovornosti za svoje preživetje, od vseh tistih revežev, ki bi jih drugače sicer lahko označili za samoodgovorne, vendar so se v trenutkih stiske morali zanesti na solidarnost družbe. Po mojem mnenju problem ni bil toliko v tem, da je bilo oseb, ki so potrebovale pomoč, preprosto preveč. Zaradi gospodarske krize je število brezposelnih sicer tako zelo naraslo, da država in družba nista več mogli učinkovito poskrbeti za njih. Toda po drugi strani smo videli, da so občine in država že pred gospodarsko krizo veliko ljudi ne povsem upravičeno razglasile za brezdelneže in jim s tem odrekle solidarnostno pomoč. Zato je bilo po mojem mnenju izključevanje teh ljudi iz sistema socialne oskrbe predvsem posledica principov delovanja socialne pomoči v takratni družbi.

V času porajanja kapitalistične družbe se je vzpostavila jasna ločnica med dostojnimi reveži, ki so delali za plačo, in med nevrednimi reveži, ki so, namesto da bi se podvrgli tovarniški disciplini, raje živeli v brezdelju. S tem ko je nastajajoča kapitalistična družba začela načrtno preganjati potepuhe in berače, ki so bili sposobni za delo, jim je dala na izbiro, da naj delajo za plačo, ali umrejo od lakote. V 19. stoletju je delo za plačo naposled postala socialna norma. Oblikoval se je obsežen delavski razred, ki je zase zahteval vedno več pravic. Naposled so se na socialne probleme proletariata odzvale tudi države, ki so začele uvajati različne oblike socialnega zavarovanja. S tem se je začel oblikovati moderen sistem socialnega skrbstva.¹³¹

129 ARS, AS 68, f. 13-19 (1931-1935), mapa 684, Ljubljanski žandarmerijski vod, 17. 1. 1934.

130 ARS, AS 68, f. 13-19 (1936-1938), št. 9622, 9. 7. 1936.

131 Castel, *The Roads to Disaffiliation*, str. 521-526.

Takšen razvoj je potekal tudi na Slovenskem. Avstrijska polovica Habsburške monarhije je bila ena od prvih držav, ki je začela uvajati sistematično politiko socialnega varstva. Od 80. let 19. stoletja je država z vedno novimi zakoni posegla na področje urejanja delovnih razmer, zavarovanja za primer invalidnosti, bolezni in celo pokojninskega zavarovanja (najprej za javne uslužbenke). Po prvi svetovni vojni je nova jugoslovanska država širila že uveljavljene pravice, hkrati pa je začela urejati še druga področja, med drugim tudi skrb za brezposelne.¹³²

Toda ker so bile te oblike socialnega zavarovanja vezane na poklicno delo, je bilo veliko ljudi pred drugo svetovno vojno še vedno izključenih iz sistemov moderne socialne države. Mnogo ljudi namreč ni bilo zaposlenih v industriji in uradih, kjer bi prejeli redno plačo. Večina jih je živela od samozaposlitve v kmetijstvu, obrti in trgovini. Ni bilo tudi malo tistih, ki so se po principu priložnostne ekonomije preživljanja še vedno morali zanašati na različne vire dohodkov. Toda različne oblike nestabilnega, začasnega in neformalnega dela, ki so prinašale le malo dohodkov, so se pogosto odvijale na robu zakona. V nekaterih primerih so bile dovoljene, v drugih preiganjane. Nekatere osebe so lahko beračile, krošnjarile, igrale po ulicah ali iskale priložnostna dela, druge osebe so oblasti zaradi izvajanja istih dejavnosti strogo preiganjale. Čeprav se je bilo s temi deli zelo težko preživljati, so oblasti te ljudi vseeno avtomatično sumile, da tako živijo zaradi tega, ker se hočejo izogniti resnemu delu. Ko je redna zaposlitev za plačo postala socialna norma, so takšne oblike dela dokončno dobile status netipičnega dela, z njihovo dokončno marginalizacijo pa so postala ne-dela.¹³³

V 20. stoletju torej preiganjanje potepuštva ni bil noben zgodovinski anahronizem, temveč posledica nastajanja moderne socialne države, ki si je prizadevala formalizirati politiko pomoči za brezposelne na podlagi modernega poklicnega dela.¹³⁴ Zato so lahko oblasti šele takrat učinkovito odpravile beračenje za delo sposobnih ljudi, ko je po drugi svetovni vojni redna zaposlitev za plačo postala najbolj pogosta oblika zaposlitve in se je socialno varstveni sistem razširil na praktično vse sloje prebivalstva.¹³⁵

V svojem prispevku argumentiram, da večina beračev in potepuhov ni izbrala takšnega načina življenja, ker sami ne bi hoteli skrbeti zase in so se raje zanašali na solidarnostno pomoč družbe, temveč je bilo beračenje, potepuštvo in pobiranje socialne pomoči za njih samo ena od strategij, ki jim je omogočala preživetje. Ko so državne in občinske oblasti od teh ljudi zahtevale samoodgovornost, si prvenstveno niso želele, da bi se te osebe svobodno preživljale same, saj so jim z omejevanjem potepuštva in prepovedovanjem beračenja možnost takšnega

132 Več o tem glej Kresal, *Zgodovina socialne*.

133 Wadauer, *The Production of Work*, str. 1-3.

134 Wadauer, *Establishing Distinctions*, str. 68-69.

135 Castel, *The Roads to Disaffiliation*, str. 526.

samostojnega življenja omejile na minimum. V resnici so oblasti tem ljudem želele predpisati načine dela in zaposlitve, ki so bile po njihovem mišljenju edino primerne: stalne zaposlitve v redni službi.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri:

ARS — Arhiv Republike Slovenije, AS 68 — Kraljeva banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek (19. st. – 1941).

ARS — Arhiv Republike Slovenije, AS 33 — Deželna vlada v Ljubljani (1861-1927).

Tiskani viri:

Gesetz vom 10. Mai 1873, womit polizeistrafrechtliche Bestimmungen wider Arbeitsscheue und Landstreicher erlassen werden, št. 108. *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, 1873, št. 38, str. 385-388.

Gesetz vom 24. Mai 1885, womit strafrechtliche Bestimmungen in Betreff der Zulässigkeit der Anhaltung in Zwangsarbeits- oder Besserungsanstalten getroffen werden, št. 89. *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, 1885, št. 28, str. 208-210.

Naredba o podpiranju brezposelnih in pobijanju delomrznosti, 29. 3. 1933. *Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine*, 4, 15. april 1933, št. 31, str. 487-489.

Razglas občine Loka, srez Maribor d. br., 20. marec 1933. *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine : Priloga*, 4, 22. marec 1933, št. 23, str. 124.

Zakon dné 28. avgusta 1883. l., veljaven za vojvodino Kranjsko, kakó je občinam javno oskrbovati uboge, št. 17. *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko*, 26. september 1883, št. 5, str. 21-32.

Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, št. 249, 2. avgust 1921. *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 11. avgust 1921, št. 95, str. 469-470.

Literatura:

Aléšovec, Jakob. *Ljubljanske slike : Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*. Ljubljana : samozaložba, 1879.

Althammer, Beate. *Der Vagabund : Zur diskursiven Konstruktion eines Gefahrenpotentials im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert*. V: Härter, Karl

(ur.), Sälter, Gerhard (ur.), Wiebel, Eva (ur.). *Repräsentationen von Kriminalität vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 2010, str. 415-453.

Althammer, Beate. Einleitung. V: Althammer, Beate (ur.). *Bettler in der europäischen Stadt der Moderne : Zwischen Barmherzigkeit, Repression und Sozialreform*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2007, str. 3-22.

Anžič, Sonja. Postlana je postelja kranjskim lenuhom in potepuhom!: Prisilna delavnica v Ljubljani. *Kronika*, 50, 2002, št. 3, str. 313-326.

Anžič, Sonja. *Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*. Ljubljana : Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2002.

Boltanski, Luc, Chiapello, Ève. *Der neue Geist des Kapitalismus*. Konstanz : UVK, 2003.

Bräuer, Helmut. Bettler in frühneuzeitlichen Städten Mitteleuropas. V: Althammer, Beate (ur.). *Bettler in der europäischen Stadt der Moderne : Zwischen Barmherzigkeit, Repression und Sozialreform*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2007, str. 23-57.

Castel, Robert. The Roads to Disaffiliation : Insecure Work and Vulnerable Relationships. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24, september 2000, str. 519-535.

Čeč, Dragica. *Revni, berači in hudodelci na Kranjskem v 18. stoletju* : neobjavljena doktorska disertacija. Ljubljana : samozaložba, 2008.

Dolenc, Metod. »Usoda« ljubljanske prisilne delavnice. *Kronika slovenskih mest*, 4, 1937, št. 2, str. 73-76.

Dolenc, Metod. Prisilna vzgoja k delu po našem kazenskem pravu. *Slovenski pravnik*, 37, 1. 10. 1924, št. 9/10, str. 230-245.

Finger, August. Landstreicherei und Bettel. V: Mischler, Ernst (ur.), Ulbrich, Josef (ur.). *Österreichisches Staatswörterbuch: Handbuch des gesamten österreichischen öffentlicher Fachmänner*, 3. knjiga : K – Q. Wien : Alfred Hölder, 1907, str. 434-441.

Geremek, Bronisław. *Usmiljenje in vislice: zgodovina revščine in milosrčnosti*. Ljubljana : ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1996.

Herz, Hugo. Die Vagabundage in Österreich in ihren Beziehungen zur Volkswirtschaft und zum Verbrechertume. *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, 1905, str. 571.

Huften, Olwen H.. *The poor of eighteenth-century France : 1750-1789*. Oxford : Clarendon Press, 1974.

Kaschube, Jürgen. *Eigenverantwortung – eine neue berufliche Leistung : Chance oder Bedrohung für Organisationen?* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.

Kresal, Barbara. Brezposelnost in zaposlovanje na Slovenskem do druge svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 2006, št. 1, str. 195-217.

Kresal, France. Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 35, 1995, št. 1-2, str. 7-23.

Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1998.

Leicht, Robert. Das Prinzip Zahnbürste : Alle Reden von Eigenverantwortung. Aber was ist das? Eine kleine Begriffsgeschichte. *Zeit Online*, 22. 12. 2003, št. 1, [online] <http://www.zeit.de/2004/01/Eigenverantwortg>, (Pridobljeno, 21. 1. 2011).

Mischler, Ernst. Armenpflege. V: Mischler, Ernst (ur.), Ulbrich, Josef (ur.). *Österreichisches Staatswörterbuch : Handbuch des gesamten österreichischen öffentlicher Fachmänner*, 1. knjiga : A – E. Wien : Alfred Hölder, 1905, str. 320-349.

Pančur, Andrej. Boj obrtnikov proti konkurenčnemu prisilnemu delu. *Zgodovina za vse*, 9, 2002, št. 2, str. 40-56.

Philippovich, Eugen. Individuelle Verantwortlichkeit und gegenseitige Hilfe im Wirtschaftsleben. *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, 1905, str. 547-570.

Sachße, Christoph, Tennstedt, Florian. *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland : Vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg*. Stuttgart, Berlin, Köln : Kohlhammer, 1980.

Spiegel, Ludwig. Heimatrecht. V: Mischler, Ernst (ur.), Ulbrich, Josef (ur.). *Österreichisches Staatswörterbuch : Handbuch des gesamten österreichischen öffentlicher Fachmänner*, 2. knjiga : F – J. Wien : Alfred Hölder, 1906, str. 809-843.

Stariha, Gorazd. „Z nobenim delom se ne prečajo, le z lažnivo beračijo!“ : Odgon kot institucija odvrčanja nezaželenih. *Zgodovina za vse*, 14. 2007, št. 1, str. 37-76.

Ule, Mirjana. Nove vrednote za novo tisočletje : Spremembe življenjskih in vrednostnih orientacij mladih v Sloveniji. *Teorija in praksa*, 41, 2004, št. 1-2, str. 352-360.

Veits-Falk, Sabine. Armut an der Wende zum Industriezeitalter. V: Bruckmüller, Ernst (ur.). *Armut und Reichtum in der Geschichte Österreichs*. Wien : Böhlau Verlag, München : Oldenbourg Verlag, 2010, str. 89-112.

Vodopivec, Nina. Modernizacija in tranzicija. V: Lazarević, Žarko (ur.), Lorenčič, Aleksander (ur.). *Podobe modernizacije : Poglavlja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 377-402.

Vodopivec, Nina. Postsocialistična transformacija : Zaključki, prelomi in kontinuitete. *Kula*, 2, 2009, pos. št., [online] <http://www.kula.si/CasopisKula/stevilka3/stevilka3pdf/Kula3-Tito.pdf> (Pridobljeno, 25. 10. 2011), str. 14-27.

Vošnjak, Josip (ur.). *Poročilo o kmetijski enketi dne 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani*. Ljubljana : Deželni odbor Kranjski, 1884.

Wadauer, Sigrid. Establishing Distinctions : Unemployment versus Vagrancy in Austria from the Late Nineteenth Century to 1938. *International Review of Social History*, 56, 2011, št. 1, str. 31-70.

Wadauer, Sigrid. *The Production of Work: Welfare, Labour-Market and the Disputed Boundaries of Labour (1880-1938)*, [online] http://pow.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/proj_pow/Projekt/Production_of_work_-_k_-_e.pdf (Pridobljeno 24. 10. 2011).

Wadauer, Sigrid. Without purpose and destination? Vagrancy and the itinerant unemployed: Austria in the 1920s and 1930s. *Production of Work – Working Paper*, 2008, št. 1, [online] http://pow.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/proj_pow/Texte/Working_Paper_Vagrancy.pdf (Pridobljeno, 25. 10. 2011).

Wendelin, Harald. Schub und Heimatrecht. V: Heindl, Waltraud (ur.), Saurer, Edith (ur.). *Grenze und Staat : Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht, und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie (1750-1867)*. Wien, Köln, Weimar : Böhlau Verlag, 2000, str. 173-230.

Mitja Sunčič

PROBLEM SAMOODGOVORNOSTI V ODNOSU MED ČLOVEKOM IN STROJEM: SUBJEKT, OBJEKT IN TEHNOLOGIJA

Ko je veliki nemški mislec Gottfried Leibniz v osemdesetih letih 17. stoletja pisal svoj *Metafizični diskurz*, je pri argumentiranju svojih stališč proti pristašem po njegovem mnenju pretirano materialističnega svetovnega nazora, uporabil zanimivo, na zgodovinopisno znanost nanašajočo se analogijo ter prihodnjim generacijam zapustil misel, ki poziva k temeljitemu metodološkemu premisleku. Leibniz je zagovarjal obstoj neke »stvari urejajoče

suverene inteligence»¹ (tj. Boga) in menil, da zgolj poznavanje lastnosti materije ne more zadovoljivo odgovoriti na vsa vprašanja vzročnosti: »To je tako, kot če bi hotel kak zgodovinar razložiti, od kod zmaga kakšnemu velikemu vladarju, ki je zavzel kako zelo pomembno postojanko, pa bi navajal, da od tod, ker so drobni delci smodnika, izpostavljeni dotiku z iskro, zapustili topovsko cev s hitrostjo, ki je bila sposobna zagnati neko trdo, težko telo v obzidje postojanke, medtem ko so bile drobne vezice med telesci, ki sestavljajo baker cevi, zadosti močno sprepletene, da niso popustile ob tej veliki hitrosti – to pa namesto, da bi pokazal, kako je znal zmagovalec v svojem predvidevanju izbrati pravi trenutek in prava sredstva ter s svojo mogočnostjo premagati vse ovire.«²

Nemški modrec je s tem odstavkom ustvaril enega od mogočih izhodišč pri proučevanju zgodovine tehnologije, v katero spada tudi pričujoča obravnava problematike samoodgovornosti v dobi strojev. Morda se sodobnemu bralcu, bivajočemu v svetu vsepovsod prisotne tehnologije, zgornja analogija niti ne dozdeva več tako absurdna, kot bi se bila zdela Leibnizovim sodobnikom, kajti zelo hitro bi se mu porodil pomislek, da sta morda top in topovska krogla oz. artilerija zmagovalne vojske le bila tista dejavnika, ki sta omogočila zmago, in ne zgolj nadarjenost vojskovodje za umno poveljevanje. Verjetno bi se med zgodovinarji našel kdo, ki bi izpostavil dejstvo, da je Leibnizovo izpostavljanje herojskega zmagovalca srednjeveško anahronistično, da obuja podobe načina vojskovanja, ki je bilo konec 17. stoletja, vsaj v najrazvitejših evropskih deželah, že zastarelo, kajti zamenjali so ga zametki mehanizacije bojevanja, ki sta jo pogojevala ravno razvoj strelnega orožja ter artilerije.³ A ker je tema članka razmerje med samoodgovornostjo in stroji oz. tehnologijo, se v tovrstna vprašanje ne nameravam poglobljati, temveč bom s pomočjo izpostavljanja ključnih Leibnizovih argumentov raje prešel k srčiki problema, ki se pojavlja pri zgodovinopisni obravnavi problematike samoodgovornosti v dobi strojne produkcije.

Leibniz pri nekem vzročno-posledičnem zgodovinskem dogodku (v konkretnem primeru gre za vojaško zmago) izpostavlja dva različna dejavnika, ki nista v enakopravnem medsebojnem razmerju, temveč je eden podrejen drugemu, oz., bolje, eden v službi drugega: na eni strani nam tako oriše osebo, človeka, ki ga označi z besedo »zmagovalec«. Le-ta razpolaga s sposobnostjo svobodnega odločanja, uživa torej najmanj tolikšno mero svobode, da lahko prevzame polno odgovornost za posledice svojih odločitev oz. dejanj. Če torej obstreljevanje

1 Leibniz, *Izbrani*, str. 43.

2 Prav tam.

3 Kot npr. angleški vojaški zgodovinar Michael Roberts, ki je v razpravi *The Military Revolution, 1550–1560* zagovarjal tezo, da je bilo stoletno obdobje med letoma 1560 in 1660 čas revolucionarnih sprememb na področju vojskovanja. Robertsova teza ni splošno sprejeta in je bila med vojaškimi zgodovinarji deležna številnih vročih razprav za in proti. Glej zbornik: *The Military Revolution Debate*.

trdnjave, ki ga je zaukazal, ne obrodi želenih rezultatov, lahko pred samim sabo ter tribunalom zgodovine mirne vesti odgovarja za svoja dejanja. Temu vsemogočnemu (živemu, človeškemu) »zmagovalcu«, ki ga je mogoče označiti tudi kot subjekt (zgodovinskega dogajanja), je po Leibnizu na voljo, in potemtakem podrejen, svet neživih predmetov, v konkretnem primeru top in topovska krogla. Navedenim predmetom, ki bodo v nadaljevanju označeni kot objekti, Leibniz ne prizna nobene aktivne vloge pri zmagi. Slednja je zgolj rezultat subjektove dejavnosti, kajti objekti so brez aktivnega posega njegovega ukaza zgolj inertni kupi železja, ki k zgodovini ne prispevajo nič, razen dejstva svoje materialne prisotnosti in (večinoma) predvidljivega vzročno-posledičnega delovanja.

Kot priča še ena posrečena vojno-zgodovinska analogija izpod peresa tokrat slovenskega, a žal nepodpisanega pisca, objavljena na predvečer druge svetovne vojne, se je v stoletjih naglega razvoja, ki so minila od Leibnizovega pisanja, razmerje med subjektom in objektom močno spremenilo: »In res, kdo deluje danes bolj mehanično: ali podmornica s svojim labirintom tehničnih aparatov, ali njen poveljnik, čigar svobodna akcija obsega samo tisto obzorje, ki mu ga nudita periskop in povelje?«⁴ Kontrast med vojskovodjo iz Leibnizove metafore in kapitanom podmornice iz tridesetih let 20. stoletja je tako izrazit, da skoraj ne potrebuje nadaljnega komentarja, a vendar: podmorniškega kapitana od vojskovodje 17. stoletja razlikuje zlasti en ključen dejavnik, in sicer svoboda odločanja. Medtem ko je prvi – vsaj po filozofovem mnenju – še užival možnost »svobodne akcije«, odražajočo se v možnosti svobodnega razpolaganja z materijo orožja,⁵ je slednji, če parafraziram Marxa, le še privesek stroja. S svobodnim subjektom Leibnizove filozofije se je torej v vmesnem času zgodilo nekaj, kar je drastično zmanjšalo njegovo svobodo, njegovo zmožnost svobodnega odločanja; odnos med notranjim svetom subjekta in zunanjim svetom objektov je doživel korenite spremembe in objekti so se iz zgolj pasivnih predmetov, dodeljenih subjektu v uporabo, preobrazili v nekaj drugega, v nekaj, kar z dejstvom svoje materialne prisotnosti samo določa način svoje uporabe; dobili so torej neko

4 Človek in stroj, str. 305.

5 Seveda je Leibnizu mogoče oporekati s podobnim argumentom: vojskovodjin manevrski prostor v bitkah je pogojevala uporaba topništva in zgolj v tem okviru si je lahko privoščil svobodo odločanja. Njegova svoboda torej ni bila neomenjena, temveč določena s seznanjenostjo o učinkih strelnega orožja in iz nje izvirajoče razporeditve vojaštva. S tem v zvezi ni odveč navesti razmišljanje o modernem vojskovanju in izumu puške, ki ga je v svoji zgodovini prava objavil nemški filozof Georg Friedrich Hegel: »Principa modernega sveta (tj. sveta strojne proizvodnje, francoske revolucije in Napoleonovih vojn – op. a.) – duh in univerzalno – sta podelila pogumu višjo obliko, kajti njega izražanje se zdi danes bolj mehanično, ni več dejanje neke določene osebe, temveč le dela celote. Še več, zdi se, da (pogumno dejanje – op. a.) ni več naravnano proti individuumom, temveč nasprotni skupini kot taki, zaradi česar se osebni pogum zdi neoseben. To je razlog, da je duh izumil puško, in izum tega orožja, ki je spremenilo popolnoma osebno obliko poguma v abstraktnejšo, ni nobeno naključje.« Moj prevod po angleški izdaji: Hegel, *Outlines*, str. 310.

aktivno vlogo. Tehnološki mikrokozmos, ki obdaja kapitana, ni več zgolj pasivno neživ, temveč je postal dejavnik in v odnosu do subjekta prevzel aktivno vlogo medsebojne recipročnosti oz. recipročnega delovanja. Skratka: razmerje vlog subjekta in objekta se je v 20. stoletju obrnilo na glavo. Po mnenju avtorja članka s pomenljivim naslovom Človek in stroj žene tako tehnološko preobraženega subjekta neka »slepa sila«. ⁶ Pri tej formulaciji se je treba ustaviti, če si je želeli boljšega razumevanja sprememb, ki so zaznamovale objekte v času med pisanjem *Metafizičnega diskurza* in izidom navedenega članka v reviji *Misel in delo* (1938).

Da bi bilo namreč mogoče razumeti spremembe subjekta, po mojem mnenju ni smiselno začeti pri proučevanju slednjega, kajti to bi pomenilo ujetje razprave v začarani krog, ampak je umneje zapustiti (dekartovsko) kletko duha in se posvetiti svetu predmetnosti, ki ga obkroža. Vprašati se je torej treba po tem, kakšna je razlika med objekti, obstoječimi v obeh navedenih časovnih točkah (v letu 1686, ko je Leibniz pisal svoj *Metafizični diskurz*, in v omenjenem letu 1938). Pisec je v tekstu iz 17. stoletja uporabil top ter topovsko kroglo, v onem iz 20. pa podmornico. Navedene objekte družijo skupna lastnost, da spadajo v skupino predmetov, ki jih je mogoče označiti za orožja. Namen imajo torej enak: doseči zmago nad nasprotnikom v vojnem spopadu. Tudi po materiji, iz katere so sestavljeni, se ne razlikujejo kaj prida, saj je njihova skupna materialna podstat ena od rudnin, ki jih človeštvo črpa iz nedrži zemlje. Stopnja prefinjenosti njihove obdelave in metoda njihovega pridobivanja se v obeh obdobjih sicer močno razlikujeta, a to je pri trenutnem proučevanju razlik med naštetima vrstama orožja zgolj obrobne pomena. Srčika razlike, ki je še toliko ustreznejša zato, ker jo je mogoče iz ozkega področja vojnih pripomočkov prenesti na širši nivo razlikovanja med strojem in orodjem, se skriva ravno v omenjeni formulaciji »slepa sila«. Avtor članka Človek in stroj je namreč zaslutil, da je ravno »slepa sila« tisto, kar razlikuje stroje od orodij, le da je v svoji želji po primerjavi ljudi in strojev slednjo lastnost malce prenagljeno pripisal sodobnemu človeku. Z namenom jasnejše argumentacije bom sedaj opustil rabo pridevnika slep in pisal zgolj o sili; namreč, če ljudi žene neka slepa sila, je pri strojih povsem drugače, saj za njihov tek skrbijo dobro znani energetski viri, ki se kronološko vrstijo nekako od premoga, preko elektrike, do naftnih derivatov. Torej: podmornico, na kateri se je leta 1938 nahajal poveljnik-subjekt, je poganjal eden od navedenih energetskih virov, medtem ko so top 17. stoletja upravljale, polnile, usmerjale itd. roke vojaštva, torej človeški dejavnik. ⁷ Vpeljava ne-živalskega ali ne-človeškega

6 Človek in stroj, str. 305.

7 Na pripombo, da je tudi leta 1938 artilerija zahtevala človeško dejavnost, je mogoče odgovoriti z dvema argumentoma: 1. četudi je bilo za njeno vodenje potrebno posebej izurjeno vojaštvo, je bilo orožje samo že precej bolj avtomatizirano kot pred nekaj več kot tremi stoletji, je pa res, da ga ni poganjal neki zunanji vir energije (sredstvo za detonacijo se pri tem ne šteje). 2. V tridesetih letih 20.

vira energije z namenom pogona stroja je torej tista temeljna razlika med slednjim in orodjem, ki jo je izpostavil že Martin Heidegger v svojem spisu *Die Frage nach der Technik (Vprašanje po tehniki)*.⁸

Veliko je bilo govora o subjektu, zato je sedaj čas, da razložim, kaj si v pričujočem članku pod tem pojmom predstavljam. Mišljen je miselni koncept, ki bi ga bilo mogoče označiti kot »novoveški subjekt«, kajti v evropsko misel ga je s svojo *Razpravo o metodi*, izšlo nekaj desetletij pred Leibnizovim *Metafizičnim diskurzom*, uvedel Rene Descartes in pozneje poglobil ter izbrusil v *Meditacijah o prvi filozofiji*. Ti klasični deli zahodne filozofije bralcu predstavita racionalni subjekt, čigar duša (oz. um)⁹ preko dejanj uravnava svet objektov, in vzpostavi nazor ostrega zamejevanja med človekovo notranjostjo ter zunanjim svetom ter s tem pripravita teren za sodobno uporabo terminov subjekt in objekt.¹⁰ Telo s tem postane prva »žrtev« procesa objektifikacije, kajti ni več nujno zvezano s človeškim bistvom.¹¹ Ostro zarisana ločnica med subjektom in objektom je za proučevanje zgodovine samoodgovornosti zelo pomembna, saj je sam pojem samoodgovornosti plod iz nje izhajajoče antropologije, ki predpostavlja nekega svobodnega akterja, ki je lahko za svoja dejanja odgovoren sam pred sabo. Pojem samoodgovornost torej predpostavlja obstoj naslednjih dveh predpogojev: prisotnost enotnega, nedeljivega Jaza,¹² pred katerim je subjekt lahko odgovoren, ter svobodo sprejemanja odločitev, kajti šele dejstvo sprejete odločitve naredi subjekt odgovoren za neko dejanje.¹³ Ključne besede za nadaljnja izvajanja v zvezi

stoletja je bil celotni vojaški aparat (izbira slednje besede nikakor ni naključna) močno odvisen od strojev, ki so jih poganjali energetski viri (kot npr. tanki, tovornjaki, letala itd.) in so bili potemtakem topovi del vsesplošno mehaniziranega okolja in od njega odvisni.

8 Heidegger, *Frage*, zlasti str. 15–20. Od leta 2004 je slovenski prevod razprave na voljo v knjigi *Predavanja in sestavki*.

9 »Natančno vzeto sem tedaj zgolj misleča stvar, se pravi duša ali duh ali um ali razum /.../.« Descartes, *Meditacije*, str. 58.

10 Descartes se namreč še drži antičnega ter srednjeveškega pojmovanja subjekta, ki je bilo ozko povezano s pojmom substance, saj je predstavljalo neko dejansko obstoječo konkretnost, kot npr. drevo. Pozneje je izraz dobil ravno obraten pomen. Mautner, *The Penguin Dictionary*, str. 599.

11 »/.../ k moji naravi ali mojemu bistvu ne spada nič drugega razen tega, da sem misleča stvar, zatorej pravilno sklepam, da obstaja moje bistvo samo v tem, da sem misleča stvar. In čeprav imam /.../ telo, ki je zelo tesno združeno z mano, /.../ je torej vendar gotovo, da sem v resnici različen od svojega telesa, in da lahko bivam brez njega.« Descartes, *Meditacije*, str. 107. Podobno Kant v svoji *Kritiki čistega uma*: »Jaz, kot misleči, sem objekt notranjega čuta (uma – op. a.) in se imenujem duša; objekt zunanjih čutil (otip, vid, sluh itd. – op. a.) se imenuje telo. Pojem Jaz, kot misleče bitje, pomeni objekt psihologije, ki jo je mogoče imenovati racionalno znanost duše.« Dekartovski »Jaz mislim« je tako po Kantu temeljni kamen vsake psihologije. Moj prevod po angleški izdaji (poudarke je najti v originalnem tekstu). Kant, *Critique*, str. 316–317.

12 Kant govori o »absolutni enotnosti mislečega subjekta«; Jaz ni posledično nič več kot zgolj predikat misli. Kant, *Critique*, str. 318–319.

13 Leibniz je menil, da le »pomnenje in poznavanje« lastnega jaza (»inteligentne duše«) usposablja človeka za kazen in plačilo. Samozavedajoči se enotni subjekt je torej temelj vsakršnih sodb o (ne) etičnosti svojih ali tujih dejanj. Leibniz, *Izbrani*, str. 59.

s samoodgovornostjo v času strojev so potemtakem: nedeljivi Jaz,¹⁴ dejanje ter svoboda.

Preden se zapisana teoretična izhodišča aplicirajo na konkreten zgodovinski fenomen, ki ga je mogoče najti v virih, se bom še malce pomudil pri zaznavah in odzivih na problematiko spremenjenega odnosa med subjektom ter objektom v slovenski javnosti. Zdi se, da je glavno travmatično ločnico, ki je slovensko občestvo množičneje soočila z intenzivnim sodelovanjem človeka in stroja, značilnim za sodobno industrijsko družbo, predstavljala prva svetovna vojna. Tovrstno občutenje modernosti je najizraziteje zaznati pri dolenskem futuristu Antonu Podbevšku, kar ne preseneča glede na to, da je preživel mehanizirano klavnico Soške fronte.¹⁵ Tematizacijo odnosa med strojem in človekom je najti v nekaterih njegovih pesmih.¹⁶ Medtem ko daje Podbevškov odnos do rojevajoče se resničnosti spajanja človeka in stroja v neko novo, pred tem neznano obliko razmerja med subjektom in objektom, vtis ambivalentnega sprejemanja dejstev, je bil njegov stanovski kolega Srečko Kosovel, ki je bil premlad za aktivno udeležbo v prvi svetovni vojni in je slednjo skozi mladostniške oči doživel le kot priča, do neusmiljenega prodora modernosti na Slovensko precej bolj skeptičen in si je za cilj svojega umetniškega ustvarjanja zadal boj proti pojavom razčlovečenja, med katerimi naj bi bil glavni prav mehanizacija življenja, ki je po pesnikovem mnenju spreminjala človeka v stroj.¹⁷

14 »Tu najprej opažam, da je velik razloček med duhom in telesom v tem, da je telo po svoji naravi zmeraj deljivo, duh pa popolnoma nedeljiv. Ko namreč opazujem duha ali samega sebe, kolikor sem misleča stvar, ne morem v sebi razločevati nobenih delov, temveč vidim, da sem popolnoma ena celovita stvar.« Descartes, *Meditacije*, str. 114.

15 Podbevšek, Poniž, *Sedem desetletij*, str. 15.

16 *Himna o carju mavričnih kač* se začne z naslednjimi stih: »Peljal sem se na motornem kolesu s hitrostjo splašenih in do krvi pretepenih človeških misli.« Prav tam, faksimile, str. 18. Vpliv strojev na subjektivnost še neposredneje tematizira tale pesniška figura, pri čemer naj bo bralec pozoren predvsem na uporabo tehnološke metafore: »/.../ kresale so se mi dinamitne misli kakor iskre pri bengalični lokomotivi s slabim premogom.« Prav tam, faksimile, str. 26. Le v bojih prekaljen poet, seznanjen z najsodobnejšimi tehničnimi dosežki dobe, ki jih je izkusil na fronti, je lahko pronicljivo beležil svoje doživetje brisanja meja med tehnološkimi objekti ter subjektivnostjo in je lahko zapisal tole ravnodušno trditev: »Stari vojaki, ki so bili/ že dolgo kakor stroji /.../.« Prav tam, faksimile, str. 31.

17 O Podbevškovem sprejemanju moderne tehnologije Kosovel ni imel ravno najboljšega mnenja: »Kajti njegov klavir/ v suhem ritmu igra/ kakor motorno kolo,/ jaz pa se ne vozim rad z avtomobili/ in hočem podreti stavbo, vse stavbe te strašne frizerske civilizacije.« Kosovel, *Integrali* 26, str. 42. Še jasneje je svoj gnus do sodobnega sveta izrazil v neobjavljenem manifestu *Mehanikom!*, kjer napoveduje: »Človek-stroj bo uničen. Plakatirajte: ČLOVEK-STROJ bo uničen!« (poudarek je najti v originalnem tekstu), prav tam, str. 102.

METAFORA ČLOVEK-STROJ

Prispodoba o človeku-stroju ima v zahodnem imaginariju dolgo tradicijo, ki se verjetno začena ravno z Descartesovo primerjavo človeških in živalskih teles z avtomati v omenjenih *Meditacijah*, a se je močno razširila zlasti od konca 18. stoletja,¹⁸ in se ji tu ne nameravam podrobneje posvetiti. V slovenščini napisanih tekstih se je prvič najverjetneje pojavila med prvo svetovno vojno in po njej, in je, kot omenjeno, v Podbevškovih ter Kosovelovih delih mogoče najti številne primere njene uporabe.¹⁹ Toda prispodoba ni bila omejena zgolj na literarno ustvarjanje, temveč se je zelo pogosto pojavljala tudi v publicistiki.²⁰ Kot dokaz, da je imel diskurz o človeku-stroju globoke korenine in je bil uporabljan tudi v zasebni korespondenci, bo predstavljen odlomek iz pisma Ide Leban, zasebne nameščenke pri industrijskem podjetju Remec & Co., tovarna upognjenega pohištva, Kamnik-Duplica.²¹ Zanimivo pisanje, ohranjeno v arhivu lastnika podjetja Vladimirja Remca, je nastalo julija 1938 in je bilo namenjeno sodelavcu, čeprav je Ida že na začetku pisma zatrdila, da gre za zasebno in ne poslovno zadevo. Sodelavca je vljudno prosila, da bi njej v prid posredoval pri upravniku tovarne, ki je bil med veliko gospodarsko krizo nastavljen od bančne ustanove,

18 Za čas razsvetljenstva je paradigmatični, strogo materialistični spis Juliena Offraya de la Mettrieja z naslovom *Človek stroj* (delni prevod v slovenščino je na voljo v reviji *Maska*, let. 8, št. 3/4, 1999, str. 43–44), v katerem so Descartesovi nazori zaostreni, in pod vprašaj postavljen obstoj duše. Mettrie, *Machine Man*, str. 3–39. Za temeljit pregled razvoja in zgodovine prispodobe v 19. stoletju glej: Rabinbach, *The Human Motor*.

19 Ivo Grahor s svojo kratko zgodbo *Denar* dokazuje, da metafora človek-stroj ni bila omejena zgolj na področje pesniškega ustvarjanja, čeprav je kot analogijo uporabil vijak, torej izdelek strojne proizvodnje, in ne sam stroj: »V takem trenutku vidiš vse, za kar si bil prej površen. /.../ Dolgi, plitvi čolni so na Visli /.../. Nepremično leže sredi reke in na njih stojijo ljudje, podobni železnim palicam z dolgimi rokami. /.../ Tisti človek je vijak, na vse strani enak, ki se mehanično kreče /.../. Vijak se giblje krog neke nevidne osi in je vpjet v prozorne, stiskajoče stene.« Grahor, *Denar*, str. 81.

20 Članek v reviji *Misel in delo* je bil omenjen že zgoraj in predstavlja najkvalitetnejši in najproniklivejši razmislek na to temo, ki sem ga v medvojnem tisku uspel odkriti, a so obenem zelo zanimivi tudi krajši sestavki, ki so izšli zlasti v revijah, namenjenih gospodarsko dejavnemu življu, kot je bil *Trgovski tovariš*; naj jih nekaj navedem: *Lov za sekundo*, let. 35, št. 1–2, 1938, str. 28–30, *Denar še ni pravo bogastvo*, let. 35, št. 5–6, 1938, str. 121–122, *Smeš in zdravje*, let. 35, št. 7–8, str. 173–174.

21 *Krajevni leksikon Dravske banovine* prinaša kratko zgodovino firme: »Podjetje je ustanovil l. 1908 Ivan Bahovec, ki je začel z izdelovanjem upognjenega pohištva. Svetovna vojna je prekinila dobro napredujoče podjetje v njegovem razvoju: ob sklepu vojne so ga prevzeli današnji lastniki. Stalna vodna sila in ugodna lega sta pospešili poslovni in notranji razvoj podjetja tako, da se je uveljavilo z velikim uspehom na domačem in svetovnem trgu. Opremila se je z najmodernejšimi stroji, obrat se je racionaliziral, tako da je bilo podjetje na višku konkurenčne možnosti, ko ga je zajela svetovna gospodarska kriza. Obdržalo se je tudi sedaj in zaposluje stalno 200 do 300 ljudi. (...) V tovarni teče nad 100 delovnih strojev za obdelavo lesa in pomožnih strojev za obdelavo kovin. Izdelujejo predvsem pohištvo iz upognjenega lesa, nadalje kot največja tovarna te stroke furnirske deščice za stole in pohištvo, hrastove in bukovne parkete ter vsakovrsten rezan les. Dobavlja kompletne opreme za javne zgradbe, hotele, kavarne in restavracije, gledališča, kino dvorane, apoteke in trgovine, kakor tudi zasebna stanovanja. Svoje izdelke prodaja na domačem in inozemskem trgu, zlasti v angleških, francoskih in italijanskih kolonijah.« *Krajevni leksikon*, str. 634.

pri kateri se je dotedanji lastnik Vladimir Remec tako zadolžil, da ni več mogel odplačevati kredita. Ida je želela dobiti tri tedne dopusta namesto zgolj dveh, pri katerih je vztrajal upravnik, in pri tem poudarjala, da je izmučena in izčrpana, ob čemer je zapisala tele besede: »Kaj hočemo, smo pač vsi stroji, ki se izrabijo in ako se jih ne maže dobro, postanejo defektni in nerabni.«²² Idina izpoved bralca preseneti zlasti zaradi ravnodušnosti in (vsaj navideznega) pomanjkanja ironije, še bolj presenetljivo pa je, da je ravno trideset let prej, skoraj popolnoma enako izjavo – le da v angleškem jeziku – na usta ženskemu literarnemu liku v svojem romanu z naslovom *Together* (izšel je leta 1908) položil ameriški pisatelj Robert Herrick: »Mi smo zgolj stroji, ki jih je od časa do časa potrebno naoljiti.«²³ Podobnost med trditvama je prevelika, da bi raziskovalec brez pomislov sprejel tezo o naključju, rojenem iz občutij članov modernizirajoče in industrializirajoče se družbe, vendar pregledovanje bibliografskih podatkovnih baz ne potrди domneve, da bi bil Herrickov roman kadarkoli izdan v slovenskem prevodu ali objavljen v obliki časopisnega podlistka, kar pomeni, da je Idino izjavo treba pripisati duhu časa, v katerem je nastala.²⁴

Dokler ne pride do novih ugotovitev, zgoraj zapisano dopušča trditve, da je bil človek-stroj ena osrednjih prisodob moderne dobe, vsesplošno prisoten v industrijsko razvitih ali razvijajočih se deželah. Svojo človeškost potrди Ida Leban v istem pismu malce pozneje s trditvijo, da »/.../ se v tovarni često pozablja, da sem tudi jaz človek.«²⁵ Čeprav je vodstvo tovarne »često« pozabljalo, da je Ida človek in ne stroj, se je sama pri sebi tega neprestano zavedala, s čimer postane jasno, da njena izjava, ki je vse ljudi razglasila za stroje, ni bila mišljena dobesedno in je torej ostala na področju metafor. Sedaj, ko je jasno, da Ida Leban ni bila motena posameznica z izkrivljenimi predstavami o resničnosti, se je mogoče posvetiti vprašanju, ki bo morda prineslo nova spoznanja v zvezi z odnosom med človekom in strojem, tj. med subjektom ter objektom. Možnost pridobivanja novih spoznanj se po avtorjevem mnenju skriva ravno v metafori človek-stroj. Najprej se je treba vprašati po samem pomenu besede metafora. Slovenski etimološki slovar kot prvotni, grški pomen besede navaja »prenos«, izpeljan iz *metápherō*, glagola, ki pomeni »prenesem«.²⁶ In v prenosu tiči temeljni nastavek za raziskovanje problematike odnosa med človekom in strojem, kajti uporaba stroja od uporabnika vedno zahteva določen prenos. Prvi in najočitnejši od vseh prenosov, relevanten zlasti za industrijsko dobo, je prenos delovne sile, ki pa s seboj ne prinese le razbremenitve prenašalca-delavca, temveč

22 ZAL, KAM 63, t. e. 1.

23 Moj prevod iz angleškega originala, citiranega v: Tichi, *Shifting Gears*, str. 30.

24 Edini primer pojavljanja nekega Američana z imenom Robert Herrick (naveden je bil kot univerzitetni profesor), je bilo mogoče zaslediti v Karel Ozvaldovi recenziji nemškega prevoda knjige Uptona Sinclairja, *Parademarsch* (originalni naslov *The Goose-Step*). Ozvald, *Parademarsch*, str. 702.

25 ZAL, KAM 63, Kamnik, t. e. 1.

26 Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, str. 337.

spremeni celoten način proizvodnje, organizacijo dela, njegov tempo in s tem tudi življenjski slog prenašalca. Prenos večinoma ni zavestna odločitev subjekta, ravno tako časovne točke prenosa ni mogoče natančneje ugotoviti, večina posameznikov se pač znajde v svetu, kjer je prenos že dejstvo (tako npr. delavka za predilnim strojem tematizirana v naslednjem poglavju). Prenos pa se ne konča zgolj pri človeški ali živalski delovni sili, temveč sega tudi na področje etike, kar je velikega pomena za proučevanje zgodovinske problematike samoodgovornosti.

V zgodovinski vedi tema prenosa subjektivnih kompetenc na objekt-stroj, vsaj kolikor je znano avtorju, ni kaj prida obdelana, je pa zato njeno prisotnost najti v filozofiji, a raziskave v tej vedi se omejujejo na proučevanje računalniške tehnologije.²⁷ Eden od namenov pričujočega članka je sicer prikazati, da je mogoče vprašanje o moralni ambivalenci, povezani z uporabo strojev, aplicirati tudi na stroje iz obdobja pred vsesplošno prevlado računskih strojev, toda enako kot v tem pisanju je tudi pri razmišljanjih o odnosu med računalniki in ljudmi v središču teza o prenosu odgovornosti na stroje: »/.../ zamenjava ljudi z računalniki ustvarja iluzijo, da smo podelili ali odstopili svojo moč sprejemanja odločitev računalnikom, in da so računalniki odgovorni za vso nastalo škodo /.../.«²⁸ Avtor citiranih vrstic vztraja, da je prenos odgovornosti zgolj iluzija, glede česar mu zaradi pomanjkljivega znanja v zvezi z metodami ter principi programiranja računskih strojev ne morem ugovarjati, bi pa rad v naslednjem poglavju na konkretnem primeru ponazoril, da pri vseh strojih stvar ni taka, in da obstajajo že od začetka strojne proizvodnje in mehanizacije transporta naprave, pri katerih predstavlja odpoved oz. prenos odgovornosti nujno zlo.

DVA PRIMERA

Bralce *Ilustriranega Slovenca* je dne 15. marca 1925 na zadnji strani pričakal kričeč naslov *Zverinski umor v Dobovi pri Brežicah*, pod katerim sta se nahajali dve fotografiji: desna je prikazovala vklenjenega morilca kislega obličja, obkroženega z orožniki, medtem ko je leva ponujala pogled na razkosano truplo trgovca Josipa Kraljiča iz Medžimurja. Čeprav ga je zločinec na železniške tire zvlekel že po tem, ko ga je umoril ter oropal,²⁹ se objava senzacionalistične fotografije

²⁷ Kot uvod v problematiko glej sestavek Kari Gwen Colemana z naslovom *Computing and Moral Responsibility* z izčrpnim seznamom literature. Coleman, Computing.

²⁸ Avtorjev prevod. Prav tam.

²⁹ Ilustrirani Slovenec, 15. 3. 1925, let. 2, št. 12. O umoru je časnik Jutro poročal tole: »V petek okoli 7. zvečer so neznani roparji ustrelili v bližini Dobove pri Brežicah trgovca z živino Kraljiča iz Harmice. Morilci so žrtev oropali ter zanesli truplo na železniško progo v bližini postajališča Dobova, kakih 200 korakov daleč od mesta umora. Kmalu nato je privozil po progi brzovlak iz Zagreba, ki je umorjenemu Kraljiču odrezal glavo. Umorjeni je imel pri sebi okoli 50.000 dinarjev. Trgovca Kraljič

zdi kot zapozneli odmev motiva, ki je bil od šestdesetih let 19. stoletja prisoten v anglo-ameriških gledaliških melodramah, ter pozneje v burleskah dobe nemega filma; šlo je za večkrat uporabljeni topos, v katerem je zločinec enega od likov želel umoriti tako, da ga je privezal na železniške tire ter tako prenesel morilsko dejanje na stroj. Po mnenju literarnega zgodovinarja Nicholasa Dalyja je vsem tem podobam, ki so bile javnosti predstavljene s pomočjo množičnih medijev, skupno to, da so bile odraz strahov, ki jih je v ljudeh vzbudil hitri pohod modernizacije: šlo naj bi za »/.../ kulturni imaginarij, v katerem je trk stroja, ali na splošno industrijske moderne, v človeka, vir skrbi ali celo groze, a obenem tudi fascinacije.«³⁰ Občinstvo v londonskih dvoranah ali bralce *Ilustriranega Slovenca* je torej zanimalo to krvavo bližnje srečanje kovine in mesa, v katerem je imela prva seveda vedno premoč. Naj si, preden nadaljujem, dovolim le še kratek ekskurz, ki naj zaradi pomanjkanja vsakršne rigoroznejše znanstvene obdelave (zaenkrat) ostane le esejistično navdahnjena domneva: Dalyjevi tezi o motivu priveza na železniško progo kot metafori drveče modernizacije in z njo zvezane travmatičnosti doživljanja spreminjajočega se sveta gotovo ne gre oporekati, a morda se pod njo skriva še globlji razlog, ki bi ga bilo mogoče opredeliti kot intuitivno zavedanje gledalsko-bralskega občinstva, da gre v odnosu med človekom in strojem za prenos kompetenc. Omenil sem že, da se fiktivni morilec odreši mučnega dejanja odvetja življenja s tem, ko slednje prepusti vlaku, s tem pa – gledano s popolnoma logičnega vidika – tudi odgovornosti za samo dejanje (kaj je na to porekla pravna stroka, ko je bila soočena s tovrstnimi primeri v resničnem življenju,³¹ tu ni relevantno, čeprav bi bilo zanimivo izvedeti, kako se je lotila tega vprašanja). Moja druga replika se navezuje na samo krvavo podobo razkosanega trupla hrvaškega trgovca. So morda bralci v njej videli izkrivljeno zrcalno podobo razkosanosti lastne identitete, lastnega Jaza, prisiljenega živeti v svetu, kjer jih je bilo veliko vsakodnevno soočenih s prenosom dela subjektivnosti na objekte-stroje? Naj napisano, dokler ne bo zbranega več gradiva, in natančnejše raziskan sam proces deljenja enotnega Jaza, ostane le hipoteza.

Na začetku članka je bilo govora o orožju. Za orodje praktičnega prikaza samoodgovornosti v času strojev sem si, kot je verjetno bralec ugotovil že sam, izbral stroj, ki predstavlja enega glavnih simbolov industrijske dobe: lokomotiva³² – stroj, ki je bil namenjen predvsem mirnodobni uporabi, a je bil obenem tudi nepogrešljiv dejavnik pri spreminjanju načina vojskovanja, saj je zaradi

se je vračal iz Brežic s kolesom proti Dobovi, kjer bi se imel prepelati z brodom preko Save, da bi se vrnil domov v Harmico.« Jutro, 1. 3. 1925, let. 6, št. 52, str. 3. Morilec je bil Josip Hotko, ki je bil usmrčen marca 1926. Jutro, 30. 3. 1926, let. 7, št. 73, str. 3.

30 Avtorjev prevod. Daly, *Literature, Technology*, str. 1.

31 Omenjeni so v Dalyevi knjigi. Prav tam, str. 22.

32 Daly jo opiše kot »dejavnik in ikono modernizacije«. Prav tam, str. 20. O začetnem sprejemu železnice pri nas glej: Studen, *Vpliv*, str. 51–64.

povečane mobilnosti ustvaril potrebno komunikacijsko mrežo za vojne spopade svetovnih razsežnosti. Tako ne preseneča, da je podoba vlaka močno prisotna v Podbevškovi vojni poeziji.³³ Hitrost je bila tista lastnost, ki je sodobnike, priče hrumenju prvih vlakov, najbolj navduševala ali splašila.³⁴ Njen glavni pogoj je bil energetski vir oz. gorivo, s katerim je bil oskrbovan motor stroja. V obdobju do druge svetovne vojne, izbranim za prikaz (in tudi po njem), so po naših tleh položenih tirnicah vozile predvsem parne lokomotive, ki jih je poganjal premog. Hitrost je bila povezana z gorivom v tem smislu, da je lokomotiva (in posledično vlak) mirovala, če z njim ni bila oskrbovana. Ko je stroj enkrat stekel, je povzročil premikanje, podvrženo osnovnim zakonom fizike, kar pomeni, da se vlak ali lokomotiva zaradi svoje mase, kombinirane s hitrostjo, ni mogla poljubno ustavljati. Strojevodja tako ni bil popolni gospodar vlaka, ki bi imel svobodo odločanja, ampak je bil, kot se to ustrezno odraža v njegovem nazivu, prej nekdo, ki je stroj zgolj upravljal, vodil in kot tak predstavljal subjekt, ki je del odgovornosti (in torej del Jaza) prenesel na stroj v gibanju.

Oswald Spengler je v *Zatonu zahoda* zapisal, da je v sodobni strojni tehniki nekaj faustovskega, nekaj diaboličnega.³⁵ Po mojem mnenju se diabolčnost skriva ravno v tej izgubi nadzora, v tem prepuščanju stroju, da teče sam od sebe: ne gre torej zgolj za prenos človeške ali živalske delovne sile na stroj, temveč se s subjekta na objekt prenese veliko več – prenese se pravica odločanja. Trditev bom v nadaljevanju najprej skušal orisati na drastičnem primeru, ki je imel za posledico smrt človeškega bitja. Ne bo šlo za fiktivne prigode iz zgoraj omenjenih melodram in burlesk (v slednjih smrt tako ali tako vedno ostaja le neizpolnjena grožnja, namenjena dvigovanju narativne napetosti), ampak za zelo banalna primera, ki bi ju bilo mogoče označiti s skupnim nazivom industrijski nesreči.³⁶

33 Tako npr. v pesmi *Ob dnevu vpoklica na kolodvoru*. Podbevšek, Poniž, faksimile, str. 12. V pesmi Čarovnik iz pekla se vlak iz prevoznega sredstva preobrazi v stroj za množično ubijanje bežečega vojaštva: »/.../ na naši levi strani pa so hiteli proti državni meji dolgi vlaki, pri katerih so bile/ še strehe zasedene od bežečega vojaštva. Videli smo jih, kako so pri predorih trumoma padali na tla in je šel/ vlak čez nje, železno in zategnjeno žvižgajoč.« Prav tam, faksimile, str. 29. Motiv vlaka kot prevoznega sredstva v smrt je najti tudi v neobjavljeni mladostniški pesmi Srečka Kosovela, naslovljeni *Pesem o Sanji*: »V daljavi se je mešal med/ zvoke naše Ave Marije pre/tresujoč pisk mimobežečega vlaka in ljudje, ki so se pe/ljali v njem, so kričali po/ rešitvi, kakor da bi šel/ ta vlak smrti naproti.« Kosovel, *Integrali* 26, str. 37.

34 Nekaj primerov navaja Studen, *Vpliv*, str. 54–56. Takole je ruski pisatelj Solženicin v pripovedi *Matrjonina hiša* opisal grozo preproste kmečke ženice – njegove stanodajalke – pred vlakom: »To seveda ne pomeni, da Matrjona ni imela svojih strahov. Bala se je požarov in bliskanja, najbolj pa vlaka. ‚Morala sem v Čerūsti. Že je letel vlak iz Nečājevke, strašne svoje oči je prižgal, tračnice grmijo, mene pa mrzlica trese, kolena se mi šibijo. Bogme, resnico govorim!« Solženicin, *En dan*, str. 171.

35 Oswald Spengler, *Der Untergang*, str. 1183–1190. Od leta 2009 je knjiga pod naslovom *Zaton zahoda* na voljo tudi v slovenskem prevodu.

36 Mnogokrat citirani Daly motiv umora s pomočjo vlaka povezuje z resničnimi industrijskimi nesrečami. Zgodnjo obravnavo problematike industrijskih nesreč je zapustil Friedrich Engels v svojem delu *Položaj delavskega razreda v Angliji*. Glej: Engels, Marx, Friedrich Engels, *Izbrana dela*, str. 742–744.

Slovensko dnevno časopisje je bilo v medvojnem obdobju sicer razmeroma skopo s slikami, zaradi česar je bila krvava fotografija v *Ilustriranem Slovincu* prej izjema kot pravilo, a je domišljijo bralcev neprestano razburjalo s članki o takšnih ali drugačnih industrijskih oz. od strojev povzročenih nesrečah. Tako sem v časopisu *Jutro* iz leta 1931 naštel več kot osem primerov tovrstnega poročanja. V nadaljevanju nameravam predstaviti dva: prvi se ni končal tako drastično kot drugi, saj so bile pri njem prisotne »le« poškodbe. Pomembnejša od naslajanja nad primerjavo stopnje pohabljenja človeškega telesa v obeh primerih je neka druga razlika: pri najprej predstavljeni industrijski nesreči gre za prvo, najbolj temeljno stopnjo prenosa v odnosu med človekom in strojem, to je za prenos delovne sile, pri katerem so etična vprašanja manj pomembna, obenem pa se samoodgovornost giblje le v tem omejenem okviru. Drugi primer je zaradi vplejave tretjega subjekta, ustvarjajočega trojico subjekt-objekt-subjekt, bolj zanimiv iz etičnega vidika prenosa odgovornosti na stroj in se torej dvigne nad osnovno raven zgolj prenosa delovne sile. Zaradi tega je tudi zanimivejši za raziskovanje zgodovine samoodgovornosti.

Maja 1931 je *Jutro* v kratkem članku z naslovom *Nesreča delavke pri stroju* objavilo naslednjo zgodbo: »V litijski predilnici se je zopet zgodila huda nesreča, katere žrtev je postala mlada predilniška delavka Tekalčeva. Delavka je bila zaposlena pri strojih. Med delom se ji je nabral na stroju bombažev prah. Hotela je osnažiti kolesje in je segla s krpo v stroj. V tem pa je vrtilni jermen pograbil delavko za cunjjo. Tekalčeva je izgubila prisotnost duha in ni izpustila krpe, pa jo je že kolesje ujelo za roko. Nesrečnici je zmečkalo in zlomilo roko; močan sunek, ki jo je zagnal proti stroju, ji je tudi zlomil ključnico. Z glavo je udarila po stroju in si je pri tem izbila dva zoba. Na krike nesrečnice so prihitele njene tovarišice, ki so hitro ustavile kolesje, nakar so ji nudile prvo pomoč.«³⁷ Fascinacija sodobnikov nad telesnimi modifikacijami, ki jih prinese stik s strojem, je v citiranih vrsticah ravno tako izrazita kot ob objavi slike razčetverjenega hrvaškega trgovca šest let prej, a to trenutno ni tako zelo pomembno. Bolj pomembno se mi zdi opozoriti na elemente »diaboličnosti« v članku nastopajočega stroja: ne-človeška in ne-živalska energetska oskrba (naj je zanjo poskrbel parni kotel ali elektrika) je povzročila, da je stroj, za katerim je delala Tekalčeva, v času, odmerjenem za delo (tj. med »šihtom«), neprestano tekkel. Tudi če bi ga zaradi brisanja prahu hotela ustaviti, ga verjetno brez dovoljenja delovodje ne bi mogla. Kaj takega se ji pri poganjanju kolovrata seveda ne bi moglo zgoditi; ker je le-tega poganjal eden od človeških udov (in ne premog ali elektrika). Kolovrat je bil torej pod večjim nadzorom predice, ki jo zato lahko brez zadržkov označimo za njegovo gospodarico. Možnost nadzora je zato ena od lastnosti, zaradi katerih se lahko kolovrat opredeli kot orodje in ne

37 *Jutro*, 3. 5. 1931, let. 12, št. 101, str. 3.

kot stroj. Zopet je potrebno poudariti pomembnost (težko obvladljive) hitrosti (v konkretnem primeru je šlo za drveče kolesje ter jermenje), ki to nesrečo povezuje z onimi, pri katerih je bil udeležen vlak. Element samoodgovornosti oz. prenosa le-te na stroj je v tem primeru veliko manj izrazit kot bo v naslednjem, ter se omejuje zlasti na neprostoovoljni prenos delovne sile, saj nevarnost smrti in telesnih poškodb preti predvsem posamezniku, ki za strojem dela, in ne kaki tretji osebi. Samoodgovornost za (kdo bi menil nepremišljeno) dejanje čiščenja stroja je tako omejena na zaprt krog odnosa dveh akterjev: človeka in stroja.

Pri drugem primeru, pomembnem zlasti zato, ker bo, za razliko od prejšnjega, v dinamiko človek-stroj vpeljal še enega akterja iz mesa in krvi, se vračam k vlaku. V dogodku iz litijske predilnice so bili nasledki prenosa subjektivih kompetenc na stroj hude telesne poškodbe oz. transformacije telesa, v primeru, ki bo prikazan v nadaljevanju, pa so posledice dejanja prenosa skrajne, smrtnе. Za podlago izvajanj bom uporabil članek, ki je kot zgornji izšel v dnevniku *Jutro* pod naslovom *Podrobnosti o smrtni nesreči otroka pod lokomotivo*,³⁸ katerega podnaslov zajame srčiko problematike samoodgovornosti v odnosu človek-stroj: »Nesreča je bila neizogibna, ker drvečega vlaka ni bilo mogoče pravočasno ustaviti«. ³⁹ A pred nadaljnjim izvajanjem najprej poročilo o nezgodi: »Nesreča se je zgodila pri večernem vlaku št. 525, ki prihaja v Rimske Toplice ob 19:50. Vlak, ki je imel močno pomnoženo garnituro zaradi celjskega sokolskega izleta, je privozil blizu čuvajnice 536, ko je strojevodja na tračnicah opazil otroka. Strojvodja je takoj vse ukrenil, da bi po možnosti preprečil nesrečo. Potegnil je brzo zavoro in dal tudi znak s piskom lokomotive. Dete seveda nevarnosti ni poznalo, vlaka pa tudi ni bilo mogoče pravočasno ustaviti, ker je drvel z brzino 60 km. Ko se je končno ustavil, ni bilo na lokomotivi in tudi na tračnicah nobenih sledov nesreče. Dete je namreč progovni čistilec zadel in potem odbil na stran. Da bi se točno dognalo, kaj se je zgodilo, je železniški uslužbenec g. Ignac Ljubej nalašč pregledal progo. Ob njej je našel krvaveče otroško trupelce in takoj spoznal, da je žrtev nesreče 15 mesecev stara Marija, hčerka progovnega obhodnika Celinška, ki je nastanjen v čuvajnici 536 v Modrču. Ko se je zgodila nesreča, so sedeli starši še v kuhinji, iz katere se je dete neopaženo splazilo pred čuvajnico in od tam na progo, kjer se je brezskrbno igralo. Tam, kjer se je nesrečno dete igralo, je precejšen ovinek in tako strojevodja, ki je edini opazil otroka, sploh ne bi mogel preprečiti nesreče, tudi, če bi bil vlak manj obtežen in ne bi tako drvel.«⁴⁰

V prid raziskovanja samoodgovornosti v odnosu do strojev se bo najkorišneje najprej vprašati po krivdi za otrokovo smrt, pri čemer je treba izključiti njegove starše ter se osredotočiti na trojico strojevodja, vlak ter žrtev. Upoštevaje

³⁸ O nesreči je bila kratka vest objavljena že prejšnji dan. Glej: *Jutro*, 1. 7. 1931, let. 12, št. 148, str. 3.

³⁹ *Jutro*, 2. 7. 1931, let. 12, št. 149, str. 3.

⁴⁰ Prav tam.

okoliščino, da je bila slednja stara komaj nekaj več kot eno leto, in je torej verjetnost, da se je pred vlak nastavila sama, minimalna, je mogoče tudi otroka izključiti iz kroga potencialnih krivcev. Strojevodja tako ostane v igri kot edini možni človeški krivec, čeprav je iz članka jasno razvidno, da je storil vse, kar je bilo v njegovi moči, da do smrti otroka ne bi prišlo, a svobodo in učinkovitost njegovih dejanj sta preprečevali dve (popolnoma fizikalni) okoliščini, povezani s strojem, katerega je upravljal: masa vlakovne kompozicije in njena hitrost. Ne preostane torej nič drugega, kot da se za krivca razglasi stroj, dejanje, ki je v posmeh novoveškim predstavam o odgovornosti celovitega subjekta pred samim seboj: z vlakom neločljivo zvezanemu strojevodji je bila v opisanem primeru dana možnost svobode delovanja v skrajno ozkih mejah, ki jih je določalo strojno okolje, v katerem se je v tistem trenutku nahajal. Vlaku, stroju, so bile tako podeljene subjektivne pristojnosti (odločanja o življenju in smrti) in iz pasivnega dejavnika (to, kar naj bi objekt po svoji definiciji bil), se je spremenil v glavnega akterja žalostne prigode. V zgornjem primeru gre torej za dvojni prenos: na eni strani prenos dejanja ubijanja (le da je slednje naključno in ne namerno kot pri melodramskih zločincih) in prenos odgovornosti za to dejanje na stroj. V okoliščinah resno omejenih možnosti svobodnega delovanja je torej strojevodjev Jaz daleč od onih lastnosti, ki so jih subjektu pripisovali novoveški filozofi; Jaz upravitelja stroja mora zaradi prenosa kompetenc nujno postati razdvojen.

Upam, da zgornji primer jasno ponazarja praktično implementacijo na začetku razprave orisane spremembe odnosa med subjektom in objektom v času strojev in ponuja nastavek za nadaljnjo in bolj poglobljeno obravnavo tega za sodobni čas zelo značilnega fenomena.

ZAKLJUČEK

Pričujoča razprava se delno navezuje na že desetletja, vse odkar so to »kost« v intelektualno areno zalučali francoski poststrukturalisti, potekajočo razpravo o smrti subjekta. Preprosta, tu uporabljena zgodovinopisna metoda, neobremenjena s pretiranim teoretiziranjem, je – vsaj tako upam – na enostaven in lahko razumljiv način pokazala eno od možnih interpretacij omenjene problematike. S primerjavo tega, kar naj bi subjekt po novoveških filozofskih predstavah bil, in tega, v kar ga je pojav in skokovito naraščajoč stik z novim tipom objektov – strojev – spremenil v 19. ter 20. stoletju, sem prišel do sklepa, da je mogoče govoriti o zmanjšanju kompetenc »aktivnega, svobodnega in intencionalnega subjekta«⁴¹ v dobi strojne proizvodnje in transporta, in torej o (delni) smrti subjekta oz. o rojstvu novega, s stroji nerazdružljivo povezanega tipa subjekta.

41 Verbeek, *Philosophy of Man*, str. 10.

Zlasti upam, da je bralec dojel tisto bistveno, kar sem s člankom hotel povedati. Namreč to, da je mogoče odnos med človekom in strojem (med subjektom in objektom), ta osrednji odnos moderne dobe, razumeti le kot metaforo, torej le v pomenu prenesenosti (in ne v prenesenem pomenu), tj. v pomenu prenosa, saj ravno metaforično razumevanje povzroči, da metafora človek-stroj izgubi svojo abstraktnost in dobi konkretno obliko temeljnega razmerja med omenjenima dejavnikoma – razmerja v svojem samem bistvu opredeljenega s prenosom. Pridobitev nekega osnovnega vedenja o spremenjenem razmerju med subjektom in objektom, pri čemer je zgodovinska znanost lahko v veliko pomoč, pa predstavlja šele začetek, temeljni kamen, na katerem je v nadaljevanju treba šele zgraditi stavbo, stavbo, ki bi prikazovala pojavne oblike in posledice tega spremenjenega razmerja. Kot prvo se postavlja vprašanje, ali je za razlikovanje med subjektom in objektom v primeru odnosa med človekom (posebno polje problematike predstavlja tudi njegovo telo) in strojem sploh še umestno uporabljati izraza subjekt in objekt in, ali ne bi bilo morda primerno razmisliti o uvedbi posebne nove terminologije, ki bi primerno izražala tesno povezanost obeh dejavnikov. Toda o tem morda kdaj drugič.

VIRI IN LITERATURA

Arhivsko gradivo:

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), KAM 63, Stol Kamnik.

Literatura:

Coleman, Kari Gwen. Computing and Moral Responsibility. V: Edward N. Zalta (urednik), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2011 Edition)*. URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/computing-responsibility/>.

»Človek in stroj«. *Misel in delo*, 4, 1938, str. 305–306.

Daly, Nicholas. *Literature, Technology, and Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

»Denar še ni pravo bogastvo«. *Trgovski Tovariš*, 35, 1938, št. 5–6, str. 121–122.

Descartes, René. *Meditacije o prvi filozofiji, v katerih je dokazano bivanje božje in različnost človeške duše in telesa*. Ljubljana: Slovenska matica, 1988.

Engels, Friedrich, Marx, Karl. *Izbrana dela*, knjiga 1. Ljubljana: Cankrajeva založba, 1969.

Grahor, Ivo. Denar. *Svobodna mladina*, 1, 1928, št. 4–5, str. 80–86.

Hegel, Georg Wilhelm. *Outlines of the Philosophy of Right*. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Heidegger, Martin. Die Frage nach der Technik. *Vorträge und Aufsätze, Gesamtausgabe Vol. 7*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH, 2000, str. 7–36.

Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. London: Penguin Classics, 2007.

Kosovel, Srečko, Ocvirk, Anton. *Integrali 26*. Ljubljana: Cankarjeva založba v Ljubljani, 2003 (Faksimilirana izdaja).

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Izbrani filozofski spisi*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.

»Lov za sekundo«. *Trgovski tovariš*, let. 35, 1938, št. 1–2, str. 28–30.

Mautner, Thomas (urednik). *The Penguin Dictionary of Philosophy*. London: Penguin Books, 2005.

Mettrie, Julien Offray De La. *Machine Man and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Ozvald, Karel. Parademarsch. *Ljubljanski zvon*, let. 45, 1925, št. 11, str. 701–704.

Podbevšek, Anton, Poniž, Denis. *Sedem desetletij človeka z bombami*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1991. Knjiga vsebuje faksimile Podbevškove pesniške zbirke Človek z bombami, izšle leta 1925.

Rabinbach, Anson. *The Human Motor: Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity*. Berkley: University of California Press, 1992.

Roberts, Michael. The Military Revolution, 1560–1660. V: Clifford J. Rogers (urednik), *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder: Westview Press, Inc., 1995, str. 13–36.

»Smeh in zdravje«. *Trgovski tovariš*, let. 35, 1938, št. 7–8, str. 173–174.

Snoj, Marko. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.

Solženicin, Aleksander. *En dan Ivana Denisoviča: povesti, črtice, dokumentacija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1971.

Spengler, Oswald. *Der Untergang des Abendlandes*. Düsseldorf: Patmos Verlag GmbH & Co., KG Albatros Verlag, 2007.

Studen, Andrej. Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 46, 2006, št. 1, str. 51–64.

Tichi, Cecilia. *Shifting Gears: Technology, Literature, Culture in Modernist America*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1987.

Verbeek, Peter-Paul. Philosophy of man and technology. The Limits of Humanity: on Technology, Ethics and Human Nature. *Lecture presented on the occasion of the appointment as professor of Philosophy of Man and Technology at the Faculty of Behavioural Sciences, University of Twente. 15 October 2009*. Pridobljeno 24. 2. 2011, URL = http://www.utwente.nl/gw/wijsb/organization/verbeek/oratie_eng.pdf.

Jože Prinčič

**OD KOLEKTIVNO-
RAZREDNE DO
OMEJENE
INDIVIDUALNE
(SAMO)ODGOVORNOSTI
IN SOLIDARNOSTI
(1945-1954)**

Ko so maja 1945 v slovenskem prostoru prevzeli oblast komunisti, so hoteli po sovjetskem zgledu gospodarsko življenje čim prej preoblikovati, mu dati novo težišče in cilje. Korenita gospodarska in socialna preobrazba ni predpostavljala le nasilne odstranitve vseh oblik kapitalistične ureditve in njihovih nosilcev, vzpostavitve novih materialnih temeljev, uveljavitve novih proizvodnih odnosov in razvojne politike, temveč

tudi uveljavitev socialistične ljudske psihologije in družbenih vrednot.¹ V skladu z novimi odnosi so se morale preoblikovati tudi vrednote in tem so oblasti posvečale veliko pozornosti. Miselni prevzgoji ljudi in oblikovanju nove, proletarske, komunistične morale je bila namenjena še posebej velika pozornost, saj je po učenju partijskih ideologov združevala vse tiste elemente, »brez katerih ni mogoče zmagati v boju za zgraditev socializma in nove družbe«.² Izpostavljeni nosilci javnih funkcij so poudarjali, da si oblast ne prizadeva za vzpostavitev »nekakšnega kasarniškega socializma, niti ne sivega socializma, v katerem je uničena človeška individualnost, temveč socializma, ki bo povzdignil svobodo in razvoj človeka na najvišjo stopnjo«.³ Na tej stopnji naj bi socialistični družbeni red zagotavljal blagostanje slehernemu delovnemu človeku in ga obravnava kot enakopravnega člana družbe, katerega temeljnega dolžnost naj bi bila delovati v skupno dobro in postaviti kolektivne koristi pred individualne in splošne potrebe nad zasebne.

V prvih letih po koncu druge svetovne vojne v slovenski družbi še ni bilo pogojev za razmah posameznikove samoiniciative in odgovornosti na delovnem mestu in v podjetju. V skladu z načelom, da graditev socializma ne more biti stvar posameznika ali skupine, temveč vsega ljudstva,⁴ jo je bilo treba podrediti skupnim, kolektivnim potrebam, zahtevam in merilom.

SPREMEMBA IDEOLOŠKE PODLAGE, UVELJAVITEV NOVIH DELOVNIH NAVAD IN VREDNOT

Leta 1945 je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) postala voditeljica celotnega družbenega življenja v državi. Osrednje vodstvo si je na vso moč prizadevalo, da bi Partija, ki so jo začeli pisati z veliko začetnico, čim prej postala tudi odločilni dejavnik v proizvodnem procesu, njena organizacija pa »orodje« za upravljanje gospodarstva. »Zato je danes najpomembnejše vprašanje vodilne vloge partije«, je poudarjal leta 1946 Boris Kidrič. »Njen avantgardni značaj se izraža ne samo v tem, da so komunisti prvi pri delu, da najodločneje zastopajo partijska stališča v vsakodnevnom delu, temveč tudi v tem, da se mora ukvarjati z vsemi vprašanji političnega življenja. Partija mora okrepiti svojo vlogo avantgarde in v resnici postati upravljavska sila celotnega življenja v državi«.⁵ Od članov partije se je torej pričakovalo, da bodo s svojim zgledom pritegnili »široke ljudske množice« k skupni graditvi socializma.

1 Kidrič, SD, V, str. 279.

2 Vlahović, O nekaterih vprašanjih, str. 119.

3 Kidrič, SD, V, Razgovor, str. 363.

4 Ljudska pravica-Borba, 2. 11. 1953, Socializem zahteva novega človeka, str. 1.

5 Kidrič, SD, IV, Osvobodilna fronta, str. 412.

Po zvezni ustavi iz 31. januarja 1946 je vsa oblast izhajala iz ljudstva in pripadala ljudstvu. Partijska ideologija je priznavala le delovno ljudstvo, v katerega so spadali poleg delavcev še kmetje in delovna inteligenca, v prvem času po osvoboditvi pa še vsi srednji sloji in »vsi tisti patrioti ne glede na družbeni in gospodarski položaj, ki jim je narod in državni interes nad vsako drugo koristjo«. ⁶ Med temi »ljudskimi silami« je bil najpomembnejši člen delavski razred na čelu s KPJ kot njegovo avantgardo. Predstavljal je najmočnejši »steber«, na katerega se je lahko oprla partijska država pri uresničevanju svojih zamisli, zato je bil predviden kot najpomembnejši proizvodni in tudi kontrolni dejavnik bodočega gospodarskega razvoja. ⁷ Zaradi vodilne vloge se je od delavcev pričakovalo, da bodo delali več, kot se je od njih zahtevalo v normalnem delovnem času, da bodo svoje delovne napore povezali z vztrajnostjo in iznajdljivostjo in da bodo neprestano dvigali produktivnost. ⁸

Da pa bi bilo delovno ljudstvo pripravljeno slediti vladajoči partiji pri uresničevanju revolucionarnega programa, ga je bilo treba miselno prevzgojiti, ⁹ mu »vcepiti« kolektivno zavest ¹⁰ in vrednote, na katere je prisegala KPJ. Poteze in vrednote, ki so bile lastne komunistom, so torej morale postati »poteze značaja vsega našega ljudstva«. ¹¹

Vrednote, ki so postale sestavni del nove gospodarske stvarnosti, lahko razdelimo na več skupin. V prvo so sodile vrednote splošno političnega in združevalnega značaja, ki so postale obvezen spremljevalec gospodarske dejavnosti. Med njimi je bila do leta 1948 na prvem mestu Sovjetska zveza kot zgled, ki je s svojo ideologijo, politično ekonomijo in centralno planskim gospodarstvom predstavljala vzorec za oblikovanje jugoslovanske gospodarske ureditve in novih proizvodnih odnosov. V Sloveniji so poleg »boljševiškega odnosa do stvari«, ¹² poudarjali tudi velike zasluge ZSSR pri osvoboditvi naše republike. Edvard Kardelj je v javnem nastopu junija 1945 rekel: »Če je en narod na svetu dolžan večno zahvalo Sovjetski zvezi in sovjetskimi narodom ter slavni Rdeči armadi, tedaj je to slovenski narod (...). Mi se imamo zahvaliti predvsem Sovjetski zvezi za zmago in za perspektivo srečnejše bodočnosti, ki se danes odpira pred nami. In zato je naša hvaležnost Sovjetski zvezi, sovjetskimi narodom in slavni Rdeči armadi ter velikemu Stalinu brezmejna in večna«. ¹³ Do imformbirojevskih dogodkov so bile vse javne manifestacije, javni nastopi in mitingi prežeti s predstavitevijo Sovjetske

6 Ljudska pravica, 6.5.1945, Ljudske sile na čelu z delavskim razredom so vzele oblast, str. 2.

7 Ljudska pravica, 31.5.1945, Maršal Tito govori z zastopniki žena, mladine in delavcev, str. 1.

8 Ljudska pravica, 5.6.1945, Moč ljudskih množic, str. 1.

9 Petletni plan, str. 8.

10 Ljudska pravica, 22.1.1947, Lenin in naša borba, str. 1.

11 Vlahovič, O liku komunista, str. 56.

12 Drnovšek, *Zapisniki*, str. 43.

13 Ljudska pravica, 11. 6. 1945, Govor Edvarda Kardelja na Kongresnem trgu, str. 1.

zveze kot države velikih uspehov in uspešne graditve pravičnih socialističnih odnosov.

Čisto v ospredju med vrednotami te prve skupine je bila tudi domovina, Jugoslavija, ki je poleg političnega bratstva in enakosti simbolizirala tudi ekonomsko enotnost, solidarnost in federativno, to je skupno industrijsko izgradnjo. Ker je načelo federativne graditve predpostavljalo omejitve lastnih, tj. nacionalnih razvojnih načrtov, v Sloveniji ni dobilo večinske podpore. Četudi so vodilni partijski funkcionarji vseskozi napovedovali boj slovenskemu gospodarskemu partikularizmu, provincializmu in ozkogrudnosti, in si močno prizadevali, da bi »slehernega delovnega človeka« prepričali, da je treba »osredotočiti vse sile v državi in usmerjati razvoj z enim planom«, da bi dosegli glavni cilj na gospodarskem področju, to je zgraditev v vseh pogledih močne jugoslovanske države.¹⁴ »Brez ustvarjanja jugoslovanske zavesti«, je poudarjal Edvard Kardelj, »ni mogoče ustvariti velikih stvari in tesneje povezati narode v skupnem ustvarjalnem delu.«¹⁵

V drugi skupini so bile vrednote, povezane z graditvijo proizvodnih odnosov. Med njimi je bila najpomembnejša vrednota delo, ki mu je v socialistični ideologiji pripadlo posebno mesto. V šolah, proizvodnih obratih in uradih so še dolga leta visele parole, na katerih je bilo z velikimi črkami napisano »Delu čast in oblast«. Delo je v socialistični družbi postalo »izvir in podlaga za naše blagostanje«, je razlagal Boris Kidrič.¹⁶ Postalo je najvišja družbena vrednota¹⁷ in tudi najpomembnejša dolžnost delovnega ljudstva, zato se je od njega upravičeno pričakovalo in tudi zahtevalo, da »izvrši vse, kar je potrebno za utrditev gospodarstva«, da bodo potem lahko industrijska proizvodnja, prehrana in tudi trgovina »tekli kot še nikdar«. ¹⁸ V novi družbeni zavesti je postal pojem delovna dolžnost raztegljiv in večplasten. V povojnem razdejanju, ko so bili porušeni ali poškodovani mnogi industrijski, stanovanjski in infrastrukturni objekti in je primanjkovalo vsega, kar so potrebovali za obnovo, od gradbenega materiala do prevoznih sredstev, goriva in surovin, so postali delovni napor, tako v prostovoljni kot prisilni obliki, osrednji proizvodni in tudi obnovitveni dejavnik. Zato so poleg rednega delovnega časa, ki ni bil več omejen le na osem ur, temveč je trajal toliko, kot je bilo treba, da bi pravočasno izpolnili proizvodne in druge plane, uvedli še več vrst dopolnilnega in obveznega dela. Največjo težo je imelo prostovoljno in brezplačno delo, ki je v času obnove postalo »osnovni pogoj za ustvarjanje socialističnega gospodarstva«¹⁹ in dokaz, da je v socializmu

14 Kidrič, SD, IV, str. 180-181.

15 Ljudska pravica, 20. 11. 1946, Ustavodajna skupščina je na drugi seji izvolila svoje Predsedstvo, str. 1-2.

16 Kidrič, SD, IV, str. 66.

17 Ljudska pravica, 24.2.1946, Pomen in značaj udarniškega dela, str. 2.

18 Prinčič, Mariborsko gospodarstvo, str. 167-168.

19 Prav tam, str. 168.

delo »prenehalo biti suženjsko breme ter je postalo zadeva časti in slave, zadeva ponosa in junaštva«. ²⁰ Najbolj razširjena oblika prostovoljnega dela, ki je zajela vse državljane, so bile množične delovne akcije, ki so bile organizirane v popoldanskem času, ob nedeljah in drugih rednega dela prostih dnevih. Oblast je načrtno razvijala nov odnos do dela in pričakovala, da bo z njegovo uveljavitvijo zagotavljala množični delovni polet, v katerem je videla »najboljše jamstvo ne le za ohranitev doseženih pridobitev, temveč tudi za njihovo nadaljnje širjenje na vseh področjih gospodarskega in družbenega življenja«. ²¹ Po njenem se je nov odnos do dela najbolj izražal v socialističnem tekmovanju in udarništvu, delovni disciplini, varčevanju in ustvarjalni iniciativi. Po sovjetskem zgledu je bila tudi v Jugoslaviji socialističnemu tekmovanju med posameznimi podjetji v republiškem in državnem merilu, pa tudi znotraj podjetij med posameznimi oddelki in delavci, namenjena osrednja vloga pri pospeševanju proizvodnje in preseganju planskih zadolžitev. ²² Leta 1946 se je začelo večletno obdobje neprestanih tekmovanj, ki naj bi s krepitvijo delovne discipline in požrtvovalnosti »končno pripomoglo do tega, da dobimo delavca in nameščenca, sposobnega za nov družbeni red«. ²³ Podjetja so tekmovala v izpolnjevanju planov (proizvodnega, investicijskega), preseganju norm, zniževanju cen in proizvodnih stroškov, izboljšanju kakovosti izdelkov, prihranku surovin in pogonskega goriva, delovni disciplini, opravljenem številu prostovoljnih delovnih ur itn. Najbolj množična in tudi časovno najdaljša, saj so trajala po več mesecev, so bila vsakoletna tekmovanja v počastitev prvega maja. Zajela so vsa gospodarska področja in velik del podjetij po vsej državi. ²⁴ Večmesečna so bila tudi tekmovanja v počastitev kongresov KPJ²⁵, LMJ, ESJ,

20 Ljudska pravica, 11. 1. 1946, Razvijajmo delovni polet in tekmovanje!, str. 1.

21 Ranković, Borba za nadaljnji razvoj, str. 25.

22 Sovjetska teorija je socialistično tekmovanje uvrstila med najpomembnejše dejavnike razvoja proizvodnih sil v stadiju socializma. Ta posebna vrsta dela, ki je temeljila na načelu tovariškega sodelovanja in socialistične vzajemne pomoči, je vse svoje prednosti pokazala v množični obliki oziroma uporabi. Pri njeni predstavitvi so sovjetski načrtovalci izpostavili, da njegovi rezultati niso namenjeni osebnemu bogatenju, temveč splošnim koristim in potrebam. – Glej: Ostrovitljanov, str. 28-39.

23 Prinčič, Mariborsko gospodarstvo, str. 169.

24 Leta 1947 je prvomajsko tekmovanje trajalo od januarja pa do konca aprila. V tekmovanju med rudarskimi podjetji je v Sloveniji prvo mesto pripadlo trboveljskemu rudniku, ki je v jugoslovanskem merilu zasedel drugo mesto. Rudnik je proizvodni plan presegel za 18,3 %, znižal proizvodne stroške za 10 %, storilnost pa dvignil za 17,1 %. Med tekstilnimi podjetji je bila Predilnica in tkalnica v Trzinu proglašena za najboljši delovni kolektiv v državi; proizvodni načrt je preseгла za 12 %. Peko iz Trzinca je dosegel prvo mesto v tekmovanju usnjarske industrije v držav: povprečno je na mesec povečal proizvodnjo za 15,1 %. Železarna Štore je proizvodni plan preseгла za 92 % in dosegla prvo mesto med metalurškimi podjetji v republiki. Za najboljše gradbeno podjetje v republiki je bilo proglašeno podjetje, ki je gradilo hidroelektrarno Mariborski otok.

25 V Sloveniji se je tekmovanje v počastitev V. kongresa KPJ začelo konec maja 1948, ko so delavci mariborske Predilnice in tkalnice s svojega množičnega sestanka poslali CK KPJ pozdravno pismo s priloženimi delovnimi obveznostmi, ki so jih sklenili opraviti v naslednjih mesecih. Ob tej priložnosti je podjetje pozvalo k tekmovanju vse tekstilne obrate v republiki. Temu zgledu so sledile

OF. Po teden in še več so trajala tekmovanja v počastitev oktobrske revolucije in raznih drugih obletnic, pomembnih v zgodovini revolucionarnega delavskega gibanja. Veliko pozornost so javni mediji namenjali tekmovanjem mladinskih delovnih brigad, frontnih brigad in tekmovanju pred volitvami.²⁶

Udarniško delo je bilo sestavni del socialističnega tekmovanja. Njegov cilj je bil trajna rast industrijske proizvodnje. Oblast si je prizadevala, da bi udarnišтво, katerega bistvo je bila racionalizacija proizvodnje in povečanje delovne produktivnosti, dobilo razsežnosti množičnega gibanja, kot se je to zgodilo v ZSSR, in da bi bili udarniki podobno spoštovani, kot so bili junaki iz časa vojne. Že spomladi leta 1946 so bili določeni pogoji, ki jih je bilo treba izpolniti za pridobitev tega častnega naziva, in tudi materialne ugodnosti, ki so jih udarniki prejeli kot nagrado.²⁷ Do konca leta 1949 je bilo v Sloveniji proglašanih okoli 39.000 udarnikov.²⁸ Prispevek prostovoljnega udarniškega dela zaposlenih delavcev in ostalega prebivalstva je bil velik, saj je bila glavnina obnovitvenih del v prvih dveh povojnih letih opravljena z brezplačno delovno silo in z minimalnimi finančnimi sredstvi. Z leti je pripravljenost prebivalstva za prostovoljno in udarniško delo upadala in je na začetku petdesetih let že povsem popustila. Najdlje, skoraj do konca druge jugoslovanske države, so se obdržale mladinske delovne brigade.

Z delovno disciplino je bilo tesno povezano povečanje proizvodnje, zato je morala postati »stvar politične zavesti« in osrednja planska naloga.²⁹ Tudi velik poudarek na inovatorstvu oziroma iznajditeljstvu je bil odraz družbeno-političnih sprememb in novega odnosa do dela. Kot »najboljši delavski in strokovni kadri,

skoraj vse sindikalne organizacije v Sloveniji. V tekmovanju, ki je potekalo do konca V. kongresa KPJ, so posamezna podjetja presegla vse tekmovalne rezultate. Tako je Prešernova delovna brigada v Železarni Jesenice presegla proizvodni plan za 97 %, posamezni oddelki v Tovarni emajlirane posode v Celju pa od 132 % do 325 %. Najboljše tekmovalne rezultate so dosegla podjetja na območju mesta Maribor, po strokah pa so bila najboljša tekstilna podjetja.

26 Od 10. do 17. marca 1948 se je predvolilnega tekmovanja (pred volitvami v okrajne LO) v Ljubljani udeležilo 25.676 članov OF. Opravili so 119.275 prostovoljnih delovnih ur, od tega 100 000 na gradbiščih in 19.000 v proizvodnji.

27 Konec aprila 1946 je bil sprejet zvezni pravilnik o načinu in pogojih za proglasitev udarnikov. Po tem pravilniku je udarnik lahko postal tisti, ki je »individualno ali kolektivno« sodeloval v delovni tekmi in je pri osemurnem delovnem času presegel normo najmanj za 20 %, pri čemer kakovost izdelkov ni bila prizadeta. Nadalje tisti, ki v času tekmovanja sicer niso presegli norme in proizvodne naloge, so pa prihranili material, gorivo, mazilo itn. za najmanj 10 %, pod pogojem, da ni trpela niti proizvodnja niti stroji. In tretjič tisti, ki so s svojimi predlogi in iznajdbami racionalizirali, pospešili proizvodnjo ali zagotovili materialno korist. Pravilnik je določal tudi materialne ugodnosti. Udarniki so bili upravičeni do posebnih kart, ki so jim zagotavljale predprave do nakupa vozovnic, vstopnic za gledališke in kino predstave, pri zdravniških pregledih in namestitvah v bolnišnicah. Upravam podjetij je dal tudi možnost predlaganja denarnih nagrad tistim, ki so se še posebej izkazali.

28 Leta 1946 je bilo v Sloveniji proglašanih 1444 udarnikov. Leta 1947 se je njihovo število dvignilo na 6972. Leta 1948 jih je bilo 10.761, leta 1949 pa 19.920. Skupaj je bilo torej do konca leta 1949 proglašanih 38.397 udarnikov. - Ljudska pravica, 19.1.1950, Število udarnikov je poraslo z letom 1947 na 275,67 %, str. 3.

29 Kidrič, SD, IV, str. 87; isti, SD, V, str. 272.

ki v stopnjevanem poletu izpolnjujejo tehnično znanje in znanost«, so iznajditelji postali vzor iznajdljivosti, točnosti in natančnosti pri delu. Predstavljeni so bili kot »ljudje, ki ne poznajo stagnacije, ki ne poznajo konzervativizma, temveč korakajo smelo in rušijo vsa zastarela pojmovanja tehnike« ter tako najdosledneje uresničujejo rek: tehniko ljudstvu in za ljudstvo.³⁰ V prvih povojnih letih, ko je bil uvoz strojne opreme omejen, so prav inovatorji s svojimi tehničnimi rešitvami v številnih tovarnah preprečili ustavitev proizvodnje.³¹

Pomembna dolžnost »delovnega človeka« je bilo dejavno sodelovanje v boju proti notranjim sovražnikom. »Vsakdo lahko pomaga pri izgradnji tudi tako, da na delu s pažnjo proti vsakemu posamezniku razkrinkuje malomarneže in saboterje. To ni denunciacija,« je v svojem govoru v Mariboru junija 1945 poudaril minister Franc Leskošek, temveč »dolžnost in čast vsakega delavca«. Molčečnost je veljala za greh. Kategorija notranjih sovražnikov je bila zelo široka. Poleg špekulantov, saboterjev, črnoborzijancev, vojnih dobičkarjev, delomrznežev in drugih »parazitov ljudstva« so v obravnavanem obdobju vanjo šteli še člane nemške manjšine in Kulturbunda, narodne izdajalce, pa tudi vse tiste, ki so rušili delavsko enotnost in cepili njene vrste«. Proti njim je začela oblast biti »neizprosni boj«, hotela jih je čim prej »odstraniti iz naše skupnosti in jih napraviti neškodljive«. ³²

KOLEKTIVNA ODGOVORNOST IN RAZREDNA SOLIDARNOST V ČASU CENTRALNO PLANSKE UREDITVE

V obdobju administrativnega upravljanja gospodarstva, to je v letih 1945 do 1950, je država nastopala kot »vseobsegajoč in vsemočen gospodarski monopol, ki ga upravlja uradniški aparat«. ³³ V imenu delavskega razreda si je prilastila in tudi nastopala kot lastnik osnovnih proizvodnih sredstev. Njena lastninska pravica nad njimi je bila nedeljena in neomejena. Po določitvi zakona o državnih gospodarskih podjetjih iz leta 1946 so bili za njihovo vodenje imenovani direktorji oziroma ravnatelji. Podjetja, za katera se je tedaj že začel uporabljati naziv delovni kolektivi, so vodili po predpisih, pravilih podjetja in navodilih pristojnega državnega organa. Z letom 1947 je moral direktor »oblast« v podjetju deliti s sekretarjem tovarniške partijske organizacije in predsednikom sindikalne

³⁰ Ljudska pravica, 1. 5. 1947, Razmah iznajditeljstva-eden osnovnih pogojev za izvedbo petletke, str. 10.

³¹ Med posebej izpostavljenimi je bil Edo Bregar-Don, ki je leta 1946 s svojimi izumi preprečil ustavitev proizvodnje v Tovarni celuloze v Goričanah. Najprej je iz starih strojev izdelal stroj za izdelavo klobučevine, potem pa še tesnilo za cevi na največjem parnem kotlu. Omeniti je treba tudi direktorja Kemične tovarne v Medvodah, prof. Vladimirja Ličena, ki je s svojimi iznajdbami izboljšal proizvodni proces v tovarni izolacijskih plošč v Ilirski Bistrici.

³² Prinčič, Mariborsko gospodarstvo, str. 169.

³³ Komunist, 1951, št. 4-5, O osnutkih novih gospodarskih zakonov, str. 19.

podružnice. Delovni kolektiv, to je vsi zaposleni v podjetju, pri njegovi upravi niso bili udeleženi, so pa lahko preko sindikalne organizacije dajal direktorju predloge za večjo produktivnost, izboljšanje delovnih pogojev. O nepravilnostih pri njegovem delu so lahko obvestili pristojno državno upravo oziroma direkcijo. V prvem obdobju socialistične države so torej delavci lahko nastopali le v vlogi svetovalca in so zato imeli posreden vpliv pri upravljanju podjetja. Njihovo plačo so določale uredbe vlade. Sistem norm je le deloma spodbujal posameznika, pogosto na škodo ostalih.

Oblast je od delavca pričakovala in tudi zahtevala, da se otrese starih navad in nazorov, ter osebne koristi podredi skupnim družbenim in razrednim interesom. »Vsak posameznik se bo moral opredeliti«, je poudarjal Boris Kidrič, kajti »tu ne bo sredine«, temveč se bodo »vse sposobnosti posameznika merile po njegovi predanosti državi«. ³⁴ V novih družbenih razmerah se bo moral »sleherni državljani navzeti duha, ki je vodil borce skozi vojno«, prevzeti ga bo morala »enodušna in zavestna državljanska disciplina«, ki zahteva zavestno izpolnjevanje odredb narodne oblasti. ³⁵ Najpomembnejši zakoni, kot sta bila ustava in zakon o prvem petletnem planu, sta kot najvišjo dolžnost in čast vsakega državljanca FLRJ postavila maksimalne delovne napore, izpolnjevanje planskih nalog in še drugih zahtev družbene skupnosti.

Novi človek, katerega podobo so risali partijski ideologi v prvih letih po koncu druge svetovne vojne, je moral biti nesebičen, iskren, pogumen, skromen in vztrajen. ³⁶ Biti je moral tudi odločen in ni smel bežati pred odgovornostjo. ³⁷ Najpomembnejša odgovornost in še zlasti tudi moralna obveznost vsakega pripadnika revolucionarnega razreda je bila, da »do konca izpolni dolžnost do svojega razreda, do svojega ljudstva, in da daje interesom skupnosti prednost pred osebnimi interesi«. ³⁸ Iz povedanega lahko zaključimo, da je oblast v prvem obdobju socialističnega razvoja posamezniku predpisala, določila, odredila vrste odgovornosti in zahtevala, da jih je tudi uresničeval. Te odgovornosti pa niso bile opredeljene v individualnem smislu, temveč so bile kot celoten vrednostni sistem povsem podrejene skupnim oziroma kolektivnim interesom in potrebam. Zato partijsko izrazoslovje iz tega obdobja pojma samoodgovornosti posameznika ne pozna in ga tudi ne uporablja. Če pa ga je že, pa je veljalo le za člane komunistične stranke, od katerih se je v vsakem trenutku pričakovalo in zahtevalo, da imajo »veliko zavest odgovornosti«. ³⁹

34 Ljudska pravica, 15. 5. 1945, V boj za obnovo, str. 2.

35 Ljudska pravica, 30. 5. 1945, Za zavestno narodno disciplino, str. 2.

36 Ljudska pravica, 5. 9. 1948, Borba za socializem v Jugoslaviji in V. kongres KJP, str. 1-2.

37 Vlahović, O liku komunista, str. 52-53.

38 Vlahović, O nekaterih vprašanjih, str. 120.

39 Ljudska pravica, 10. 10. 1946, Za pravilno tolmačenje naše linije, str. 1.

Tudi pojem solidarnosti je vladajoča politika v letih 1945 do 1950 razumela in ga zato tudi uporabljala v kolektivnem smislu. Kot pomembno načelo proletarske morale je v prvi vrsti predpostavljala medsebojno pomoč v odnosih med posameznimi narodi in tudi državami. Prednost je seveda dajala krepitvi vseh oblik solidarnosti med slovanskimi narodi, ki so bili »stoletja razdeljeni, sedaj pa je prišel čas, da se tesno povežejo v nepremagljivo silo«. ⁴⁰ Med posameznimi državami je Jugoslavija največ gospodarske pomoči namenila Albaniji. Vse do informbirojevskih dogodkov ji je redno zagotavljala znatno materialno, denarno in strokovno pomoč. ⁴¹

Gospodarska solidarnost med jugoslovanskimi narodi je bila sestavni del politike bratstva in enotnosti. Kot pomembni povezovalni vrednoti so ji precej pozornosti namenili že v razpravah o povojni ureditvi in prvih nalogah pri prevzemu oblasti, ki so potekale v okviru Študijske komisije in posameznih odsekov pri Predsedstvu SNOS. Ko so decembra 1944 obravnavali finančno problematiko, so posamezni referenti izpostavili, da bodo morale gospodarsko uspešnejše federalne enote pomagati revnejšim, manj razvitim federalnim enotam tako, da se bo del njihovega deleža v državni proračun namenil za pokritje primanjkljaja manj razvitih federalnih enot. Takšno načelo solidarnosti in pomoči naj bi veljalo tudi znotraj federalne enote kot oblika pomoči manj razvitim okrožjem oziroma okrajem in krajem. ⁴² Leta 1947 pa je gospodarska solidarnost med jugoslovanskimi narodi postala temeljna sestavina razvojne politike in prvega petletnega gospodarskega načrta, kajti »bratstvo in enakost naših narodov bi ostala prazna fraza, če (petletni) plan ne bi (...) omogočil gospodarskega in kulturnega dviga zaostalih republik in odstranitev razlik v razvojni stopnji«. Iz tega je sledilo, da je treba v času prve petletke »največ investirati tam, kjer je gospodarstvo najmanj razvito«, ter najtežje breme industrializacije naložiti razvitejšim republikam. Po Kidričevem mnenju bi se morali za tako politiko zavzemati do takrat, ko bodo »zaostale republike v revolucionarnih skokih dosegle, in če bodo imele naravne pogoje, tudi presegle, razvite republike«. Prvi petletni plan gospodarskega razvoja FLRJ, ki je bil sprejet spomladi 1947, je predvidel, da se bodo LR Bosna in Hercegovina, Makedonija in Črna gora razvijale dvakrat hitreje kot bolj razvite republike. V skladu z zakonom je bil večji del investicij namenjen za graditev novih industrijskih objektov, skoraj vsi pa so bili »locirani« na ozemlju gospodarsko manj razvitih republik. ⁴³

Predpisana solidarnost med gospodarstvi posameznih republik je prišla najbolj do izraza najprej pri gospodarski obnovi, nato pa pri pospešeni elektri-

40 Ljudska pravica, 5. 12. 1946, O sodobnem slovanskem gibanju, str. 1.

41 Hadalin, Jugoslovansko-albanski gospodarski odnosi, str. 131-150.

42 Čepič, Obravnava ključnih vprašanj, str. 136.

43 Prinčič, Slovenska industrija, str. 38-39.

fikaciji in industrializaciji države. V letih 1945 in 1946 so slovenska gradbena podjetja v posameznih federalnih enotah obnavljala v vojni prizadete infrastrukturne, stanovanjske in javne objekte ter prevzela graditev posameznih elektroenergetskih in industrijskih objektov.⁴⁴ V naslednjih letih se je morala slovenska industrija odreči precejšnjemu delu ustvarjene akumulacije ter preusmeriti svojo proizvodnjo za zadovoljevanje potreb široke porabe, izvoza in uvoza in industrijske izgradnje za celo državo. Slovenija je nadaljevala s pošiljanjem gradbene opreme in strokovnjakov v druge dele države. Podjetjem v drugih republikah je morala odstopiti del osnovnih sredstev pa tudi strojne in druge opreme, ki je bila dodeljena Jugoslaviji na račun reparacij, dobav od Unrre in pomoči zahodnih zavezniških držav.⁴⁵ Medrepubliška gospodarska solidarnost ni bila enosmerna. Na račun solidarnostne pomoči so tudi posamezna slovenska podjetja prejela del potrebnih strojev in opreme iz drugih republik.⁴⁶

V tem času je oblast načrtno krepila in spodbujala solidarnost na ravni podjetij. Eden prvih in najodmevnejših primerov je bila solidarnostna pomoč Rudniku rjavega premoga Ravna Reka, ki ni mogel doseči predvidene proizvodnje. Na pomoč so priskočili rudarji iz vse države. Izdelan je bil vrstni red rudnikov, ki naj bi sodelovali pri jamskih in zunanjih delih. V akciji, ki se je začela septembra 1946 in trajala več kot eno leto, so sodelovali tudi slovenski rudniki. Prvi se je v akcijo vključil premogovnik iz Zagorja.⁴⁷

V letih 1945 do 1950 je blagovna menjava med posameznimi republiškimi gospodarstvi potekala na podlagi podrobnih planskih razdelilnikov in kontingentov, ki jih je za posamezna časovna obdobja odredila Zvezna planska komisija, razdelala pa so jih posamezna zvezna ministrstva. Tako kot druge republike je tudi Slovenija v tej centralistični gospodarski ureditvi nastopala v dveh vlogah. Kot glavna porabnica je za vzdrževanje tekoče proizvodnje in zagotavljanja redne oskrbe in prehrane prebivalstva iz drugih republik prejemale manjkajoče surovine in živila. Kot glavna proizvajalka pa je morala posamezne presežke pri proizvodnji in pridelavi odstopati republikam, kjer jih je primanjkovalo. Obe vlogi sta bili izraz stvarnega položaja Slovenije in njenega gospodarstva. Slovenija je bila glede večine živil odvisna od uvoza iz drugih republik. Ob tem pa je s svojo industrijsko proizvodnjo pokrivala znaten del potreb po kovinskih, tekstilnih, usnjarskih in še drugih industrijskih proizvodih v drugih delih države. Kljub

⁴⁴ Prav tam, str. 29.

⁴⁵ Prav tam, str. 85-86.

⁴⁶ Leta 1948 je usnjarsko podjetje Indus iz Ljubljane prejelo del strojne opreme iz kombinata Borovo (Hrvaška), naslednje leto pa tovarna usnja Standard iz Kranja stroj za numeriranje z elektromotorjem od srbskega podjetja Balkan Niš. Leta 1950 je Karlovačka industrija kože odstopila dva stroja in prešo Tovarni usnja Slovenske Konjice.

⁴⁷ Ljudska pravica, 16. 11. 1946, S tem, da bomo pomagali drug drugemu, bomo utrjevali enotnost naših narodov, str. 4.

prizadevanjem oblasti se medrepubliška solidarnost na gospodarskem področju med prebivalstvom ni nikoli ukoreninila.

Predvsem s političnega stališča je bila zelo pomembna razredna solidarnost, to je utrditev zveze med delavci in delovnimi kmeti, se pravi z bajtarji ter z malim in srednjim kmetom. Pobuda je bila na strani delavcev oziroma podjetij, ki so že leta 1945 iz svojih (in mestnih) zalog začeli na podeželje pošiljati tekstilno in drugo industrijsko blago. Leta 1946 so mariborska podjetja ob koncu tedna organizirala delovne obiske v vaseh. Delavci so geslo »pomagajmo drug drugemu« uresničevali tako, da so pomagali pri kmečkih delih, popravljali orodje, kmečke in druge stroje, na koncu dneva pa so skupaj pripravili miting s kulturnim programom.⁴⁸ Z letom 1946 so na sindikalnih in drugih kongresih kot eno od pomembnejših nalog sprejeli učvrstitev povezave med delavci in kmeti.⁴⁹ Oblast je začela načrtno vključevati mlajši del kmečkega prebivalstva v množične prostovoljne delovne akcije, mladinske delovne brigade, frontne delovne brigade in številna delovna tekmovanja.

ŠIRITEV SISTEMSKE PODLAGE: NOVI GOSPODARSKI SISTEM IN DELAVSKI SVETI

Zaradi informbirojevskih dogodkov in tudi zahtev vodilnih zahodnih držav, ki so svojo pomoč pogojevale s sistemskimi spremembami, je jugoslovansko partijsko vodstvo v letih 1949-1951 sprejelo zasnovo novega gospodarskega sistema. Nova gospodarska miselnost je bila srednja pot med staro partijsko miselnostjo, da mora država še vedno usmerjati temeljna gospodarska gibanja, in novimi proizvodnimi odnosi, ki so zahtevali večjo poslovno in proizvodno samostojnost podjetij in bolj uravnotežena gospodarska gibanja. Novi gospodarski sistem, ki je uradno začel veljati 1. januarja 1952, zato ni več temeljil na državni lastnini proizvodnih sredstev ter njihovem upravljanju in podrobnem administrativnem načrtovanju, temveč na družbeni lastnini, na družbenih planih in samostojnih planih delovnih organizacij, na delnem upoštevanju zakonitosti tržnega gospodarstva in na delavskem upravljanju. Po novi zakonodaji so imeli državni organi pravico in dolžnost, da se vmešavajo v gospodarsko delovanje gospodarskih organizacij le, če je »grozilo, da bodo s subjektivno dejavnostjo porušile temeljne proporce družbenih planov«.⁵⁰

Na začetku petdesetih let je prišlo še do nekaterih sprememb v gospodarsko politični ureditvi, ki so pomembna za našo obravnavo. Na področju državne

48 Prinčič, Mariborsko gospodarstvo, str. 167.

49 ARS, AS 546, Zapisnik I. svobodnega kongresa delavcev in nameščencev usnjarsko predelovalne industrije Jugoslavije, 24.-26.2.1946.

50 Komunist, 1951, št. 4-5, O osnutkih novih gospodarskih zakonov, str. 20.

uprave je bila izvedena decentralizacija. Zvezna in republiška vlada sta zmanjšali število uslužbencev, razpustili aparat centralnega planiranja z ministrstvi in jih nadomestili s sveti in direkcijami, ki so prevzeli koordinacijo in upravo posameznih gospodarskih področij in dejavnosti. Še pomembneje je bilo, da sta se spremenila položaja direktorja in podjetij. Direktor je postal javni delavec in hkrati uslužbenec podjetja. Še vedno ga je imenoval državni organ, vendar v sporazumu z delavskim svetom in upravnim odborom. Kot uslužbenec podjetja, ki je bil odgovoren za svoje delo upravnem odboru, je moral varovati interese podjetja. Kot direktor pa je bil odgovoren za upoštevanje zakonitosti in za izvajanje predpisov.⁵¹ Podjetja so dobila več pristojnosti pri načrtovanju proizvodnje in sprejemanju poslovnih odločitev, ki so bile vezane na tržišče. Tako je pojem socialističnega podjetja dobil novo vsebino. Boris Kidrič, duhovni oče novega gospodarskega sistema, ga je opredelil kot proizvodno-komercialno gospodarsko organizacijo, ki v sklopu socialistične blagovne proizvodnje proizvaja in zamenjuje blago, pri čemer kot ekonomsko-pravni individuum upošteva veljavne predpise.⁵²

Razvojni skok in krepitev ekonomske moči podjetij sta bila sestavni del t. i. procesa deetatizacije, to je postopnega zmanjševanja državnih funkcij pri upravljanju gospodarstva in njihovega prenašanja na zaposlene delavce oziroma neposredne proizvajalce. Prvo obdobje delavskega upravljanja, v katerem so delavski sveti in upravni odbori prevzeli kolektivno odgovornost za poslovanje podjetij, se je začelo konec leta 1949 in je trajalo do leta 1954. Partijski ideologi so delavsko upravljanje obravnavali kot »instrument revolucije, stvar z družbeno politično vsebino«.⁵³ To je pomenilo, da ga niso nameravali omejiti le na operativno-poslovne zadeve. Delavski sveti so bili od vsega začetka predvideni kot oblike, v katerih se bosta lahko »vse bolj razvijala osebna ustvarjalna iniciativa in sposobnost posameznika«.⁵⁴

Edvard Kardelj je maja 1949 v govoru ob sprejemu zakona o ljudskih odborih napovedal, da bodo delavski sveti zelo pomembni za nadaljnje izpopolnjevanje socialistične metode vodenja gospodarstva. Priprave so se na zvezni ravni začele proti koncu leta 1949. Decembra so republiška sindikalna vodstva in izbrana državna podjetja prejela navodila za ustanovitev in delo delavskih svetov. Kot je bilo zapisano, »bodo delavski sveti dejavno sodelovali pri reševanju vseh najpomembnejših vprašanj podjetja in pomagali pri pospeševanju proizvodnje in dela v podjetju, zlasti še tistega, ki je bil povezan z uresničevanjem planskih nalog.« V Sloveniji so se volitve delavskih svetov začele januarja 1950. Do sprejetja temeljnega zakona o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji 27. junija

51 Fikfak, Prinčič, *Biti direktor*, str. 59.

52 Kidrič, SD, VI, str. 156-157.

53 ARS, AS 1589, III, šk. 4, Zapisnik konference s sekretarji okrajnih komitejev ZKS, 27. 1. 1953.

54 Delo, 1951, št. 2-3, Edvard Kardelj: Deset let ljudske revolucije, str. 66.

1950 je bilo v naši republiki izvoljenih 167 delavskih svetov.⁵⁵ Omenjeni temeljni zakon je podrobneje opredelil pristojnosti delavskih svetov. Najpomembnejše so bile potrjevanje temeljnih planov in sklepnih računov podjetja, upravljanje posameznih skladov in razdeljevanje tistega dela akumulacije, ki je ostala na razpolaganju podjetju.⁵⁶ Volitve v delavske svete so bile izvedene jeseni 1951.⁵⁷ Naslednje volitve so bile februarja in marca 1952. Z njimi se je še razširil krog ljudi, ki so imeli neposreden vpliv na upravljanje podjetja.

Obdobje prvega mandata delavskih svetov (1950-1952) označujemo predvsem kot čas pridobivanja izkušenj v lastnem delovanju in pravicah, saj je takrat veljavna gospodarska zakonodaja še ovirala kakršno koli samostojnost podjetja.⁵⁸ Tudi pogoji gospodarjenja so bili v prvem letu zaradi suše in posledic gospodarske blokade informbirojevskega tabora še vedno zelo slabi. Evforiji ob izvolitvi je sledila pasivizacija.⁵⁹ V naslednjih mesecih so bili delavski sveti tudi po partijskih ocenah zelo nedejavni.⁶⁰ Tako kot v številnih drugih slovenskih mestih se je tudi v Mariboru pokazalo, da člani delavskih svetov niso kos nalogi, zlasti v manjših mestnih in komunalnih podjetjih. Večina med njimi je bila premalo »razgledanih«, zato niso mogli resneje poseči v razprave o problemih s področja proizvodnje in finančnega poslovanja. V drugi polovici leta 1951 pa so postali delavski sveti v proizvodnih podjetjih bolj učinkoviti. Mestni komite jim je pripisal skoraj vse pozitivne premike v poslovanju mariborskih podjetij, od zmanjšanja števila nepotrebnih delovnih mest, smotrnejše izrabe surovin in reprodukcijskega materiala, večje skrbi za vzdrževanje strojev in večje ponudbe kakovostnejših izdelkov. Oktobra 1951 je poročal tudi o negativni plati njihovega delovanja, ki se je največkrat kazala v preveliki želji po večjem finančnem učinku. Problem je videl v tem, da proizvodna podjetja uresničitev tega cilja niso povezovala z večjo proizvodnjo, storilnostjo in delovno vnemo, temveč z zviševanjem cen izdelkom in ustanavljanjem lastnih prodajaln in celo gostinskih obratov.⁶¹ V splošni oceni delovanja delavskih svetov v Sloveniji leta 1951 so na področju industrije dobili sicer pozitivno oceno. Očitati pa so jim, da so pri svojih odločitvah bolj kot splošno državne upoštevali lokalne potrebe, da so si

55 Vodušek, *Začetki samoupravljanja*, str. 74-77.

56 Poleg zgoraj navedenih so bile med pristojnosti delavskega sveta še: sklepanje o gospodarjenju podjetja; izdajanje pravil podjetja; volitve, razrešitve in menjanje upravnega odbora; obravnavanje poročil o delu upravnega odbora, obravnavanje njegovih posameznih sklepov in sklepanje o odobritvi njegovega dela.- UL FLRJ, št.43/391, 5. 7. 1950, Temeljni zakon o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in z višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih.

57 Skupaj je bilo leta 1950 v delavske svete in upravne odbore v Sloveniji izvoljenih 17.899 delavcev in uslužbencev. – Delo, 25. 3. 1951, Nov korak, str. 1.

58 Vodušek, *Začetki samoupravljanja*, str. 96.

59 Drnovšek, *Zapisniki*, str. 248.

60 ARS, AS 1589, III, šk. 1, Zapisnik 5. plenarnega zasedanja CK KPS, 16. in 17. 2. 1951.

61 Prinčič, Mariborsko gospodarstvo, str. 197-198.

premalo prizadevali za povečanje produktivnosti in da so pogosto zlorabili svoj položaj pri delitvi ustvarjenih presežkov. Na drugih gospodarskih področjih je bilo primerov spornih finančnih odločitev precej več. Še posebej v trgovini, kjer so delavski sveti ob podpori partijskih in sindikalnih organizacij vodili poslovno politiko, ki se ni skladala s socialističnimi načeli.⁶²

V drugem mandatnem obdobju (1952-1953) so delavski sveti lahko stopili korak naprej v svojem razvoju. Za to so obstajali najpomembnejši pogoji. Partijskemu vodstvu je bilo veliko do tega, da drugim republikam dokaže, da lahko delavski sveti delajo precej bolje.⁶³ Partijskim organizacijam je januarja 1952 naložilo, naj več pozornosti namenijo delu delavskih svetov in jim pomagajo preseči začetne težave.⁶⁴ Z uveljavitvijo novega gospodarskega sistema, ki je od podjetji zahteval večjo poglobitev v proizvodnjo, finance in komercialo in rentabilnejše poslovanje, ob tem pa jim zagotavljal večjo samostojnost od državne uprave, so se pogoji za njihovo delovanje izboljšali. Kot pokaže analiza delovanja delavskih svetov v Mariboru v letu 1952, so ti, z izjemo na področju obrti, prerasli začetne težave. Dnevni redi njihovi sej so bili vse daljši in so že zajemali pregledne izvršitve proizvodnega in finančnega plana, obravnavo različnih pravilnikov, poročila o delovni disciplini, o delu upravnega odbora. Točka razno je bila običajno zelo široka, saj so pod to točko obravnavali tehnične, strokovne in druge probleme ter nepravilnosti v podjetju. Kljub napredku pa je mestna politika njihovo delo ocenila kot »nesprejemljivo«. Ne samo zaradi vedno večje izoliranosti delavskih svetov od njihove volilne delavske »baze«, ⁶⁵ temveč tudi zaradi številnih primerov nezakonitega poslovanja podjetij, ki so bila dokaz, da so lastne interese postavljala nad višje, to je družbene interese. Najbolj vprašljiva so bila prizadevanja za čim večji komercialni dobiček, ki ni bil posledica večje proizvodnje in višje storilnosti, temveč povečevanja cen izdelkom in storitvam. Vedno pogostejša je bila nesmotrna poraba različnih skladov podjetij. Podjetja so težila za tem, da predvidena sredstva za plačni sklad in sklad lastnih sredstev čim prej porabijo, ker so se bala, da jim bodo v primeru preostanka sredstva pobrali. Podjetja so kršila predpise o prodaji osnovnih sredstev, prikrivala denarna sredstva, ki jih je bilo treba nakazati družbi, ali pa so si ta sredstva posojala brez vednosti pristojnih finančnih služb.⁶⁶ Tudi poročila iz drugih krajev v republici so govorila o tem, da so si delavski sveti napačno tolmačili svojo vlogo, saj so v nekaterih podjetjih nastopali kot političen organ in lastnik proizvodjalnih sredstev,⁶⁷ v drugih pa so svojo dejavnost zoževali na področje neposrednih

62 ARS, AS 1589, III, šk. 1, Zapisnik 6. plenarnega zasedanja CK KPS, 8. 1. 1952.

63 Drnovšek, *Zapisniki*, str. 250.

64 Ljudska pravica, 12. 1. 1952, Šesto plenarno zasedanje CK KPS, str. 1.

65 ARS, AS 1589, IV, šk. 1550, Zapisnik seje biroja MK KPS Maribor, 4. 2. 1952.

66 ARS, AS 1589, IV, šk. 1550, Zapisnik 5. seje MK KPS Maribor, 10. 11. 1952.

67 ARS, AS 1589, III, šk. 4, Referat Edvarda Kardelja ob obisku Železarne Jesenice, 21. 8. 1953.

operativnih tehničnih nalog v podjetju. Povsod pa so precej »mlačno preganjali pojave gospodarskega kriminala«. ⁶⁸ Tak razplet kaže, da so od oblasti propagirane vrednote padle na izpitu. Delavski sveti so postavili interese svojega okolja, svojega podjetja in osebne interese nad kolektivne in širše družbene interese.

Razmah »antisocialističnih« tendenc je spodbudil zahteve po spremembi oziroma nadgraditvi tistega dela zakonodaje o delavskem upravljanju, ki je obravnaval vlogo njegovih nosilcev, tj. delavcev. V razpravah so največ pozornosti namenili delovnemu kolektivu, to je skupnosti vseh zaposlenih v podjetju. Ugotovili so, da je zakonodaja iz leta 1950 to obliko samoupravne organiziranosti premalo upoštevala, saj ji je odredila le funkcijo izbire članov delavskega sveta in mu dala pravico odpoklica njegovih članov. Nova zakonodaja bi morala zaradi tega pristojnosti delovnega kolektiva pri upravljanju podjetja povečati do te mere, da bi postal njegov »prvi in vrhovni upravni organ«, ki bo odločal o njegovih najpomembnejših problemih. Vsi drugi organi in direktor bi morali biti delavskemu svetu v vsem odgovorni. ⁶⁹

Novi ustavni zakon ni sprejel tako široke zasnove delovnega kolektiva kot neke vrste skupščine v podjetju in končne pritožbene stopnje proti vsem odločbam. V dopolnjenem sistemu samoupravne organiziranosti proizvajalcev v gospodarstvu so delovni kolektivi dobili pravico, da »vodijo gospodarsko organizacijo neposredno in po delavskih svetih ter zborih kmetijskih zadrug.« Po tem predpisu je delovna organizacija sama postavljala svoje gospodarske plane, po izpolnitvi družbenih obveznosti je sama razpolagala s svojim dohodkom in v mejah svojega dohodka določala višino plačnega sklada. ⁷⁰ Tako so leta 1953 delavski sveti (in upravni odbori) postali izvršni organi delavskega samoupravljanja, njegovi nosilci pa delovni kolektivi.

KREPITEV OSEBNE ODGOVORNOSTI IN MEDREPUBLIŠKE SOLIDARNOSTI 1950-1954

Na začetku petdesetih let preteklega stoletja so nova miselnost in spremembe v ureditvi narekivale tudi premike na področju socialističnega vrednostnega sistema. Če si sposodimo besede Borisa Kidriča, se je po letu 1950 »močan naboj prizadevanj, ki se je prenesel iz vojne, upočasnili, zameglili, potemnel. Prišel je čas, ko je bilo treba vrsto posameznih stališč zamenjati«. ⁷¹ Kljub temu

68 Ljudska pravica, 1. 5. 1953, Delo gospodarskih komisij, str. 10.

69 GV, 24. 1. 1953, Za poglobitev in razširitev samoupravljanja podjetij, str. 1.

70 UL FLRJ, št.3/19, 14.1.1953, Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti.

71 Drnovšek, *Zapisniki*, str. 261.

da »prave ideološke borbe ni bilo več«⁷² in da je »oblikovanje svobodne asociacije proizvajalcev zahteva(lo) preoblikovanje zavesti« in odpravo »slabega ostanka sovjetske prakse«, pa je vrednostni sistem še naprej temeljil na kolektivnih vrednotah. Zaradi njih se je človek po besedah Josipa Vidmarja na »vsakem mestu, ki ga bo zavzel v tej družbi, čutil enotnega z vsem ljudstvom, ki se bo čutil eno s tem ljudstvom«. Ravnanja tega človeka, ki bo »samozavesten, ker mu bo vselej znana vsa resnica o življenju njegove države, in miren, ker ga ne bo v nobenem primeru nihče skušal varati«, ne bo vodila »poslušnost, temveč ga bo vodilo spoznanje. Ker se bo čutil eno z ljudstvom, ne bo v njem koristoljubja, temveč bo prežet z budno skrbjo za dobrobit celote. Ker bo po zaslugi socialistične ureditve te države osvobojen sleherne skrbi za časa bolezni in starosti, ne bo nikdar varčeval s svojimi silami pri delu za skupnost, marveč jih bo trosil požrtvovalno in smotno. Vse to mu bo dajalo redko samozavest in trdnost v vseh prilikah življenja«.⁷³ Kljub temu da je vrednostni sistem na začetku drugega obdobja socialističnega razvoja ostal izrazito antiindividualistično naravnan, pa je vendarle že predvidel in tudi odprl večje možnosti za uveljavitev posameznika na delovnem mestu in pri upravljanju podjetja.

Komunistična partija je v obravnavanem obdobju ostala »vodilni štab izgradnje socializma« in je bila, kot je dejala Lidija Šentjunc članom tovarniških komitejev, »odgovorna za vse«.⁷⁴ Ena od njenih nalog je bila, da preko svojih osnovnih organizacij organizira in vodi iniciativo delavcev in »skrbi, da postanejo delavci čedalje sposobnejši pri sodelovanju upravljanja podjetja«.⁷⁵ Osnovne organizacije KPS/ZKS so bile odgovorne, da »vzgojijo« člane delavskega sveta in upravnih odborov tako, da bodo »dobro in pravilno vodili podjetje«, to je »v korist skupnosti in posameznikov«⁷⁶, in da se bodo organi delavske samouprave razvili tako, kot »objektivne razmere to dopuščajo«.⁷⁷ Ko je politično vodstvo v letih 1952 in 1953 ugotovilo, da delavski sveti niso dejanski predstavniki demokracije in delavskih interesov«, je od partijskih komitejev in osnovnih organizacij v podjetjih zahtevalo okrepitev prizadevanj, da bodo izvoljena delavska predstavništva v večji meri opravljala svoje poslanstvo.⁷⁸ S to nalogo pa je bilo povezano zelo delikatno vprašanje »diktiranja partijskih organizacij« in morebitnega spora med delavci in osnovno organizacijo, saj bi oboje lahko povzročilo veliko politične škode. Okrajnim komitejem je bilo svetovano, da se je

72 Prav tam, str. 280.

73 Ljudska pravica, 24. 3. 1950, 26. marec bo dan veličastne zmage našega delovnega ljudstva, str. 2.

74 Prinčič, Mariborsko gospodarstvo, str. 191.

75 Ljudska pravica, 1. 5. 1951, Kako delavci upravljajo Litostroj, str. 3.

76 Delo, 1952, št. 1, O delavskih svetih, str. 24.

77 ARS, AS 1589, III, šk. 1, Zapisnik 6. plenarnega zasedanja CK KPS, 8. 1. 1952.

78 ARS, AS 1589, III, šk. 4, Zapisnik posvetovanja vodilnega aktiva komunistov, 5. 6. 1953.

treba temu izogniti.⁷⁹ Leta 1954 so na 4. plenumu CK ZKJ sprejeli usmeritev, po kateri se osnovne organizacije neposredno ne bi več ukvarjale s proizvodnjo in poslovanjem podjetij, temveč bi se osredotočile na boj proti negativnim pojavom, kot so bili: partikularizem, direktorska samovolja, premajhna prizadevanja za povečanje delovne storilnosti, gospodarski kriminal, razsipnost in zapravljanje družbenega premoženja. Z njimi so se delavski sveti pa tudi drugi organi v podjetju do tedaj premalo odločno spopadli, v posameznih primerih pa so bili celo njihovi nosilci.

Nabor vrednot, ki so ostale obvezen spremljevalec gospodarske dejavnosti, se je v primerjavi s preteklim obdobjem precej zmanjšal. To je še posebej veljalo za vrednote splošno političnega in združevalnega značaja. Poleg socializma in socialistične demokracije je bila v ospredju še vedno jugoslovanska državna skupnost ter bratstvo in enotnost med njenimi narodi. V drugi skupini so bile vrednote, ki so bile povezane z graditvijo proizvodnih odnosov. Osrednje mesto je še vedno zavzemalo delo in vse, kar je bilo povezano z njim. Zlasti delovno ljudstvo in delovna disciplina. Prizadevanja za utrditev delovne discipline, katere cilj je bilo »prevzgojiti milijone drobnih proizvajalcev tako, da dobe nov odnos do dela«, so se usmerila na področje kmetijskega zadružništva, kjer jo je bilo precej težje uveljaviti kot v podjetjih.⁸⁰ Pojem budnosti, ki je še vedno pomenil »videti vse okoli sebe«, je poleg dejavnosti in poskusov »sovražnika, da se ugnezdi v naše ustanove ali podjetja«, zajel tudi nepravilen odnos do delavca v podjetju in primere razsipništva s splošnim ljudskim premoženjem.⁸¹ Simbolni pomen množičnega prostovoljnega dela, socialističnega tekmovanja in udarništva se je že leta 1950 zelo zmanjšal, z letom 1952 pa je skorajda ugasnil. Tako se je na začetku petdesetih let odprl prostor za pojav novih in spremenjenim gospodarskim pogojem bolj primernih socialističnih vrednot, ki so bile povezane z boljšim, skrbnejšim, to je rentabilnejšim poslovanjem in upravljanjem z zaupanimi proizvodnimi sredstvi.

Z letom 1950 se začenja vladajoča partija vse bolj ukvarjati s problemom uveljavitve osebne odgovornosti nosilcev političnih in upravljalvskih funkcij na lokalni ravni. Na političnem področju si je CK KPS prizadevala na ravni okrajnih komitejev uskladiti načelo kolektivne odgovornosti z načelom osebne. Kot je dejal Miha Marinko, »gre za to, da se v okrajnih komitejih konča s prakso, da vsak član odgovarja samo za tisti sektor dela, ki mu je dodeljen, za vse ostalo pa se ne briga«, in da se v večji meri uveljavi »vzajemna odgovornost in kontrola« ter se uskladi z osebno odgovornostjo. Sama kolektivna odgovornost brez osebne odgovornosti bi se »sprevrгла v prazno frazo, v praktično neodgovornost, in neekspeditivnost v

79 ARS, AS 1589, III, šk. 4, Zapisnik konference s sekretarji okrajnih komitejev, 27. 1. 1953.

80 Komunist, 1950, št. 1, Socialistična preobrazba našega kmetijstva, str. 74.

81 Ljudska pravica, 7. 3. 1950, Govor maršala Tita na velikem predvolilnem zborovanju v Splitu, str. 1.

izvrševanju nalog bi se razbohotila v strahotna razmerja«. Zato mora uskladitev kolektivne in osebne odgovornosti dobiti »svoj izraz v medsebojni pomoči in vzajemni kontroli izvrševanja konkretnih sklepov oblastnih in drugih organov, ki so bili sprejeti na podlagi splošne partijske linije in državnega vodstva. Če bodo za izvršitev sprejetih sklepov nalagali osebno odgovornost posameznim članom, za časovno in pravilno izvedbo pa uveljavili princip kolektivne kontrole, potem se bodo naloge ekspeditivno reševale«. ⁸² Rezultati teh prizadevanj so v obravnavanih letih daleč zaostali za pričakovanji. Kot je ugotovil Boris Kraigher na sestanku najvišjega političnega aktiva poleti 1953, je bila »ena od bistvenih trenutnih slabosti, da so komunisti in tudi vodilni tovariši izgubili čut odgovornosti. V tem pogledu se dogajajo nemogoče stvari«, tako na republiški ravni kot tudi na lokalni in pri direktorjih, ki so » pogostokrat pozabili, da so komunisti in da morajo splošne potrebe bolj upoštevati kot potrebe podjetja, ki ga vodijo«. ⁸³

Edvard Kardelj je kot vodilni jugoslovanski partijski ideolog poudarjal, da ni dovolj, če ljudi naučijo, kako »neposredno delovati in ustvarjati nove socialistične odnose«, temveč jih je treba tudi »napraviti odgovorne za odločitve v vseh organih. To pa zato, ker »drugače namreč gleda na stvari človek, ki sedi na predavanju, kot pa človek, ki mora sam ukrepati in s svojim glasom konkretno odločati v delavskem svetu, ljudskem odboru in zadrugi«. Zato je bilo zanj bistveno, da se v organe družbenega samoupravljanja »pritegne čim več poštenih delovnih ljudi, ne glede na morebitne ostanke starih političnih prepričanj ali religioznih predsodkov pri njih. V delavskih svetih in še drugje se bodo ljudje srečali s konkretnimi problemi, ki se nanašajo na njihov lastni interes, zato ni strahu, da ne bi delovali v interesu delovnega človeka. Ta pa ne more biti drugačen kot socialističen«. ⁸⁴ Tudi Boris Kidrič, nosilec najpomembnejših gospodarskih funkcij v državi, je bistvo delavske samouprave videl v tem, da delavski sveti in upravni odbori »postanejo še bolj samostojni in odgovorni za upravljanje podjetij«. ⁸⁵ Zvezni gospodarski svet, ki ga je vodil, je že novembra leta 1950 sklenil, da je treba člane delavskih svetov »pozvati na odgovornost in jih zamenjati, če ne delajo kot je treba«. ⁸⁶ Takrat, in tudi še nekaj let kasneje, pa še ni bilo merila, po katerem bi določili materialno in moralno odgovornost posameznega člana delovnega kolektiva ter članov delavskega sveta in upravnega odbora v primeru slabega gospodarjenja podjetja. Po mnenju Edvarda Kardelja zato, ker se »posebno materialno odgovornost za slabo gospodarjenje ne da predvideti«. ⁸⁷ Drugi razlog je našel v premajhni odgovornosti upravnega odbora

82 ARS, AS 1589, III, šk. 4, Zapisnik republiške partijske konference, 22.-23. 9. 1950.

83 ARS, AS 1589, III, šk. 4, Zapisnik posvetovanja vodilnega aktiva komunistov, 5. 6. 1953.

84 Komunist, 1954, št. 7-8, Govor Edvarda Kardelja na III. kongresu ZKS, str. 8-9.

85 Delo, 12. 1. 1952, Razgovor tovariša Kidriča z delavskim svetom in delavci železarne na Jesenicah, str. 1.

86 Zapisnici Privrednog saveta, str. 683.

87 ARS, AS 1589, III, šk. 4, Referat Edvarda Kardelja ob obisku železarne Jesenice, 21. 8. 1953.

in direktorja za poslovni uspeh, saj so posamezne odredbe predpisovale sankcije, ki so v primeru slabega gospodarjenja prizadele le podjetje kot celoto. Leta 1953 so začeli pripravljati novo zakonodajo, ki naj bi bolj poudarila in natančneje »fiksirala« odgovornosti članov delavskih svetov do družbe. Hoteli so prekiniti s prakso kolektivne odgovornosti, ki je do tedaj v primeru nepravilnosti v podjetjih običajno zajela šestnajst do trideset ljudi, kar je »na koncu pomenilo, da ni bil nihče odgovoren«. ⁸⁸

V prvi polovici petdesetih let je bila še vedno v polni meri prisotna mednacionalna solidarnost na gospodarskem področju, ki pa je dobila nove razsežnosti. Prekinitev gospodarskih vezi z vzhodnimi socialističnimi državami in njihova ekonomsko-vojaška blokada sta pripeljali državo skorajda do bankrota, zato se je morala odreči (pre)ambicioznim razvojnim načrtom in vse razpoložljive materialne, denarne in človeške vire osredotočiti na dograditev nekaj deset energetskih objektov težke industrije in vojaških objektov. V spremenjenih razmerah se je morala Slovenija odreči svoji razvojni strategiji in prevzeti precejšen del izvoznih zadolžitev.

Po letu 1951 je razredna solidarnost med delavci in kmeti le občasno še prišla na dnevni red sestankov najvišjega partijskega organa. Slednji se je moral vedno bolj ukvarjati z upadanjem solidarnosti znotraj »vodilnega« delavskega razreda. Skoraj »običajen« je postal pojav, da so delavci v kovinski industriji z »neko zavistjo in srdom« gledali na zaposlene v tekstilni panogi, češ da dobivajo velike količine (tekstilnega) blaga brezplačno. Tekstilci so z »nejevoljo diskutirali o višjih povprečnih plačah v kovinski industriji«, vsa industrijska podjetja pa so »oporekala, da bi smeli peki, trgovci in živilci sploh imeti kakšen dobiček«. Vsako gospodarsko področje je torej branilo le »svoja stališča in svoje delo, češ da samo oni ustvarjajo presežke, drugi pa ne«. ⁸⁹

V naslednjih letih oblast ni pokazala večje pripravljenosti za povrnitev osebne poslovne pobude in z njo povezane večje samoodgovornosti posameznika. Osrednjo pozornost je še naprej namenjala kolektivni plati odgovornosti. V okviru samoupravnih organiziranosti je torej krepila pristojnosti in tudi odgovornosti delovne skupnosti oziroma zbora delavcev in delavskega sveta. V času gospodarske reforme se je upravljavski in tudi finančni vpliv delavskih predstavnikov precej zmanjšal. V sedemdesetih letih, torej v času dogovornega gospodarstva, se je kljub večjim pristojnostim dejanska moč delavskih svetov še zmanjšala.

Na začetku šestdesetih let je zaradi odkritega spopada med gospodarsko bolj in manj razvitim delom države mednacionalna solidarnost izgubila svoj smisel in tudi upravičenost. Uveljavitev novih, bolj ekonomsko naravnanih vrednosti in meril, ki jih je zagovarjala mlajša generacija politikov, potem ko je konec

⁸⁸ ARS, AS 1589, III, šk. 4, Predavanje Edvarda Kardelja političnemu aktivu Ljubljane, 13. 11. 1953.

⁸⁹ ARS, AS 1589, III, šk. 42, Letno poročilo Mestnega odbora SZDL Slovenije v Mariboru, 9. 7. 1953.

petdesetih let prevzela vodilne položaje v republiki, je močno vplivala tudi na poslovne in še druge odnose med posameznimi podjetji, ustanovami in tudi lokalnimi skupnostmi. Odnosi so postali vse bolj sebični in zato moteni ter bolj konfliktni.

Kljub vedno večji pravni, ekonomski, organizacijski in ideološki zmedbi v (jugoslovanskem) gospodarstvu pa je do njegovega razpada ostala živa solidarnost in povsod prisotna pripravljenost za pomoč, na najnižji ravni, to je med zaposlenimi delavci, prebivalstvom, šolarji in dijaki ter še med drugimi sloji in skupinami prebivalstva. Po vrnitvi kapitalizma v devetdesetih letih se je ta oblika skupinske pomoči hitro umaknila grobem in brezobzirnemu individualizmu. Pobrlo jo je tako hitro kot spomladi zapadli sneg.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri:

ARS - Arhiv republike Slovenije

ARS, AS 546 - fond Sindikat delavcev in uslužbencev usnjarsko predelovalne industrije Jugoslavije, republiški odbor za Slovenijo

ARS, AS 1589 - fond Centralni komite KPS/ZKS

Objavljeni viri:

Kidrič, Boris. *Sabrana dela, V. in VI. knjiga*. Beograd: Komunist, 1985.

Drnovšek, Darinka. *Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000.

Privredna politika vlade FNRJ. Zapisnici privrednog saveta vlade FNRJ. II. knjiga, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1985.

Časopisni viri:

Ljudska pravica, 1945, 1946, 1947, 1948, 1950, 1952, 1953

Ljudska pravica - Borba, 1953

Komunist, 1946, 1949, 1950, 1951

Delo (glasilo CK KPS), 1951

Gospodarski vestnik, 1953

Uradni listi:

Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, 1950, 1953.

Literatura:

Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami (ur. Jurij Fikfak in Jože Prinčič). Ljubljana: Založba ZRC, 2008.

Čepič, Zdenko. Obravnava ključnih vprašanj povojnega gospodarskega razvoja v delu znanstveno-strokovnih ustanov predsedstva SNOS. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1986, št. 1-2, str. 113-150.

Hadalin, Jurij. Jugoslovansko-albanski gospodarski odnosi med letoma 1945 in 1992. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2007, št. 2, str. 131-150.

Ostovitljanov, K., V. *Socialistični gospodarski sistem in njegove prednosti pred kapitalističnim sistemom*. Ljubljana: Ekonomska in filozofska knjižnica, 1949.

Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva Ljudske republike Slovenije v letih 1947 do 1951. Ljubljana, 1947.

Prinčič, Jože. *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (1945-1956)*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1992.

Prinčič, Jože. Mariborsko gospodarstvo v času prilagajanja socialistični ureditvi in miselnosti (1945-1953). V: Željko, Oset (ur.), Slana, Aleksandra (ur.), Lazarevič, Žarko (ur.). *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*. Ljubljana, Maribor: Inštitut za novejšo zgodovino, Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2010, str. 159-201.

Ranković, Aleksander. Borba za nadaljnji razvoj naše dežele. *Komunist*, 1946, št. 1, str. 20-29.

Vlahović, Veljko. O nekaterih vprašanjih morale v delavskem gibanju. *Komunist*, 1949, št. 1, str. 119-130.

Vlahović, Veljko. O liku komunista. *Komunist*, 1946, št. 1, str. 42-56.

Vodušek, Jerca. *Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949-1953*. Maribor: Obzorja, 1983.

Marta Rendla

STANOVANJSKA POLITIKA V SOCIALISTIČNEM OBDOBJU – VLOGA DRŽAVE IN SAMOODGOVORNOST

Jugoslovanski tip socializma (kot se je uveljavil z uvajanjem delavskega samoupravljanja po letu 1949), ki ga je zaznamoval predvsem princip solidarnosti, je gradil družbo na vrednotah, kot so: svoboda, socialna trdnost, delovna ustvarjalnost, narodna socialistična zavest, izobrazba, kultura, solidarnost in enakost.¹ Splošni vrednostni družbeni kriteriji, veljavni na vseh področjih življenja, so bili tudi temelj socialne politike samoupravne

1 Slovenija, Družbeni plan. *Resolucija o dolgoročnem razvoju*, str. 8.

družbe.² Zelo pomembna sestavina socialne in razvojne politike ter hkrati ključni dejavnik stanovanjskega gospodarstva je bila tudi stanovanjska politika = oblika javnega poseganja v zadovoljevanje stanovanjskih potreb prebivalstva.³ Stanovanjsko področje pa je bilo tudi polje, kjer se je načelo solidarnosti prepletalo z načelom samoodgovornosti, čemur bom posvetila večji del pozornosti. Reševanje stanovanjskega vprašanja z velikim ekonomskim, socialnim, zdravstvenim in tudi kulturnim pomenom, ki ga ima stanovanje za človekovo varno in kakovostno življenje, je z izgrajevanjem socializma postalo splošna družbena naloga in zadeva. Socialistični ideologiji je bila lastna družbena odgovornost, ki je poudarjala pomen znanja, izkušenj in spoznanj, pridobljenih pri ustvarjanju materialnih in duhovnih pogojev življenja.⁴ Znanje, izkušnje ter spoznanja naj bi vplivali na družbeno moč in odgovornost zaposlenih. Omenjeni atributi naj bi jim omogočali sodelovanje pri družbenih odločitvah in hkrati tudi razvijanje in zadovoljevanje lastnih potreb in interesov kot tudi potreb in interesov vse družbe.⁵ Eden od ciljev samoupravnega socializma je bila visoka stopnja integriranosti med ljudmi v socialnem, delovnem in ideološkem pogledu.⁶ Na področjih socialne varnosti, v t. i. družbenih dejavnostih, se je uvajalo idejo »integralnega samoupravljanja«. Cilji socialne in ekonomske politike so bili pravzaprav skupni: izboljšanje materialne osnove družbe za vsestransko in boljše zadovoljevanje potreb ljudi, delitev pridobitev ekonomskega razvoja/dobrin in krepitev socialne varnosti na načelu dela in solidarnosti, humanizacija delovnih in življenjskih pogojev, spodbujanje ustvarjalnosti itd.⁷ Socialna politika v pogojih socialističnega sistema se je ukvarjala z življenjskimi in delovnimi pogoji celotnega prebivalstva in ni bila zaščitniška politika le za marginalne skupine prebivalstva, torej tistih, ki jih treba zaščititi.⁸

Prvo vrednostno načelo je bilo *delo*. Na delu in na lastnem delovnem prispevku v celotnem ekonomskem in družbenem napredku so temeljili posameznikov socialni položaj, socialna varnost in osebni razvoj. Bistveno vrednostno načelo pa je bilo *načelo solidarnosti*. Solidarnost je kot humano etično načelo predvsem oblika medsebojne pomoči ljudi, oblika humanizacije njihovih odnosov v procesu dela in življenja. V samoupravni socialistični družbi solidarnost ni bila le idejna opredelitev, temveč tudi oblika zavestne pripravljenosti in angažiranosti ljudi, torej

2 Šefer, *Socialna politika v socialistični*, str. 16.

3 Cigale, *Stanovanjska politika*, str. 263.

4 V večini razvitih držav najdemo vključevanje zaposlenih v procese odločanja oziroma različne oblike delavske participacije, v mnogih evropskih deželah je sodelovanje delavcev pri upravljanju podjetij celo uzakonjeno. Popularno se to imenuje ravnanje s človeškimi viri.

5 Slovenija, *Družbeni plan. Resolucija o dolgoročnem razvoju*, str. 7.

6 Prav tam, str. 8.

7 Šefer, *Socialna politika v socialistični*, str. 13, 14.

8 Prav tam, str. 15.

tudi odgovornosti ljudi, da si, ko živijo in delajo skupaj, tudi pomagajo, da imajo razumevanje za tuje potrebe. Solidarnost je bila socialistično razredno načelo, ki je prihajalo do izraza zlasti na štirih področjih socialne politike: *izobraževanje, zdravstveno in socialno varstvo ter ustvarjanje pogojev za zaposlovanje*. Tu je bila solidarnost komplementarna z načelom delitve po delu. Solidarnost je prihajala do izraza tudi na področju takšnih potreb, ki v pogojih socializma niso mogle biti prepuščene samo ekonomskim merilom: *stanovanjsko področje, komunalna opremljenost, kultura itd.*, potem tudi na področju *zagotavljanja minimalnih življenjskih pogojev delavcev* (minimalni osebni dohodek v pogojih ekonomskih težav posameznih organizacij) *in ljudi, ki so socialno ogroženi*. Z zagotavljanjem socialnega varstva se le-tem zagotavlja minimalni življenjski standard ter minimalno pokrivanje skupnih potreb za vse prebivalstvo. Solidarnostno načelo se je uresničevalo tudi na področju *zagotavljanja življenjskih pogojev v starosti s pokojninskim sistemom*.⁹

Na stanovanjskem področju je po 2. svetovni vojni država s svojo stanovanjsko politiko oskrbovalne narave postala prevladujoč usmerjevalni dejavnik. Po uvedbi samoupravljanja 1951 so ključni nosilci stanovanjske politike, ki je tvorila integralni del socialne in ekonomske politike, postale delovne organizacije in samoupravne stanovanjske skupnosti. Značilnost stanovanjskega gospodarstva je bila, da so se v njem prepletali etatistični, samoupravni in tržni odnosi in da sta soobstajala formalni (družbeni stanovanjski viri in družbena namenska sredstva za stanovanjska posojila) in neformalni model stanovanjske politike. Za prva povojna leta je bila značilna odločilna vloga centralne države pri oblikovanju in pridobivanju stanovanjskih virov - stanovanjskih posojil in najemnih stanovanj.¹⁰ Odgovornost s centralne na republiško in mestno raven ter stanovanjske direkcije je prešla leta 1953. Nadaljnjo decentralizacijo je prinesla stanovanjska reforma leta 1965. Takrat so banke prevzele komercialna stanovanjska posojila, podjetja pa odgovornost za oskrbo zaposlenih z ugodnimi stanovanjskimi posojili in najemnimi stanovanji; gradbena podjetja pa so začela odločati o obsegu, količini in ceni zgrajenih stanovanj in jih prosto prodajati.¹¹ To je pomenilo začetek oblikovanja tržnih akterjev: ponudniki na stanovanjskem trgu so bila podjetja - povpraševanje pa so tvorili posamezniki, podprti s posojili podjetij, ter sama podjetja, ki so stanovanja kupovala in jih kot najemna oddajala zaposlenim.¹² S tem se je začel proces decentralizacije in deetatizacije pri alokaciji stanovanjskih virov, saj je postala vloga države pri najemni stanovanjski oskrbi v primerjavi z delovnimi organizacijami majhna.

9 Prav tam, str. 16-18.

10 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 137.

11 Prav tam.

12 Prav tam.

Stanovanjska politika oziroma stanovanjsko gospodarstvo, s statusom dejavnosti posebnega družbenega pomena, je bila v samoupravnem socializmu del formalnega sistema, ki se je uresničevala z družbenimi viri. Poleg formalnih virov stanovanjske preskrbe pa so soobstajali tudi neformalni, zasebni viri, ki so zaradi omejenosti družbenih stanovanjskih virov in nezadoščenja vsem manifestnim potrebam dopolnjevali družbene stanovanjske vire in hkrati s sistemom stanovanjskega gospodarstva tvorili njegov komplementarni del, »sivo stanovanjsko gospodarstvo.«¹³ Te neformalne oblike stanovanjske preskrbe, tj. samograditeljstvo, bi lahko ovrednotili kot znak višje razvitosti, kot tisto fazo v razvoju socialnih storitev, ki sledi obdobju dominacije države in ki namesto njenih institucionaliziranih, uniformiranih in standardiziranih storitev na načelu samoodgovornosti vnaša element samopomoči, samoorganizacije in samoproizvodnje;¹⁴ možna pa je tudi druga interpretacija, po kateri bi lahko porast neformalnih oblik pomenil tudi bolj ali manj nujno kompenzacijo disfunkcij formalnega sistema. Ena takih disfunkcij sistema se je kazala v stanovanjski segregaciji, v neenaki dostopnosti do družbenih stanovanj. V socializmu sta bila družbeno/socialno stanovanje in vstop v najemništvo kazalec privilegiranosti in družbene neenakosti.¹⁵ Ideja enakosti v socializmu je bila pomembna kot sredstvo legitimizacije sistema in njegovega razvoja.¹⁶ V stanovanjski politiki pa načelo enakosti ni bilo do konca opredeljeno, ampak je bilo ohlapno definirano in zato odprto za različne interpretacije, kljub temu da je ustavno določilo vsem zagotavljalo pravico do družbenega stanovanja. Stanovanjska politika je institucionalizirala koncept enakosti, ki je poleg »potreb« priznaval tudi »zasluge.«¹⁷

Sistem stanovanjske oskrbe se je pri nas z obstojem le dveh tipov - lastno stanovanje in najemno družbeno stanovanje - razvil kot izrazito dvopolen.¹⁸ Načelo dela, solidarnosti in vzajemnosti, svobodne menjave dela so bila načela, na katerih je temeljil koncept socializma; največjo uveljavitev le-teh pa sta jim omogočila ustava iz leta 1974 in Zakon o združenem delu. Eno izmed področij, ki je temeljilo na načelu solidarnosti, je bilo tudi omenjeno stanovanjsko področje. *Stanovanjsko gospodarstvo s statusom dejavnosti posebnega družbenega pomena je v jugoslovanski samoupravni družbi predstavljalo specifičen družbeni podsistem, v katerem je potekala stanovanjska reprodukcija.* Značilnost stanovanjskega gospodarstva v vsem obdobju je bila, da se je razvila veliko manjša ponudba kot povpraševanje. Stanovanjska preskrba (celota stanovanjske proizvodnje,

13 Mandič, O distribuciji stanovanjskih virov, str. 68.

14 Mandič, Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe, str. 75.

15 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 139.

16 Mandič, Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe, str. 86.

17 Prav tam, str. 86.

18 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 139.

distribucije in potrošnja stanovanja) oziroma stanovanjski viri so se delili na družbene in zasebne. Vzporedno sta torej obstajala formalni in neformalni sistem stanovanjske preskrbe - družbeni in zasebni sektor kot posledica različnih povojnih usmeritev stanovanjske politike. Družbeni stanovanjski viri so bili organizirani in formalizirani v institucijah stanovanjske politike, torej so bili del formalnega sistema. Družbene vire bi lahko ločili v: družbeni stanovanjski fond in družbena namenska sredstva za stanovanjska posojila ter združena sredstva vzajemnosti in solidarnost na ravni občin.¹⁹ Institucionalna stanovanjska politika in gospodarstvo ter sistem financiranja so se v samoupravnem socializmu spreminjali skladno z gospodarsko-političnimi reformami. Sistem alokacije stanovanjskih virov se je pri nas v povojnem času pogosto spreminjal, zanj pa je bilo značilno, da se je država umaknila relativno zgodaj ter dala prostor »samoupravnemu modelu stanovanjske politike«, ki je stanovanje že v osnovi definiral predvsem kot ugodnost, ki izvira iz zaposlitve.²⁰ *»Odgovornost za stanovanjsko preskrbo je tako že sredi šestdesetih let prešla deloma na trg deloma na podjetja, v sedemdesetih pa tudi na »samoupravne stanovanjske skupnosti«, namenjene marginaliziranemu delu prebivalstva.«*²¹ Ključni instrument in paradni konj samoupravne stanovanjske politike je bilo najemno družbeno stanovanje, pri katerem je ključno vlogo imela delovna organizacija.

Delovne organizacije so bile najpomembnejši kanal distribucije družbenih stanovanj - razpolagale so s svojimi stanovanjskimi skladi in pravilniki o njihovi delitvi. Pridobivanje in oddajanje najemnih stanovanj v socializmu sta bila sestavina skupne porabe/potrošnje v delovnih organizacijah.

Družbenemu stanovanju se je sredi sedemdesetih pridružilo na občinski ravni še solidarnostno stanovanje. Program solidarnostnih stanovanj je bil zasnovan kot dopolnilo delovnim organizacijam in je meril na tisti del prebivalstva, ki jih ni dosegla ugodnost iz zaposlitve: brezposelne, invalide, mlade družine itd.²² V okvir sklada solidarnostnih stanovanj so pozneje prešla stanovanja iz splošnega ljudskega premoženja, pridobljena s povojnimi razlastitvami večjih zasebnih lastnikov stanovanj.²³ Obstajala so tudi nadomestna stanovanja za primere rušenja ter kadrovska stanovanja državnih organov za nosilce pomembnejših družbenih funkcij.²⁴ Poseben kanal distribucije družbenih stanovanj je bil prenos stanovanjske pravice na uporabnika stanovanja. Med manj razširjene načine dostopa do družbenega stanovanja so sodile nasilne vselitve, preureditev

19 Mandič, O distribuciji stanovanjskih virov v Sloveniji, str. 62.

20 Več o tem v: Mandič, Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe, str. 66-89.

21 Prav tam, str. 86.

22 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 138.

23 Mandič, O distribuciji stanovanjskih virov v Sloveniji, str. 63 in ista, *Stanovanje in država*, str. 139.

24 Prav tam.

nestanovanjskih prostorov, zamenjava stanovanj itd. Zasebni stanovanjski viri, med katerimi so dominirali viri sorodstva, pa so predstavljali zasebno sfero in so potekali pretežno neformalno. Bili so odraz zasebne pobude pri reševanju stanovanjske problematike. Obstajale so različne organizacijske forme stanovanjske politike oziroma različne poti do stanovanja. Narava stanovanjskega statusa oziroma lastništvo oziroma tip stanovanjske preskrbe je poznal različne tipe stanovanjske preskrbe: lastniško stanovanje, privatno stanovanje, združno stanovanje itd. Četudi so nekatere organizacijske forme stanovanjske preskrbe - stanovanje delovne organizacije - v času samoupravnega socializma prejemale formalno sistemsko podporo in poosebljale samoupravni model stanovanjske politike, v katerem je bila delovna organizacija opredeljena kot osrednji nosilec alociranja stanovanjskih virov, so se ob podpornih institucijah zunaj formalnega sistema stanovanjske politike razvijale tudi druge. Mislim predvsem na gradnjo v lastni režiji oziroma na samogradnjo, ki je kot odraz pripravljenosti, želje in samoodgovornosti posameznikov, da stanovanjsko vprašanje rešijo sami, konec osemdesetih let predstavljala drugi najpogostejši način stanovanjske preskrbe.²⁵ Pridobitev zasebnega, torej lastniškega stanovanja je bila poleg gradnje možna še z nakupom na trgu, dedovanjem ali darovanjem. Gradnja v lastni režiji je omogočala mobilizacijo relativno širokega spektra pomoči oziroma multiplikacijo virov posameznika: zasebna finančna sredstva so se oblikovala poleg dohodka iz dela in sive ekonomije še s sredstvi sorodstva, predvsem v obliki lastnega dela in dela širšega socialnega zaledja. Načelo solidarnosti v zasebni sferi se je kazalo skozi vzajemno pomoč pri delu sorodstva in soseske. Z družinsko medgeneracijsko solidarnostjo so se hkrati v obliki naturalnih virov (zemljišče, les, delo) nadomeščali tudi finančni viri.²⁶

Za dinamiko graditev stanovanj v Sloveniji v povojnem obdobju je značilno, da je bila družbeno usmerjana in podvržena družbenim načrtom; stanovanjski fond je ob vsakokratnem popisu ob upoštevanju norme, da je vsakemu gospodinjstvu potrebno stanovanje, izkazoval primanjkljaj; struktura graditve stanovanj po lastništvu pa se je delila na družbeni in zasebni sektor ali na formalne in neformalne stanovanjske vire. Prav ta delitev pa odslikava, kako in v koliki meri so k reševanju stanovanjske problematike oziroma stanovanja kot temeljne trajne dobrine vsakega posameznika (torej kot so urejene stanovanjske razmere, ki imajo pozitiven vpliv na zdravje in storilnost posameznika, družine in družbe), pristopali družba na eni in posamezniki na drugi strani. Graditev stanovanj v zasebnem sektorju odraža stopnjo pripravljenosti in željo posameznikov, da stanovanjsko vprašanje rešijo sami. Dejstvo pa je tudi, da je stanovanje bilo in je najdražja

25 Mandič, Prispevek k opisu, str. 71.

26 Mandič, O distribuciji stanovanjskih virov, str. 63.

dolgoročna dobrina in da si jo mnogi zaradi visoke cene ne morejo pridobiti. Torej se pomoč družbe pri reševanju tega vprašanja na načelu solidarnosti in vzajemnosti kaže kot nujna. S prikazom reševanja stanovanjske problematike pa vendar želim pokazati, da ljudje v obravnavanem obdobju kljub poudarjenim načelom solidarnosti in vzajemnosti niso le brezbrizno in neodgovorno računali, pričakovali in čakali, da jim bo njihovo stanovanjsko vprašanje rešila družba. To potrjuje tudi dejstvo, da si je stanovanje delovne organizacije, kljub temu da je ta tip stanovanjske preskrbe poosebljal samoupravni model stanovanjske politike, ob koncu osemdesetih let v Jugoslaviji zagotovilo le 17 % populacije.²⁷ Glede na izvor gradnje so bile v prvem povojnem obdobju, do srede šestdesetih let, množičnejše družbene gradnje, potem pa je vse izrazitejša postala zasebna pobuda.

Stanovanja so se v prvih povojnih letih gradila skoraj izključno s splošnimi družbenimi sredstvi.²⁸ V obdobju od 1953-1961, torej od uvedbe novega gospodarskega sistema do poskusa gospodarske reforme, je stanovanjska gradnja v SR Sloveniji potekala neenakomerno. Razmahnila se je šele v letu 1958, ko je bil sprejet Zakon o nacionalizaciji najemnih zgradb in zemljišč.²⁹ Obseg graditve stanovanj se je od leta 1958 do leta 1962 povečeval tudi kot pozitiven rezultat izvajanja Perspektivnega načrta gospodarskega razvoja od leta 1957-1961, ki je skupaj z resolucijo Zvezne skupščine 1957 posvetil posebno pozornost stanovanju kot bistvenemu elementu za zadovoljitev življenjskih potreb in dviga življenjskega standarda.³⁰ V tem obdobju, natančneje v letu 1956, so bila za redno in nemoteno kreditiranje in financiranje graditve stanovanj zagotovljena finančna sredstva z *Zakonom o stanovanjskem prispevku*, ki ga je 28. decembra 1955 sprejela Zvezna ljudska skupščina.³¹ Za področje negospodarstva oziroma družbene dejavnosti so se 1955 in 1956 tako ustanovili stanovanjski skladi in posebni namenski družbeni skladi. To je pomenilo upad deleža splošnega investicijskega sklada in proračuna na eni strani ter na drugi povečanje sredstev gospodarskih organizacij in decentraliziranih sredstev skladov, še zlasti stanovanjskega sklada.³²

Od leta 1951 do 1961 se je število stanovanj v Sloveniji povečalo za 8 %, a dosežen uspeh je bil premajhen, da bi zadostil potrebam.³³ Dinamika graditve stanovanj je bila različna tudi glede na izvor gradnje. Npr.: Leta 1960 je bilo v Sloveniji sezidanih približno 2/3 ali 73,3 % družbenih in približno 1/3 ali 26,7 % zasebnih stanovanj. Delež graditev dokončanih individualnih stanovanj se

27 Mandič, *Prispevek k opisu*, str. 71.

28 Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 38.

29 Prav tam, str. 53.

30 Prav tam, str. 57.

31 Rajkovič, *Graditev stanovanj*, str. 1.

32 Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 48.

33 Roter, *Zidava stanovanj*, str. 16.

je v Sloveniji zmanjševal vse od leta 1953; v korist zasebnih stanovanj se je ta začel spreminjati po letu 1963, močnejše pa po reformi leta 1965, tudi kot rezultat zakonskih sprememb glede financiranja stanovanjske graditve ter ustavitve dodeljevanja najemnih stanovanj v letu 1964.³⁴

Obdobje 1960-1970 vključuje čas pred gospodarsko reformo in čas gospodarske reforme. Z gospodarsko reformo, ki je stanovanjskemu področju prinesla stanovanjsko reformo na podlagi *Resolucije o nadaljnjem razvoju gradbeništva* (oktober 1964)³⁵, *Resolucije o razvoju stanovanjskega gospodarstva* (april 1965)³⁶ in *Temeljnega zakona o gospodarjenju s stanovanjskimi hišami v družbeni lastnini*,³⁷ se je povečal obseg namenskega varčevanja za stanovanja občanov in podjetij,³⁸ ki so združevali lastna sredstva z bančnimi in drugimi. Leta 1965 je bil sklad stanovanjskega prispevka, ki je ostal organizacijam združenega dela, ukinjen.³⁹ Ustanovila so se stanovanjska podjetja za gospodarjenje s stanovanjskimi hišami v družbeni lasti in z vlogo pri razširjeni reprodukciji najemnega stanovanjskega sklada. Leta 1965 je bila uzakonjena tudi graditev stanovanj za trg.⁴⁰ Odgovornost za stanovanjsko preskrbo je torej takrat prešla deloma na trg deloma na podjetja. Obseg graditve vseh stanovanj je v omenjenem obdobju ostal skoraj na nivoju preteklega obdobja. Pravzaprav je skupno število dokončanih stanovanj izkazovalo zastoj v gradnji le-teh. Dinamika stanovanjske gradnje po lastništvu pa se je bistveno razlikovala: povprečna letna stopnja graditve družbenih stanovanj je padala za 7,5 %, graditev stanovanj v zasebni lasti pa je rasla za 11,1 %.⁴¹ Obdobje bi glede stanovanjske graditve lahko razdelili na dve dobi: od 1960-1964 in na obdobje od 1965-1970. Leto 1965 pomeni mejo, ko je začela gradnja zasebnih stanovanj tako hitro naraščati, da se je delež zasebnih stanovanj povečal od 26,7 % v letu 1960 na 57,3 % v letu 1970.⁴² Porast gradenj zasebnih stanovanj je bil rezultat stanovanjske reforme, ki je omogočila distribucijo namenskih družbenih sredstev za stanovanjska posojila. Največ posojil za nakup ali gradnjo stanovanja/hiše so dali skladi skupne porabe delovnih organizacij, bančna kreditna sredstva na osnovi namenskega varčevanja ali vezave dinarskih sredstev in vezave ali prodaje deviz; manj pa združena sredstva vzajemnosti in solidarnosti na ravni občin.

34 Prav tam, str. 10.

35 Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 65.

36 Roter, *Zidava stanovanj*, str. 27.

37 *UL SR Slovenije*, št. 35, 1965.

38 Z gospodarsko reformo oz. s temeljnim zakonom o določanju in delitvi dohodka v delovnih organizacijah so podjetja dobila večjo možnost za izločanje sredstev iz ustvarjenega dohodka za družbeni standard (ta vključuje tudi stanovanjsko dejavnost).

39 Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 65.

40 Graditev stanovanj za prodajo/trg se je razmahnila po letu 1966 in dosegla največji delež v letu 1971.

41 Roter, *Graditev stanovanj*, str. 136.

42 Roter, *Zidava stanovanj*, str. 10.

V okviru raziskave o ravni družbenega standarda v podjetjih s področja gradbeništva in industrije gradbenega materiala, opravljene leta 1968 s strani Republiškega sveta Zveze sindikatov Slovenije, Centra za raziskovanje javnega mnenja po naročilu republiškega odbora Sindikata gradbenih delavcev Slovenije, so zaposlene v anketi spraševali, kakšno pot naj bi podjetja ubrala pri reševanju stanovanjskega vprašanja delavcev. Med petimi možnimi odgovori: 1. delovna organizacija naj da posojilo, preostala sredstva pa naj bi priskrbel posameznik sam; 2. vsakdo naj si kupi stanovanje sam - brez pomoči delovne organizacije; 3. delovna organizacija naj razdeljuje stanovanja brezplačno; 4. ne vem; 5. brez odgovora, se je 66 % anketiranih delavcev izreklo za takrat novejša načine reševanja stanovanjske problematike: delovna organizacija naj bi sodelovala in pomagala pri reševanju stanovanjskega vprašanja v okvirih svojih možnosti = akumulacij in dohodka - z dajanjem ugodnih kreditov delavcem, finančna sredstva pa naj bi prispevali tudi sami delavci.⁴³ Večina se je torej zavzemala za to, da se stanovanjsko vprašanje rešuje z združenimi sredstvi podjetja in interesentov za stanovanja. Večina je bila proti brezplačnemu dodeljevanju stanovanj, saj so menili, da je »klasično« nakupovanje in razdeljevanje stanovanj nerealno.⁴⁴

V obdobju 1971-1975 je bila skladno z ustavnimi in gospodarskimi spremembami uvedena tudi nova stanovanjska zakonodaja, po kateri so se vse odgovornosti za reševanje stanovanjske politike prenesle na republike in občine.⁴⁵ Kot dodatne organizacijske oblike so se razvile občinske samoupravne interesne skupnosti za stanovanje. Pravico do družbenega stanovanja je vsem zagotavljala ustava. Ker so ustavna določila in *Zakon o združenem delu* pomenili spremembe na vseh področjih, tudi stanovanjskem, v nadaljevanju na kratko podajam glavne značilnosti le-teh. Ustava iz leta 1974 in *Zakon o združenem delu* sta prinesla novosti na področju sistema javnega ali družbenega financiranja. Sistem javnega financiranja se je decentraliziral, za Slovenijo pa je bila značilna tudi t. i. notranja decentralizacija.⁴⁶ Javno oziroma družbeno financiranje je zagotavljalo sredstva za financiranje skupnih dejavnosti, kot so bile družbene dejavnosti in gospodarska infrastruktura, ter splošnih družbenih potreb, značilnih za državo. Pri tem so bili prispevki iz osebnih dohodkov temeljnih organizacij združenega dela namenjeni za zadovoljevanje skupnih potreb, davki, takse in druge davščine pa za zadovoljevanje splošnih potreb.⁴⁷ Značilnosti ureditve javnega financiranja

43 Rejc, *Družbeni standard-stanovanja*, str. 30-32.

44 Pod »klasičnim« nakupovanjem in razdeljevanjem so razumeli način reševanja stanovanjske problematike, ki so ga delovne organizacije uporabljale pred uveljavitvijo stanovanjske reforme: delovne organizacije so iz svojih sredstev kupile stanovanja in jih dale v najem delavcem.

45 Roter, *Zidava stanovanj*, str. 27, 28.

46 Borak, *Javne finance*, str. 1109.

47 Prav tam, str. 1110.

so bile deljene pristojnosti za urejanje finančnega sistema in vodenje fiskalne politike, ločeno financiranje skupne porabe in skupne razširjene reprodukcije.⁴⁸

Družbeno financiranje je bilo razčlenjeno na financiranje splošne porabe, skupne porabe in skupne razširjene reprodukcije. Splošna poraba - po ustavi so bile to »splošne z ustavo določene družbene potrebe, ki se zadovoljujejo v družbenopolitični skupnosti« - je bila določena z njenim proračunom, financirana pa z davki iz dohodka TOZD-ov, osebnih dohodkov zaposlenih in dohodkov prebivalstva ter iz drugih virov, s taksami in drugimi davščinami. Organizacija delovanja ter financiranje skupne porabe in skupne reprodukcije sta bila tesno povezana z ustavno zamislijo »svobodne menjave dela«, ki je potekala prek samoupravnih interesnih skupnosti, namenjenih zagotavljanju storitev in dobrin s široko koristnostjo, tj. dobrin »posebnega družbenega pomena«.⁴⁹ Skupna poraba je bila financirana v samoupravnih interesnih skupnostih, pri čemer sta obstajali dve vrsti teh skupnosti. Samoupravna interesna skupnost za svobodno menjavo dela je skrbela za področja vzgoje in izobraževanja, znanosti, kulture, zdravstva in socialnega varstva, tj. otroškega varstva in socialnega skrbstva.⁵⁰ Tovrstne samoupravne interesne skupnosti so ustanavljali uporabniki storitev teh dejavnosti in izvajalci storitev. Druga vrsta samoupravnih interesnih skupnosti, med katere so sodile tudi samoupravne stanovanjske skupnosti, je bila predvidena za združevanje sredstev v skupne sklade po načelih vzajemnosti in solidarnosti. Te samoupravne interesne skupnosti so skrbele za področje pokojninsko-invalidskega zavarovanja, telesne kulture, zaposlovanja in stanovanjske dejavnosti, pri čemer pa ni šlo za organizirano zagotavljanje storitev, temveč le za zadovoljevanje skupnih potreb.⁵¹ Te skupnosti so bile financirane iz prispevkov zaposlenih in iz njihovih osebnih dohodkov in iz dohodka TOZD-ov. Skozi samoupravne interesne skupnosti so delovne organizacije sodelovale pri financiranju, oblikovanju in delno tudi pri izvajanju programov (npr. zdravstva, otroškega varstva, stanovanjske gradnje in prenove itd.).⁵² Na stanovanjskem področju je uvedba samoupravnih interesnih stanovanjskih skupnosti pomenila oblikovanje in financiranje dveh programov na občinski ravni: program »vzajemnosti« - dodeljevanje ugodnih posojil posameznikom in podjetjem za nakup stanovanj, in program »solidarnosti« - pridobivanje in oddajanje najemnih stanovanj socialno ogroženim skupinam (t. i. solidarnostna stanovanja) ter subvencioniranje najemnin (delno nadomeščanje stanarin).⁵³

48 Prav tam.

49 Prav tam, str. 1111.

50 Prav tam.

51 Prav tam, str. 1112.

52 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 141.

53 Prav tam.

Te inovacije so se uvajale postopoma. Leta 1972 je Skupščina SRS na podlagi Zakona o družbeni pomoči sprejela Resolucijo o nadaljnjem razvoju stanovanjskega gospodarstva, ki je na načelu solidarnosti predvidela oblikovanje »Solidarnostnega stanovanjskega sklada« v občinah za združevanje družbenih in zasebnih sredstev za graditev stanovanj ter reševanje socialnih problemov.⁵⁴ Konec istega leta je bil sprejet tudi Zakon o programiranju in financiranju graditve stanovanj. Sledil je tudi Zakon o stanarinah, pa Zakon o ugotovitvi vrednosti stanovanjskih hiš in stanovanj itd. Stanovanjska zakonodaja je kot nove oblike samoupravne organiziranosti v obdobju 1973-1975 uvedla samoupravne stanovanjske skupnosti. Te so se do leta 1977 skladno z Zakonom o samoupravnih stanovanjskih skupnostih delile organizacijsko na tri vrste samoupravnih stanovanjskih skupnosti: za graditev stanovanj, za družbeno pomoč v stanovanjskem gospodarstvu in za gospodarjenje s stanovanjskimi hišami v družbeni lasti.⁵⁵ Zakon o samoupravnih stanovanjskih skupnostih iz leta 1978 pa je uvedel enovito stanovanjsko skupnost.⁵⁶ Po ustavi in zakonu o združenem delu so nosilci odločitev v stanovanjskem gospodarstvu bili delavci v podjetjih in občani v krajevni skupnosti. Delavski sveti so kot osnovni organ samoupravljanja poslovno problematiko prepuščali menedžerjem, sami pa so se ukvarjali z »lažjimi vprašanji«, ki pa so bila za delavce precejšnjega pomena: z napredovanji, počitnicami, stanovanji.⁵⁷ Samoupravne stanovanjske skupnosti so kot prostor dogovarjanja o vseh zadevah stanovanjskega gospodarstva imele naslednje naloge: *večje angažiranje sredstev občanov, uvajanje ekonomskih najemnin, usmerjena graditev individualnih stanovanjskih stavb v lastnini občanov, razvoj stanovanjskega združništva, varčevanje za stanovanjsko graditev pod ugodnejšimi pogoji itd.*⁵⁸ Ekonomske najemnine naj bi omogočile normalno vzdrževanje in reprodukcijo stanovanjskega sklada in izpolnjen sistem solidarnosti za socialno varnost stanovalcev z najnižjimi osebnimi in skupnimi družinskimi dohodki. Čeprav so bile ekonomske stanarine predmet razpravljanja, pa je dejanski prehod na njih preprečila vsakoletna družbena intervencija. V obdobju uresničevanja srednjeročnega družbenega plana SR Slovenije 1971-1975, ki je predvideval izgradnjo okoli 55 000 stanovanj, je bil z družbeno akcijo plan skupne graditve presežen za desetino; družbeni plan za obdobje 1976-1979, po katerem naj bi dogradili 65 000 stanovanj, pa z dograjenimi 57 274 stanovanjskimi enotami načrta ni uresničil.⁵⁹ Za obdobje 1970-1980 je tudi značilno, da predvidena raven

54 Roter, Zidava stanovanj, str. 28.

55 Roter, Graditev stanovanj, str. 139.

56 UL SR Slovenije, št. 8, 1978.

57 Lydall, *Yugoslav socialism*, str. 90.

58 Roter, Graditev stanovanj, str. 137.

59 Prav tam, str. 136-137.

družbene graditve ni bila dosežena, medtem ko je graditev stanovanj v zasebni lasti s planom predvideno število presegla. Družbena graditev je stagnirala, zasebna pobuda pa je naraščala, saj si je veliko ljudi z ugodnimi krediti samo pomagalo rešiti stanovanjski problem. Najemno družbeno stanovanje, ki je sodilo v »skupno porabo« in v domeno socialne varnosti, je imelo pomembno vlogo v socialistični paradigmi socialne pravičnosti.⁶⁰ Tudi solidarnostno stanovanje je bilo kot oblika stanovanjske preskrbe v javnosti in med akterji stanovanjske politike izjemno poudarjeno, saj je pomenilo utelešenje načela solidarnosti kot izenačevanja možnosti za vse. Dejansko pa so bili rezultati tega programa, kot kažejo sociološke raziskave komaj omembe vredni. Skladi solidarnosti in vzajemnosti na ravni občin, namenjeni socialno ogroženim, mladim, udeležencem NOV, upokojencem in drugim,⁶¹ so dali še najmanj posojil za nakup ali gradnjo stanovanja/hiše. Po podatkih popisa Ministrstva za varstvo okolja in urejanja prostora (MVOUP) leta 1990 so družbena stanovanja obsegala 33 % vsega stanovanjskega sklada, od tega solidarnostna stanovanja 4 %. Lastniška struktura najemnega družbenega sklada stanovanj pa je bila porazdeljena med občine (30 %), državo (2 %) in podjetja (68 %).⁶²

Jugoslovanska urbana sociologija je na podlagi empiričnih raziskav ugotovila, da so pri pridobivanju družbenih stanovanjskih virov višje statusne skupine (glede na dohodek, družbeno moč in pripadnost socialni kategoriji) ter prebivalci mest uspeli v večji meri mobilizirati te vire, torej je distribucija družbenih stanovanj šla v prid višjih statusnih skupin.⁶³ Zagotovitev stanovanja delovne organizacije je bila torej bolj značilna za urbana okolja, diferencirala pa se je tako socialno kot starostno. Pri tem tipu stanovanjske preskrbe so imele izrazito prednost višje izobrazbene skupine, pri čemer so višji sloji tudi pogostejše kot nižji pričakovali, da bodo dobili družbeno stanovanje.⁶⁴ Ugodnosti tega tipa stanovanjske preskrbe pa so v večji meri uživali starejši kot mlajši, saj je bila delovna doba pomemben kriterij pravilnikov o delitvi stanovanj delovnih organizacij.

V osemdesetih letih je razširjenost uporabe zasebnih, predvsem sorodstvenih virov, ko je stanovanjski problem na ta način rešilo 40 % prebivalstva, izkazovala, da je stanovanjsko gospodarstvo kot formaliziran sistem stanovanjskih virov komaj še paradigmatično.⁶⁵ Neformalne oblike stanovanjske preskrbe so se nasproti formalnemu modelu, inkorporiranem v stanovanjski politiki, ki po obsegu ni dosegel takšnega števila populacije, da bi se pokazal kot dominanten,

60 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 140.

61 Roter, *Graditev stanovanj*, str. 137.

62 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 139.

63 Mandič, O distribuciji stanovanjskih virov, str. 60, 67.

64 Mandič, Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe, str. 71.

65 Mandič, O distribuciji stanovanjskih virov, str. 69.

pokazale kot oblike s širšim dometom.⁶⁶ Lastna hiša z vrtom, kot so pokazale javnomnenjske raziskave, je tudi postala najbolj zaželena oblika stanovanja.⁶⁷

Samoupraven model stanovanjske politike je v drugi polovici osemdesetih let izgubljal podporo in legitimnost. Izpraznil se je tako vrednostno kot finančno. Prevladalo je mnenje, da ni ne socialno pravičen ne gospodarsko učinkovit. Pri dostopu do stanovanja ni odpravil družbenih neenakosti; gospodarska neučinkovitost pa se je kazala zlasti z rastočo ceno stanovanj v družbeni gradnji ter s slabim vzdrževanjem stanovanj in odsotnostjo spodbud za vlaganje v stanovanje.⁶⁸

VIRI IN LITERATURA

Objavljeni viri:

UL SR Slovenije – Uradni list SR Slovenije, št. 35, 1965.

UL SR Slovenije – Uradni list SR Slovenije, št. 5, 1972.

UL SR Slovenije – Uradni list SR Slovenije, št. 8, 1978.

Literatura:

Borak, Neven, Javne finance. V: Fischer, Jasna... [et al.] (ur.). *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992*, 2. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1109-1112.

Lydall, Harold. *Yugoslav Socialism : Theory and Practice*. Oxford : Clarendon Press, 1984.

Cigale, Marija. Stanovanjska politika. V: Javornik, Marjan (gl. ur.). *Enciklopedija Slovenije*, zv. 12: *Slovenska n* – Sz. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1998, str. 263-264.

Mandič, Srna. O distribuciji stanovanjskih virov v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, 3, 1986, št. 4, str. 59-71.

Mandič, Srna. Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe v Jugoslaviji ob koncu osemdesetih let. *Družboslovne razprave*, let. 8, 1991, št. 12, str. 66-89.

Mandič, Srna. *Stanovanje in država*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1996.

66 Mandič, Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe, str. 75.

67 Mandič, *Stanovanje in država*, str. 142.

68 Prav tam.

Mlinar, Branko. *Slovenija 1945-1975*. Ljubljana : Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.

Rajkovič, Velimir. Graditev stanovanj v letu 1956. *Prikazi in študije*, l. IV, 1958, št. 1, str. 1-11.

Rejc, Henrik. *Družbeni standard - stanovanja, rekreacija, izobraževanje, prehrana ...* Ljubljana : Republiški Svet Zveze sindikatov Slovenije, Center za raziskovanje javnega mnenja, 1969.

Roter, Ljudmila. Zidava stanovanj in stanovanjski fond v Sloveniji. *Prikazi in študije*, l. XIX, 1973, št. 2, Ljubljana, str. 9-29.

Roter, Mila. Graditev stanovanj in upravljanje stanovanjskega sklada. *Prikazi in študije*, l. XXVI, 1981, št. 11-12, str. 136-143.

Slovenija, Družbeni plan. *Resolucija o dolgoročnem razvoju socialistične republike Slovenije*. Ljubljana : ČZP »Komunist« in Zavod SRS za planiranje, 1973.

Šefer, Berislav. *Socialna politika v socialistični samoupravni družbi*. Ljubljana : Delavska enotnost, 1981.

Nina Vodopivec

SAMOODGOVORNOST - PARADIGMA SODOBNE MODERNIZACIJE: IZZIV ALI GROŽNJA



Kako je težko spreminjati to socialistično miselnost, v kateri smo odraščali, da je treba zase poskrbeti in ne pričakovati, da bodo drugi poskrbeli zate,» me je v pogovoru v proizvodnji Predilnice Litija leta 2004 opozoril vodja oddelka.¹ Spremenjeno družbeno miselnost je vodja povezal s potrebo po drugačnem (oz. preoblikovanem) posamezniku, takšnem, ki bo znal poskrbeti zase.

Njegove misli se prepletajo z osrednjimi vprašanji aktualnih sodobnih družboslovnih razprav: o samoodgovornem (v smislu samo zanesljivem), aktivnem in fleksibilnem posamezniku. Številne družboslovne razprave so procese družbeno-ekonomskih preoblikovanj povezale z vzpostavljanjem novih pričakovanj in družbene izbire posameznikov. Z ekonomsko globalizacijo so se preoblikovali dominantni diskurzi, prakse svetovnega reda, delovna mesta, vsakdanje oblike družbene kontrole in discipline.

1 Predilnica Litija, maj 2004, Litija.

Danes veliko govorimo o odgovornostih: o (ne)prevzemanju odgovornosti, o osebni odgovornosti, predvsem o večji samoodgovornosti (posameznikov), v smislu »pomagaj si sam« ideologij. Imperativ samoodgovornosti se v javnosti pogosto utemeljuje v kritiki preteklega socialističnega paternalizma. Kot je opozoril že vodja oddelka iz Predilnice, se mora sodobni posameznik najprej znebiti socialistične miselnosti, da lahko postane aktiven in zna odgovorno poskrbeti zase.

V prispevku se bom osredotočila na transformacijo industrijskega dela, etike in organizacije dela, na spremenjene industrijske odnose in delavske subjektivitete. Sodobni imperativi samoodgovornosti so tesno povezani s postfordistično paradigmo. Spremenjena organizacija dela zahteva drugačne delavce. Samoodgovornost pa ni vezana le na njihovo vlogo delavcev, temveč na vsa področja njihovih življenj. Imperativ samoodgovornosti se najtesneje povezuje z jezikom trga, ekonomije in menedžmenta. V sodobnem času je takšen jezik uzurpiral številna področja človeškega življenja. Na makro nivoju je spreminjal odnos med sistemi socialnega varstva in trga delovne sile, med državo, trgov in posameznikom, na mikro ravni pa položaj posameznika. Zanimalo me bo, kakšne posledice imajo takšni govori na razumevanje družbenih problemov. Moja teza je, da to pomeni njihovo individualizacijo. Kot bom poskušala pokazati, so takšni imperativi toliko bolj problematični predvsem za industrijske delavce. Ob tem bom poudarila, da moramo poleg materialnega vidika pri proučevanju družbenih sprememb upoštevati kulturno in simbolno raven: načine, kako posamezniki razumejo procese in reprezentiranja posameznih družbenih skupin.

V prispevku ne sledim podrobneje sami genezi idej oz. vzpostavljanja paradigme samoodgovornosti v slovenskem prostoru. Namen je identificirati sodobne (strukturne) probleme s poudarkom na njihovi medsebojni prepletenosti (organizacija dela, politike zaposlovanja, obravnava brezposelnosti, revščine in zdravja) in povezanosti z imperativom samoodgovornosti.

V prispevku se sklicujem na diskurzivne analize in pretekle socialistične kontekste. Izhajam s stališča, da diskurz ne razlaga le načina mišljenja, temveč ga hkrati tudi udejanja (performativna vloga diskurza). Socialistični konteksti, specifične preteklega prostora in časa pa pomagajo razumeti sodobne odzive in prakse.

Čeprav koncept (samo)odgovornosti, ki se navezuje na idejo svobodnega posameznika in racionalne izbire, ni nov, izhajam iz teze, da vendar pomeni nekaj novega v okviru sodobnih družbeno-ekonomskih sprememb. V prispevku sledim številnim avtorjem,² ki imperativ samoodgovornosti razlagajo kot

2 Amable, *Morals and politics*; Gill, *The Global panopticon*; Rose, *Inventing Ourselves*; Stenning, *Where is the postsocialist*; Weiner, *Market Dreams*.

neoliberalno paradigmo sodobne modernizacije. Imperativ samoodgovornosti povezujejo z družbeno-ekonomskimi spremembami (mednarodnega prostora) in s prestrukturiranjem trga dela (politik in praks).

Kot je s svojimi mislimi nakazal že vodja oddelka Predilnice v uvodu, se v (slovenskem) javnem diskurzu vzpostavljane imperativa samoodgovornosti pripisuje prehodu iz socializma v kapitalizem. V tem smislu se pozivi k samoodgovornosti pogosto utemeljujejo v kritiki pretekle socialistične dediščine. Kritika je usmerjena proti posameznikom, ki niso sledili postsocialističnim miselnim preklpom ter ostajajo ujeti v preteklih vzorcih mišljenja in obnašanja. Ne glede na takšne asociativne povezave v slovenskem prostoru pa pri tem ne gre le za lokalne specifične, niti le za specifične postsocialističnih držav. Paradigma samoodgovornosti ni zajela le sprememb v postsocialističnem, temveč tudi v transformiranem kapitalističnem svetu.

Postsocialistične spremembe zato v nadaljevanju obravnavam v kontekstu družbeno-političnih sprememb širšega prostora, ki jih nekateri avtorji označujejo kot čas postfordizma, de/postindustrializacije, družbe tveganja in individualizacije³ ipd. Gre za spremembe, s katerimi so se dežele zahodne Evrope in ZDA začele spopadati v 70. letih 20. stoletja. S strukturnimi spremembami, ki so sledile inflacijski krizi, večji brezposelnosti, demografskim spremembam, ekonomski globalizaciji, političnim spremembam,⁴ so se spreminjale globalne ter lokalne povezave, strategije socialnih politik, položaji posameznikov in družbene hierarhije. Padci socialističnih režimov so (dodatno) okrepili procese preoblikovanja povojnega keynezianskega sistema in (dokončno) utrdili prehod k monetarni teoriji neoliberalne politike.

V prvi polovici 20. stoletja je prevladal koncept državljanstva v podobi družbenega bitja. Pogodba o državljanstvu je bila oblikovana v okviru družbene odgovornosti in družbenega blagostanja. V zadnjih dvajsetih letih se je koncept družbene blaginje in oskrbe začel enačiti s pokroviteljskim upravljanjem. Pretekla protektivna vloga države se je zaznavala kot birokratska, toga in zavirajoča. Reforme socialnih politik so bile usmerjene k redukciji t. i. odvisnosti državljanov in so spreminjale države blaginje (keynezianskega modela) v državo aktivnega dela.

Kriza ni bila le ekonomska (četudi ekonomsko razumemo v družbeno kontekstualiziranem smislu), niti ni prinesla le družbenih strukturnih sprememb, imela je tudi moralni značaj. Na makro nivoju se je to pokazalo pri redefiniranju (oz. iskanju) ravnovesja med ekonomsko učinkovitostjo in socialno varnostjo, na mikro ravni pa v predružačenju vloge posameznika (delavca in državljanja).

3 Beck, *Individualization, Institutionalized Individualism*; Bauman, *The Individualized society*.

4 Nekateri avtorji še posebej opozarjajo na politične odločitve in pomen politik Ronalda Reagana in Margaret Thatcher pri globalnem prestrukturiranju ekonomske socialnih razmerij (Rose, *Inventing Ourselves*; Streeck, *Industrial Relations Today*, str. 11).

Družboslovci razlagajo strukturne spremembe nove faze modernizacije s konceptom individualizacije, z razmišljanji o mešanici prisil in prostosti, kjer pa individualizacija življenjskih oblik ne prinaša osvoboditve posameznika.⁵ Individualizacija v sociologiji pomeni (družbeno) institucionaliziran individualizem. Če povzamem po Becku, gre za strukturne spremembe institucij in odnosov med posameznikom ter družbo. Individualizacijo Beck povezuje z zamiranjem metanaracij o dani družbenosti, kar pa še ne pomeni, da ti procesi niso družbeni procesi. Kako se torej takšna razmišljanja povezujejo z neoliberalno paradigmo samoodgovornosti?

Naj v nadaljevanju poudarim, da neoliberalna paradigma v tem smislu ni omejena na politike konzervativno desnih strank in politik, temveč je tudi sestavni del ideologije sodobnih levičarjev. V nasprotju s *simplicističnimi pojmovanji tržnega fundamentalizma* Bruno Amable opozarja,⁶ da je pomembno neoliberalno ideologijo misliti izven dihotomije trga in države, tudi sama javna državna intervencija je namreč del neoliberalne ideologije. V tem smislu neoliberalizma ne gre enačiti z bojem proti državnemu intervencionizmu.

Tradicionalna neoliberalna kritika države blaginje temelji na afirmaciji prioritete osebne odgovornosti. Odgovornost posameznika vis a vis družbe je, da poskrbi sam zase, ne da ga podpira družba (to pa ne pomeni odsotne države). Ideologija neoliberalizma (večinoma povezana s politično ekonomijo) se kaže kot prostor, kjer dominirajo samostojni, svobodni, samonadzorovani posamezniki. Številni družboslovci pa neoliberalizem (v smislu nove racionalnosti) obravnavajo kot novo obliko družbenega nadzora in discipline.

V nadaljevanju bom sledila uzurpaciji paradigme samoodgovornosti na različnih ravneh: najprej v mikro prostoru reorganizacije dela in razmerij v proizvodnji podjetja (na primeru Predilnice Litija), potem na makro ravni reorganiziranja trga dela, socialnih politik (politik zaposlovanja), reguliranja industrijskih razmerij. Ob tem pa bom opozorila na posledice, ki jih prinašajo procesi prestrukturiranja.

5 Beck, *Individualization, Institutionalized Individualism*; Rose, *Inventing Ourselves*; Rose in Miller, *Governing the Present*.

6 Amable je začetke neoliberalizma povezal s krogom ekonomistov in industrialcev, ki so poskušali s kritiko klasičnega liberalizma in laissez faire-a najti pot iz krize 30. let 20. stoletja (ob izdaji knjige *The Good Society*, Walterja Lippmann-a, 1936). Neoliberalci so zavrgli naravni značaj tržnega reda in posvojili etos individualne odgovornosti ter konkurenčnosti v svetu. Takšen čas je zahteval tudi drugačnega posameznika. Posameznik je moral postati podjetnik samega sebe, odgovoren za svoj obstoj in vključenost na trg (*nav. delo*).

REORGANIZACIJE (DELA) V PROIZVODNJI

Imperativi sodobne tržne racionalnosti so mobilnost, konkurenčnost in prilagodljivost.⁷ Takšni imperativi so spreminjali socialistično in kapitalistično organizacijo dela. Fordistična delitev⁸ je obveljala za preveliko, preokorno, da bi se ob hitrih ekonomskih spremembah lahko ustrezno spreminjala. Prevladala je zahteva po večji prilagodljivosti podjetij, manjših in bolj inovativnih podjetjih, ki se lahko naglo odzivajo hitrim tržnim spremembam. Mnogi upravitelji so se v zahtevi po prilagodljivi produkciji pričeli zgledovati po japonskih strategijah produkcije — t. i. vitki proizvodnji z majhnim odpadkom in prilagodljivimi delavci. Medtem ko je fordistična organizacija delovne postopke razdelila v majhne enote po tekočem traku, je po sodobni organizaciji delo organizirano v manjših skupinah, kjer lahko vsakdo v skupini opravlja več del, kjer se posameznika prestavlja po proizvodnji glede na različne potrebe.

Z reorganizacijo podjetij in načina dela se je pojavila potreba po drugačnem delavcu, po parcialni in spreminjajoči se delavski identiteti. Z vitko proizvodnjo naj bi se spodbujala vsesplošna prožnost delavca v proizvodnji: ker delavec obvlada več delovnih mest, naj bi o procesu tudi bolj celostno razmišljal in podajal posamezne predloge. Nova organizacija spodbuja posamezne iniciative delavcev ter komunikacijo med (nižjim) menedžmentom ter delavci.

Organizacija dela je pozornost preusmerila od skupinskih relacij na posameznika: na njegovo/njeno avtonomnost in kreativnost. Avtonomna subjektiviteta produktivnega posameznika je postala osrednji ekonomski vir.⁹, kar pomeni, da je bilo treba ekonomske cilje povezati z mehanizmi, ki regulirajo sposobnosti posameznika (oz. jih razvijati na poseben način). Nove tehnike upravljanja dajejo večji poudarek odgovornosti posameznika. Odgovornost se v tem smislu ne povezuje s kvaliteto produkta, temveč s samoiniciativnostjo, kreativnostjo in inovativnostjo delavca. Ideja je, da delavec v proizvodnji ni le izvrševalec del oz. posluževalec strojev, temveč tudi misli o inovacijah. Takšne ideje lahko sicer delujejo spodbudno, vprašanje pa je, kaj pomenijo v praksi.

Na spisku predlagateljev novih predlogov in izboljšav (*»izboljšave s strani delavcev«* ali *»sugestije delavcev«*), ki je visel na oglasni deski v proizvodnji Pre-

7 Dunn, *Privatizing Poland*; Procoli, *Workers and Narratives*; Wright, *Anthropology of Organizations*.

8 Znanstveni menedžment je po Edwardu Taylorju upraviteljsko centraliziran, proizvodnja je razdeljena na manjše enote, gibi človeka so točno določeni in matematično izračunani. Njegovo teoretično organizacijsko strukturo je v praksi utemeljeval Henry Ford, po katerem je organizacijska struktura pridobila tudi ime. Organizacija proizvodnje v socialističnih tovarnah je bila podobna fordističnim. Pri primerjanju obeh organizacij dela pa moramo vseeno biti previdni. Gre za različno centralizacijo moči, ki je v socialistični ekonomiji z načrtnim gospodarstvom potekala na državni ravni, podobno je bilo v tem smislu tudi v samoupravnem jugoslovanskem sistemu. Več o tem gl. Vodopivec, *Modernizacija in tranzicija*.

9 Rose, *Inventing Ourselves*, str. 151.

dilnica Litija,¹⁰ so bili (leta 2004) večinoma napisani vzdrževalci in pomočniki vodij, redkeje delavke in delavci. Delavke so potožile, da se jim, če dajo kakšen predlog, vsi smeji. Vzdrževalec pa je takole komentiral: *»Mi delamo, šefi pa, ne bom rekel, da imajo čas, ampak verjetno v tistem, ko on v pisarni sedi, razmišlja o stroju in se nekaj spomni, to lahko izvede. Jaz pa, če se slučajno kaj spomnim, moram svoje delo pustiti na miru, pa potem tisto poskušati. V praksi morda že nekaj narediš, pa obenem mogoče še ne veš, da si kaj koristnega naredil.«*¹¹ Osnovna delitev na fizično in miselno delo ostaja v podjetju primarna. Osrednja prostorska delitev na »zgoraj-spodaj« odraža hierarhično delitev na menedžment (zgoraj - miselno delo) in proizvodnjo (spodaj - fizično delo). Delavcem ni odmerjen čas za miselno delo, saj so plačani po fizičnem učinku (na normo). Z zahtevo po večji učinkovitosti je ob delu za strojem (še) težje razmišljati o novostih, norme so se namreč zvišale. *»Ti si v tovarni zato, da delaš, ne pa da misliš,«* je komentiral proizvodnjo delavec na izobraževalnem seminarju delavcev v Predilnici oktobra 2004.

Številni analitiki, ki se ukvarjajo z organizacijo dela, z industrijskimi razmerji in proučujejo procese preoblikovanja tovarniških režimov, opozarjajo na ideološke in politične učinke menedžerskih diskurzov in tehnik discipliniranja: ukvarjajo se z vprašanjem, kako menedžerske strategije preoblikujejo delavce, njihova telesa in načine mišljenja, kakšne »nove, moderne« delavce zahtevajo. Raziskovalci dokazujejo, da mednarodni standardi (npr. ISO standardi ali TQM) ne le avtoritativno poenotijo notranje organizacije raznolikih podjetij v različnih državah, temveč tudi delavke in delavce. Kritike so usmerjene tudi proti navidezno samostojnejši in svobodnejši organizaciji dela. Usposabljanje delovne sile po mednarodnih standardih se kaže kot prostor institucionalnega nasilja, usmerjenega v delavca po merilih moderne ekonomije,¹² usmerjene tudi proti navidezno samostojnejši in svobodnejši organizaciji dela.¹³

Središčne pozornosti v sodobni proizvodnji (in v okviru menedžerskih teorij) je deležno upravljanje človeških virov (Human Resource Management).¹⁴

10 V okviru postsocialističnih preoblikovanj podjetij (in približevanja EU) so standarde in strategije množično sprejemali v slovenskih podjetjih. Predilnica Litija je primer prestrukturiranja, ki ga omenjam, ker sem se s podjetjem podrobneje ukvarjala v večletni raziskavi za doktorsko disertacijo.

11 Intervju, Predilnica Litija, 2004.

12 Procoli, *Workers and Narratives*.

13 Ne glede na to, da tudi sama izhajam iz takšnih teoretičnih izhodišč, poudarjam, da je pomembno razkrivati, kako se nove strategije upravljanja in tehnike discipliniranja udeležajo v praksi, kako jih razumejo, izkušajo, sprejemajo različni akterji v mikro prostoru. Na drugih mestih sem pisala o tem, da kljub tovarniški disciplini v praksi dejansko prihaja do neprestanih pogajanj (Vodopivec, *Modernizacija in tranzicija*).

14 Idejo kolektivno doseženih in zajamčenih socialnih pravic je zamenjala ideja človeškega kapitala. Delavci naj bi investirali v svoj človeški kapital, v individualno proizvodno sposobnost (Streeck, *Industrial Relations*, str. 11).

Teorije upravljanja človeških virov redefinirajo odnos med menedžerji in delavci. Po novem relacije ne definirajo hierarhije temveč princip sodelovanja. Menedžer naj ne bi ukazoval oz. ustraševal, temveč spraševal in se pogovarjal. Kritiki opozarjajo, da upravljanje človekovih virov na neki način legitimira obstoječe moči na delovnem mestu in pomaga kreirati načine vodenja. Tako je na primer tudi z navideznim rahljanjem discipline. Procese spremljajo druge tehnike discipliniranja.

V sodobni proizvodnji se je del funkcij prenesel z menedžerskih nadzornikov na delavce. Kot me je opozoril vodja v proizvodnji Predilnice, je težnja vodstva v večji samostojnosti delavcev, ne da bi delavci delali zaradi strahu ali samo pod nadzorom. V proizvodnji velja, da je »dober vodja tisti, pri katerem delavci delajo dobro takrat, ko ga ni«. ¹⁵ Po ideji panoptikona vsaka organizacija dela vendar vnaša svojevrstno kontrolo. ¹⁶ Postavitev stroja, sama razdelitev dela, točno določena pozicija, kje kdo stoji in kako se giblje po prostoru, natančno določa mobilnost in oblikuje koreografijo prostora, ki je toliko bolj očitna v proizvodnji tovarne.

Namesto direktnega nadzora so se oblikovale alternativne oblike kot na primer *odgovorna avtonomija*. Posamezniki se ne preoblikujejo zaradi strahu, temveč kot samonadzorovani, samoiniciativni, samoodgovorni in avtonomni posamezniki. ¹⁷

Delavci niso več zamišljeni kot družbena bitja, ki v skupinskih odnosih zadovoljujejo potrebo po solidarnosti in varnosti, temveč so posamezniki, ki skozi delo konstruirajo svoje identitete. V novem sistemu upravljanja človeških virov postanejo pomembne osebne in značajske lastnosti delavcev in menedžerjev (predlaga se tudi osebni branding oz. osebno znamčenje). Pomembno postane vprašanje, kakšen je delavec kot človek. V ta namen se organizirajo tečaji in seminarji usposabljanja, kjer menedžerji delavce poučujejo o sodobnem pomenu odgovornosti, tudi do samega sebe. Delavka in delavec ne dokazujeta samoodgovornosti in samoiniciativnosti le na delovnem mestu v proizvodnji, temveč na različnih področjih življenja.

Osnovna odgovornost posameznika postane njegova aktivnost. Le aktivni posameznik zna optimalno upravljati svoj portfolio veščin in predvideti tveganja, ki jim je izpostavljen na delovnem mestu ali izven njega (pomembna kvaliteta postane tudi dobro upravljanje s tveganjem). Aktiven posameznik se zaveda svoje

15 Intervju z vodjem oddelka proizvodnje Predilnica Litija, Litija, 2004.

16 Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*, str. 176-177. Michel Foucault je idejo panoptikona uporabil kot metaforo za diskurze, teoretično praktične strukture nadzora v 19. stoletju v različnih družbenih institucijah kot na primer medicini, sodnem in kazenskem sistemu, seksualnosti, urbanem načrtovanju. Po Foucaultju je panoptikon metonim za moderni pogled discipline; s konstitucijo vednosti raznolikih institucij postanejo subjekti objekti nadzora.

17 Rose, *nav. delo*, str. 160; Lukič in Močnik, *Sindikalno gibanje*.

odgovornosti in zna investirati v človeški ter socialni kapital, tudi v svoje zdravje, z namenom, da bo izboljšal svoje možnosti zaposlitve – svojo zaposljivost. Takšen posameznik ne pričakuje od države/družbe, da bo priskrbel sredstva njegovega obstoja.

Britanski sociolog Nikolas Rose je uzurpacijo samoodgovornosti navezal na Foucaultova razmišljanja o vednosti, moči in disciplini. Ukvarjal se je z različnimi načini reguliranja Jaza (*Self*), z odkrivanji procesov, ki so oblikovali ideal takšne regulacije. Preusmeril se je k različnim praksam, ki poskušajo oblikovati posameznike. Gre za pogled, ki ne obravnava sodobnih praks normativnosti skozi prizmo obstoječega političnega sistema, temveč opozarja na vlogo vednosti v sodobni ureditvi upravljanja.¹⁸

Sodobni čas so zaznamovale menedžerske teorije. Menedžerski diskurzi in podjetniška kultura obvladujejo družbe s podjetniško retoriko. Vokabular podjetništva "prevaja" politično racionalnost na različne nivoje družbene, ekonomske in osebne eksistence. Podjetništvo v tem primeru ne pomeni le spreminjanja organizacijskih oblik oz. poslovnih modelov podjetij, temveč na splošno vzpostavlja ideal delovanja posameznika - na različnih ravneh - v šoli, na univerzi, v tovarni, družini, državi. Posamezniki so se preoblikovali v podjetniško usmerjene posameznike (*enterprising individuals*), ki stremijo k blagostanju, odličnosti in izpolnitvi.¹⁹ Takšne transformacije se povezujejo z novimi oblikami morale: blaginja posameznika se v sodobnem času meri z njegovim uspehom, s kompetencami uspešnega samoupravljanja (posameznik naj postane dober upravitelj svojega življenja). To pa ni pomembno le za osebni profit, temveč tudi za javni mir in družbeni napredek. Pri tem gre tako za zagotavljanje produktivnosti v tovarniškem prostoru, konkurenčnosti in inovativnosti na trgu delovne sile, sledenju napotkom zdravega načina življenja, minimaliziranju bolezni in maksimaliziranju zdravja.

REGULIRANJE TRGA DELA IN INDUSTRIJSKIH RAZMERIJ

Večji prelom na področju (reguliranja) industrijskih razmerij in socialnih politik v industrijski sociologiji zaznamuje konec 90. let prejšnjega stoletja oz. čas po letu 2000. Spremembe so v veliki meri povezane s politikami približevanja EU in usklajevanja z evropskimi politikami ter predpisi, z naraščajočo fleksibilizacijo trga dela in istočasnimi spremembami socialnih politik.

Po Miroslavu Stanojeviću gre na področju (notranjega in zunanjega) reguliranja industrijskih odnosov v času transformacije za tri prelome: leto 1992

¹⁸ Rose, *Inventing Ourselves*.

¹⁹ Rose, *Inventing Ourselves*, str. 154; Renner, *Globalizacija, individualizacija*.

zaznamuje močan stavkovni val, leto 1997 priprave za pristop k EU (podpis leta 1996) in leto 2004 vstop v EU.²⁰

Za prvo obdobje je značilna institucionalizacija socialnega dialoga v okviru Ekonomsko-socialnega sveta, mehka metoda presežnih delavcev in zmerna stopnja brezposelnosti. Prvo obdobje zaznamuje socialni pakt 90. let, kjer so v redistribucijo nekdanje družbene lastnine vključeni vsi igralci: država, menedžerji in delavci. Po Stanojeviću je bila v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami specifična slovenskega prostora (poleg pretekle politične situacije in že vzpostavljenih tržnih odnosov z zahodom) tudi v relativno učinkovitem interesnem organiziranju delavstva. Ob poglobljanju klasičnih tržnih koordinacijskih mehanizmov (znotraj podjetniških hierarhij in konkurenčnih tržnih aranžmajev) so se ohranjali in sistematično razvijali regulativni ter redistribucijski mehanizmi, ki so sicer značilni za zahodne evropske družbe: sistem centraliziranih inkluzivnih kolektivnih pogajanj ter sorazmerno razvit sistem socialne zaščite.

Z vstopom v EU pride do večje delovne obremenitve. Na makro ravni je v istem času prihajalo do sistematičnega in dogovorjenega omejevanja rasti plač. Z intenzifikacijo in fleksibilizacijo po letu 2000, predvsem pa po letu 2005, se je zmanjševal čas za pridobivanje dohodkov iz neformalnih virov. Nižje plače so ljudje v preteklosti reševali s popoldanskim delom, to pa se z intenzifikacijo in fleksibilizacijo dela zmanjša.²¹

Na vlogo neformalnih oblik ekonomije v socializmu opozarjajo številne postsocialistične študije. Formalna in neformalna ekonomija sta bili v socializmu tesno povezani. Neformalna ekonomija družin ima v splošnem v družbah z omejenim dostopom do upravljanja virov posebno vlogo, saj služi kot pomembno varnostno orodje. Osrednjega pomena v neformalnih ekonomijah so družbene mreže in družbeni odnosi, predvsem odnos, ki temelji na reciprociteti in zaupanju.

V socialističnem samoupravnem sistemu so se razvili takšni odnosi zaupanja,²² t. i. tihi pakti med tovarnami ter zaposlenimi in med delavci ter nižjim menedžmentom v proizvodnji. Takšni odnosi so delavcem zagotavljali, da so v zameno za nadure, težje delo, nižje plače dobili zagotovljena delovna mesta, stabilnost, socialno varnost, nagrade, delitev dobička ipd., pa tudi odprt dostop v druge prostore družbene mreže; do izobrazbe, stanovanja, pomoč družini in otrokom (pri štipendiranju, s poletnim delom ipd.), kar je bilo pomembno predvsem v kriznih trenutkih. Takšen sistem pa je bil mogoč zaradi notranjih režimov jugoslovanskega samoupravljanja²³ in mehkih proračunskih omejitev.²⁴

20 Stanojević, *The Europeanization of Slovenian*.

21 Jaklič, Zagoršek in Hribnik, *The shadow economy*; Stanojević, *The Europeanization of Slovenian*, str. 4-5.

22 Vodopivec, *Modernizacija in tranzicija*.

23 Stanojević, *The Europeanization of Slovenian*, str. 4.

24 Kornai, *Economics of Shortage*.

V novem konkurenčnem kontekstu so se tovarne spremenile v organizacije z visoko obremenitvijo in fleksibilno proizvodnjo. Fleksibilizacija trga delovne sile je nastopila kot politični odgovor na družbene spremembe na trgu dela in je povezana z redefinicijo dela. Za različne posameznike pa ima različen pomen: lahko pomeni izziv ali omejitev. Za industrijske delavce večinoma predstavlja tveganje.

S funkcionalno in časovno fleksibilizacijo so se začele pojavljati različne nestandardne oblike zaposlovanja: občasne zaposlitve, samozaposlitev, delo za določen čas, začasno delo, delo na poziv, delo od doma ipd. Problem fleksibilnega zaposlovanja za določen čas ali dobo treh mesecev je »ne-sigurnost«. Predčasno upokojena delavka Mure je opozorila, da takšni delavci »vedo že vnaprej, če mu podaljšujejo za mesec, da se ne sme zavzeti zase.«²⁵

Imperativi sodobne reorganizacija dela spodbujajo konkurenčnost: na trgu dela in v proizvodnji. Reorganizacija v proizvodnji postavlja delavce v odnose medsebojne konkurence. Pogovori z nekaterimi odpuščenimi delavkami Mure kažejo, da sta se v zadnjih letih v proizvodnji povečala predvsem napetost in nezaupanje med sodelavkami v proizvodnji. V kraju, kjer se ljudje med seboj poznajo, to ne predstavlja le problema na delovnem mestu, temveč tudi v širšem okolju. Delavke se srečujejo tudi izven tovarne; na poti v banko, pošto ali trgovino, kar oživlja spomine na napetosti in spore z delovnega prostora. Menedžerji so se predvsem v izvoznem delu gospodarstva, v organizacijah z visoko obremenitvijo (aktivne organizacije²⁶) po spremembi sistema najprej lotili zaostrovanja notranjih regulativnih mehanizmov.

V tem času se je porušilo tudi sodelovanje med tremi akterji (administrativno politiko, delodajalci in sindikati). Tretje obdobje sprememb na področju industrijskih razmerij sovпада s tretjim valom privatizacije, s spremembo statusa gospodarske zbornice (2006) iz obveznega v prostovoljno članstvo (in s tem radikalizacijo odnosov med partnerji) in z vstopom v evro območje. Tretji val privatizacije (menedžerski odkupi) nima le materialnih, temveč tudi močne psihološke učinke, saj so te privatizacije dramatično poglobile nezaupanje v celotni družbi.²⁷ Kot je pokazal Aleksander Lorenčič, je vzroke za takšne mane-vre in odnose nezaupanja iskati že v 90. letih. Večji del spornih privatizacij gre pripisati zavlačevanju in dolgotrajnemu postopku pri sprejemanju Zakona o

25 Intervju, Murska sobota, junij 2011.

26 Stanojevič razlikuje med dvema oblikama podjetij v času transformacije. Prvo skupino predstavljajo naprednejša in tehnološko bolj razvita podjetja, ki so imela že v socializmu utečeno sodelovanje z zahodnimi trgi in so bila sorazmerno avtonomno notranje povezana (v sklopu samoupravljanja). V drugi skupini pa so bila v fordizmu močno zasidrana podjetja s tradicionalno konfliktnimi okolji, kjer se je z intenzifikacijo (ob približevanju in po vstopu v EU) stopnjeval sistem notranjih rigidnih avtoritativnih regulacij (Stanojevič, *The Europeanization of Slovenian*, str. 27-28).

27 Prav tam, str. 13.

lastninskem preoblikovanju podjetij.²⁸ Privatizacija je bila že od začetka možna (v 90. letih) brez zadostnih pravil in predpisov. Menedžerski odkupi so se zgodili po legalni poti, za kar nosita večji del odgovornosti pravni sistem in politika.²⁹

Poročila varuha oz. varuhinje človekovih pravic³⁰ opozarjajo na nekatere probleme in nepravilnosti, ki spremljajo reorganizacijo dela zadnjih 12 let: vse več je kršitev delovne zakonodaje, nerednega izplačevanja plač, neplačevanja socialnih prispevkov, bolniških, preživnin, plačilne nediscipline itd. Povečala se je tudi negotovost na delovnem mestu. Vse več anonimnih pisem varuhinji kaže na večji strah zaposlenih. Najpogostejše je izpostavljen problem mobinga in detektivskih nadzorov v času bolniške.

V medijih in javnem prostoru se pogosto sliši kritiko, da je Slovenija prepočasi sledila spremembam fleksibilizacije dela.³¹ Kritik je več po pristopu EU oz. v času desnosredinske vlade Janeza Janše in predlaganih reform liberalnih ekonomskih pogledov. Slovenija naj bi se na področju fleksibilnosti trga dela leta 2007 (po raziskavi *Doing Business* Svetovne banke leta 2007) uvrstila »le« na 166. mesto³² od 178 držav.³³ Takšnim podatkom pogosto sledijo očitki rigidnosti zaposlovanja, težavnosti pri tem in pozivi, da bi morala država bolje slediti reformam in se prilagajati spremembam v poslovnem okolju.

Sociološko usmerjene študije o vplivih fleksibilizacije trga dela pa opozarjajo na marginaliziranost skupin starejših ter mladih, ki se najpogostejše znajdejo v fleksibilnih oblikah zaposlitve.³⁴ Fleksibilizacija je lahko tudi izkoriščena, fleksibilne oblike zaposlovanja so lahko način, kako delodajalec obravnava fluktuacijo gospodarskega cikla in zmanjšuje delovne stroške na minimum.³⁵ Pogost, a hkrati tudi spregledan vpliv fleksibilizacije oz. prestrukturiranja podjetij je zdravstveno

28 »Divja privatizacija« se je namreč sklicevala na nedorečeno Markovičevo zamisel o privatizaciji. Medtem ko se je politika pripravala in razpravljala o lastninski preobrazbi, so si nekateri prisvajali družbeno lastnino (Lorenčič, *Tranzicija slovenskega gospodarstva*, str. 302), ko še ni bila sprejeta ustrezna zakonodaja.

29 Prav tam, str. 305.

30 <http://www.varuh-rs.si/publikacije-gradiva-izjave/letna-porocila/>; 19. 10. 2011.

31 Relativno nefleksibilnost slovenskega trga delovne sile izkazuje mednarodna raziskava Upravljanje človeških virov (CRANET). Podatki o uporabi fleksibilnih oblik dela pa kažejo naravnost slovenskih organizacij v povečanje učinkovitosti delovne sile in njeno izrabo. Najpogostejše oblike fleksibilnega dela so bile leta 2001: delo za določen čas (99 % podjetij), nadurno delo, delo v izmenah in delo ob vikendih (Ignjatovič, *Družbene posledice*, str. 182-183).

32 Redek in Domadenik, *Socialni partnerji*.

33 Na problem merjenja fleksibilnosti trga dela je v slovenskem prostoru opozorila Alenka Kajzer. Zaradi obširnosti pojma je praktično nemogoče oblikovati eno samo celovito merilo, običajno se merjenje fleksibilnosti omejuje na merjenje ene komponente fleksibilnosti trga dela in z uporabo delnih meril fleksibilnosti. O tem problemu se ne glede na razširjenost razprav malo razpravlja (Kajzer, *Pojem fleksibilnosti trga*, str. 26).

34 Ignjatovič, *Družbene posledice*, str. 189-190.

35 Shirley Dex, *The sexual division of work: conceptual revolutions in the social sciences*. Brighton, Sussex : Wheatsheaf, 1985; po Ignjatovič, *Družbene posledice*, str. 42.

stanje zaposlenih (in brezposelnih): izjemno visoka pojavnost mišično-kostnih obolenj (poklicna bolezen (predvsem) tekstilne industrije, ki v Sloveniji ni priznana), izgorelost na delovnem mestu, stres in depresija.

PSIHOFIZIČNE POSLEDICE PRI PRESTRUKTURIRANJU PODJETIJ

Ne glede na to, da so posamezni zdravniki (predvsem predstojnica Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa Metoda Dodič Fikfak)³⁶ opozorili na resne nevarnosti (in tveganja) poklicnih bolezni (alergije, bisinoza, mišično-kostne bolezni in obolenja), telesne in psihične bolezni ostajajo popolnoma individualizirane: pojmuje se jih kot bolezni posameznic in ne poklicne skupine. Stroškov verifikacije poklicnih bolezni država ne financira. Delodajalcu, ki je po zakonodaji za varnost in zdravje pri delu odgovoren za delavce, ni v interesu, da bi jih odkrival. Delavci se sami večinoma ne odločijo za takšne preglede in ne pričejo postopkov verifikacije.

Leta 2004 je bil izdan Pravilnik o seznamu poklicnih bolezni.³⁷ Kljub temu pa Slovenija še do danes ni potrdila registra poklicnih bolezni,³⁸ bolezni se ne odkriva, država ne financira pregledov, o teh temah se javno redko razpravlja. Pogosto je takšna bolezen obravnavana v smislu družbenega naturalizma: samoumevno je, da ima, kdor na primer dela v tekstilni industriji, težave s hrbtenico in je naglušn, ali se predvideva, da se delavci izgovarjajo na bolezen, ker jim ni do dela oz. hočejo od tega nekaj zaslužiti.

*»Zdaj so nastopili standardi evropskega delavca, zato drugačni odnosi, manj svobode, pa tudi vodstvu, tovarni si pomemben, dokler si zdrav. Ti, ki gredo na bolniško, imajo kakšne probleme, takrat si pa takoj bolj postranski. Dokler si zdrav, je super, ko pa nisi več zdrav, si pa za odpis, nisi več tako potreben«.*³⁹ Delavka Irena iz Predilnice s svojim komentarjem ne opozarja le na odnos do obolelih, temveč tudi na pomen, ki se ga pripisuje evropskim standardom v slovenski družbi: le-ti legitimirajo spremembe že kar sami po sebi.

Koncept zdravja je najpogosteje vključen v ekonomski kontekst. V okviru ekonomskega aspekta globalne konkurence se ga navezuje na podjetja, govorimo

36 Intervju z dr. Metodo Dodič Fikfak, predstojnico Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa (UKC Ljubljana), Ljubljana, 15. 6. 2011.

37 *Pravilnik o seznamu poklicnih bolezni*, UL RS, št. 85/2003 (29. 8. 2003).

38 Po UL SFRJ 83/38 se je verificalo 48 poklicnih bolezni, takrat je bilo na leto ugotovljenih 890 ali 860 poklicnih bolezni (v glavnem zastrupitve). Takšno število naj bi po mnenju dr. Dodič Fikfak pričakovali tudi danes, se jih pa na leto ugotovi manj kot 50 (glej tudi spletno stran Čili za delo <http://www.cilizadelo.si/default-20400.html>; 21. 10. 2011).

39 Intervju, Litija, 2004.

o zdravih delih podjetja, o zdravi organizaciji, ne pa o zdravju posameznika ali skupin.

Raziskave medicine dela mednarodnega prostora⁴⁰ opozarjajo na problem psihofizičnih razlogov, stresa, ne le na povišano stopnjo absentizma, temveč tudi prezentizma. Zaradi strahu in negotovosti se vse več delavcev kljub zdravstvenim problemom ne odloča za bolniško. Prestrukturiranje pa ne gre razumeti kot občasno krizo oz. nekaj prehodnega, saj je postalo sestavni del menedžerskih strategij in reorganizacije podjetij. To ne zajame le zapiranja, temveč tudi predrugačenje delovnih mest, selitev proizvodnje, zmanjševanje števila zaposlenih, stečaj ipd. Študije kažejo na številna psihosocialna tveganja, ki jih prestrukturiranje prinaša. Pri tem se pogosto opaža, da se zdravstveno stanje tistih, ki zapustijo podjetje, izboljša, ko zaposleni odidejo. Najteže zaposleni prenašajo negotovost, ki jo poglobljajo govorice. Takrat se poslabšajo napetosti pri delu in med zaposlenimi, poveča se število poškodb, problemov tesnobe, povišanega pritiska, kardiovaskularnih bolezni, tudi smrti, depresij, kostno mišičnih obolenosti (predvsem starejših in tistih, ki so bili k temu nagnjeni že od prej).

Klinična psihologinja psihiatrične bolnišnice v Ormožu, kamor so na zdravljenje v 90. letih začele prihajati številne delavke Mure, je opozorila, da so »vsakič, ko so začele govorice napovedovati, da se bo nekaj zgodilo, dobili več delavk na zdravljenje.« Prišle so v stiski in z informacijami, da se bo nekaj zgodilo, »ampak se ne ve, kdo, kdaj, zakaj, kako, kakšna kategorija ljudi, samo da bodo dobile odpoved«. Z zgodbami osebnih stisk je psihologinja pokazala na kolektivni šok delavk (predvsem v 90. letih): »Delavke so se počutile oropane. Naenkrat so postale nepomembne, to je bil strašanski šok, da so dobile odpoved tik pred upokojitvijo. Pa na kakšen način. Ne rabimo te več. Tega sploh niso mogle razumeti, kar je rezultiralo v globokih depresijah. Nekaterim je pomagalo že to, da so končno lahko nekomu o tem pripovedovale. Nekatere so rabile iniciativo, da so sploh začele govoriti, ker niso razumele, kaj se dogaja. Večinoma so prišle, ker niso mogle več spati, hoditi, bolele so jih roke in noge, bile so brez energije, nenehno utrujene. Šele preko terapije so se odprle. Nekatere so prišle z ogorčenjem, jezne, kako je vse skupaj nepošteno.«⁴¹

Mednarodne študije⁴² opozarjajo, da je pri prestrukturiranju prizadetih več, kot bi sprva mislili. To namreč niso le odpuščeni, njihove družine in okolica, temveč tudi tisti, ki so v podjetju ostali. Kot kažejo raziskave, so v nekaterih primerih posledice odpuščanja celo večje za tiste, ki ostajajo v podjetju, kot za

40 Analiza evropskega mednarodnega projekta (Hires-Zdravje v času prestrukturiranja) je objavljena v monografiji, ki jo je uredil Thomas Kieselbach, *Health in Restructuring*.

41 Milena Srpak, specialistka klinične psihologije, intervju, Ljubljana, 9. 9. 2011.

42 Mednarodne študije medicine dela opozarjajo na potrebo po načrtovanih programih, ki odgovarjajo na psihosocialna tveganja ob prestrukturiranih podjetjih.

odpuščene. Bolezen preživetja (*Survivor sickness*) zajame občutke krivde (*Zakaj ne jaz?*), padec nezaupanja, negotovost (*Kdaj bom jaz na vrsti?*) in na koncu še večjo obremenitev, saj racionalizacija proizvodnje dejansko najpogosteje v praksi pomeni več dela z manj zaposlenimi.⁴³

O zdravju se razmišlja z vidika storilnosti in finančnih izgub. Poudarek na individualni odgovornosti se sklada in dopolnjuje s sodobno usmeritvijo medicine v preventivo, ki skrb za zdravje prenese na posameznika. Promocija in tveganje zdravja sta zasnovana na individualizaciji tveganja in posameznikove skrbi za zdravje.⁴⁴

Z naraščajočo moralno avtoriteto trga in pogodbenih sistemov (delo na pogodbe) vprašanje družbene vključenosti in moralne vrednosti ni več inherentna pravica, temveč zaslužen (in pogojen) privilegij. Javni diskurzi samoodgovornosti, ki krivdo za družbene probleme namesto strukturnim pogojem pripišejo hibi posameznika (odvisnost posameznika, pomanjkanje odgovornosti, iniciativnosti, parazitizem), njegovemu/njenemu individualnemu moralnemu karakterju, izključujejo posameznike in vzpostavljajo »državljanstvo brezdržavljskosti«. ⁴⁵

SOCIALNA ZAŠČITA: MED PRAVICAMI IN PRIVILEGIJI

Fleksibilizacija trga dela je povezana s spremenjenimi politikami zaposlovanja in z večjo racionalizacijo stroškov socialne zaščite v EU.⁴⁶ Najpogosteje uporabljen koncept evropskih strategij zaposlovanja in reform evropskega socialnega modela je koncept aktivacije.

Aktivacija pomeni redefinirano aktivno socialno politiko (reforme) in zahteva aktivnega posameznika. Višja stopnja aktivnosti se kaže v večji prožnosti (posameznikov) na trgu dela: tudi brezposelni naj bi po novem postali aktivni iskalci zaposlitve.

Prehod od pasivnih k aktivnim ukrepom zajame nastanek številnih novih programov usposabljanja in izobraževanja, organiziranja različnih delavnic, (obveznih) seminarjev in digitalnih svetovalnih portalov. Takšen je na primer

43 Kieselbach, *Health in restructuring*, str. 31-32.

44 Kamin, *Zdravje na barikadah*.

45 Margaret Somers je odsotnost določenih populacij revnih, brezposelnih v javnem prostoru označila kot državljanstvo brezdržavljskosti (*statelessness of citizens*). Pripadnost nacionalni skupnosti torej še ni zadosten pogoj za zagotavljanje državljanstva, nedržavljeni so tudi *de iure* državljani (Somers, *Genealogies of citizenship*, str. 26-27). Prevod koncepta povzemam po Mojci Pajnik.

46 Leta 1997 so se s sprejemom Evropske strategije zaposlovanja določili skupni cilji in politike zaposlovanja. Strategija se je pojavila kot odgovor na ekonomske probleme, probleme na trgu dela, visoko in dolgotrajno brezposelnost.

tudi digitalni portal Zavoda RS E svetovanje *Veščina iskanja zaposlitve*. Portal zahteva aktivno in odgovorno vlogo posameznika. Posameznik naj se nauči tržiti, mrežiti in naj bo neprestano aktiven tako na odprtem kot tudi skritem trgu dela. E-svetovanja posameznikom predlagajo, naj navezujejo stike in vzdržujejo kontakte z različnimi ljudmi, saj lahko postane del mreže prav vsak človek, ki ga spozna.⁴⁷ Politike aktivacije, ki se tesno povezujejo s teorijo racionalne izbire in imperativom samoodgovornosti, prinašajo v ospredje nove vrednote.

Pravice brezposelnih je omejila predvsem preoblikovana zakonodaja leta 2006. Po novem brezposelni ne more odkloniti dela ne glede na pogodbo (podjemno, občasno delo, delo po podjemni ali avtorski pogodbi, prostovoljno delo). Ukinila se je denarna pomoč (28. 7. 2006). V tem času so se znižala denarna nadomestila, do katerih so imeli dostop le tisti, ki so bili zaposleni eno leto. Iz tega so bili v tistem času izključeni predvsem mladi, saj je bilo največ mladih (do 25 let) zaposlenih na fleksibilen način in s tem tudi manj kot eno leto. Leta 2010 se je to spremenilo in so bili do nadomestila upravičeni tudi tisti, ki so bili zaposleni najmanj 9 mesecev.

Z vključitvijo v kakršno koli delo, ki je plačano ali pa tudi ne (delo v humanitarnih in podobnih organizacijah),⁴⁸ *prejemniki pomoči povrnejo vsaj del tega, kar jim država domnevno velikodušno podarja in tako prispeva k njihovi pasivnosti.*⁴⁹ Takšna ideologija nasprotuje konceptu socialnih pravic, ki so v osnovi nepogojene. Na področju socialnih politik je princip brezpogojnosti pravic zamenjal princip dogovorjenih zahtev. Razumevanje socialne pomoči je s tem predrugačeno, ima se jo za parazitizem, ki ustvarja odvisniško razmerje.

Primerjalne študije postsocialističnih etnografij kažejo, da se uspeh posameznika v preoblikovanem postsocialističnem prostoru povezuje s spremenjenimi načini obnašanja. Ameriška sociologinja Elaine Weiner je raziskovala izkušnje delavk ter menedžerk na Češkem in je opozorila na pomen, ki ga tržnim logikam pripisujejo Čehi. Transformativna moč trga naj bi Čehe odrešila socialističnih spon. Sodobno očiščenje pa od posameznika zahteva, da pretrga vezi z najbolj kužnimi (pokvarjenimi) deli svojih osebnosti (samih sebe), kot na primer z odvisnostjo, pasivnostjo in ne-odgovornostjo. Uspeh menedžerk na Češkem

47 Digitalni portal *E svetovanje*, *Svetovanje pri zaposlitvi in poklicni orientaciji*, <http://apl.ess.gov.si/eSvetovanje/VescineIskanjaDela/KjeKakoIscem/Default.aspx//Zavod%20RS>; 19. 10. 2011.

48 Upravičenec do denarne socialne pomoči, ki je brezposelna oseba, je v času prejemanja denarne socialne pomoči dolžan sprejeti vsako zaposlitev, delo po podjemni pogodbi ali pogodbi o naročilu avtorskega dela, po treh mesecih prejemanja denarne socialne pomoči pa tudi primerno začasno ali občasno humanitarno ali drugo podobno delo, ki mu jo ponudi oziroma na katero ga napoti Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje skladno s predpisi o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti. Člen 36b, *Zakon o socialnem varstvu*, (ZSV-UPB2), str. 282. Uradni list RS, št. 3/2007 (12. 1. 2007).

49 Leskošek, Načeti temelji, str. 12.

ni povezan le z njihovo izobrazbo. Njihove veščine zajamejo specifične načine obnašanja, njihovo sposobnost, »da se obnašajo kot odrasli, da prevzamejo odgovornost za svoja življenja in o njih odločajo samostojno«. ⁵⁰

»Ljudje ne morejo doumeti, da je konec socializma, ni več tako, da ti delovno mesto kar pripada«, je bil kritičen predstavnik (Stojan Zagorc) z Zavoda za spodbujanje in razvijanje kvalitete življenja Papilot. »To je sicer posameznikova pravica, za katero pa je vsak posameznik odgovoren sam.« Odgovornost za delo je predstavnik Zavoda pripisal posamezniku, spremembo pa utemeljil s prehodom iz socializma v kapitalizem. Zagorc je bil prepričan, da je brezposelnost stvar osebne odločitve: »Vse je v glavi. Če brezposelno osebo prepričamo, da se mora zaposliti, ker je to zanje dobro, se bo zaposlila.« ⁵¹

Pomembno je razmisliti, kako se v družbi institucionalno zaznamovana kolektivna usoda kaže, zaznava in obdeluje v življenjskem kontekstu ljudi. S ponotranjenjem samoodgovornosti posameznik dejansko začne verjeti, da je sam odgovoren za svoj položaj: fleksibilizacije ne dojamemo kot krivico nečesa zunanjega, temveč se z njo identificira. ⁵² Na takšen način je razumljena tudi revščina (vključno z zaposlenimi revnimi), ⁵³ ne kot strukturni problem, temveč posledica osebnih odločitev ljudi. Nova razvojna paradigma, kot so snovalci razvojne strategije poimenovali strukturne reforme, brezposelnost in revščino pripiše osebnostnim značilnostim posameznikov. ⁵⁴ Brezposelnim je pripisana pasivnost oziroma neaktivnost, prejemnikom denarnih pomoči pa odvisnost od teh prejemkov. Ob tem se tudi v tem primeru ne razmišlja o konkretnih posledicah na posameznike. Po študijah medicine dela namreč *najpogosteje umirajo (prav) iskalci dela, ne brezposelni, ampak iskalci, ker se vedno znova soočajo z istim stresom.* ⁵⁵

Vesna Leskošek opozarja, kako nevarno postane, ko se termini iz politik, kjer se posameznike kategorizira po statusu ne/aktivnosti in odvisnosti od denarnih prejemkov, prenesejo na osebne značajske značilnosti in s tem v moralne kategorije, kar prispeva k patologizaciji prejemnikov denarnih pomoči. ⁵⁶ Oznake ne le moralno diskreditirajo, temveč tudi kriminalizirajo prejemnike denarnih

50 Weiner, *Market Dreams*, str.76.

51 Petkovšek, *Redna zaposlitev*, str. 10.

52 Kovačič, *Vpliv individualizacije*, str 125.

53 Po podatkih Ankete o življenjskih pogojih (EU-SILC) je leta 2009 (dohodki iz leta 2008) skoraj dve tretjini zaposlenih prejelo nižjo plačo od slovenskega povprečja, delovno aktivni pa so predstavljali malo manj kot petino vseh oseb pod pragom tveganja revščine. Oktobra 2010 je več kot polovica zaposlenih v proizvodnji oblačil prejela minimalno plačo. Vse več zaposlenih revnih je tistih, ki delajo, a ne dobijo plač. Več o revnih zaposlenih gl. Leskošek, Načeti temelji.

54 Prav tam.

55 Prispevek dr. Metode Dodič Fikfak na strokovnem srečanju *Zdravje v času prestrukturiranja*, Ljubljana, 11. 10. 2011.

56 Prav tam, str. 12.

pomoči, saj je eden glavnih namenov sprememb socialne zakonodaje preteklega socialističnega (in sodobnega) časa preprečevanje goljufanja in zlorabljanja sistema socialnih pomoči.

»Ko si brezposeln in doma, je dodatno breme družbena stigma, češ doma sem, lahko bi delal, če bi bil dober delavec, te ne bi odpustili.« Zaradi bolezni predčasno upokojena delavka Mure se je ob tem jezna spomnila na govor ministra za delo in na njegovo prepričevanje delavcev: »Češ, imamo pripravljeno na zavodu vse, bodo dobili nadomestilo, pa socialno pomoč. Če gre to razlagati minister in to brez zavesti, da bi ta delavec rad delal. Ne, da je na zavodu vse pripravljeno zanj. On bi rad delal. O tem pa Svetlik ni govoril. Ravno je bilo za Murine delavce, saj imamo vse pripravljeno na Zavodu. Oni so želeli delat, ne pa biti na Zavodu, pa prejemati nadomestilo.«⁵⁷

Obsežni ukrepi aktivne politike zaposlovanja se križajo z moraliziranjem in stigmatiziranjem brezposelnosti. Takšna stigmatizacija ima dvojno družbeno funkcijo: služi nadzoru in discipliniranju stigmatiziranih ter hkrati deluje kot socialna kontrola v širši družbi.⁵⁸ Po drugi strani takšno razmišljanje kaže na prevladujoče družbeno mnenje: delavec je len in od države raje prejema podporo.

REPREZENTACIJE DELAVSTVA

Postsocialistične etnografije opozarjajo na pomen simbolnih vpisov industrijskih delavk in delavcev v prostor.⁵⁹ Tudi novejšje študije razreda ne posvečajo več pozornosti le materialnim procesom, temveč tudi simbolnim vpisom, prostorom vsakdanjega življenja, kjer delavci oblikujejo percepcije samih sebe, kjer oblikujejo pomene in izkušnje delavskega razreda.⁶⁰ Študije opozarjajo na problem reprezentiranja delavcev kot pasivnih in odvisnih subjektov v različnih deželah: kot na primer Gopnikov v Rusiji, Neds ali Chavs v Veliki Britaniji,⁶¹ White Trash v ZDA ipd. Diskurzivno konstrukcijo družbeno izključenih pripadnikov (belega) delavskega razreda kot nemodernega in zaostalega, njihovo osiromašanje (ne le materialno tudi simbolno) Chris Haylett označi za razredni rasizem.⁶² Avtorji opozarjajo, kako problematični so medijski in politični prikazi, ki delavski razred

57 Intervju, upokojena delavka, Murska Sobota, junij 2011.

58 Korošec, Predlog UTD, str. 40.

59 Stenning, *Where is the postsocialist*.

60 Russo in Linkon, *New Working Class*.

61 Na to je ob ruskih in angleških primerih opozoril Charles Walker v svojem predavanju *Reinventing Yourself: Working class young men in post Socialist St. Petersburg*, na konferenci ASEES, November 2010, Los Angeles.

62 Haylett, *Illegitimate Subjects*. Termin je prevzela od Pierre Bourdieauja; s tem je Bourdieau zajel inferiorni odnos nižjega srednjega sloja do delavcev.

portretirajo kot družbeni problem per se. Gorazd Kovačič je ugotavljal podobno v Sloveniji: delavci so portretirani predvsem kot socialni in ne gospodarski problem oz. le redko se o njih govori kot o gospodarskih dejavnikih. Takšni portreti vsekakor simbolno vpišejo industrijsko delavstvo v slovenski prostor na prav poseben način.⁶³

V postsocialističnem prostoru se nemodernost delavstva povezuje s preteklim socialističnim sistemom. Medijski in javni diskurz delavce naturalizira v socialistične subjekte. Delavci postanejo tisti, ki se niso aktivirali, niso sprejeli imperativa samoodgovornosti in so teže sledili modernizaciji. Zato so pogosto reprezentirani kot neracionalni oz. polni čustvenih impulzov.

»Na krizo je treba gledati racionalno. Probleme je treba reševati, ne pa jih s histerijo še pospeševati in povečevati,« je napoved stavke sindikatov ob množičnih odpuščanjih delavcev in naraščanjem brezposelnosti leta 2009 komentiral minister za delo in socialno politiko. Delavcem, ki so v zadnjem času (v medijih) najpogosteje portretirani predvsem v povezavi s stavkami in protesti, je v tem primeru pripisana funkcija neracionalnosti, čustvenosti in histerije. Ob pregledu avdiovizualnih mainstream zapisov bi lahko rekli, da je govora o »histeričnih delavkah« in »apatičnih ter pasivnih migrantskih delavcih.«⁶⁴ Dejavnost delavcev je v celoti opredeljena z mestom in funkcijo, ki ga delavci zasedajo v simbolnem redu.⁶⁵

Razprave o razredu in delavstvu so na zahodu vključene v razprave o koncu dela (Jeremy Rifkin), individualizaciji in vzponu identitetnih politik - politik kulturne razlike. Na tem mestu se bom na kratko ustavila ob zadnjem, razmišljanju o vzponu politik kulturne razlike oz. pripoznanja, ki naj bi v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja izpodrinile politike (ekonomske) redistribucije (in s tem vprašanje razreda), kar je povezano z različnimi boji za priznanje kulturnih pravic manjšin in etničnih skupin (tistega časa).

Ameriška filozofinja Nancy Fraser je utemeljevala takšen prehod v postsocialističnih okvirih kot prehod od socialističnega imaginarija ekonomske pre-razdelitve k političnemu imaginariju nacionalnih identitet. Po letu 1989 naj bi se pričele postsocialistične politike ukvarjati z etnično kulturo in nacionalno identiteto, ob tem pa so pozabile na revščino in ekonomsko izključenost.⁶⁶ Deset

63 Kovačič, *Kriza kot priložnost*, str. 10.

64 Ob tem se sklicujem na kritiko medijskih predstavitev migrantskih delavcev Gorana Lukiča (*Association of Free Trade Unions of Slovenia: Representation of migrant workers in public media: between victimization and empowerment*) na konferenci *Chains of migration and identity in the PostYugoslav countries* (25. in 26. 3. 2011; Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani) in na zaključno razpravo v okviru razstave »Više to nije država o kojoj su pričali moji stričevi« (d)robni zapiski o vprašanju solidarnosti in (pre)živetja, v Galeriji Škuc, Ljubljana, septembra 2011.

65 Nedoh, *Medijska reprezentacija*, str. 15.

66 Fraser, *Justice Interruptus*.

let trajajoča dinamična razprava različnih mislecev o takšnih teoretičnih stališčih je pripeljala do revidiranja nekaterih pogledov. Z redefinirano konceptualno matrico *distribucija - pripoznanje - reprezentacija* je Fraser opozorila, da družbene izključenosti ne moremo tematizirati, če ob ekonomski neenakosti ne problematiziramo nepripoznanja (misrecognition) oz. napačnega pripoznanja ter načina reprezentacije.⁶⁷

V takšne miselne okvire umeščam tudi že omenjene simbolne vpise, ki so za industrijske delavke in delavce v postsocialistični Sloveniji še posebej problematični: procese ne-pripoznanja oz. napačnega pripoznanja namreč spremlja socialna in ekonomska ogroženost, zaradi diskurza samoodgovornosti pa poleg stigmatizacije tudi ponotranjenje krivde za svoj položaj.

ZAKLJUČEK

Vzpostavitev diskurza samoodgovornosti se v postsocialističnih okvirih pogosto misli v okviru prehoda iz socializma v kapitalizem. Ob tem se prehod interpretira kot tranzicijo od socialističnega kolektivizma k postsocialističnemu individualizmu: od kolektivne oz. vsesplošne ne-odgovornosti (»ko nihče ni bil odgovoren za nič«) k osebni odgovornosti.

Takšen pogled spregleda (nekateri) razsežnosti paradigmatskega premika: redefinicijo tržnih racionalizacij nove modernizacije, razvoj novih oblik družbenega nadzora in discipline, predvsem pa transnacionalni okvir in spremembe, do katerih je prišlo tudi na kapitalističnem zahodu. Če povem še drugače: relevantno je, da o vprašanju razmišljamo izven poenostavljenega konteksta tranzicijskega modela (linearnega evlucijskega pohoda od socializma v kapitalizem) in v kontekstu medsebojnih prepletov. Zato se mi zdi pomembno še enkrat poudariti, da o paradigmi samoodgovornosti razmišljajmo v transnacionalnih okvirih. Hkrati pa ob tem vendar opozarjamo na konkretne specifične postsocialističnega prostora in s tem tudi preteklega socialističnega časa.

Paradigma samoodgovornosti je v postsocialistični kritiki utemeljena v zavrnitvi socialističnega kolektivizma (in družbene odgovornosti) ter v prevze-manju kapitalističnih individualističnih načel. Postsocialistična modernizacija se je utemeljevala v antisocialistični pozi. Paradigma samoodgovornosti je zato v okvirih postsocialistične modernizacije odigrala toliko pomembnejšo vlogo in je še močnejše zaznamovala življenja ljudi. Specifika postsocialističnih kontekstov je zato predvsem v stopnji oz. intenziteti sprememb.

Postsocialistično industrijsko delavstvo zaznamuje dvojni konec: konec (oz. zmanjšanje) industrijskega dela in konec socializma. Socialistični moderni-

⁶⁷ Fraser, *Reframing Justice*.

zacijski scenarij je industrijsko delo postavil v ospredje. Industrijski delavci so v njem odigrali aktivno vlogo. Svet modernizacije je bil izkušen prav skozi delo v industriji. Delavci so to doživljali kot aktivno vključevanje v modernizacijski načrt države, medtem ko imajo zdaj občutek, da so iz njega izključeni. »*Delo ni vrednota, delo je razvrednoteno, delavec pa navaden klump. Ne glede na to, kakšno »višjo dodano vrednost« hočejo, še vedno bodo nekoga nicali, da mu greznico spuca. In še iskali bodo take ljudi,*« je razmišljala pred kratkim odpuščena delavka.⁶⁸

Za delavke in delavce delo ostaja vrednota in je hkrati izkušeno kot pravica. Pravico do dela naj bi zagotovila država. Delavci pričakujejo od države, da jih bo obravnavala kot aktivne državljane in jim bo zagotovila delo. To, da imaš delo, je zelo povezano z idejo dostojanstva, z občutkom, da si potreben.

Delavci so si ne glede na razmere enotni: svoje življenje percipirajo kot stresno, nevarno in odmaknjeno od družbe. Ne gre le za to, da glasovi delavcev ostajajo prezrti, napačno reprezentirani in stigmatizirani. Delavci imajo občutek družbene odtujenosti. Družbena odtujenost pa se materializira v revščini: materialni in simbolni.

Paradigma samoodgovornosti je uzurpirala različne ravni življenja ravno takrat, ko se je dramatično spreminjal družbeni in življenjski eksistencialni prostor. Na to sem želela opozoriti v prispevku: da je pomembno zajeti razsežnosti paradigme samoodgovornosti in njeno uzurpacijo identificirati na različnih ravneh: od mikro prostorov - reorganizacije dela v proizvodnji, do makro prostorov prestrukturiranja na trgu dela, od sfere javnega do privatnega, od področja dela, zdravja, socialnih politik, politik zaposlovanja, do področja državljanstva.

S paradigmo samoodgovornosti so se individualizirali kolektivni problemi, strukturni ekonomski pogoji in aranžmaji. Petintridesetletna Marija je le ena izmed številnih nekdanjih delavk Mure, ki ima sindrom ukleščenega karpalnega živca. Zaradi razširjenosti teh poškodb pri šiviljah nekateri sindrom imenujejo tudi bolezen šivilj. Ne-pripoznanje poklicnih bolezni (razen azbesta) v Sloveniji je takšno bolezen (kot tudi številne druge) individuliziralo. Po operaciji zapestja Mariji niso odobrili dela za krajši delovni čas, zato se je ob delovni obremenitvi njeno stanje poslabšalo. Zdaj Marija aktivno išče delo, saj je brezposelna. Zaradi slabega zdravstvenega stanja pa je »teže zaposljiva«. Psihofizične posledice prestrukturiranja podjetij in trga dela nevarno ogrožajo ljudi in bo zato temo treba v nadaljevanju obravnavati bolj resno.

Medtem ko se o razredu vedno manj govori, dejansko razred vedno močnejše zaznamuje subjektne pozicije in življenjske izbire posameznika. V jeziku samo-

68 Intervju z odpuščeno delavko Mure, Murska Sobota, junij 2011.

odgovornosti bi lahko rekli, da zaznamuje možnost aktivacije. Ob razmišljanju o samoodgovornosti je zato pomembno odkrivati institucionalizirane vzorce kulturnega vrednotenja, institucionalizirane odnose družbene podrejenosti ter odkrivati načine, kako je napačno pripoznanje oziroma ne-pripoznanje (v tem primeru industrijskega delavstva) institucionalizirano.

VIRI IN LITERATURA

Viri:

Zakon o socialnem varstvu, UL RS, št. 3/2007 (12. 1. 2007).

Pravilnik o seznamu poklicnih bolezni, UL RS, št. 85/2003 (29. 8. 2003).

Letna poročila varuha človekovih pravic RS (1995-2010); <http://www.varuh-rs.si/publikacije-gradiva-izjave/letna-porocila/>; 19. 10. 2011.

Petkovšek, Jana. Redna zaposlitev ni več nekaj samoumevnega. *Dnevnik*, 26. 11. 2007, str. 10.

Spletni portal Čili za delo, <http://www.cilizadelo.si/default-20400.html>; 21. 10. 2011.

Spletni portal *E svetovanje*, *Svetovanje pri zaposlitvi in poklicni orientaciji*, <http://apl.ess.gov.si/eSvetovanje/VescineIskanjaDela/KjeKakoIscem/Default.aspx/Zavod%20RS>; 19. 10. 2011.

Prepise vseh citiranih intervjujev in pogovorov hrani avtorica v svoji knjižnici.

Literatura:

Amable, Bruno. Morals and politics in the ideology of neo-liberalism. *Socio-economic Review* 9/1, 2011, str. 3-30.

Bauman, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001.

Beck, Ulrich. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Theory, Culture, Society Series. London: Sage, 2002.

Dunn, C. Elizabeth. *Privatizing Poland, Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. London & Ithaca: Cornell University Press, 2004.

Foucault, Michel. *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*. Ljubljana: Delavska Enotnost, 1984.

Fraser, Nancy. *Justice Interruptus. Critical reflections on "Postsocialist" condition*. New York & London: Routledge, 1997.

Fraser, Nancy. Reframing Justice in a Globalizing World. *New Left Review* 36, 2005. http://www.law.yale.edu/documents/pdf/Fraser_ReframingJustice.pdf; (13. 10. 2011).

Gill, Stephen. The Global Panopticon? The Neoliberal State, Economic Life, and Democratic Surveillance. *Alternatives* 2, 1995, str. 1-49.

Haylett, Chris. Illegitimate Subjects?: Abject Whites, Neo-Liberal Modernization and Middle Class Multiculturalism. *Environment and Planning D: Society and Space* 19/3, 2001, str. 351-370.

Ignjatović, Mirosljub. *Družbene posledice povečanja prožnosti trga delovne sile*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica Fakultete za družbene vede, 2002.

Jaklič, Marko, Hugo Zagoršek in Aljaž Hribernik. The shadow economy and its impact on national competitiveness: the case of Slovenia. *South East European journal of economics and business* 4/1, 2009, str. 37-50.

Kajzer, Alenka. *Pojem fleksibilnosti trga dela in stanja na trgu dela v Sloveniji*. Delovni zvezki 14. Ljubljana: Urad za makroekonomski razvoj, 2005.

Kamin, Tanja. *Zdravje na barikadah. Dileme promocije zdravja. Psihologija vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

Kieselbach, Thomas (ur.). *Health in restructuring: Innovative Approaches and Policy Recommendations (Hires)*. Muenchen Mering: European Expert Group on Health in Restructuring. Rainer Hampp, 2009.

Kornai, Janos. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland Publishing, 1980.

Korošec, Valerija. Predlog UTD v Sloveniji – zakaj in kako? Delovni zvezek 6. Ljubljana: Urad za makroekonomski razvoj, 2010.

Kovačič, Gorazd. Vpliv individualizacije in internalizacije na razredno zavest. V: Lukič Goran (ur.), Rastko Močnik (ur.). *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008, str. 117-136.

Kovačič, Gorazd. Kriza kot priložnost za revizijo medijskega sistema. *Medijska preža*, maj, 34/35, 2009, str. 10.

Leskošek, Vesna. Načeti temelji socialne države. *Delo*, 14. 8. 2010, sobotna priloga, str.12.

Lorenčič, Aleksander. *Tranzicija slovenskega gospodarstva v letih 1990-2004* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2010.

Lukič, Goran (ur.), Rastko Močnik (ur.). *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008.

Nedoh, Boštjan. *Medijska reprezentacija delovnega ljudstva. Kriza in mediji. Medijska Preža*, maj, 2009, str. 15.

Procoli, Angela (ur.). *Workers and Narratives of Survival in Europe, The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century*. New York: State University Press, 2004.

Redek, Tjaša in Polona Domadenik. Socialni partnerji: reforme na trgu dela so nujne. *Human Resource Management Magazine* 6/21, 2008, str. 6-11.

Rener, Tanja. Globalizacija, individualizacija in socialna izključenost mladih družbena izključenost. *IB (Umar)* 41/2, 2007, str. 40-49.

Rose, Nikolas. *Inventing our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Rose, Nikolas in Peter Miller. *Governing the present*. Cambridge : Polity Press, 2008.

Russo, John in Sherry Lee Linkon. *New Working Class Studies*. Cornell University ; Cornell University Press, 2005.

Somers R., Margaret. *Genealogies of Citizenship. Markets, Statelessness, and the Right to Have Rights*. Ann Arbor: University of Michigan, 2008.

Stanojević, Miroslav. The Europeanisation of Slovenian corporatism (the rise and decline of Slovenian corporatism: local and European factors). V: *IREC 2010*. Oslo: Fafo. <http://www.fafo.no/irec/papers/miroslavStanojevic.pdf>; (19. 10. 2011).

Stanojević, Miroslav. Slovenski postfordizem v kontekstu evropeizacije : konkurenčno (samo)izčrpavanje dela. V: Lukič, Goran (ur.), Močnik, Rastko (ur.). *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008, str. 23-33.

Stenning, Alison. *Where is the postsocialist working class? Working class lives in the spaces of (post)socialism*, 2005. <http://www.nowahuta.info/papers/postsocialist%20working%20class%20revised%20final.pdf>; (19. 20. 2011).

Streeck, Wolfgang. *Industrial Relations Today: Reining in Flexibility*. MPIfG Working Paper 8/3. Koln: Max Planck Institute for the Study of Societies, 2008.

Vodopivec, Nina. Modernizacija in tranzicija. *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 377-402.

Weiner, Elaine. *Market Dreams Gender, Class, and Capitalism in the Czech Republic*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2007.

Wright, Susan. *Anthropology of Organizations*. London, New York: Routledge, 1994.

Aleksander Lorenčič

(SAMO)ODGOVORNOST IN SOLIDARNOST NA PRIMERU SLOVENSKEGA POKOJNINSKEGA SISTEMA (1990–2004)

OPREDELITEV IN TEŽAVE POKOJNINSKEGA SISTEMA

Sistem pokojninskega in invalidskega zavarovanja, ki je bil uveljavljen pred desetletji, v drugem političnem in ekonomskem sistemu, ter predvsem v drugačni demografski strukturi in gibanjih, je v večji meri vse do osamosvojitve opravljal svojo vlogo. Se pravi, da je zagotavljal socialno varnost zavarovancem, upokojencem, invalidom in njihovim družinskim članom. Ob osamosvojitvi in spremembi političnega ter ekonomskega sistema je sistem pokojninskega

in invalidskega zavarovanja prevzel del bremena prestrukturiranja in sanacije gospodarstva, zlasti preko možnosti predčasnih upokojitev, možnosti upokojitev s polno pokojninsko dobo ne glede na starost in dokupe pokojninske dobe za presežne delavce, zaradi česar se je izredno povečalo število upokojencev. Stroški pokojninskega sistema so tako narasli zaradi strukturnih značilnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja, neugodnih demografskih gibanj, ki so bila že tedaj skupna evropskim državam, in tudi zaradi programov za zgodnje upokojevanje, uporabljenih zaradi vse večjih pritiskov na zmanjšanje zaposlenosti v prvi fazi slovenskega prehoda na tržni sistem. Zaradi vsega naštetega je bilo posledično vse težje zagotavljati enako raven pravic na področju pokojninskega in invalidskega zavarovanja.¹

Po delovno aktivnem obdobju je pokojnina cilj vsakega delavca. Pomeni redno nadaljevanje oziroma prejemanje dohodka tudi po upokojitvi. Pokojninsko in invalidsko zavarovanje je najpomembnejši del sistema socialne varnosti delavcev in drugih delovnih ljudi. V primeru starosti, invalidnosti, telesne okvare, potrebe po stalni pomoči in negi ali smrti, »si z njim zagotavljajo pravico do pokojnine ali do drugih dajatev, s katerimi lahko nadomestijo izpadle dohodka«.² Pokojninsko in invalidsko zavarovanje je posebej od 80. let minulega stoletja, tudi zaradi vse večjega števila uživalcev pokojnin, pridobivalo na vse večji veljavi. Že leta 1984 je število upokojencev predstavljalo 13 odstotkov celotnega prebivalstva.³

Slovenski sistem socialne varnosti izhaja iz tako imenovanega bismarijskega modela⁴ in je utemeljen z ustavo, po kateri je Republika Slovenija pravna in socialna država. Državljeni imajo tako pod določenimi zakonskimi pogoji pravico do socialne varnosti. Značilnost omenjenega bismarijskega modela je samouprava zavarovancev, ki si v okviru zakonov sami postavljajo pravila in med katerimi obstaja visoka stopnja vzajemnosti ter solidarnosti. Vse pravice iz socialnega zavarovanja izhajajo iz predhodnega zavarovanja, spoštuje se delavčevo dostojanstvo, delavec pa se zaveda, da njegove pravice niso podarjene,

1 Rop et al., *Bela knjiga o reformi pokojninskega in invalidskega zavarovanja*, str. 7.

2 Štrovs, *Novi sistem pokojninskega in invalidskega zavarovanja*, str. 5.

3 Prav tam, str. 5.

4 Poleg Bismarckovega sistema poznamo še tako imenovani Skandinavski in Beveridgeov sistem. Za Skandinavski sistem, tipična predstavnika sta Danska in Norveška, je značilen sorazmerno visok obseg pravic. Glavni vir financiranja so davki, prispevki delodajalcev in delojemalcev predstavljajo le manjši obseg prispevkov, ki pa zaposlenim predstavljajo še dodatne pravice. Bistvo Beveridgeovega (Velika Britanija, Nizozemska, Belgija) sistema pa je zagotavljanje pravic za pokrivanje minimalnih potreb tistim, ki nimajo drugih virov dohodka. Glavni vir financiranja so davki. Po tem sistemu načeloma vsem državljanom po doseženi določeni starosti pripada minimalna državna pokojnina. Poleg tega imajo na voljo bogato izbiro dodatnih pokojninskih načrtov za zagotovitev višjega standarda. Bismarckov in Skandinavski sistem zagotavljata relativno visoke pokojnine iz javnega pokojninskega zavarovanja, razlika je pa ta, da je v Bismarckovem sistemu višina pokojnine odvisna od let trajanja zaposlitve in višine zaslužka, po Skandinavskem sistemu pa je pokojnina univerzalna in pripada vsem državljanom.

temveč izhajajo iz njegovega lastnega zavarovanja.⁵ Družba danes je drugačna, kot je bila pred 20 ali več leti, in družba čez desetletje ali več bo drugačna, kot je družba danes. V več pogledih, a tudi ali predvsem zaradi demografskih sprememb. Ravno v času pisanja prispevka smo priča zgodovinskemu trenutku, ko je število prebivalcev Zemlje preseglo številko 7 milijard. O tem, kako hitri rasti števila prebivalstva smo priča, sam po sebi govori podatek, da se je od leta 1999 do danes število Zemljanov povečalo za 1 milijardo. Srečujemo se z nenehno nižjo rodnostjo, ki ne omogoča več obnavljanja prebivalstva, življenjska doba se podaljšuje, družba pa se stara. Pri tem posledično prihaja do sprememb, ki vplivajo na celotno družbo, med njimi tudi na vzdržnost javnih pokojninskih in zdravstvenih sistemov.⁶ Tudi za slovensko družbo lahko rečemo, da vstopa v zrela leta. Delež prebivalstva v tako imenovani »zlati dobi« se vztrajno povečuje, obenem se spreminja tudi odnos do staranja in starejših. Ob pričakovanju vse daljše življenjske dobe nas navdajajo mešani občutki. Po eni strani smo veseli, ker lahko upamo na dolgo življenje, po drugi pa nas je strah.⁷ Dejstvo je, da bo staranje prebivalstva dolgoročno povzročalo socialne, ekonomske in geopolitične spremembe, prav tako pa bodo zaznavni vplivi na gospodarsko rast, tehnološki razvoj, strukturo trošenja prebivalstva in tudi na sistem socialne zaščite ter na vzdržnost sistema javnih financ. Razumljivo je, da večanje deleža starejšega prebivalstva povzroča tendenčno večanje izdatkov za pokojnine in zdravstveno oskrbo, s tem pa večji pritisk na povečevanje javnofinančnih izdatkov.⁸ Ob vprašanju, ali bomo imeli na starost za preživetje ali ne, se moramo vprašati, kaj in koliko lahko k varnejši prihodnosti prispevamo tudi sami. Tudi Slovenija se bo, naj to hoče ali ne, morala spoprijeti z izzivi, ki jih pred njo postavlja spreminjajoča se starostna struktura družbe in potreba po novi solidarnosti generacij. Tako država kot tudi vsak posameznik se bosta morala prej ali slej, pri čemer je glede na relevantne kazalnike bolje prej, obnašati bolj odgovorno in se zavedati svoje vloge pri zagotavljanju vzdržnosti obstoječega pokojninskega sistema.

5 Štrovs, *Pokojninsko in invalidsko zavarovanje*, str. 10–11.

6 Toplak, *Staranje družbe*. V: Razpotnik (ur.), *Odnos Slovencev do starosti*, str. 8–9.

7 Bešter, *Koliko stebrov potrebujemo za lepo starost?* V: Razpotnik (ur.), *Odnos Slovencev do starosti*, str. 18.

8 Stanovnik, *Demografski trendi in vzdržnost pokojninskega sistema v Sloveniji*. V: Razpotnik (ur.), *Odnos Slovencev do starosti*, str. 51.

NAČELI VZAJEMNOSTI IN SOLIDARNOSTI

Eno od temeljnih načel socialnega zavarovanja je načelo solidarnosti. Po njem se sredstva socialnega zavarovanja prerazporejajo tako, da zavarovanci z višjimi dohodki prispevajo za tiste z manjšimi dohodki. Materialna in socialna varnost se ne glede na vplačane prispevke zagotavlja tudi zavarovancem, ki zaradi invalidnosti ali drugih zavarovanih primerov niso mogli dopolniti tako dolgega zavarovalnega obdobja, da bi zbrali dovolj prispevkov za preživljanje v čau, ko ne bodo več delovno aktivni. Socialno zavarovanje ima tako prerazporeditveno funkcijo, ali kot je zapisal Marko Štrovs, »jemlje bogatim in daje revnim«.⁹ Solidarnost je najbolj izražena v socialnem varstvu, kjer tisti, ki največ prispevajo, praviloma nikoli ne dobijo pomoči. Prav tako je solidarnost zelo izražena v obveznem zdravstvenem zavarovanju, »saj mora nosilec obveznega zavarovanja sprejeti v zavarovanje vsakogar, ne glede na očitne razlike v zdravstvenem stanju«. Nekoliko manj je solidarnost izražena v prostovoljnem dodatnem zdravstvenem zavarovanju, kjer se upošteva tudi starost ob vstopu v zavarovanje.¹⁰ V pokojninskem in invalidskem zavarovanju je na podlagi solidarnosti nekaterim zavarovancem zagotovljena pravica do odmere pokojnine od najnižje pokojninske osnove, pravica do varstvenega dodatka k pokojnini in pravica do štetja polne delovne dobe za čas, ko delajo s polovičnim delovnim časom. Le-ta po predpisih o delovnih razmerjih namreč šteje za polni delovni čas. Zaradi uporabe načela solidarnosti se lahko ženske upokojijo pri nižji starosti kot moški. Po Zakonu o pokojninskem in invalidskem zavarovanju¹¹ iz leta 1999 je bilo načelo solidarnosti še bolj poudarjeno, saj se je nižala najvišja pokojninska osnova, od katere se je zavarovancem z visokimi povprečnimi plačami odmerila pokojnina ne glede na obračunane prispevke. Zavarovanci, ki so zgodaj stopili v zavarovanje, ker se niso šolali ali služili vojaškega roka, so imeli tako možnost za zgodnejšo upokojitev brez odbitkov. Na novo so bile določene tudi ugodnosti na račun starševstva, čista solidarnostna pravica pa je bila tudi državna pokojnina.¹² Poleg tega je 10. decembra 1999 sprejeti Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju prinašal še naslednje glavne spremembe (pokojninska reforma se je sicer začela izvajati leta 2000):

- določene so bile nove minimalne prispevne osnove za samozaposlene,
- uveden je bil ločeni prispevek za invalidsko zavarovanje in za primer poškodbe pri delu ali poklicne bolezni,
- zmanjšane so bile razlike glede pravic žensk in moških,

⁹ Prav tam, str. 14-15.

¹⁰ Prav tam, str. 15.

¹¹ UL RS, 106/1999.

¹² Štrovs, *Pokojninsko in invalidsko zavarovanje*, str. 15-16.

- upokojevanje je postalo bolj fleksibilno,
- uvedena je bila državna pokojnina, namenjena starejšim od 65 let, ki niso prejeli pokojnine in niso imeli drugega ustreznega velikega vira dohodka za preživljanje,
- uveden je bil večštebni način financiranja,
- do leta 2015 naj bi se postopno zviševala minimalna starost ob upokojitvi tako za moške kot ženske.¹³

Reforma iz leta 1999 je torej poleg reforme obveznega zavarovanja, ki je temeljil na sistemu sprotnega financiranja, prinesla tudi dodatno pokojninsko zavarovanje, ki je predstavljalo varčevanje na kapitalskem principu. Sistem dodatnega pokojninskega zavarovanja je omogočal, da posamezniku premijo ali njen del plačuje delodajalec, pri katerem je le-ta zaposlen. V tem primeru je šlo za tako imenovano kolektivno zavarovanje. Uvedba kolektivnega zavarovanja je predstavljala poskus oblikovanja drugega stebra pokojninskega sistema oziroma poklicnih pokojninskih načrtov, kot ga je poznala že večina nam primerljivih držav.¹⁴ Po zakonu iz leta 1999 celotni pokojninski sistem kot del sistema socialne varnosti tvorijo trije stebri.¹⁵ Pri prvem stebru velja, da za obvezno pokojninsko in invalidsko zavarovanje zaposleni skupaj z delodajalci prispevajo sredstva za pokojninsko blagajno Zavodu za pokojninsko in invalidsko zavarovanje (ZPIZ). Drugi steber je oblika zavarovanja, kjer je obvezno dodatno pokojninsko zavarovanje nadomestilo za benificirano delovno dobo. To zavarovanje plačujejo delodajalci zaposlenim, ki opravljajo dela, katerih po določeni starosti ni več mogoče opravljati, ali dela, ki so škodljiva zdravju. Obvezno zavarovanje izvaja Kapitalska družba, prostovoljna zavarovanja pa izvajajo vzajemni pokojninski skladi, pokojninske družbe in zavarovalnice. Prostovoljno dodatno pokojninsko zavarovanje je namenjeno vsem, ki so že vključeni v prvi steber ali so uživalci pravic iz prvega stebra. Tretji steber zajema razne druge oblike rentnih varčevanj oziroma zavarovanj, vendar za razliko od drugega stebra ni davčno stimuliran, saj zanj ne veljajo posebne davčne olajšave. Vsem stebrom pa je skupno to, da povečujejo socialno varnost.¹⁶

13 *Letno poročilo Banke Slovenije za leto 1999*. Banka Slovenije, str. 17.

14 Pogačar, Razvoj poklicnega pokojninskega zavarovanja v Sloveniji. V: Razpotnik (ur.): *Odnos Slovencev do starosti*, str. 24–27.

15 Stanovnik, *Javne finance*, str. 199–200.

16 Kapitalska družba, d. d.; URL: http://www.kapitalska-druzba.si/pokojninski_sistem/ureditev_pokojninskega_sistema?gclid=ClyBl5K9zKsCFUe-zAodqTJ9zw, (3. 10. 2011).

SLIKA 1: SISTEM POKOJNINSKEGA ZAVAROVANJA V REPUBLIKI SLOVENIJI

Vir: Kapitalska družba, d. d.; URL: http://www.kapitalskadruzba.si/pokojninski_sistem/ureditev_pokojninskega_sistema?gclid=CIyBI5K9zKsCFUe-zAodqTf9zw (3. 10. 2011).

Če poenostavimo in izluščimo bistvo, ugotovimo, da je demografski trend, ki je zajel tudi Slovenijo, za pokojninski sistem, ki je do leta 2000 temeljil izključno na enostebnem dokladnem sistemu, povečeval breme na javne finance in s tem na aktivno prebivalstvo. Z novim zakonom je Slovenija v naslednjih nekaj letih približala sistem dodatnega pokojninskega zavarovanja celotni delovno aktivni populaciji. Po zgledu Svetovne banke je prevzela že omenjeni tristebni pokojninski sistem, ker je s tem želela zaradi preobremenjenosti državne pokojninske blagajne zmanjšati vlogo javnih dokladnih sistemov. Obvezni prvi steber naj bi opravljal le funkcijo osnovne socialne varnosti, s pomočjo prostovoljnega dodatnega pokojninskega varčevanja pa naj bi si vsak zaposleni z mesečnim vplačevanjem na svoj osebni račun zagotovil primeren standard v svoji starosti. Namen dodatnega pokojninskega zavarovanja je torej bil, da si zaposleni že v svojem aktivnem delovnem obdobju privarčujejo dodatno pokojnino.

Razvoj pokojninskega sistema v Sloveniji je potekal »evolutivno«, kar pomeni, da zakonodaja in reforme niso nikoli pomenile bistvenega zasuka v »filozofiji« samega sistema, ki je po svojih osnovnih značilnostih vendarle ohranjal lastnosti Bismarckovega sistema. Eden od temeljnih ciljev pokojninske reforme, ki je stopila v veljavo leta 2000, je bil zaustaviti negativne trende, ki so se odslikavali na

povečevanju upokojenega »bremena« na zaposlene.¹⁷ O tem priča tudi podatek, da se je število starostnih upokojencev od leta 1991 do leta 2010 povečalo za 62 odstotkov ali povprečno vsako leto za 2,6 odstotka.¹⁸

ODGOVORNOST POSAMEZNIKA IN DRŽAVE

Pokojninsko zavarovanje lahko gledamo z vidika posameznika ali z vidika države. Kako to izgleda z vidika posameznika, je zelo nazorno v svoji knjigi opisal Štrovs: »Kot zavarovanec si skušam s pokojninskim zavarovanjem v času, ko lahko uspešno delam, zagotoviti redne prejemke za čas, ko se bom postaral, ali če bi postal invalid. Pokrita so zavarovana tveganja starosti, invalidnosti in smrti, potrebe po pomoči in negi ter telesne okvare«.¹⁹ Če se navežemo na vidik posameznika, je torej jasno, da smo za našo prihodnost v veliki meri odgovorni tudi sami. Pokojninski sistem v Sloveniji temelji na medgeneracijski pogodbi oziroma solidarnosti, kar pomeni, da delovno aktivna populacija s svojimi prispevki financira upokojsko generacijo. Takšen sistem lahko deluje povsem normalno, dokler ne pride do negativnih trendov na makroekonomskem področju (padec BDP-ja ipd.) in dokler ne pride do neravnovesja v demografski strukturi prebivalstva, to pomeni do izrazitega povečanja starejše oziroma upokojske populacije. In prav temu smo ne samo v Sloveniji, temveč tudi na področju celotne Evropske unije, priča še posebej v zadnjih letih. Spremembe so nujne in ravno v času pisanja tega prispevka po vsej Evropi potekajo priprave na novo pokojninsko zakonodajo (ponekod je že sprejeta), ki naj bi prej omenjeno težavo rešila. Novost zakona iz leta 1999 je bila med drugim ta, da je zakonodajalec omogočil možnost vključitve v prostovoljne oblike dodatnih pokojninskih zavarovanj, na podlagi česar so bile ponujene tudi davčne olajšave. Eden od glavnih ciljev reforme je bil zmanjšati »upokojsko breme« za zaposlene. V obdobju 1980–2004 je namreč prišlo do izrazitih sprememb v razmerju med delovno aktivno in upokojsko populacijo. Posebej negativno je na trende vplivala tranzicija oziroma prehod iz socializma v kapitalizem, ko je gospodarstvo padlo v globoko krizo. Velik padec BDP-ja, visoka inflacija in padec blagovne menjave so bili vzrok za izrazito povečanje brezposelnosti (število brezposelnih je meseca oktobra 1993 preseglo število 137 tisoč). Poleg tega je v želji, da število brezposelnih ne bi bilo še večje, prišlo tudi do velikega števila upokojevanja presežnih delavcev. Vse to je vplivalo na to, da se je »upokojsko breme« na zaposlene izrazito povečalo. Če so na primer leta

17 Majcen et al., *Ekonomске posledice spreminjanja demografske strukture*, str. 16.

18 Hren (ur.), *Sloveniji za 20. rojstni dan*, str. 23.

19 Štrovs, *Pokojninsko in invalidsko zavarovanje*, str. 18.

1984 trije zaposleni (leta 1981 npr. še 3,3) »vzdrževali« enega upokojenca,²⁰ pa je to razmerje leta 2005 znašalo le še 1,6:1.²¹ Zavedajoč se teh podatkov in statistike, ki bo v nadaljevanju prispevka podrobneje predstavljena, predvsem pa trendov v celotni Evropi, je vlada pod taktirko Boruta Pahorja pripravila nov Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, a smo ga državljani 5. junija 2011 na referendumu z več kot 70 odstotki zavrnil.²² To je podatek, ob katerem se postavi vprašanje, ali smo se zavedali pomembnosti sprememb in ali smo se zavedali tudi lastne odgovornosti za svojo prihodnost. Ni naloga zgodovinopisja, da se izreka o tem, ali je določen zakon kakovosten in dober, dejstvo pa je, da so, če si želimo ohraniti obstoječi tako imenovani bismarijanski sistem, spremembe nujne. Staranje je eden najpomembnejših izzivov, pred katerim se je znašlo človeštvo. Zavedati se moramo, da se moramo s tem vprašanjem resno soočiti. Ekonomist Vlado Dimovski je zapisal, »da še posebej zato, ker je pred nami nekaj let upokojevanja tako imenovane baby boom generacije, ki je pred tem že spreminjala koncept mladostništva in zrelega življenja, zato je pričakovati, da se bo zgodilo spreminjanje koncepta staranja«.²³ Pomenljiv je tudi podatek, da je staranje v Evropi med najbolj izstopajočimi trendi.

Kot je zapisala Meta S. Berk, »si Slovenci po eni strani svojo starost predstavljamo kot aktiven čas svojega življenja in jasno izrazimo željo po čimprejšnji upokojitvi«.²⁴ Večina si namreč želi upokojiti takoj, ko bodo imeli možnost za to, saj bi tako lahko počeli stvari, za katere zdaj ni časa, pri tem pa se pogosto izraža dvom o zadostnosti višine pokojnin, ki jo bo za starost zagotovila država,²⁵ in »kljub opaženemu razkoraku v realnosti pričakovanj ostajamo pasivni in ne kažemo težnje po lastnem načrtovanju varčevanja za starost«.²⁶ Prej ali slej se bomo morali začeti zavedati, da zanašati se na državo in pričakovati le privilegije, ni prava pot, temveč da svojo usodo po upokojitvi oblikujemo tako rekoč sami. V raziskavi, ki jo je opravila Metka Kuhar leta 2007, se je izkazalo,

20 Poslovno poročilo za leto 1994. Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje (dalje ZPIZ), str. 25.

21 Letno poročilo 2005. ZPIZ, str. 30.

22 Glavna značilnost pokojninske reforme je bila ta, da je predvidevala zaostritev pogojev za upokojitev pri parametrih, ki imajo največji učinek na javne finance. Ključne predlagane spremembe so bile povišanje upokojitvene starosti, podaljševanje števila let, iz katerega se izračunava pokojninska osnova, in nov način usklajevanja rasti pokojnin z rastjo plač in inflacije. Zakon je tako med drugim predvidel dvig upokojitvenih pogojev za redno upokojitev na 65 let starosti in 15 let zavarovalne dobe za oba spola ali 60 let starosti in 43 let pokojninske dobe brez dokupa za moške oziroma 58 let starosti in 41 let pokojninske dobe brez dokupa za ženske. Predčasna upokojitev z malusi bi bila mogoča pri starosti 60 let in s 40 leti pokojninske dobe za moške oziroma 38 leti za ženske.

23 Dimovski, Redefinicija koncepta staranja in management starostnikov. V: Razpotnik (ur.), *Odnos Slovencev do starosti*, str. 54.

24 S. Berk, Z načrtovanjem do brezskrbne in finančno neodvisne starosti. V: Razpotnik (ur.), *Odnos Slovencev do starosti*, str. 28-29.

25 Prav tam, str. 28.

26 Prav tam, str. 29.

da se je državljanom in državljkam pokojninski sistem zdel zapleten, prav tako pa so imeli občutek, da se o upokojevanju v Sloveniji govori preveč negativno in da se ljudje na splošno premalo zavedamo pomembnosti, da sami varčujemo za starost. Po tej opravljeni anketi se je pokazal tudi že omenjeni skepticizem o tem, da bo država poskrbela za pravičen sistem upokojevanja.²⁷ Vsekakor je, kar zadeva informacije glede obstoječega sistema, odgovornost na strani države. Informiranost pri tovrstnih zadevah igra zelo pomembno vlogo. »Informiranost ni sama po sebi razumljiva posameznikova pravica, ki jo podpirajo uredbe o dostopu do informacij, ampak je pogoj za umno odločanje,« meni Dušan Kidrič, in pomembno je, da bi se na vseh področjih, kjer gre za stik posameznika z institucijo, morali sistemi prilagajati temu dejstvu.²⁸

Če pogledamo podrobneje pokojninsko zavarovanje še z vidika države, ugotovimo, da gre v tem primeru za prerazporeditev celotnega domačega proizvoda tako, da lahko uživajo podoben življenjski standard vse generacije. Sistem pokojninskega zavarovanja »mora biti varen pred nevarnostjo, da bi gospodarske, demografske in politične razmere ogrozile uresničitev tihe medgeneracijske pogodbe, ki je podlaga dokladnemu sistemu.«²⁹ Medgeneracijska pogodba nas varuje pred nevarnostjo, da bi recesija ali slabe investicijske odločitve zmanjšale ali celo izničile prispevke, vplačane za zavarovanje, oziroma pred nevarnostjo, da bi inflacija zmanjšala realno vrednost pokojnin. Raven pokojnin je namreč vezana na vsakokratno raven plač aktivnih zavarovancev.³⁰ Kot je že omenjeno, se nam glede na aktualno stanje ne obeta nič dobrega, zato bo prej kot slej morala biti sprejeta nova zakonodaja, kjer bomo med drugim morali delati tudi kakšno leto dlje. Več držav v Evropski uniji je novo zakonodajo že sprejelo, med drugimi tudi Nemčija, in verjetno ni pričakovati, da bodo v gospodarsko najmočnejših državah delali do 67. leta ali dlje, v Sloveniji, gospodarsko zelo odvisni državi od Nemčije pa niti reform ne bomo izvedli. Zato se že kaže, da večje in gospodarsko močnejše države takšne drže ne bodo podpirale. Glede na to, da je Slovenija članica različnih mednarodnih integracij, z Evropsko unijo na čelu, se moramo zavedati, da nismo samo koristniki ugodnosti, temveč imamo tudi dolžnosti. V Beli knjigi o reformi pokojninskega in invalidskega zavarovanja, ki je ugledala luč sveta novembra leta 1997, so zapisali: »Reforma pokojninskega sistema je eden od osrednjih problemov, s katerimi se srečujejo številne evropske države. Obseg in vsebina reform se po državah razlikuje, za vse pa je značilno, da se zavedajo njene nujnosti. Ni je mogoče odlagati v prihodnost, temveč je potrebno sedaj

27 Kuhar, Sociološki vidik: Prevrednotenje staranja in starosti. V: Razpotnik (ur.), *Odnos Slovencev do starosti*, str. 46.

28 Kidrič, Posameznik v socialnem zavarovanju. V: Razpotnik (ur.): *Odnos Slovencev do starosti*, str. 48.

29 Štrovs, *Pokojninsko in invalidsko zavarovanje*, str. 18.

30 Prav tam, str. 18.

zmanjšati naraščajoči pritisk na sisteme zagotavljanja socialne varnosti v starosti, ki ga povzročajo predvsem spremenjene demografske in gospodarske razmere, za katere pravila obstoječih sistemov niso prilagojena delovanju v spremenjenem okolju.³¹ Po predstavitvi tako imenovane Bele knjige so zavarovanci pospešeno iskali informacije o možnostih za predčasne upokojitve, dokupe pokojninske dobe in podobno, kar sta še pospešila napoved in sprejem zakonskih varčevalnih ukrepov (npr. nižje odpravnine ob odhodu v pokoj) ter napovedane spremembe Zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, z možnostjo uzakonitve bistveno višje cene za dokupe pokojninske dobe in drugih ukrepov za zaustavitev visokih trendov upokojevanja.³² Žiga Turk, tedanji minister za razvoj, je leta 2007 zapisal, da je ključno vprašanje, kako naj se sistem pokojninskega zavarovanja in na splošno javnih financ odzove na staranje prebivalstva. Po njegovem mnenju je rešitev mogoče iskati v štirih smereh: v izboljšanju razmerja med zaposlenimi in upokojenimi, v znižanju povprečne pokojnine glede na povprečno plačo, v povečanju prispevkov, ki jih zaposleni namenjajo za pokojnine, in v povečanju osebnih vlaganj za finančno varno starost. S Turkom se je treba strinjati, da nobena izmed naštetih možnosti ni prijetna in da v vseh primerih »nekdo dobiva, nekdo izgublja, vseeno pa se vse skupaj le ne dogaja v okviru ničelne vsote«.³³

Vsekakor drži, da ne more odgovornosti za našo pokojnino v celoti prevzeti država in da moramo tudi sami skrbeti in poskrbeti za svojo socialno varnost v zadnjem življenjskem obdobju. A dejstvo je, da zaradi pomanjkanja delovnih mest in zaradi neugodnih razmer na področju zaposlovanja posledično ne razmišljamo o pokojnini, temveč predvsem o tem, kako bomo preživel iz meseca v mesec. Posebej težavno področje so mladi, ki vstopajo na trg dela relativno pozno. Zelo težko dobijo zaposlitev, če pa jo, je ta navadno le za določen čas. Zelo pomenljiv je podatek, da se je od leta 1999 do leta 2010 delež zaposlenih, ki delajo za določen čas, povečal za dve tretjini. V letu 1999 je imelo zaposlitev za določen čas 11 odstotkov zaposlenih, v letu 2010 že 17 odstotkov.³⁴ Za oboje, ženske in moške, velja, da moramo za pravico do pokojnine delati dlje, da se upokojujemo pri višji starosti in da tudi pokojnino prejemamo dlje, kot smo jo na primer pred desetimi leti.³⁵ Žal to, kot bomo videli v nadaljevanju, ni dovolj za stabilnost obstoječega sistema.

31 Rop et al., *Bela knjiga*, str. 3.

32 *Poslovno poročilo za leto 1997*. ZPIZ, str. 1.

33 Turk, Staranje prebivalstva. V: Razpotnik (ur.), *Odnos Slovencev do starosti*, str. 13-15.

34 Hren (ur.), *Sloveniji za 20. rojstni dan*, str. 20.

35 Prav tam, str. 22.

RAZKORAK MED ŠTEVILO NOVIH UPOKOJENCEV IN ZAVAROVANCEV

Leto 1991 je bilo zadnje poslovno leto, v katerem je Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja Slovenije še opravljala svoje naloge kot nosilec in izvajalec sistema pokojninskega in invalidskega sistema v Sloveniji. Po skoraj 20-letnem obdobju je s 1. julijem 1992 nosilec in izvajalec zavarovanja postal Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije. Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja je omogočala kvalitetno in ažurno opravljanje nalog kljub relativno majhnemu številu zaposlenih delavcev. To potrjuje tudi dejstvo, da se je na primer število upokojencev v obdobju od leta 1978 povečalo za približno 182.000, medtem ko je bilo število zaposlenih delavcev konec leta 1991 celo manjše kot leta 1978.³⁶

Za osemdeseta leta 20. stoletja sta bili v pokojninskem in invalidskem zavarovanju značilni zlasti dve stvari: na eni strani so se znatno širile pravice iz pokojninskega in invalidskega zavarovanja, po drugi pa se je število upokojencev izredno hitro povečevalo. Beležila pa se je tudi stagnacija in celo upad zavarovancev. Vse večji razkorak med zagotovljenimi pravicami in možnostmi zagotavljanja dodatnih sredstev se je zlasti zaostрил konec leta 1990 in v začetku leta 1991. Sredstva zavarovanja namreč zaradi naraščajoče gospodarske krize niso več zadoščala za pokrivanje vse večjih obveznosti, k temu pa so bistveno vplivali dolgovi federacije, naraščanje števila nelikvidnih podjetij in takratni nered pri plačevanju prispevkov. Zaradi tega se je morala slovenska skupščina odločiti, ali zvišati prispevne stopnje za pokojninsko in invalidsko zavarovanje ali poseči v višino pravic. Odločila se je za slednje, s tem da je z zakonom do tedaj ugodni in dosledni sistem valorizacije pokojnin spremenila in omejila tako, da so lahko povprečne pokojnine predstavljale največ 85 odstotkov vsakokratnih povprečnih osebnih dohodkov. Že ob pripravi novega zakona leta 1991 se je iskalo možnosti, da bi se učinki teh omejitev postopoma ublažili, kar je novi zakon omogočil z določitvijo le minimalnega razmerja med osebnimi dohodki in pokojninami. Zakon je med drugim slovensko skupščino tudi pooblastil, da je lahko določila ugodnejše razmerje od zakonskega minimuma. K takšni odločitvi je spodbudno prispevalo tudi dejstvo, da se je finančni položaj Skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja med letom 1991 postopno izboljševal. Razlog je bila nespremenjena prispevna stopnja ob upočasnjem usklajevanju pokojnin, veliko število dokupov pokojninske dobe, vzpostavitev finančne discipline pri plačilu prispevkov, obrestovanje sredstev in druge okoliščine.³⁷

36 Poslovno poročilo za leto 1991. Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja Slovenije, str. 4-5.

37 Poslovno poročilo za leto 1991. Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja Slovenije, str. 6-7.

Za leto 1991 je bilo značilno, da se je do tedaj najbolj povečal razkorak med številom novih upokoјencev in zavarovancev. Stopnja rasti upokoјevanja v letu 1991 je bila tako višja od vseh znanih v preteklosti, saj je znašala kar 15,3 odstotka, medtem ko se je število zavarovancev v istem letu zmanjšalo za 7,7 odstotka. Tako je znašalo razmerje med upokoјenci in zavarovanci konec leta le še 1:1,82, medtem ko je na primer leta 1980 znašalo še 1:3,6. Rast upokoјevanja v letu 1991 je poleg splošno zaostrenih razmer pogoјeval tudi strah zavarovancev pred novostmi novega zakona, zlasti bojazen, da po sprejemu novega zakona ne bo več mogoče predčasno upokoјevanje.³⁸ Število uživalcev pokoјnin se je zato zelo povečevalo. Če je bilo v letu 1990 skupaj povprečno 384.094 uživalcev pokoјnin, je to število že v letu 1991 naraslo na 418.927 (227. 524 starostnih pokoјnin, 87. 194 invalidskih, 78.482 družinskih pokoјnin in 25.727 pokoјnin po Zakonu o starostnem zavarovanju kmetov). V letu 1991 se je število vseh starostnih upokoјencev v primerjavi s preteklim letom povečalo kar za 15,3 odstotka, kar je za 63 odstotkov več kot v letu 1990, ko je bila rast tudi zelo visoka, in sicer 9,3-odstotna.³⁹

TABELA 1: GIBANJE ŠTEVILA ZAVAROVANCEV IN NJIHOVO RAZMERJE GLEDE NA 1 UPOKOЈENCA V LETIH 1985–1991

Leto	Število zavarovancev (javni in privatni sektor, samozavarovanci, kmečki zavarovanci)	Število zavarovancev na 1 upokoјenca
1985	913. 614	2,9
1986	928. 297	2,9
1987	938. 161	2,8
1988	932. 314	2,7
1989	920. 957	2,5
1990	884. 615	2,3
1991	816. 902	2,0

Vir: *Poslovno poročilo za leto 1991*. Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja Slovenije, str. 26-27.

Iz tabele 1 je razvidno, da je vse do leta 1987 skupno število aktivnih zavarovancev naraščalo, nato pa je pričelo upadati. Največji padec je bil v letu 1991, in sicer za 7,7 odstotka, in ker je v istem obdobju skupno število upokoјencev

38 Prav tam, str. 7.

39 Prav tam, str. 18.

močno naraščalo, se je bistveno poslabšalo razmerje med zavarovanci in upokojenci. Tako so v letu 1984 zagotavljali sredstva za eno pokojnino trije zavarovanci, medtem ko sta v letu 1991 zagotavljala eno pokojnino le še dva zavarovanca (razmerje med aktivnimi zavarovanci in upokojenci je bilo na koncu leta 1991 še bolj neugodno, in sicer 1,82:1). To je bil tudi eden bistvenih razlogov naraščanja potrebnih finančnih sredstev za pokojninsko in invalidsko zavarovanje v tem obdobju.⁴⁰

S spremembami zakonodaje na področju pokojninskega in invalidskega zavarovanja smo sicer začeli že v letu 1992 in jo nadaljevali z novelo tega zakona v letu 1996. Medtem ko je Slovenija naredila velike korake pri oblikovanju tržnega gospodarstva in v tej smeri izvedla vrsto globokih pravnih, gospodarskih in finančnih reform, je bilo veliko manj doseženega na področju pokojninskega in invalidskega zavarovanja. Najbolj pomemben ukrep je bilo zmanjšanje rasti upokojevanja v letu 1992, ko je bil z novim zakonom določen postopen prehod na višje starostne meje za upokojitev, odpravljena možnost upokojitve ne glede na starost in omejeno predčasno upokojevanje. Predvsem zato, da bi spodbudili izvoz in popravili konkurenčnost gospodarstva, so bile nato v letu 1996 občutno znižane prispevne stopnje za socialno zavarovanje (kot posledica takšne makroekonomske politike države, ki je v letu 1996 dvakrat znižala prispevne stopnje, je ZPIZ v naslednjih letih prejemal nižja proračunska sredstva in bil prisiljen celo najemati kreditov pri poslovnih bankah⁴¹). Izpad prihodkov iz tega naslova so nadomeščali transferji iz državnega proračuna, ki so v letu 1996 dosegli 3 odstotke BDP, v naslednjih letih pa so se še povečevali.⁴² Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o pokojninskem in invalidskem sistemu,⁴³ ki je začel veljati 22. februarja 1996, je med drugim spremenil tudi usklajevanje pokojnin, zlasti je odpravil poračunavanje za nazaj, spremenil je nekatera pravila za zavarovanje oseb, ki so si same izbirale zavarovalne osnove, spremenil je organizacijo organov Zavoda, kapitalskega in stanovanjskega sklada ter sklada dodatnega zavarovanja in uvedel še številne druge novosti in spremembe.⁴⁴ Opravljenih je bilo še kar nekaj posegov v sistem (npr. v letu 1993 je bil sprejet začasni interventni zakon o upočasnjem usklajevanju pokojnin ipd.⁴⁵), vendar kljub uveljavljenim spremembam in izboljšavam tega sistema le-ta še vedno ni bil dovolj prilagojen spremembam v okolju in je vseboval številne slabosti, nedoslednosti in nepravilnosti.⁴⁶ Slednje je imela namen odpraviti zakonodaja

40 Prav tam, str. 26–27.

41 Poslovno poročilo za leto 1999, ZPIZ, str. 1.

42 Rop et al., *Bela knjiga*, str. 7.

43 UL RS, 7/1996.

44 Poslovno poročilo za leto 1996, ZPIZ, str. 2.

45 Poslovno poročilo za leto 1993, ZPIZ, str. 1.

46 Prav tam, str. 4.

iz leta 1999, a kot se danes jasno kaže, prav tako neuspešno. Ne moremo trditi, da se ni iskanju rešitev posvečalo veliko časa in truda. Po predstavitvi Bele knjige o reformi pokojninskega in invalidskega zavarovanja leta 1997 so namreč v naslednjem letu potekale intenzivne priprave pokojninske reforme ter razprave in usklajevanja o predlaganih zakonskih rešitvah.⁴⁷ Delo in priprave v zvezi s pokojninsko reformo so močno vplivale tudi na obseg in vsebino dela Zavoda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje v letu 1999.⁴⁸ Poleg že omenjenih glavnih značilnosti decembra leta 1999 sprejetega novega zakona je slednji v prvi fazi pozitivno vplival tudi na poslovanje ZPIZ-a. Zavod je namreč po dolgih letih, prvič po letu 1993, tekoče leto 2001 končal pozitivno, brez dodatnega primanjkljaja.⁴⁹ Tudi v letih 2002 in 2003 je bil finančni položaj ZPIZ-a likviden. Predvsem ob sodelovanju z Vlado Republike Slovenije, Ministrstvom za finance, Kapitalsko družbo in izplačevanju dajatev, izvajanje temeljne dejavnosti Zavoda ni bilo ogroženo.⁵⁰ V letu 2003 prihodki in odhodki niso bili le izravnani, kot je bilo to načrtovano, temveč je Zavod ustvaril kar za 2,5 milijarde slovenskih tolarjev presežka, ki pa je bil uporabljen izključno za pokrivanje primanjkljaja iz preteklih let.⁵¹ Zanimivo je, da Zavod v nadaljevanju ni imel več likvidnostnih težav kot v devetdesetih letih minulega stoletja. Tudi poslovno leto 2010 je Zavod ponovno končal z zakonsko zahtevanimi izravnanimi prihodki in odhodki v višini 4.804.911.446 evrov. Delež prihodkov od prispevkov se je glede na leto 2009 (70,7 odstotka) zmanjšal na 69,4 odstotka, delež transference prihodkov pa povečal s 28,7 odstotka (leta 2009) na 29,9 odstotka. Kljub temu je Zavod v letu 2010 vse mesece posloval likvidno, brez najema posojila, ki ni bilo potrebno niti v maju ob hkratnem izplačilu letnega dodatka z majskimi pokojninami.⁵²

Mnogi strokovnjaki so ves čas napovedovali, da obveznega zavarovanja v veljavnem obsegu ne bo mogoče izvajati, nekateri so celo govorili o grozečem kolapsu oziroma zlomu sistema.⁵³ Tudi ekonomist Ivan Ribnikar se je že na začetku devetdesetih let minulega stoletja zavedal problematike in pomembnosti pokojninskega sistema. S svojim predlogom se je oglasil že pri sprejemanju Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP). Z današnjega gledišča in glede na težave pokojninskega sistema in blagajne je bil njegov predlog korekten. Ribnikar je zagovarjal tezo, naj država ne razdeli vsega premoženja, saj lahko prihranke in naložbe povečata le varčevanje in ustvarjanje nove

47 Poslovno poročilo za leto 1998. ZPIZ, str. 1.

48 Poslovno poročilo za leto 1999. ZPIZ, str. 1.

49 Letno poročilo o poslovanju Zavoda 2001. ZPIZ, str. 1.

50 Letno poročilo o poslovanju Zavoda 2001. ZPIZ, str. 121.

51 Letno poročilo o poslovanju Zavoda 2003. ZPIZ, str. 1.

52 Letno poročilo 2010. ZPIZ, str. 1.

53 Poslovno poročilo za leto 1995. ZPIZ, str. 1.

vrednosti.⁵⁴ Prizadeval si je predvsem za zagotovitev večanja lastniškega kapitala podjetij, zagotovitev nastajanja trga kapitala ter za zagotovitev dovolj hitrega prevzema nadzora v podjetjih s strani pravih lastnikov. Novi lastnik družbenega premoženja ne bi smel biti nevaren za prevzem kontrole v podjetju, podoben bi moral biti lastnikom podjetij, ki jih poznajo tržna gospodarstva, moral bi se zavedati, da družbena lastnina pripada vsem državljanom, ter upoštevati narodno-gospodarske cilje.⁵⁵ Takšnega lastnika je Ribnikar videl ravno v pokojninskem skladu. Po njegovem bi se družbeno premoženje preneslo na pokojninski sklad, ki bi na dolgi rok zagotavljal stabilnost pokojninskega sistema. Sprejeti ZLPP se je zelo razlikoval od Ribnikarjevega predloga. Na Kapitalski sklad pokojninskega in invalidskega zavarovanja se je preneslo le 10 odstotkov družbenega premoženja (Ribnikar je predlagal, da bi se nanj preneslo vse premoženje), velik del premoženja pa se je preko lastniških certifikatov razdelil med državljane, čemur je Ribnikar prav tako nasprotoval. Ribnikar se je oglasil s predlogom tudi ob koncu procesa lastninskega preoblikovanja, saj sta se takrat pokazala dva problema: pooblaščenke investicijske družbe ali Pidi, v katere je bilo vloženih največ certifikatov, niso mogli le teh zamenjati za realno premoženje, zato je nastal tako imenovani problem investicijske vrzeli oziroma luknje, na drugi strani pa je reforma pokojninskega sistema postajala vse nujnejša. Ribnikar je skušal povezati reševanje obeh problemov. Predlagal je, da se premoženje, ki je bilo v rokah Pidov, prenese na novoustanovljeni pokojninski sklad, ki bi bil del drugega pokojninskega stebra. Lastniki prenesenega premoženja (delničarji Pidov) pa bi bili po določenem obdobju upravičeni do prejemanja pokojninske rente. Država bi nato pokojninskemu skladu namenila dodatno premoženje, ki bi ustrezalo vrednosti še nezamenjanih certifikatov. Pozneje bi se ustanovil drug pokojninski sklad, ki bi bil namenjen zbiranju premij dodatnega zavarovanja, na podlagi katerih bi si zavarovanci pridobili pravico do dodatne pokojnine. V nasprotju s prvim skladom ta ne bi imel začetnega premoženja, temveč bi rasel samo na podlagi tekočih vplačil zavarovancev.⁵⁶ Privatizacijski predlog Ribnikarja v začetku devetdesetih je naletel na gluha ušesa. Predlog, po katerem ljudske množice ne bi v roke dobile nič otipljivega, namreč ne politiki ne širši javnosti ni bil po volji. Drugi predlog ob koncu lastninjenja pa je bil le delno upoštevan v Zakonu o prvem pokojninskem skladu Republike Slovenije in preoblikovanju pooblaščenih investicijskih družb.⁵⁷ Največji odmik od Ribnikarjevega predloga je predstavljalo področje prenosa premoženja iz Pidov na Prvi pokojninski

54 Mekina, Rojstvo podalpskih oligarhov, El. vir.

55 Ribnikar, Družbena lastnina in narobe poskusi njene odprave: od leta 1989 do dandanes. V: *Teorija in praksa*, str. 877–890.

56 Ribnikar, Drugi (in tretji) stebel pokojninskega sistema in trg kapitala. V: *Bančni vestnik*, str. 49–51.

57 UL RS, 50/1999.

sklad. Ribnikar je predlagal, da se nanj prenese vse ali vsaj večino premoženja, tako realnega kot tudi certifikate, z zakonom pa je bila dana le možnost prenosa certifikatov. S tem se je seveda krepko zmanjšalo premoženje sklada.

TABELA 2: GIBANJE ŠTEVILA ZAVAROVANCEV IN NJIHOVO RAZMERJE GLEDE NA 1 UPOKOJENCA V LETIH 1991–2004

Leto	Število zavarovancev (javni in privatni sektor, samozavarovanci, kmečki zavarovanci)	Število zavarovancev na 1 upokojenca
1991	816. 902	2,0
1992	764. 902	1,6
1993	782. 570	1,7
1994	772. 549	1,7
1995	768. 961	1,7
1996	765. 731	1,7
1997	783. 196	1,7
1998	784. 193	1,7
1999	800. 467	1,7
2000	807. 013	1,7
2001	814. 170	1,7
2002	812. 998	1,6
2003	811. 049	1,6
2004	812. 995	1,6

Vir: *Letno poročilo o poslovanju Zavoda 2004*. ZPIZ, str. 27.

Iz tabele 2 je razvidno, da je bilo leta 1991 skupno število aktivnih zavarovancev večje od 800.000, v letih 1992 do 1998 nižje, od leta 1999 pa je ponovno preseгло število 800.000. Rast se je nadaljevala tudi v naslednjih letih. Razmerje med zavarovanci in upokojenci je ostalo devet let praktično nespremenjeno in je znašalo 1,7 zavarovanca na enega upokojenca. V letu 2003 je znašalo 1,6 zavarovanca na enega upokojenca in ostalo nespremenjeno tudi v letu 2004.⁵⁸ Podatki ZPIZ-a za leto 2010 pričajo o tem, da število upokojencev močno narašča, kar je zelo zaskrbljujoče. To potrjuje že omenjeno dejstvo, da so spremembe nujne in neizbežne. V letu 2010 je bilo povprečno 552.561 užívalcev starostnih,

⁵⁸ *Letno poročilo o poslovanju Zavoda 2004*. ZPIZ, str. 27–28.

invalidskih, družinskih, vdovskih in delnih pokojnin iz obveznega zavarovanja, kar je 14.106 upokojencev oziroma 2,6 odstotka več kot v letu 2009. To je največji porast v zadnjem desetletju. Število starostnih upokojencev se je v letu 2010 povečalo v povprečju za 14.345 oziroma za 4 odstotke. To je bil največji porast v zadnjih desetih letih. Število invalidskih upokojencev se je v tem letu zmanjšalo za 1.072 oziroma za 1,2 odstotka. Število družinskih in vdovskih upokojencev skupaj pa se je v letu 2010 povečalo za 810 oseb oziroma za 0,9 odstotka. Znotraj tega se je število uživalcev družinskih pokojnin zmanjšalo za 2.602 oseb oziroma za 4,4 odstotka, povečalo pa se je število uživalcev vdovskih pokojnin za 3.412 oziroma za 10,6 odstotka. Število uživalcev delnih starostnih pokojnin se je povečalo za 23 oseb oziroma za 9,4 odstotka. Leta 2010 je statistično na enega upokojenca prišlo nekaj manj kot 1,6 zavarovanca, kar je bilo po mnenju ZPIZ-a do zdaj najbolj neugodno razmerje. Pomenljiv je tudi podatek, da je bilo leta 2010 med starostnimi upokojenci, ki jih je bilo povprečno 324.101, 28,7 odstotka takšnih, katerih pokojnina ni bila višja od 500 evrov. Povprečna neto starostna pokojnina je znašala 625 evrov.⁵⁹

20 let po osamosvojitvi se težave kažejo celo v tem, da v skladih primanjkuje denarja za pokojnine. Takšen primer je Sklad obveznega dodatnega pokojninskega zavarovanja. Slednji je bil ustanovljen leta 2000, vanj pa so vključeni zavarovanci, ki delajo na težkih in zdravju škodljivih delovnih mestih. Po enajstih letih od ustanovitve sklada je jasno, da se v njem ni zbralo dovolj denarja za poklicne pokojnine. To je med drugim tudi posledica tega, da je zavarovancev iz leta v leto več. Leta 2001, ko je sklad začel delovati, je imel približno 23.300 zavarovancev, leta 2010 že dobrih 42.200. Glede na to, da zavarovanci sploh ne vedo, kdaj se bodo lahko upokojili in kakšna bo njihova poklicna pokojnina, je jasno, da sklad svojega osnovnega poslanstva, to je ugodnejšega upokojevanja, ni izpolnil. Težava je še toliko večja, ker, kot meni tudi predsednica sveta Zavoda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Anka Tominšek, sistem obveznega dodatnega pokojninskega zavarovanja v celoti ne deluje. To pomeni samo eno, in sicer, da je treba sistem temeljito prevetriti.⁶⁰

SKLEPNA BESEDA

Kot številne druge države se tudi v Sloveniji srečujemo s trendom nenehnega padanja rodnosti, ki posledično ne omogoča obnavljanja prebivalstva. Življenjska doba se podaljšuje, družba stara. To ima velik vpliv na celotno družbo, tudi na vzdržnost javnih pokojninskih sistemov. Sistem pokojninskega in

⁵⁹ Letno poročilo 2010. ZPIZ, str. 9–11.

⁶⁰ Milakovič, Zakaj ni poklicnih upokojitev? *Večer*, str. 5.

invalidskega zavarovanja, ki je bil uveljavljen pred desetletji, je v večji meri vse do osamosvojitve Slovenije zagotavljal uporabnikom socialno varnost. Po spremembi političnega in ekonomskega sistema leta 1991 je sistem prevzel del bremena prestrukturiranja in sanacije gospodarstva. Poleg tega so stroški narasli tudi zaradi strukturnih značilnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja, neugodnih demografskih gibanj in programov za zgodnje upokojevanje, zato je bilo vse težje zagotavljati enako raven pravic na področju pokojninskega in invalidskega zavarovanja. V zadnjem življenjskem obdobju je pokojnina cilj vsakega od nas, a dejstvo je, da moramo za to del odgovornosti prevzeti tudi sami in se ne zanašati le na »državo«. Slovenski sistem socialne varnosti izhaja iz tako imenovanega bismarijanskega modela in temelji na tako imenovani medgeneracijski pogodbi oziroma solidarnosti. Do leta 2000 smo imeli sistem, ki je temeljil samo na sprotne financiranju oziroma na tako imenovanem dokladnem sistemu. To je v praksi pomenilo, da so zaposleni s prispevki financirali pokojnine upokojencev, pri čemer se za delavčevo pokojnino ni prihranilo nič. Ta sistem lahko deluje nemoteno tako dolgo, dokler je v sistem vključenih več delovno aktivnih kot upokojencev, in dokler beležimo pozitivno gospodarsko rast ter produktivnost. Po letu 2000 se je uvedel tako imenovani tristebni sistem, po katerem si je lahko zaposleni že v aktivni življenjski dobi akumuliral sredstva in tako že odgovorno skrbel za čas upokojitve. Kljub tej novosti pa je danes jasno, da obstoječi sistem nujno potrebuje korenitejša spremembe. Tega se moramo zavedati vsi, tako država kot državljani. Živimo namreč v času, ki je obstoječemu sistemu izrazito nenaklonjen. Gospodarska kriza, neugodni ekonomski kazalniki in staranje prebivalstva vplivajo na to, da se »upokojsko breme« na zaposlene vedno bolj stopnjuje. Več kot nazorno to potrjuje dejstvo, da so leta 1981 več kot trije zaposleni »vzdrževali« enega upokojenca, leta 2005 pa je bilo to razmerje le še 1,58:1. Na drugi strani se zmanjšuje tudi delež zaposlitev za nedoločen čas. Dejstvo je, da če bi imeli kvalitetna in varna delovna mesta, bi tudi za svojo socialno varnost v zadnjem življenjskem obdobju lažje poskrbeli. To ni težava le v Sloveniji, temveč tudi v celotni Evropi in širše. Razlika je le ta, da so nekatere države pri sprejemanju reform bolj učinkovite kot druge. Bolj učinkovite so tudi bolj odgovorne. V Sloveniji se nismo odločili za spremembe in smo predlog novega Zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju na nedavnem referendumu z več kot 70 odstotki zavrnil. Odgovornost za to je moč iskati tako na strani celotnega političnega podija in sindikatov kot tudi na nas državljanov. Očitno se vsi premalo zavedamo pomembnosti sprememb in smo premalo odgovorni. Slovenija ni osamljen otok, in če so gospodarske sile, kot je Nemčija, sprejele reformo in podaljšale delovno dobo celo do 67. leta, je jasno, da se bo morala tudi Slovenija, posebej ko gre za tako pomembno vprašanje, kot je pokojninska reforma, obnašati bolj odgovorno.

VIRI IN LITERATURA

Tiskani viri:

Letno poročilo 2005. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije 2006.

Letno poročilo 2010. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 2011.

Letno poročilo Banke Slovenije za leto 1999. Ljubljana: Banka Slovenije, 2000.

Letno poročilo o poslovanju Zavoda 2001. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 2003.

Letno poročilo o poslovanju Zavoda 2001, Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 2002.

Letno poročilo o poslovanju Zavoda 2003. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 2004.

Letno poročilo o poslovanju Zavoda 2004. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 2005.

Poslovno poročilo za leto 1991. Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja Slovenije: Ljubljana, 1992.

Poslovno poročilo za leto 1993. Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije: Ljubljana, 1994.

Poslovno poročilo za leto 1994. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 1995.

Poslovno poročilo za leto 1995. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 1996.

Poslovno poročilo za leto 1996. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 1997.

Poslovno poročilo za leto 1997. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 1998.

Poslovno poročilo za leto 1998. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 1998.

Poslovno poročilo za leto 1999. Ljubljana: Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Slovenije, 1999.

Zakon o invalidskem in pokojninskem zavarovanju (ZPIZ-1), UL RS/106, 23. 12. 1999.

Zakon o prvem pokojninskem skladu Republike Slovenije in preoblikovanju pooblaščenih investicijskih družb, UL RS/50, 28. 06. 1999.

Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o pokojninskem in invalidskem sistemu, UL RS/7, 7. 2. 1996.

Elektronski viri:

Kapitalska družba d. d.; URL: <http://www.kapitalska-druzba.si>

Mekina, Borut, Rojstvo podalpskih oligarhov. *Mladina.si/Tednik*, številka 32. URL: http://www.mladina.si/tednik/200732/clanek/slo-tema--borut_mekina/ (29. 05. 2009).

Literatura:

Hren, Karmen (ur.). *Sloveniji za 20. rojstni dan: slovenski statistiki*, Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2011.

Majcen, Boris et al.. *Ekonomske posledice spreminjanja demografske strukture slovenskega prebivalstva*, Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 2005.

Milakovič, Tanja. Zakaj ni poklicnih upokojitev? *Večer*, , 239, 14. 10. 2011, str. 5.

Razpotnik, Vesna (ur.). *Odnos Slovencev do starosti, pokojninskega sistema in varčevanja za starost*, Ljubljana: DZS, 2007.

Ribnikar, Ivan. Drugi (in tretji) steber pokojninskega sistema in trg kapitala. *Bančni vestnik*, let. 47, št. 5, maj 1998, str. 49–51.

Ribnikar, Ivan. Družbena lastnina in narobe poskusi njene odprave: od leta 1989 do dandanes. *Teorija in praksa*, let. 29, št. 9–10, 1992, str. 877–890.

Rop, Anton et al.. *Bela knjiga o reformi pokojninskega in invalidskega zavarovanja*, Ljubljana: Vlada Republike Slovenije/Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, 1997.

Stanovnik, Tine. *Javne finance*, Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2004.

Štrovs, Marko. *Novi sistem pokojninskega in invalidskega zavarovanja*, Ljubljana: ČGP Delo – Tozd Gospodarski vestnik, 1984.

Štrovs, Marko. *Pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Kaj moram vedeti*, Ljubljana: Gospodarski vestnik, 2000.

O avtorjih

Dr. Dragica Čeč je leta 2009 doktorirala iz zgodovinskih znanosti na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z disertacijo *Revni, berači in kriminalci na Kranjskem v 18. stoletju*. Zaposlena je kot docentka na Univerzi na Primorskem v Kopru, kjer opravlja pedagoško in raziskovalno delo na Znanstveno-raziskovalnem središču in Fakulteti za humanistične študije. Prejela je več raziskovalnih štipendij v tujini (Herderjeva štipendija, štipendistka ÖAD in DAAD) in se izpopolnjevala v Avstriji in Nemčiji. Ukvarja se s historično antropologijo, pravno, kulturno in socialno zgodovino, s poudarkom na vsakdanjem življenju, identitetah in mentalitetah revnejših socialnih skupin in posameznikov v novem veku. Med pomembnejše znanstvene razprave sodijo: *Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? : spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja* (2007); *Roparska vlačuga : samopredstavitev in interpretacija predstavnikov revščine med kranjskimi elitami* (2009); *Odnos do mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij* (2010) in *Funkcije govoric in njihovih nosilcev v podeželskih skupnostih* (2011).

Dr. Dragana Gnjatović je redni profesor ekonomije na Univerzi v Kragujevcu, Srbija. Magistrirala je na Florida State University, Tallahassee, ZDA, leta 1979. Leta 1984 je doktorirala na Ekonomski fakulteti Univerze v Beogradu. Raziskovalno posega na področja ekonomske teorije, ekonomske politike, ekonometrije, ekonomskih sistemov in ekonomske in finančne zgodovine. Njena najpomembnejša dela so: *Uloga inostranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije* (1985), *Stari državni dugovi, prilog političkoj i ekonomskoj istoriji Srbije i Jugoslavije* (1991), *Dobri i zli dinari : funkcije novca i novčani sistem srednjovekovne*

Srbije (1998), *Finansije i finansijsko pravo* (1999), *Istorija nacionalnog novca*, v soavtorstvu z Veroljubom Dugalićem in Biljano Stojanović (2003), *Ekonomija Srbije* (2007), *Ekonomska politika* v soavtorstvu z Vladimirjem Grbićem (2009) in *Prilozi finansijskoj istoriji Jugoistočne Evrope 20. veka*, v soavtorstvu z Žarkom Lazarevićem (2011).

Dr. Žarko Lazarević je študiral zgodovino in etnologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Diplomiral je leta 1986, od leta 1987 pa je zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer kot znanstveni svetnik dela še danes in vodi raziskovalni program o gospodarski in socialni zgodovini Slovencev v novejši dobi. Od šolskega leta 2008/2009 kot redni profesor predava na Univerzi v Novi Gorici predmet *Gospodarska zgodovina*. Doktoriral je leta 1992 s temo o dolžniškem financiranju modernizacije kmetijstva do druge svetovne vojne. V svojih raziskavah sega na področje zgodovine kmetijstva, industrializacije, finančnega sektorja, konceptov in praks potrošniške družbe ter zadružništva. Med številnimi objavami velja posebej omeniti monografije *Kmečki dolgovi v Sloveniji* (1994), *Zgodovina slovenskega bančništva* (2000, skupaj z Jožetom Prinčičem), *Plasti prostora in časa* (2009), *Prilozi finansijskoj istoriji Jugoistočne Evrope* (2011, skupaj z Dragano Gnjatović).

Dr. Aleksander Lorenčič je asistent z doktoratom na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Doktoriral je leta 2011 na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Kot raziskovalec se je dodatno študijsko usposabljal v Pragi in Beogradu. Poleg sodelovanja na znanstvenih simpozijih, uredniškega dela in pisanja recenzij, je avtor več znanstvenih in strokovnih člankov tako v Sloveniji kot tudi v tujini. Leta 2012 je izšla njegova znanstvena monografija z naslovom *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*.

Dr. Andrej Pančur je študiral zgodovino in filozofijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Po diplomu se je leta 1996 zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer dela še danes kot znanstveni sodelavec. Leta 2002 je doktoriral na Univerzi v Ljubljani z disertacijo *Monetarna politika v Habsburški monarhiji in Slovenci (1848-1914)*. Leta 2003 je svojo predelano disertacijo izdal kot monografijo z naslovom *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*. Raziskuje predvsem gospodarsko in socialno zgodovino na Slovenskem v 19. stoletju, v zadnjem času pa tudi pred drugo svetovno vojno. Po letu 2007 se je intenzivno ukvarjal tudi z zgodovino Judov na ozemlju današnje Slovenije v 18., 19. in 20. stoletju. Leta 2011 je izdal monografijo *Judovska skupnost v Sloveniji na*

predvečer holokavsta. V zadnjem času ga zanima zgodovina različnih marginalnih skupin – revežev, beračev, potepuhov ter Romov in Sintov.

Dr. Jože Prinčič je študiral zgodovino in sociologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in leta 1976 diplomiral. Najprej se je zaposlil v Arhivu Republike Slovenije, nato na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani (1984), kjer kot znanstveni svetnik dela še danes. Doktoriral je leta 1991 z disertacijo o industrializaciji Slovenije v letih 1947-1956. Poleg industrializacije je sprva raziskoval obnovo po drugi svetovni vojni, modernizacijo, poddržavljenje, sistemske reforme in krizna obdobja, gospodarsko osamosvajanje Slovenije ter še nekatere druge temeljne procese in prelomnice v gospodarskem življenju Slovenije v drugi polovici XX. stoletja. Potem se je osredotočil na gospodarsko sodelovanje Slovenije z bivšimi jugoslovanskimi republikami in sosednjimi državami, na zgodovinski razvoj posameznih gospodarskih področij in panog, podjetij, mest in regij, življenjskih poti uspešnih politikov, bančnikov in direktorjev. Je avtor številnih znanstvenih razprav, njegove pomembnejše monografije pa so *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu* (1992), *Nacionalizacija na ozemlju LRS* (1994), *V začaranem krogu* (1999), *Zgodovina slovenskega bančništva* (soavtor, 2002), *Iz reforme v reformo* (soavtor, 2006), *Tovarna vijakov Plamen Kropa* (2007), *Portret Staneta Kavčiča* (soavtor, 2009).

Meta Remec je leta 2008 diplomirala na Filozofski fakulteti v Ljubljani iz zgodovine in italijanistike. Od leta 2008 je zaposlena kot mlada raziskovalka na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ukvarja se z raziskovanjem različnih plati vsakdanjega življenja v dobi meščanstva, osveščanjem prebivalstva za zdravo življenje in higieno. Znanstveno je raziskovala vprašanja socialnih bolezni, ki so bile povezane s slabimi življenjskimi in delovnimi pogoji, zlasti s tuberkulozo, ter vprašanja odnosa do spolnosti, masturbacije, spolnih bolezni in ženskih bolezni (*„Kupida je spoznala preden je srečala matičarja“ : slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v dobi meščanstva*, 2009). Ukvarjala se je tudi z mednacionalnimi konflikti in zapletenimi odnosi med Slovenci, Italijani in Hrvati v Istri v drugi polovici 19. stoletja (*Boj za dvojezične napise v Istri v letu 1894*, 2007; *„Očjo al treno!“ : zapleti z dvojezičnostjo ob železniški progi Trst-Poreč*, 2010).

Marta Rendla je študirala zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani in leta 2003 diplomirala z diplomsko nalogo »Odnos do živali in pogled na delovanje Kranjskega društva za varstvo živali 1902-1915«. Od leta 2004 je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino kot strokovna sodelavka-asistentka. Je študentka

podiplomskega študija na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z raziskovalno temo *Življenjska raven Slovencev v času socializma s poudarkom na šestdesetih in sedemdesetih letih*. Je avtorica prispevkov s področja kulturne in socialne zgodovine (*Džez v Sloveniji kot subkultura* (2008), *Vplivi zahodnih trendov na slovensko popularno glasbo* (2008), *Potrošnja v času velike gospodarske krize* (2009), *Mariborski gospodarski gigant TAM v skrbi za izboljšanje življenjske ravni zaposlenih* (2010), *The Influence of Western Trends on Slovene Popular Culture from the 1950s to the 1970s* (2011)). Je soavtorica elektronskega vira *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*.

Dr. Andrej Studen je študiral zgodovino in sociologijo kulture na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in leta 1988 diplomiral. Istega leta se je zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer je kot znanstveni svetnik zaposlen še danes. Od leta 2003 predava tudi predmet Zgodovina vsakdanjega življenja na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem v Kopru. Doktoriral je leta 1995 z disertacijo o stanovanjski kulturi Ljubljane v dolgem stoletju meščanstva. Raziskoval je tudi številne druge pojave vsakdanjika, povezane s procesi modernizacije, urbanizacije, higienizacije. Ukvarjal se je z zgodovino meščanstva, turizma, recepcijo prihoda železnice in drugih novosti, pa z zgodovino kriminala, kaznovanja in smrtne kazni ter z moralno in patološko zgodovino alkoholizma in progresivne degeneracije. Je avtor številnih znanstvenih razprav, pomembnejše monografije pa so: *Stanovati v Ljubljani* (1995), *Rabljev zamah* (2004) in *Pijane zverine* (2009).

Dr. Mitja Sunčič je študiral zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Po diplomi se je leta 2006 kot mladi raziskovalec zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer je zaposlen še danes kot asistent z doktoratom. Februarja 2012 je doktoriral na Univerzi v Ljubljani z disertacijo *Zgodovina podjetništva na Slovenskem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Posveča se predvsem raziskovanju gospodarske in socialne zgodovine na Slovenskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja, s posebnim poudarkom na zgodovini podjetništva. Objavil je razprave o metodološki problematiki raziskovanja podjetništva v okviru gospodarske zgodovine. Kvantitativno je analiziral primer mariborskega industrijskega podjetništva v 30. letih 20. stoletja ter podjetništva v okviru usnjarske industrije v obdobju med obema vojnama. Napisal je več znanstvenih razprav, med drugim tudi *Bančna udeležba v industriji med svetovnima vojnama* (2010).

Dr. Nina Vodopivec je diplomirala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, Univerza v Ljubljani, doktorirala pa s področja socialne antropologije na Fakulteti za humanistični študij ISH (2006). Njeno raziskovanje sega na področje antropologije dela, postsocializma, študij industrijskega delavstva, spomina in spola. Od leta 2006 je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer se kot znanstvena sodelavka osredotoča na procese postsocialistične transformacije, transformacijo industrijskega dela, etike in organizacije dela, spremenjene industrijske odnose ter delavske subjektivitete v navezavi na širše procese globalnih preoblikovanj. Pomembnejše objave vključujejo monografijo *Labirinti postsocializma : socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev* (2007) ter prispevka *Past for the present : the social memory of textile workers in Slovenia* (2010) in *On the Road to Modernity: Textile Workers and Post-socialist Transformations in Slovenia* (2012).

Imensko kazalo

Akvinski, Tomaž 32
 Alborgeti, Johann 62, 63
 Alešovec, Jakob 141, 144, 165
 Algazi, Gadi 59, 65
 Althammer, Beate 140, 165, 166
 Amable, Bruno 224, 226, 243
 Ammerer, Gerhard 41
 Andreae, Johann Valentin 12
 Anžič, Sonja 39, 65, 143, 145, 147, 166
 Arčon, Marija 147
 Aristotel 20, 43
 Avramović, Mihailo 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133

Babšek, Avgusta 150, 152
 Bačar, Just 76, 93
 Bahovec, Ivan 175
 Bartrip, Peter 83, 85, 93
 Batscha, Zwi 18, 34
 Bauman, Zygmunt 225, 243
 Beck, Ulrich 6, 225, 226, 243
 Becker, Rudolph Zacharias 21, 23, 34
 Bedenk, Martin 142
 Behringer, Wolfgang 54, 59, 65
 Benkovič, Josip 25, 27, 28, 34
 Berglez Ivan 142, 146, 147, 153
 Berk S., Meta 254
 Berridge, Virginia 82, 93
 Bešter, Helena 249
 Bleiweis, Janez 27, 28, 87, 88, 91, 96
 Bodi, Leslie 52, 65
 Boltanski, Luc 136, 166

Borak, Neven 217, 221
 Borgstedt, Angela 20, 34
 Borscheid, Peter 62, 65
 Bourdieu, Pierre 239
 Bräuer, Helmut 42, 48, 60, 65, 139, 166
 Brázdil, Rudolf 65
 Bregar, Edo – Don 193
 Brglez, Neda 12, 31, 34
 Broz, Josip – Tito 189, 203
 Bruckmüller, Ernst 46, 65
 Buffon, Georges-Louis Leclerc, Comte de 20
 Buquoy, Johann de Longueval grof 39, 40, 43, 45, 46, 48, 51, 52, 57
 Buquoy, Margareth 37, 45, 46, 52, 65

Caf, Oroslov 21, 34
 Campanella, Tommaso 12
 Campe, Joachim Heinrich 17, 20, 21
 Carrington, Hereward 74, 93
 Castel, Robert 163, 164, 166
 Castiglioni, Arturo 74, 93
 Cavallo, Sandra 40, 65
 Celinšek, Marija 181
 Chiapello, Ève 136, 166
 Chierici, Luigi 72, 78, 79, 82, 85, 93
 Cigale, Marija 210, 221
 Cigler, Janez 27, 34
 Cigoi, Alojzij 51, 66
 Clemens, Lukas 41
 Coleman, Kari Gwen 177, 183
 Cook, Michael L. 112, 122

Cornaro, Luigi 73, 74, 93
 Corti, Egon Caesar 72, 93
 Cremeri, Benedict-Dominic-Anton 54, 55, 66
 Cunningham, Andrew 37, 66
 Cvirn, Janez 36, 75, 93, 95
 Čeč, Dragica 16, 34, 37, 41, 66, 139, 166
 Čepič, Tatjana 80, 93
 Čepič, Zdenko 80, 93, 195, 207
 Čuček, Filip 89, 93
 Daly, Nicholas 178, 179, 183
 Daschpöckgruber, Joseph 57
 Dašić, Jaroslav 131, 133
 De Castro, Vincenzo 84, 93
 De Munck, Bert 38, 67
 Debeljak, Janez 151
 Debevec, Fran 74, 96
 Defoe, Daniel 20
 Descartes, René 173, 174, 175, 183
 Dex, Shirley 233
 Dietrich-Daum, Elisabeth 73, 93
 Dimovski, Vlado 254
 Dodič Fikfak, Metoda 234, 238
 Dolenc, Metod 143, 144, 166
 Domadenik, Polona 233, 245
 Drnovšek, Darinka 189, 199, 200, 201, 206
 Drolc, Jera 152
 Duby, Georges 11, 34
 Dunn, C. Elizabeth 227, 243
 Durante, Castore 74, 77, 93
 Ehmer, Josef 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 34
 Einspieler, Andrej 30
 Elias, Norbert 61, 72, 73, 76, 86, 87, 92, 93, 94
 Engels, Friedrich 179, 183
 Fairbairn, Brett 100, 120, 121
 Feldbauer, Peter 43, 66
 Ferš, Anton 86, 96
 Fichte, Johann Gottlieb 17, 18
 Fikfak, Jurij 198, 207
 Finger, August 142, 166

Ford, Henry 227
 Foucault, Michel 72, 73, 78, 94, 229, 230, 243
 Fourier, Charles 31
 Franchini, Eugenio 82, 94
 Franklin, Benjamin 19, 24, 25, 26, 34
 Fraser, Nancy 240, 241, 243
 Friedl, Johann 54
 Fünfkirchen, grof 51
 Gebhardt, Helmut 44, 66
 Geremek Bronisław 13, 34, 58, 59, 66, 139, 166
 Giacich, Antonio Felice 84, 94
 Gill, Stephen 224, 244
 Gnjatović, Dragana 123, 124, 131, 133
 Goestl, Fran 81, 91, 97
 Golec, Boris 38, 66
 Golob, Janez 150
 Golob, Andreas 19, 34
 Goodman, Jordan 79, 80, 82, 83, 85, 94
 Grahor, Ivo 175, 184
 Grbec, Ivan 153
 Grell, Ole Peter 37, 66
 Groebner, Valentin 59, 65
 Grossinger, Alojz 154
 Grotjahn, Alfred 83, 84, 94
 Gruden, Josip 39, 66
 Guastalla, Augusto 83, 94
 Guinnane, Timothy W. 100, 108, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 121
 Gutschner, Peter 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 34
 Hadalin, Jurij 195, 207
 Hafner, Kristina 77, 94
 Hahn, Sylvia 38, 66
 Hartmann, Ernst 20, 35
 Haupt, Heinz-Gerhardt 101, 121
 Haylett, Chris 239, 244
 Hegel, Georg Friedrich 171, 184
 Heidegger, Martin 173, 184
 Herrick, Robert 176
 Herz, Hugo 140, 142, 166
 Hilton, Matthew 84, 87, 94
 Hočevar, Toussaint 101, 121

- Hornick, Philip Wilhelm von 42, 44
 Hotko, Josip 178
 Hren, Karmen 253, 256, 266
 Hribernik, Aljaž 231, 244
 Hufeland, Christoph Wilhelm 72, 74, 77, 78, 88, 90, 94, 95
 Hufton, Olwen H. 140, 166
 Hunecke, Volker 40, 66

 Ignjatović, Miroljub 233, 244
 Ilešič, Fran 24, 25, 35

 Jaeger, Friedrich 34
 Jaklič, Marko 231, 244
 Jakša, Anton 155
 Jama, Jernej 154
 Janez Nepomuk 58
 Janša, Janez 233
 Jažirk, Janez 89, 97
 Ješenak, Janez Pavel 23, 35
 Jovanović, Dragoljub 126, 134
 Jožef II. 22, 23, 45, 53, 58, 63, 145
 Jusse, Bernhard 59, 65
 Justi, Johann Heinrich Gottlob von 15, 16, 19, 43, 44, 66
 Jütte, Robert 38, 41, 67

 Kajzer, Alenka 233, 244
 Kalc, Aleksej 16, 34
 Kamin, Tanja 236, 244
 Kant, Immanuel 15, 32, 33, 173, 184
 Kaplan, Martin 157, 158, 159
 Kardelj, Edvard 189, 190, 192, 198, 200, 204, 205
 Karel VI. 42
 Kaschube, Jürgen 136, 166
 Kidrič, Boris 188, 190, 194, 195, 198, 201, 204, 206
 Kidrič, Dušan 255
 Kiernan, Victor Gordon 81, 85, 94
 Kieselbach, Thomas 235, 236, 244
 Kmecl, Matjaž 27, 35
 Koebner, Franz Wolfgang 79, 94
 Komadinić, Milan 126, 134
 Kornai, Janos 231, 244
 Korošec, Franc 153, 154

 Korošec, Valerija 239, 244
 Kosar, Franc 90, 97
 Kosovel, Srečko 174, 175, 184
 Kovačič, Gorazd 238, 240, 244
 Kraigher, Boris 204
 Kralj, Anton 109, 121
 Kraljič, Josip 177
 Kramar, J. 91, 97
 Krausman, Ben Amos, Ilana 59, 67
 Krek, Janez Evangelist 31, 106, 109
 Kresal, Barbara 161, 162, 167
 Kresal, France 155, 164, 167
 Krünitz, Johann Georg 43, 44, 48, 67
 Kudlick, Catherine 59, 67
 Kuhar, Metka 255
 Kühberger, Christoph 38, 67

 Lampe, Evgen 31, 32, 35
 Langerholz, Ivan 92, 97
 Lazarevič, Žarko 7, 99, 104, 105, 107, 109, 112, 113, 121
 Le Goff, Jacques 11, 35
 Leban, Ida 175, 176
 Lee Linkon, Sherry 239, 245
 Leibniz, Gottfried 169, 170, 171, 173, 184
 Leicht, Robert 136, 167
 Leon XIII. 33
 Lesar, Franc 159
 Lesjak, Franc 150, 155
 Leskošek, Franc 193
 Leskošek, Vesna 237, 238, 244
 Lieber, Fabio 44, 67
 Lipič, Fran Viljem 59, 67
 Lippmann, Walter 226
 Ljubej, Ignac 181
 Lobner, Nadja 37
 Locke, John 17, 18
 Lorenčič, Aleksander 232, 233, 244, 247
 Lorenz, Torsten 100, 121
 Ludvik, Dušan 54, 55, 67
 Lukan, Walter 106, 109, 122
 Lukič, Goran 228, 240, 244
 Luterbacher, Jürg,
 Lydall, Harold 219, 221

- Macartney, Carlile Aylmer 45, 67
 Maček, Jože 22, 35
 Majcen, Boris 253, 266
 Makarovič, Gorazd 10, 19, 23, 35
 Malavašič, Franc 25, 26
 Mandič, Srna 211, 212, 213, 214, 215, 218, 220, 221
 Mantegazza, Paolo 85, 94
 Marija Terezija 22, 25
 Marinko, Miha 203
 Marković, Ante 233
 Martínez Rodríguez, Susana 100, 122
 Martínez Soto, Ángel Pascual 100, 122
 Marx, Karl 31, 171, 179, 183
 Mautner, Thomas 184
 Mekina, Borut 261, 266
 Metternich, Clemens 26
 Mettrie, Julien Offray De La 175, 184
 Mikič, Fedor 88, 92, 97
 Milaković, Tanja 263, 266
 Miller, Peter 226, 245
 Mischler, Ernst 145, 146, 147, 167
 Mlinar, Branko 215, 216, 222
 Močnik, Rastko 228, 244
 Montelucci, Ruggero 82, 94
 More, Thomas 12
 Mrkun, Anton 72, 94
 Münch, Paul 11, 12, 13, 15, 18, 20, 23, 35
 Muratori, Lodovico Antonio 44

 Nedeljković, Milorad 124, 134
 Nedoh, Boštjan 240, 244
 Nevesekdo Dr. Ivan (Tavčar) 116, 122
 Nightingale, Simon 84, 87, 94
 Novak, Mojca 101, 122

 Oblak, Edvard 160
 Ocvirk, Anton 184
 Oestreich, Gerhard 61
 Ostrovitjanov, K..V. 191, 207
 Ozvald, Karel 176, 184

 Pahor, Borut 254
 Pajnik, Mojca 236
 Pančur, Andrej 135, 143, 167
 Parker-Pope, Tara 81, 86, 91, 95

 Passer, Avgust 160
 Paulin, Eugenio 78, 95
 Pelikan, Egon 102, 122
 Perovšek, Jurij 103, 105, 122
 Petkovšek, Jana 238, 243
 Pfeilheim, Joseph von 55
 Pfeisinger, Gerhard 15, 16, 17, 20, 31, 35
 Philippovich Eugen 136, 137, 138, 139, 140, 167
 Pij VI. 57
 Pirc, Ivo 85, 95
 Pleteršnik, Maks 25
 Plinij 20
 Podbevšek, Anton 174, 175, 179, 184
 Pogačar, Peter 251
 Pohlin, Marko 21
 Polajnar, Janez 77, 95
 Poniž, Denis 174, 179, 184
 Prelog, Matija 72, 88, 90, 95
 Prezelj, Alojz 142
 Primic, Janez Nepomuk 24
 Prinčič, Jože 113, 121, 190, 191, 193, 195, 197, 198, 199, 202, 207
 Prinz, Michael 100, 108, 122
 Procoli, Angela 227, 228, 245
 Pullan, Brian 59, 67
 Purgaj, Lidvina 78, 95

 Rabinbach, Anson 175, 184
 Rachholz, Elisabeth 44, 67
 Radics, Peter 39, 64, 68
 Raiffeisen, Friedrich Wilhelm 100, 106, 107, 109, 114, 116
 Rainaldi, G. 83, 95
 Rajković, Velimir 215, 222
 Ranković, Aleksander 191, 207
 Razpotnik, Vesna 249, 251, 254, 255, 256, 266
 Reagan, Ronald 225
 Redek, Tjaša 233, 245
 Rejc, Henrik 217, 222
 Remec, Meta 71
 Remec, Vladimir 175, 176
 Rendla, Marta 209
 Rener, Tanja 230, 245
 Ribnikar, Ivan 261, 266

- Rieg, Ernst 54, 68
 Riffkin, Jeremy 240
 Riis, Thomas 48, 68
 Roberts, Michael 170, 184
 Roeck, Bernd 37, 66
 Rök, Ivan 141, 157
 Rop, Anton 248, 256, 259, 266
 Rose, Nikolas 224, 225, 226, 227, 229, 230, 245
 Roter, Ljudmila – Mila 215, 216, 217, 219, 220, 222
 Rousseau, Jean Jacques 20, 35
 Rozman, Franc 27, 35
 Russo, John 239, 245

 Sachße, Christoph 43, 139, 167
 Sandgruber, Roman 79, 80, 86, 95
 Santorio, Santorio 74, 77, 95
 Schauer, Dolfe 105, 109
 Scheutz, Martin 45, 47, 68
 Schivelbusch, Wolfgang 80, 81, 82, 83, 95
 Schmidel, Fr. L. 54
 Schnabel, Johann Gottfried 12
 Schneller, Joseph 57
 Schröcker, Brunhilde 44, 68
 Schulze-Delitsch, Hermann 100, 105, 107, 109, 114, 115
 Schwizen, Sigmund von 22
 Sedmak, Clemens 37
 Seibt, Karl Heinrich 45
 Sennett, Richard 71, 95
 Serpan (družina) 150
 Sinclair, Upton 176
 Slack, Peter 38, 68
 Slomšek, Anton Martin 29, 35, 89, 90, 97
 Snoj, Marko 176, 184
 Solženicin, Aleksander 179, 184
 Somers R., Margaret 236, 245
 Sonnenfels, Joseph von 16, 40, 44, 53
 Spatzierer, Bernhard Joseph 50, 52
 Spengler, Oswald 179, 184
 Spiegel, Ludwig 144, 167
 Srpak, Milena 235
 Stanojević, Miroslav 230, 231, 232, 245
 Stanovnik, Tine 249, 251, 266
 Stariha, Gorazd 144, 149, 167

 Starobinski, Jan 47
 Stekl, Hannes 13, 36, 37, 47, 68
 Stenning, Alison 224, 239, 245
 Stergar, Rok 29, 36
 Stolleis, Michael 41, 68
 Stražar, Anton 158
 Streeck, Wolfgang 225, 228, 245
 Struve, Christian August 15
 Studen, Andrej 9, 28, 36, 64, 68, 72, 77, 79, 80, 81, 86, 87, 95, 178, 179, 184
 Stupan, Milica 77, 96
 Sunčič, Mitja 169
 Sv. Avguštin 30, 51
 Svetlik, Ivan 239
 Svetokriški, Janez 11, 36
 Svobodný, Petr 45, 68
 Sykuta, Michael E. 112, 122

 Šefer, Berislav 210, 222
 Šentjurc, Lidija 202
 Šmitek, Zmago 12, 36
 Štefanov, F. J. 91, 97
 Štibler, Miloš 107, 122
 Štrovs, Marko 248, 249, 250, 253, 255, 266
 Štuhec, Marko 80, 96

 Taylor, Edward 227
 Tekalc 180
 Tennstedt, Florian 43, 139, 167
 Terzinski, B. 89, 97
 Thatcher, Margaret 225
 Thellung de Courtlary, Francesca 81, 86, 96
 Tichi, Cecilia 176, 185
 Tissot, Clément-Joseph 74, 96
 Tominšek, Anka 263
 Toplak, Tomaž 249
 Trauth, Nina 41
 Trunk, Jurij Matej 31, 32, 36, 82, 85, 87, 96
 Turk, Žiga 256
 Turner, Pavel 84, 86, 89, 98

 Uerlings, Herbert 41, 68
 Ule Mirjana 136, 167
 Uljanov, Vladimir Ilič – Lenin 189

- Valenčič, Vlado 110, 122
 Valentinitsch, Helfried 45, 69
 van Dülmen, Richard 34, 38, 69
 van Leeuwen, Marco 59, 69
 Vedenik, Herman 76, 96
 Veits-Falk, Sabine 69, 145, 167
 Verbeek, Peter-Paul 182, 185
 Vergil 12
 Vičič, Milan 107, 122
 Vidmar, Josip 202
 Vigarello, Georges 73, 74, 75, 96
 Vlahović, Veljko 188, 189, 184, 207
 Vocolka, Karl 19, 23, 36, 38, 69
 Vodnik, Valentin 25
 Vodopivec, Nina 136, 167, 223, 227, 228, 231, 245
 Vodopivec, Peter 102, 122
 Vodušek, Starič, Jera 199, 207
 Volc, Josip 77, 96
 Vošnjak, Josip 105, 168
 Vošnjak, Mihael 105, 107, 109, 111, 112, 114
 Wadauer, Sigrid 140, 142, 164, 168
 Walker, Charles 239
 Walter, Friedrich 46, 53, 69
 Weiner, Elaine 224, 237, 238, 245
 Weiß, Alfred Stefan 45, 69, 70
 Weiß, Karl 44, 69
 Wendelin, Harald 144, 168
 Wester, Josip 21, 36
 Wright, Susan 227, 245
 Zagorc, Stojan 238
 Zagoršek, Hugo 231, 244
 Zajc, Marko 81, 96
 Zalokar, Angela 150
 Zalta, Edward N. 183
 Zemon Davis, Natalie 59, 63, 70
 Zois, Žiga 25
 Železnik, Urška 59, 70

